

1

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Kar**

A 4. századi jeruzsálemi liturgia Egeria *Itinerariuma* alapján

Doktori dolgozat

Készítette: Somodiné Dobó Katalin

Konzulens: Dr. Kajtár Edvárd

Budapest, 2025

És monda: Vajjon érted-é, amit olvasol?

Ő pedig monda:

*Mimódon érthetném, ha csak valaki meg nem magyarázza nékem?*¹

Az a latin nyelvű szövegemlék, amelynek liturgikai szemléletű feldolgozásába belekezdttem, több mint 1600 éves, egy érdeklődő, elkötelezett fiatal nő fennmaradt írása. A szöveg mai befogadójának aktívan kell közreműködnie, hogy a zárandok asszony által elmondani kívánt eredeti jelentéshez eljusson.

Feladatokat elsősorban hermeneutikainak tekintettem: értelmezni az író nő szikár rövid latin mondatait és megérteni azt, amiről mesél. A legfontosabb feladat az, hogy felfedezzük mit tartott fontosnak, miért tette meg hosszú zárandoklatát és mi az, ami felett átsiklik közkedvelt mondatával *fiunt omnia secundum consuetudinem* – "minden a szokott módon történt". Mindent egybevetve, munkámnak legfontosabb eredménye a teljesen kiforrott, gazdag és élő 4. századi jeruzsálemi liturgia újrafelfedezése.

Itt szeretném legmélyebb hálámat és köszönetemet kifejezni minden tanáromnak, akik hitbéli kérdéseimre választ adva felkeltették a teológia iránti érdeklődésemet, jóindulatúan átsegítettek korai tévedéseimen, biztattak tanulmányaim folytatására, felkeltették patrisztika iránti szenvedélyemet, majd kutatási témám, Egeria *Itinerariuma* kiválasztása után a téma további feldolgozására ösztökéltek.

Először is említeném Dr. Ivancsó István professzor urat, akinek magyar fordítása nélkül el sem tudtam volna kezdeni a munkámat, vagy ha a munka elkezdése előtt nem hallgattam volna nagyszerű Görögkatolikus Liturgia kurzusát, nem tudtam volna értelmezni a művet. Továbbiakban a Licencia záródolgozat keretében is az ő irányításával folytattam munkámat.

Köszönetemet fejezem ki Nyírák János fődiakónus főtisztelendő úrnak, aki a Liturgika tantárgy keretében a legkorszerűbb elméletekkel ismerttetett meg – amely nélkül ilyen mélységben nem tudtam volna feldolgozni Egeria *Itinerariumát* – majd teológiai szakdolgozatom megírása közben jóindulatúan javítgatta ködös elképzeléseimet.

Végül mély hálám Dr. Kajtár Edvárd tanszékvezető úrnak, aki az *universitas* eszményének megfelelően engedte, hogy szabadon kutassam a témát – akkor is ha néha látszólag messze elkanyarodtam az eredeti célkitűzéstől, irányt mutatott, és kedves biztatással elérte, hogy be tudjam fejezni ezt a nagyméretű munkát.

¹ ApCsel 8.30-31.

TARTALOM

Előszó	2
TARTALOM	3
BIBLIOGRÁFIA	7
RÖVIDÍTÉSEK	23
INTRODUCTIO	24
I. STATUS QUAESTIONIS	28
1.1 A 4. század kereszténysége	28
1.2 Keresztény zarándoklat a szentek sírjához: <i>peregrinatio religiosa</i>	31
1. táblázat Keresztény zarándokok leggyakoribb szentföldi célpontjai Egeria Útleírása és Paula levele alapján (saját összeállításom)	35
1.3 Amit Egeria személyéről tudunk, továbbá néhány személyére szóló feltételezés	36
1.4 Az <i>Itinerarium peregrinatio</i> kutatásának előtörténete	42
1.5 Az <i>Itinerarium peregrinatio</i> feldolgozásának nehézségei	47
1.6 A téma kutatásához és feldolgozásához rendelkezésre álló források kritikai rendszerezése	50
1.7 A zarándok liturgia sajátosságai - kísérlet Egeria liturgiai terminológiájának meghatározására	53
1.8 Zarándoklata során Egeria által meglátogatott ószövetségi emlékhelyek	55
1.9 A Szent Liturgia helyszínei – a 4. századi keresztény Jeruzsálem topográfiája	62
2. táblázat az Egeria által leírt szent helyek elhelyezkedése és egymástól való távolsága	62
1.10 A feldolgozás technikai részletei	84
II. IUDICIUM VITAE LITURGICAE IN IERUSALEM, HEORTOLOGIA ECCLESIAE HIEROSOLYMITANAE	85

2.1 A hétköznapi istentisztelet	88
2.2 A vasárnapi istentisztelet	95
2.2.1 Rekonstruálni tudjuk-e, milyen szövegeket mondhattak az Egeria által leírt szertartások során?	104
2.2.2 Milyen terhet jelentett egy átlagos jeruzsálemi hívő számára a szertartásokon való részvétel?	106
2.3 Nagyböjt és Húsvét Jeruzsálemben	108
2.3.1 Lázár szombatja	108
2.3.2 Virágvasárnap	110
2.4 Nagyböjti időszak Jeruzsálemben	115
2.5 Nagyhét Jeruzsálemben: Nagyhétfő, Nagykedd, Nagyszerda	118
2.6 Nagycsütörtöki események	120
2.7 Nagypénteki szenvedéstörténet	124
2.8 Nagyszombaton keresztelik meg a neofitákat	130
2.9 Húsvétvasárnap és a fényes hét Jeruzsálemben	132
2.10 Tamás vasárnapi menet a Sion templomhoz	133
2.11 A jeruzsálemi „ <i>octauas</i> ”-ok, azaz nyolcnapos ünnepek	134
2.11.1 Epifánia	134
2.11.2 Hüpapante	138
3. táblázat A karácsonyi ünnepkör dátumai a régi és a ma használt rendszerben	139
2.12 A Pünkösdi nagyszerű ünnepe Jeruzsálemben	140
2.13 Enkainia azaz a Templomszentelés ünnepe, a Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepének elődje	145
III. COMPLEMENTUM - UNA LITURGIA IN PLURIBUS LOCIS	147
3.1 Az <i>Itinerarium</i> liturgiájának és az ókeresztény források összehasonlítása	147
4. számú összehasonlító táblázat a Szentmise részeire a Klementin-liturgia és <i>Itinerarium Egeriae</i> között	164

3.2 Közös jegyek vizsgálata jeruzsálemi Szentély zsidó zárándokünnepei és a Szent Sír keresztény fényes hetei között	168
5. számú összehasonlító táblázat a két vallás ünnepi rendje közötti hasonlóságokról	172
3.3 Kísérlet a Nagy Konstantin építette Szent Sír Templom rekonstrukciójára az <i>Itinerarium</i> -ban leírt liturgikus mozgások figyelembevételével	173
3.4 A <i>POST CRUCEM</i> rejtélye	180
3.5 Kísérlet a jeruzsálemi liturgia rétegeinek, a 4. században a keresztény világban általánosan végzett liturgia és a „jeruzsálemi hagyomány” szétválasztására	185
6. számú táblázat a teljes keresztény világban általánosan végzett liturgia és a kizárólagos jeruzsálemi hagyomány szétválasztására	190
3.6 Jeruzsálem, a „Szent Város” liturgiája egyben a környező kolostorok liturgiája (Jakab liturgia)	192
3.7 A Nagyböjt gyakorlata Jeruzsálemben, amire Egeria különös figyelmet fordít	198
3.8 A stációs liturgia Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban	202
7. számú táblázat a jeruzsálemi ünnepi stációs liturgia szerkezetének bemutatására	210
3.9 Sion, minden templomok anyja	216
3.10 Bűnbánó Sion – magyarázat a Szent Sion templomban folytatott liturgia bűnbánati jellegére	224
3.11 Jeruzsálemi teológiai „szinódusok” hagyománya Egeria <i>Itinerarium</i> -ában	230
8. táblázat a keresztény ünnepek fényes heteinek ünneplési rendjéről a jeruzsálemi templomokban Egeria szerint	231
3.12 Három szent püspök: Makariosz (312–333), Maximus (333–348) és Cirill (350–386) szerepe a „jeruzsálemi liturgia” kialakulásában	234

IV. SUMMATION - THESES DE LITURGIA HIEROSOLYMITANA	240
4.1 A jeruzsálemi liturgia – ahogy Egeria leírásából megismertük	240
4.2 Az <i>Itinerarium</i> legfőbb értéke – hiteles beszámoló a hívek cselekvő részvételéről	244
4.3 Mit mond Egeria negyedik századi <i>Itinerarium</i> -a huszonegyedik századi liturgia történészeknek?	247
APPENDIX	251
<i>Itinerarium</i> műfaja	251
A névtelen Bordeaux-i zarándok leírása (saját fordításom angol nyelvből)	257
Baedae a <i>De Locis Sanctis</i> -a (saját fordításom angol nyelvből)	261
Egeria megfeleltethető-e Szent Szilviának??	255
Piacenza névtelen zarándoka (saját fordításom angol nyelvből)	270
Theodosius német esperes leírása (saját fordításom angol nyelvből)	271
Konstantin-féle Szent sír Komplexum az írott hagyománya (Caesareai Euszebiosz: <i>De vita Constantini</i> , Jeruzsálemi Szent Cirill: <i>Kateketikai előadások</i> alapján) (saját fordításaim angol nyelvből)	276
Arculfus „sanctus episcopus, gente Gallus” hiteles leírása és rajzai a Szentföld keresztény építményeiről (saját fordításom latin nyelvből)	281
Sion azaz <i>cenaculum</i> (vacsorázó hely) a keresztény hagyomány tükrében	299
Szt. Jakab székétől a katedrális fogalmáig	302
ÁBRÁK	311
TÁBLÁZATOK	313
SUMMARY	314

BIBLIOGRÁFIA

1. FORRÁSOK

Munkámban általában a Szent István Társulati Biblia (SZIT) fordítását használtam a <https://szentiras.eu/SZIT> oldal segítségével felhasználva. Néhány helyen, ahol érzékeltetni szerettem volna az ószövetségi szöveg stílusát a Károli Gáspár revideált fordításához fordultam a <https://szentiras.eu/KG> oldalra.

Egeria útinaplója Szentföldi zárandoklat a IV. századból (ford. Ivancsó, I.), Jel kiadó, Budapest 2009.

EGERIA *Itinerarium Peregrinatio* https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0350-0450,_Egeria,_Itinerarium_Peregrinatio,_LT.pdf (Kutatás ideje 2016.11.-2025.09.15 folyamatosan)

The Pilgrimage of Egeria: A New Translation of the Itinerarium Egeriae with Introduction and Commentary, Alcuin Club Collections, London 2018.

Chalcedoni Zsinat határozatai

https://earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_02.shtml (Kutatás ideje 2025.01.)

Niceai zsinat határozatai XIX. pont

https://earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_02.shtml (Kutatás ideje 2024.12.)

Niceai Hitvallás in https://earlychurchtexts.com/public/nicene_creed.htm (Kutatás ideje 2024.12.)

Didakhé, azaz a tizenkét apostol tanítása (ford Ványó L.), in *Apostoli atyák* (szerk. Perendy, L.), in *Ókori keresztény írók*, Szt. István Társulat, Budapest 2018.

Didascalia Apostolorum XVI On the appointment of Deacons and Deaconesses

<https://www.earlychristianwritings.com/text/didascalia.html> (Kutatás ideje 2024.12.)

CYRILLUS HIEROSOLYMITANUS – *Catechetical Lectures*

[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0313-](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0313-0387,_Cyrillus_Hierosolymitanus,_Catechetical_Lectures_[Schaff],_EN.pdf)

[0387,_Cyrillus_Hierosolymitanus,_Catechetical_Lectures_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0313-0387,_Cyrillus_Hierosolymitanus,_Catechetical_Lectures_[Schaff],_EN.pdf) (kutatás ideje 2024.02.)

EUSZEBIOSZ, C, *Egyháztörténete* (ford: Baán I.) in *Ókori Keresztény Írók* (3), Szent István Társulat, Budapest 2020.

EUSEBIUS, CAESARIENSIS, *De vita Constantini* III. 25-27.

<https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265->

0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf (kutatás ideje 2024.12.)

Szent JEROMOS *Levelek I-II.*, Szenzár, Budapest 2006.

Szent JEROMOS *Kommentár Máté evangéliumához* 4,25,6.

Jeruzsálemi Szent Kürillosz összes művei (ford Vanyó L.) *Ókeresztény írók* sorozat (19), Szent István Társulat, Budapest 2006.

2. SZÓTÁRAK, LEXIKONOK, KÉZIKÖNYVEK

Magyar Katolikus Lexikon <https://lexikon.katolikus.hu/lex-internet.html>

A liturgia tudomány kézikönyve (szerk. Pákozdi, I., Somorjai Á.) (ford. Fehérváry, J.; Jáki, Z.; Kajtár, E.; Papp, Sz.; Szita, B.), Szt. István Társulat, Budapest 2020.

Teológusok lexikona, (szerk. Görföl, T., Kránitz M.), Osiris Kiadó, Budapest 2022.

Teológiai Kiszótár, (szerk. Rahner, K.; Vorgrimmer, H.), (Ford: Endreffy, Z.), Szent István Társulat, Budapest 1980. http://www.ppek.hu/konyvek/Rahner_Vorgrimmler_Teologiai_kisszotar_1.pdf

Patrisztikus kislexikon, I-VIII. század, (szerk. Boros, I.; Frenyó, Z.; Kránitz, M.; Odrobina, L.; Nacsinák, G.; Perendy, L.; Puskely, M.; Puskely, M.), Jel Kiadó, Budapest 2012.

Bibliai és teológiai fogalmak szótára, (szerk. Bojtor, I.), Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak 2015. <https://mek.oszk.hu/22700/22714/22714.pdf>

3. IRODALOM

3.1 Egeria *Itinerarium*-ával foglalkozó művek

FÉROTIN, M., *La Vierge Espagnole Eterie*, in *Revue des Questions Historiques* (74), Paris 1903.

GAMURRINI, C., *S. Silvae Aquitaine; Peregrinatio ad Loca Sancta*, in *Studi e documenti di Storia e Diretto*, Rome 1888.

MEISTER, K., *De itinerario Aetheriae abbatissae perperam nomini s. Silviae addicto ad veniam legendi a summo philosophorum ordine impetrandum*, in *Rheinisches Museum für Philologie, Geschichte und griechische Philosophie*, Bonn 1909.

Tanulmányok:

ALTURO, J., *Deux nouveaux fragments de l'Itinerarium Egeriae du IXe-Xe siècle*, in *Revue Bénédictine* (115/2), Madrid 2005.

BALDOVIN, J., *Liturgy in Ancient Jerusalem*, Grove Books, Lincon 1999.

BALDOVIN, J., *The Urban Character of Christian Worship. The origins, Development, and Meaning of Stational liturgy*, *Orientalia Christiana Analecta* (228), Roma 1987.

BAUMSTARK, A., *On historical Development of the Liturgy*, Liturgical Press, Collegeville 1923.

BAUMSTARK, A., *Liturgie comparée: principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Editions de Chevetogne, Chevetogne 1953.

GALADZA, D., *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, *Early Christian Studies*, Oxford 2019.

GALADZA, D., *Monastic Liturgy in Byzantine Jerusalem and Palestirine in Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford 2018.

KAJTÁR, E., *Az áldoztatás liturgiájának alakulása az első századoktól napjainkig* in *Összeköt, nem szétválaszt!*, *Eucharisztikus tudományos konferencia (szerk. Baranyai, B.)*, Magyar Kurír, Budapest 2019.

KAJTÁR, E., *A római rítusú zsolozsma történetének vázlatos bemutatása, és szempontok a zsolozsma hitbéli és teológiai értékének mélyebb megértéséhez*, in *Zsoltárok a Bibliában, a liturgiában, a személyes imaéletben és a teológiában*, (szerk. Puskás, A.; Gárdonyi, M.), Szent István Társulat, Budapest 2022.

KROLL, G., *Jézus nyomában*, (ford. Diós I.), Szent István Társulat, Budapest 1980.

McCLURE, M.; FELTOE, C., *The Pilgrimage of Etheria*, Society for Promoting Christian Knowledge, New York 1919.

NIN, M., *A keleti liturgiák története*, in *A liturgia tudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

PERENDY, L., *A IV. századi jeruzsálemi liturgia tanúi: Kürillosz katekézisei és Egeria útinaplója*, (szerk. Puskás, A., Laurinyecz, L.), *Élet az élet kenyéréből: Az Eucharisztia teológiája kurzus előadásai*, Szent István Társulat, Budapest 2021.

TAFT, R., *Though Their Own Eyes: Liturgy as the Byzantines Saw It*, InterOrthodox Press, Collegeville 2006.

TAFT, R., *Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction*, Bolletina della Badia Greca di Grottaferrata series (3, 62), Grottaferrata 2005.

TAFT, R., *The Interpolation of the Sanctus into the Anaphora: When and Where?*, *Orientalia Christiana Periodica* (57-58), 1991-1992.

TAFT, R., *La liturgia delle ore in oriente e occidente*, Pubblicazioni Centro Aletti, Rome 2001.

TAFT, R., *The Byzantine Rite: A Short History in American Essays in Liturgy*, Liturgical Press, Minnesota 1992.

TOPALILOV, I., *On one aspect of the Stational Liturgy in Constantinople in 4th century*, in *Antisarismatos Episfragisis*, Sumen 2019.

WILKINSON, J., *Egeria's travels*, Oxbow Books, Oxford 2002.

3.2 A szentföldi zarándoklatokról szóló irodalom

AMBRUS, *A szentségekről; A misztériumokról (De sacramentis)* (ford. Kühár, F., Rochlitz, B.), Jel Kiadó, Budapest 2005.

AMBRUS, *De virginibus*, lib. I, c. 3, n. 12; *Patrologia Latina* (Migne, P.), XVI, 192.

ARCULF (ARCULFUS) Adamanus Hiiensis Abbas, *De Locis Sanctis*

<https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700->

0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (kutatás ideje 2025. 02.)

BORDEAUX-I ZARÁNDOK, *Palestine Pilgrims' Text Society*, White, Dickson, London, 1832-1918. <https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up> (kutatás ideje 2025.02.)

CYPRIANUS, *Epist. 12,2, Epist. 39,3*

De locis sanctis The Pilgrimage Of Arculfus (ford. MacPherson), Street, London 1898.

<https://archive.org/details/ThePilgrimageOfArculfus/page/n13/mode/2up> (kutatás ideje 2025. 02.)

EUSZEBIOSZ, CAESAREAI, *Egyháztörténete* (ford. Baán, I.,) in *Ókori keresztény írók 3* (szerk. Boros, I., Perendy, L., Takács, L.), Szent István Társulat, Budapest 2020.

EUSEBIUS, CAESARIENSIS, *Vita Constantini I* 33.

<http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265->

0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_%5BSchaff%5D,_EN.pdf (kutatás ideje 2025.04.)

EUSEBIUS HIERONYMUS PRESBITER, *A kiváló férfiakról* (ford. Ladocsi G.) in *Apostoli atyák* (szerk. Perendy L.), Ókeresztény írók I., Szt. István Társulat, Budapest 2018.

EPIPHANIUS, *De mensuris et ponderibus* (ford. Dean J.)

<https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf> (kutatás ideje 2025.02.)

SZENT JEROMOS *Levelek I-II*, Szenzár Kiadó, Budapest 2005. (*Epistolae XLVI. Paula és Eustochium levele Marcellához, Epistolae LXXIX/6 Salvinához*)

SZENT JEROMOS https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0347-

0420__Hieronymus__Epistolae__EN.doc.html (kutatás ideje 2025.02.12.)

SULPICIUS SEVERUS: *Szent Márton élete, Vita Sancti Martini*,

<https://www.thelatinlibrary.com/sulpiciusseverus.html> (kutatás ideje 2025.02.13.)

THEODOSIUS, *Terrae sanctae*, <https://archive.org/details/theodosiusdesit00theogoog/mode/2up> (kutatás ideje 2025.02.)

Tanulmányok magyar nyelven:

IVANCSÓ, I.; NIN, M., *Isten ideje, az egyház ideje, Bizánci szertartású egyházi év*, Vigilia (87,7) 612-612, Budapest 2022.

KADVÁNY, G., *Az Itinerarium Egeriae jelentősége a vulgáris latin vizsgálatában*, in *Műhelymunkák III., Fiatal kutatók TDK dolgozatai*, (szerk. Dávid, K.; Zentainé Kollár, A.), Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szeged 2021.

KAJTÁR, E., *Az Úr imádsága a római egyház liturgiájában in Közelítések a Miatyánkhoz: Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében*, (szerk. Schöck, GY.), Schöck ArtPrint Kft., Szekszárd 2022.

NYIRÁN, J., *Krisztus feltámadt!..., de zajosan vagy csendesen*, Görögkatolikus Szemlélet XI/1, Nyíregyháza 2024.

PERENDY, L., *Az Eucharisztia az ókor egyházának életében*, in *Csúcs és forrás. Eucharisztikus pasztorális konferencia* (szerk. Baranyai, B.), Esztergom, 2019. november 26–28, Magyar Kurír, Budapest 2020.

PERENDY, L., *A 'testvér' és 'nővér' elnevezések jelentésváltozása az ókeresztény korban*, in *Kövek Isten házához: ünnepi kötet Várnai Jakab OFM 60. születésnapjára*, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2018.

PUSKELY, M., *A monachizmus kezdetei a római birodalomban*, Agatha 8., Debreceni Egyetem, Debrecen 2001.

SÁGHY, M., *Versek és vértanúk*, Kairosz, Budapest 2003.

SÁGHY, M., *Isten barátai*, Kairosz, Budapest 2005.

SÁGHY, M., *Angyali élet: Az egyiptomi szerzetesség hatása Itáliában és Galliában a 4–5. században*, http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/02/2005_1_2_saghy.pdf (kutatás ideje 2022.09.)

SULPICIUS SEVERUS: Szent Márton élete - levelek – dialógusok, Bencés Kiadó, Pannonhalma 2016.

Tanulmányok idegen nyelven:

BALDI, D., *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1982.

<https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum>, interhash = {6d1cfe7e98b873d4c886e36ff26a7cfc} (kutatás ideje 2024.03.)

BALDOVIN, J.F., *A Not on the Liturgical Processions in the Menologion of Basil II.* in *Studies in Honor of Robert Taft* (ed. Parenti, S.), Revue des Études byzantines (53), Paris 1993.

BARLOW, G., *Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam "Quae vocantur"*, American Academy, Rome 1938.

BASTIAENSEN, A.A.R., *Observation sur le vocabulaire liturgique dans l'itinéraire d'Égérie*, L'Antiquité Classique (32), Brussel 1963.

BIBERSTEIN, K., *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte*, in *XII. Int. Kongresses für Christliche Archaeologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991.

BRADSHAW, P., *Hagiopolite Liturgical Manuscripts in the Period of Byzantinization*, in *Search for Origins (1-20)* Appendix 1., h.n. é.n.

BROWN, P., *Aspects of the Christianisation of Roman Aristocracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

BROWN, P., *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, New York 1988.

CARR, E., *A liturgikus családok Keletén*, in *A liturgiatudomány kézikönyve*, (szerk. Pákozdi I., Somorjai Á.), Szt. István Társulat, Budapest 2020.

CASEAU, B., *Πολεμειν λιθοις La désacralisation des espaces et des objets religieux païens durant l'Antiquité tardive*, in *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées*, (ed. Kaplan M.), Publications de la Sorbonne, Paris 2001.

COLLINS, R., *Early medieval Spain: unity in diversity, 400-1000*, St. Martin Press, New York 1995.

DE VOGÜÉ, M., *Jerusalem, Church of the Ascension* in *Les Églises de la Terre Sainte*, Didron, Paris 1860.

FREMANTE, W., *Prolegomena to Jerome*, (translator's preface) in *The principal works of St. Jerome*, (ed. Schaff, P.)(trans. Freemantle, M.), Christian Classics Ethereal Library, New York 1893.

FROYSHOV, S., *The Georgian witness to the Jerusalem liturgy: new sources and studies in Inquiries into Eastern Christian Worship*, in *Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgies*, Peeters Publishers, Rome 2008.

HARPER, J., *John Cassian and Sulpicius Severus*, Church History 34(4), Cambridge University Press, Cambridge 1965.

HOLUM, K., *Hadrian and St. Helena: Imperial Travel and the Origins of Christian Holy Land Pilgrimage*, in *The Blessings of Pilgrimage* (ed. Ousterhout, R.), University of Illinois Press, Champaign 1990.

HUNT, E., *Holy Land Pilgrimage in the later Roman Empire A.D. 312-460*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1982.

Itinera Hierosolymitana, (red. Geyer, P.), Vienna 1898, republished in *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinum* (36), Wien 1965.

KLAUSER, T., *Der Übergang der römischen Kirche von der griechischen zur lateinischen Liturgiessprache*, in *Miscellanea Giovanni Mercati* (467-482), Vatican 1946.

LABARRE, S., *Szent Márton és a szerzetesség „Vita Martini” prózai és verses változataiban*, (ford. Csakó, J.) Világtörténet, 2016/1.

LIMUR, O., *Early pilgimage itineraries (333-1099)* in *Encyclopedia of Medievel Pilgrimage*, (ed. Taylor, L.), Brill, Leiden 2009.

MARKUS, R., *Mapping History Redemetion: Eschatology and Topography in the Itinerarium Burdigalense in Jerusalem: Its Sancitivity and Cenntrity to Judaism, Christianity and Islam*, (ed. Levine, I.), New York and Jerusalem, 1998.

PERDONE, L., *Jerusalem, a city of prayer in Byzantine era*, in *Proche-Orient Chrétien* 64, Jerusalem 2014.

Prosopography of the Later Roman Empire PLRE-1. (ed. Jones, A., Martindele J., Morris, J.) University Press, Cambridge 1971. 288 Flavius Eucherius https://archive.org/details/plre-01-260-395/PLRE01_260-395/ (kutatás ideje 2024.03.)

ROUILLARD, P., *A szentek kultusza Keleten és Nyugaton*, in *A liturgia tudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

SALZMAN, M., *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2004.

SIVAN, H., *Holy Land Pilgrimage and Western Audiences: Some Reflections on Egeria and Her Circle*, Classical Quarterly 38 (2), Cambridge 1988.

TRISMEGISTOS, *Consullista consulate of Flavius Eucherius and Flavius Syagrius 1 January 381 AD 31 December 381 AD*, https://www.trismegistos.org/calendar/cal_period_listconsuls.php (kutatás ideje 2023.09.)

TSAFRIR, Y., *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C. E.*, Dumbarton Oaks, Harvard University, Washington 1986.

WILLIAMS, M., *Jerome and the Making of Christian Scholarship*, University of Chicago Press, Chicago 2006.

WILKINSON, J., *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Aris & Phillips, Jerusalem 1978.

3.3 Liturgiátörténettel foglalkozó művek

AFANASZJEV, Ny., *Az úr lakomája* (ford. Dobos A.), Start Nonprofit, Nyíregyháza 2017.

BAUMSTARK, A., *On historical Development of the Liturgy*, Liturgical Press, Collegeville 1923.

BAUMSTARK, A., *Liturgie comparée: principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Editions de Chevetogne, Chevetogne 1953.

DE CLERK, P., *A Baumstark-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai*, Praeconia, 2006/1, 5-21.

GERHARD, A., KRANEMANN, B., *Introduction to the Study of Liturgy III*. The Catholic University of America Press, Collegewill 2017.

Kalendarium Ecclesiae Constantinopolitanae in Vaticano gr. 2144 (Cura MORCELLI, S.), Roma 1788.

METZGER, M., *History of the Liturgy The Mayor Stages*, Liturgical Press, 2025.

NIN, M., *A keleti liturgiák története*, in *A liturgia tudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

NYIRÁN J., *Robert Taft liturgikus "törvényei"* in *Keleti teológusok és nyugati interpretációjuk a XX. századból* (szerk: Seszták I.), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2007.

PARENTI S., NYIRÁN, J., *Az Isteni liturgia* című előadás-sorozat jegyzete, Nyíregyháza 2021. november 19-20 között.

PÉTERY. J., *A Szentmise története*, PPKE jegyzet, Budapest 1931. <https://www.katolikus-honlap.hu/0801/mise3.htm#cre> (kutatás ideje 2024.12.)

TAFT, R., *La Liturgia delle ore in Oriente e in Occidente: Le origini dell'Ufficio divino e il suo significato oggi*, Paoline, Cinisello Balsamo 1988.

TOPALILOV, I., *On one aspect of the Stational liturgy in Constantinople in 4th century*, https://www.academia.edu/43343829/On_one_aspect_of_the_Stational_liturgy_in_Constantinople_in_4th_century (kutatás ideje 2025.08.05.)

VÁRNAGY, A., *Liturgika*, Katolikus főiskolai jegyzetek, Budapest 1985.

VELKOVSKA, E., *A bizánci liturgikus év* in *A liturgiatudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

Tanulmányok:

Anaforák: A keleti egyházak eucharisztikus imádságai, (szerk: Baán, I.), Collectanea Athanasiana, Nyíregyháza 2022.

ARRANZ, M., *Le Typicon du Saint-Sauveur*, in *Orientalia christiana analecta* (185) 596-600, Roma 1969.

AUGÉ, M., *A liturgikus év a római rítusban* in *A liturgiatudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

AUGÉ, M., *A liturgikus év az első négy században* in *A liturgiatudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

AUGÉ, M., *La revalorización del 'ieiunum paschale* in *Ecclesia orans* (9), Roma. 1992.

BALDI, D., *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Altera, Jerusalem 1955.

BALDOVIN, J., *Liturgy in Ancient Jerusalem*, Grove Books, Lincon 1999.

BERTONIÈR, G., *The Sundays of Lent in the Triodon* in *Orientalia Christiana analecta* (253), Pontificio Istituto Orientale, Roma 1997.

CALABUIG, I., *A templomszentelés rítusa*, in *A liturgia tudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

CARR, E., *A liturgikus családok Keleten* in *A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk. Pákozdi, I.; Somorjai, Á.), Szt. István Társulat, Budapest 2020.

COQUIN, R., *Le origines de l'Épiphanie en Égypte*, in *Revue des Études* (83-1-2) 35-56, Paris 1981.

DE CLERK, P., *L'Intelligence de la Liturgie*, Cerf, Paris 1995.

DE ZAN, R., *Biblia és Liturgia*, in *A liturgiatudomány kézikönyve*, (szerk. Pákozdi, I.; Somorjai, Á.), Szt. István Társulat, Budapest 2020.

DRIJVERS, J., *Cyril of Jerusalem: Bishop and City, Supplements to vigiliae christianae* (72), Brill Academic Pub, Bruxelles 2004.

DUCHESNE, L., *Origines du culte chrétien: Étude sur la liturgie latin avant Charlemagne*, Boccard, Paris 1925.

Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae, (szerk. Kirch, C., Ueding L.), Herder, Barcelona 1965.

GUIVER, G., *Company of Voices: Daily Prayer and the People of God*, Society for Promoting Christian Knowledges, London 1988.

JANERAS, S., *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine: Structure et histoire de ses offices*, in *Studia Anselmiana* (99), Roma 1988.

JANERAS, S., *L'antico "Ordo" agiopolita di Quaresima conservato nelle preghiere italo-greche del ambone* in *Ecclesia Orans* (5) 77-87, Roma 1988.

JOHNSON, M., *From Three weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent* in *Living Water, Sealing Spirit, readings on Christian Initiations*, Collegeville Liturgical Press, Collegevill 1995.

KRETSCHMAR, G., *Die frühe Geschichte der Jerusalemer Liturgie* in *Liturgie Jahrbuch für Liturgie* (2) 22-46, Göttingen 1956.

LOUTH, A., 'Palestine', in *The Cambridge History of Early Christian Literature* (red. Young, F.), Cambridge 2010, 284.

- LUYKX, B., *L'influence des moines sur l'office paroissial*, in *La Maison-Dieu* (51), Paris 1957.
- MATEOS, J., *Un Horologion de Saint-Sabas: Le codex sinaitique grec 863* in *Mélanges Eugène Tisserant III* (ST233), Citta Vaticano 1964.
- MATEOS, J., *Typikon*, II. 52-55.
- MATEOS, J., *The Origins of the Divine Office Worship*, Proche Orient Chretien (41), Jerusalem 1967.
- MERCIER, B., *Liturgie de Saint Jacques*, in *Patrologia Orientalis* (126), reprint Brepols, Turnhout 1997.
- MESSNER, R., *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Brill, Innsbruck 2022.
- NAGY LEO, *Tractatus de ascensione Domini*, CCL 138, na na.
- NORET, J., *Ménologes, Synaxaires, Ménées: Essai de clarification d'une terminologie*, in *Analecta Bollandiana* (86), Brussels 1968.
- PATRICH, J., *Early Christian Churches in the Holy Land*,
https://www.academia.edu/36852895/early_christian_churches_in_the_holy_land (kutatás ideje 2022.10.)
- PERRONE, L., *Jerusalem, a city of prayer in the Byzantin era*, in *Proch-Orient Chrétien* 64, Jerusalem 2014.
- RORDORF, W., *El domingo Historia del día de descanso y de culto en los primeros siglos de la iglesia cristiana*, Marova, Madrid 1971.
- SIRICIUS, *Epist 1,2* in *Patrologia Latina* (13) (ed. Migne, P.)
<https://catholiclibrary.org/library/view?docId=Fathers-OR/PL.013.html;chunk.id=00000693>(kutatás ideje 2022.10)
- TAFT, R., *La liturgia delle ore in oriente e occidente*, Pubblicazioni Centro Aletti, Rome 2001.
- TAFT, R., *The Interpolation of the Sanctus into the Anaphora: When and Where?*, in *A Review of Dossier*, Orientalia Christiana Periodika (57-58), Roma 1992.
- TOPALILOV, I., *On one aspect of the Stational Liturgy in Constantinople in 4th century in Antisarismatos Episfragisis*, Sumen 2019.

WILMART, A., *Le prétendu „Liber Officium” de Saint Hilair et l'Avent liturgique*, in *Revue Bénédictine* (27), h.n. 1910.

3.4 Zsidó és ókeresztény források összehasonlító irodalma

SKARSAUNE, O., *In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*, Inter Varsity Press, Illinois 2002.

TAYLOR, J., *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins*, Clarendon Press, Oxford 1993.

VÁRNAGY, A., *Liturgika*, in *Katolikus főiskolai jegyzetek*, Katolikus főiskolai jegyzetek, Budapest 1985.

VELKOVSKA, E., *A bizánci liturgikus év*, in *A liturgiatudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020.

Tanulmányok:

BROFSKY, D., *Hilkhhot Moadim: Understanding the Laws of the Festivals*, Koren Publishers, Jerusalem 2013.

DREYFUS, B., *Is Passover 7 or 8 days?*, *Reform Judaism.org.*, Union for reform Judaism, <https://reformjudaism.org/jewish-holidays/passover/passover-7-or-8-days> (kutatás ideje 2021.09.)

GREEBERG, I., *The Jewish Way: Living the Holidays*, Simon and Schuster, New York 2011.

3.5 A Szent Sír templomkomplexumról szóló irodalom

EUSEBIUS CAESARIENSIS: *Vita Constantini*, https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_%5BSchaff%5D,_EN.pdf (kutatás ideje 2023.10.)

GUZSIK, T., *Keresztény liturgiák építészete: Szakrális terek funkcióelemzése I-III.* (doktori dolgozat), BME, Budapest 1988. www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral1.html (kutatás ideje 2017.10.)

KROLL, G., *Jézus nyomában*, (ford. Diós I.), Szent István Társulat, Budapest 1980.

3.6 Sion templomáról szóló irodalom

PIXNER, B., *An Essene Quarter on Mount Zion?*, Franciscan Printing Press, in *Studia Hierosolymitana I.- Studi archeologici in onore di P. Bellarmino Bagatti*, Jerusalem 1976.

PIXNER, B., CHEN, D., MARGALIT, S., *Mount Zion: The Gate of the Essenes Reexcavated*, Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins 105, New York 1989.

SKARSAUNE, O., *In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*, InterVarsity Press, Academic, Westmont, Illinois 2008.

TAYLOR, J., *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish Christian Origins*, Clarendon Press, Oxford 1993.

Tanulmányok:

BAGATTI, B., *The Church from the Circumcision*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1971.

BALDI, D., *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia (II)*, Jerusalem 1982. <https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum>, interhash = {6d1cfe7e98b873d4c886e36ff26a7cfc} (kutatás ideje 2023.03.)

BALDOVIN, J., *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Oriental Institute Press, Roma 1987.

BIBERSTEIN, K., *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte in XII. Int. Kongresses für Christliche Archäologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991.

DE ROSSI, B., *Roma Sotterranea: Or, Some Account of the Roman Catacombs, Especially of the Cemetery of San Callisto*, Longman, Indiana University 1869.

ESBROECK, von M., *Le discours de Jean Damascène pour la Dédicace de l'Anastasis*, in *Orientalia Christiana Periodica* (63), 53-98, Roma 1997.

ESBROECK, M., *Jean II de Jerusalem*, Analecta Bollandiana (102), Brussels 1984.

ESBROECK, M., *Les plus anciens homiliaires Georgiens*, Université catholique de Louvain, Louvain 1975.

EPIPHANIUS, *De mensuris et ponderibus* (ford. Dean J.)

<https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf> (kutatás ideje 2023.02.)

EPIPHANIUS *Panarion* 27.7, 32,7 (ford. Williams F.)

https://ia800501.us.archive.org/18/items/EpiphaniusPanarionBksIIII1/Epiphanius%20-%20_Panarion_%20-%20Bks%20II%20%26%20III%20-%20I.pdf (kutatás ideje 2023.02.)

Jeruzsálemi Szent Kőrilloz összes művei, (ford. Vanyó, L.) (szerk. Perendy L.) in *Ókeresztény írók*, Szt. István Társulat, Budapest 2006.

LIMOR, O., *The Origins of a Tradition: King David's Tomb on Mt. Zion*, in *Traditio* (44), Jerusalem 1988.

MARCHI, G., *Monumenti delle arti cristiane primitive nella metropoli del cristianesimo*, Puccinelli, Roma 1844.

MEYERS, C., *Jerusalem and Zion after the Exile: The Evidence of First Zechariah*, Eisenbrauns, Jerusalem 1992.

MURPHY-O'CONNOR, J., *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, in *Oxford Archaeological Guides*, Oxford University Press, Oxford 2008.

PINKERFELD, J., 'David's Tomb': *Notes on the History of the Building: Preliminary Report*, in *Bulletin of the Louis Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues* 3, (ed. Avi Yonah M.), Hebrew University, Jerusalem 1949.

PIXNER B., *With Jesus Through Galilee According to the Fifth Gospel*, Corazin Publishing, Jerusalem 1992.

PRITZ, R., *Nazarene Jewish Christianity: From the End of the New Testament Period Until Its Disappearance in the Fourth Century* in *Studia Post-Biblica*, Brill, Leiden 1988.

RORDORF, W., *Sunday, The History of the Day of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church*, Student Christian Movement Press, London 1968.

SKARSAUNE, O., *The Proof from Prophecy: A Study in Justin Martyr's Proof-Text Tradition: Text-Type, Provenance, Theological Profile*, in *Novum Testamentum*, Brill, Leiden 1987.

SCHWANK, B., *Neue Funde in Nabatäerstädten und ihre Bedeutung für die neutestamentliche Exegese*, in *New testament studies*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

TAFT, R., *The Byzantine Rite: A Short History* in *American Essays in Liturgy*, Liturgical Press, Minnesota 1992.

TAFT, R., *Was the Eucharistic Anaphora recited secretly or aloud? The ancient tradition and what became of it?* In *Worship traditions in Armania and the neighbouring Christian East*, Eastern Churches Journal, Pittsburgh 1950.

4.1 Fordításhoz használt fordító programok:

Latin fordítás a <https://www.latin-is-simple.com/> segítségével igénybe véve készült.

Ógörög szövegek fordításának ellenőrzése az Oxford online szótár alapján készült.

<<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195046526.001.0001/acref-9780195046526-e-1670>>

4.2 Felhasznált egyéb szakirodalom, képek, alaprajzok forrásai:

Ancient Churches in the Holy Land Biblical Archaeology Society Online Archive [www=](http://www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/19/5/8)
<<https://www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/19/5/8>> (kutatás ideje 2017.05.)

CORBO, V., ALLITA, E., *Holy Sepulchre* in Raffaella Zardoni rövidfilmjében
<youtube.com/watch/?v=7IrtcvNUKGY> (kutatás ideje 2017.05.)

COŰASNON, C., által javasolt *Szentsír templom alaprajz* in KROLL G., *Jézus nyomában*, (ford: Diós I.), Szent István Társulat, Budapest 1980, 489.

De Locis Sanctis by Saint Adamnan, National Library of France. Merovingian Manuscript Collection, [place of publication not identified] : [publisher not identified], [700 to 899]

LAMPROPOULOS, K., *Ground penetrating radar prospection of the construction phases of the Holy Aedicula of the Holy Sepulchre*, Web Sciencedirect, 2017.

<<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0950061817316367>> (kutatás ideje 2018.02.)

LAWSON, PARKER és többek: *Jezus tomb* National Geographic Magazin 2017/12

<<https://www.nationalgeographic.com/magazine/2017/12/was-this-jesus-tomb>> (kutatás ideje 2018.02.)

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Itinerarium</i>	Documenta Catholica Omnia szerinti számozás
AB	Analecta Bollandiana, Brussels
AC	L'Antiquité Classique, Brussel
CCEL	Christian Classics Ethereal Library
CCL	Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinum
CUP	Cambridge University Press
DCO	Documenta Catholica Omnia
ECJ	Eastern Churches Journal, Pittsburgh
EO	Ecclesia Orans, Roma
IOP	Inter Orthodox Press
IVP	InterVarsity Press, Illinois
JRS	Journal of Roman Studies, Cambridge
LP	Liturgical Press, Collegeville
MD	Manuscripta Mediaevalia
MD	La Maison-Dieu, Paris
MPG	ed. Migne Patrologia Graeca
MPL	ed. Migne Patrologia Latina
OIP	Oriental Institute Press, Roma
OCF	Oxford Charedon Press
OCF	Orientalia Christiana Periodica, Roma
OUP	Oxford University Press
PPTS	Palestine Pilgrims' Text Society
SzIT	Szent István Társulat, Budapest
SCM	Student Christian Movement Press
SPCK	Society for Promoting Christian Knowledges Press London
PO	Patrologia Orientalis, Turnhout
PIO	Pontificio Instituto Orientale
PL	Patrologia Latina (ed. Migne J.P.)
PLRE	Prosopography of Later Roman Empir
POC	Proche-Orient Chrétien, Jerusalem
REB	Revue des Études Byzanties, Paris
REA	Revue des Études Anciennes, Paris
RI	Regesta Imperii
RQH	Revue des Questions Historiques, Paris

INTRODUCTIO

Egeria szentföldi látogatásának ideje a kereszténységünk nagy korszaka volt. 382-ben Jeromos Konstantinápolyban találkozik Nazianzi Szent Gergellyel és Nüsszai Szent Gergellyel. Ágoston 383-ban visszatér Rómába és miután túlélte a halálos maláriát 384-ben Milánóba indul Ambrus előadásait meghallgatni. Aranyaszájú Szent Jánost 381-ben diakónussá szenteli az eretnek Meletiosz érsek, majd 388-ban pappá az ortodox Evagrius püspök Antióchiában, ahol ezután egy évtizeden keresztül fogja tartani híres homiliáit. Ambrus 385-ben megakadályozza az ariánus terjeszkedést Milánóban, annak ellenére, hogy az ariánusok gyermekcsászár Valentinianus anyjának, Justina császárnőnek a támogatását élvezik, eközben tovább dolgozik az imaórák újfajta liturgiáján. Damasus pápa 382-ben elhívja Jeromost Rómába, hogy lefordíttassa vele az Evangéliumokat és a zsoltárokat közvetlenül a görög és a héber eredetiből. A tehetséges katonacsászár, Nagy Theodosius 382-ben letelepíti a gótokat a Duna mellé, de 383-ban már Konstantinápolyban tárgyal a perzsákkal a békéről. 386-ban meghall szeretett felesége, Aelia Flaccilla, akitől fiai Arcadius és Honorius, jövődő császárok születtek. Temetésén a gyászbeszédet Nüsszai Szent Gergely tartja. Mind Keleten, mind Nyugaton a legnagyobb egyháztanítók és teológusok dolgoznak katolikus hitünk kimunkálásán.

Dolgozatom célja Egeria *Itinerarium*jának tudományos igényűen, egyháztörténeti és liturgiátörténeti szempontból megvizsgálni, továbbá kísérletet tenni az Egeria által leírt liturgia forrásainak meghatározására, valamint a jeruzsálemi liturgia a keresztény liturgia fejlődésére tett hatásait bemutatni. Ha az *Itinerarium* liturgiátörténeti jelentőségét röviden szeretnénk meghatározni, a „méltatlanul alulértékelt” kifejezést kell használnunk. Dolgozatom keretein belül feldolgoztam az összes fellelhető szentföldi útleírást és magyar nyelvre ültettem át (amelyeket terjedelmi okok miatt a dolgozatban nem közlök, de a Függelékben csatolok). Valamennyi Útleírás ismeretében már elvégezhető az összehasonlítás: Egeria összehasonlíthatatlanul részletesebb és pontosabb, mint bármelyik másik fennmaradt írás. Némelyik *Itinerarium* két-három mondatban elvégzi Jeruzsálem bemutatását, amelyről Egeria több oldal (tömör) latin szövegben számol be. Szinte mindegyik Útleírásnál a téma egyik-másik kutatója feltételezi, hogy az író nem is járt a Szentföldön, csak mások elbeszéléséből, vagy a Római Birodalomban használt a helységek közötti távolságokat megadó *Itinerarium*-ok alapján állították össze. Egeriát ezzel sohase vádolták; friss, részletgazdag és lelkiekben átért a munkája. Egeria egy élő, a jeruzsálemi keresztény közösség és a

nagyszámú zarándok által cselekvően támogatott liturgiát mutat be. A többi zarándok leírásának középpontjában épületek, legszentebb tárgyak tűnnek fel, a jeruzsálemi keresztény közösséggel, és annak liturgiájával nem törődnek. Az Egeria által leírt liturgia 330-as években született, és az 633 évi arab invázió vetett véget neki. A Bordeaux-i zarándok 333-ban még nem láthatta, mert utazásának idején még csak a Martyrion alatt húzódó víztározókat építik. Arculf sem figyelhette meg 680-években tett utazásának folyamán, addigra a Martyriont már elvették a muszlimok, és háromezer férőhelyes mecsetté alakították. Egyedülálló jelentőségű az, hogy a jeruzsálemi liturgia rövid fennállásának idején készült az *Itinerarium* pontos leírása. Egeria utazásának legvalószínűbb időpontja 383-385 közé esik, a nyelvészek szerint Konstantinápolyba való visszaérkezése után, az 386 évben jegyezte, vagy jegyeztette le úti élményeit.

Az *Itinerarium* két egymástól mind témájában, mind stílusában jól elkülöníthető részre bomlik:

- Klasszikus útleírást az első részben ad a Sínai-hegytől Mezopotámiáig folytatott zarándoklatáról. Ezalatt Egeria több ezer kilométer tesz meg (feltehetően) ösvérhátan, több ezer magas hegyeket mászik meg, hogy találkozzon a mindenhol fellelhető keresztény hagyománnyal. Utazásai során püspökökkel, apátokkal, szerzetesekkel, római katonatisztekkel találkozik, mindenki örömmel fogadja az előkelő római hölgyet. Egeria nyíltan, bátran, barátságosan kommunikál bárkivel.
- A második részben a korabeli jeruzsálemi liturgiát próbálja leírni a tőle telhető legpontosabb, legrészletesebb módon. Feltételezhető, hogy az ismertetést maguk a levél címzettjei kérték, erre válaszol hosszú levelével. Egyszerű latin tömondatokban fejezi ki magát, nem akar hibázni, szent dolgokról csak a legnagyobb tisztelettel mer beszélni. Hozzáállása is megváltozik, távolabb kerül az eseményektől, az egyházi személyekkel már nincs közvetlen kapcsolata. Feltételezésem szerint Jeruzsálemben rangjának megfelelő hölgytársaságba került, a szertartásokat a „matrónák teraszáról” figyeli.

Választ kell kapnunk arra a kérdésre, hogy Egeria *Itinerarium*-a miért volt sokáig „megfejtethetlen” a kutatók számára, és miért nem kezelték súlyának megfelelően. Felfedezésének idején a Via Dolorosát tartották a keresztút valódi helyszínének, holott ezt a zarándokutat csak a jeruzsálemi keresztény királyság idejében alakították ki a város keresztény negyedében. Ez nyilvánvalóan ellentmondott az Egeria által leírt stációs liturgiák útvonalának. Másrészt onnan is származhatott, hogy Egeria terminológiája gyenge: ugyanazon szertartást más-más néven nevez

meg, vagy fontos szertartásrészekben átsiklik és egyszerűen kihagyja a leírásából. Egeria terminológiájának tisztázására az *Itinerarium* első részében leírt zárandók liturgia elemzését végzem el (ott nem bonyolítja a terminológiát a Szent Sír Komplexum különleges felépítése).

Az *Itinerarium* megfejtésének első lépése Jeruzsálem korabeli topográfiájának megismerése. Gerhard Kroll *Jézus nyomában* című műve kiváló kiindulási pontot biztosított számomra. Kroll régészeti feltárások adataival bizonyítja, hogy az összes „szent hely”, amelyről Egeria beszél, a városfalakon kívül helyezkedett el és a Sion templomot kivéve mindegyik barlang volt. Ezeket a keresztények akkor is használhatták, amikor elűzve, vagy kitiltva voltak Jeruzsálemből. Ez a topografikus szemlélet vezetett a jeruzsálemi liturgia eredetének megfejtéséhez. Összesen három „szent hely” létezett, amely pontosan megegyezik az összes többi szerző *Itinerarium*-a által megjelölt helyszínekkel. Mindegyik helyszínen más-más liturgiafajtát végeztek, ezeket a szertartásokat az ünnepeken vonulós stációs liturgiával kötötték össze. A „szent helyek” felsorolva: a Szent Sír Komplexum (Anasztaszisz és Martyrion), az Eleona (az Imbomonnal együtt) és Sion, minden templomok anyja. Több egyháztörténész kutatása alapján az azonosítás elvégezhető, hogy ezek a helyszínek egy-egy korakeresztény csoporthoz kapcsolhatóak. Az egyes csoportok nemcsak eltérő zsidó-keresztény, korakeresztény, vagy római eredetű liturgiát folytattak, de szertartásaik a liturgiafejlődés különböző fokán álltak.

A Szent Sír Komplexumban folyó liturgikus mozgások meghatározása csak az építmény pontos alaprajzának birtokában végezhető el, amelyre ebben a dolgozatban kísérlet történt. Megállapítást nyert, hogy bár az Igeliturgiát a Martyrionban tartják és az Eucharisztikus Liturgia helyszíne pedig az Anasztaszisz, de a szertartás liturgikusan egyetlen Szentmisének tekintendő. Az épületrészek közötti vonulások a bizánci liturgia Kisbemenetének és Nagybemenetének liturgikus helyein vannak, amely ezen liturgikus elemek jeruzsálemi eredetét feltételezteti.

A dolgozat munkamódszere szigorúan kerüli az „előfeltételezéseket”, kizárólagosan az *Itinerarium* szövegéből és a korabeli leírások fordításaiból indul ki. A jeruzsálemi liturgia rendkívül bonyolult, stációs liturgiája nehezen megjegyezhető. Az ünnepi vonulások hosszas leírások helyett a dolgozatban idődiagrammokon lettek ábrázolva, a grafikonokon világossá vált a liturgia rendszere: a Szent Liturgia elválasztható lett a zsolozsmától, az ünnepi virrasztásoktól és a püspöki tanításoktól. Ezzel párhuzamosan lehetővé vált a szertartásrészek eredetének feltételezése: szerzetesi, nagytemplomi (Konstantinápoly főtemplomában folytatott) vagy helyi őskeresztény liturgia maradványa.

A dolgozat számos tudományos eredményt gyümölcsözött, de néhány témában adós maradt vagy a hiányzó lapok, vagy Egeria nyelvi korlátai miatt. A liturgiátörténészek módszere a liturgia családok meghatározására kétféle:

- anaforák alapján, vagy
- zsolozsma alatt felolvasott szentírási szövegek rendszere alapján.

Sajnos Egeria itt nem tudott segíteni a liturgikusoknak. Az anafóra szövege nem hallatszik ki az Anasztászis sírbarlangjából, amikor a püspök recitálja, ezért erről nem tudott beszámolni. Egeria a zsolozsmáról pedig csak ennyit ír: mindig az alkalomnak megfelelő zsoltárokat, imádságokat, antifónákat mondanak vagy énekelnek. Egeria görög tudása nem volt felsőfokú, nem értette a bonyolultabb egyházi kifejezéseket.

A dolgozat tudományos eredményeit a COMPLEMENTUM fejezet tartalmazza: az ókeresztény forrásokkal való összevetést; a zsidó Szentély zárandokünnepeivel közös jegyek vizsgálatát; a Post Crucem ereklyekápolnára vonatkozó adatok összegezését; a jeruzsálemi böjti gyakorlat elemzését; a keresztény stációs liturgiák jeruzsálemi gyökeréről szóló feltételezést; hozzászólást a Sion templom körül kialakult vitában, valamint a jeruzsálemi liturgiához fűződő általános meglátásokat. A három szent püspök Makariosz, Maximus és Cirill életéről és a jeruzsálemi liturgia létrejöttében játszott szerepükről is összeállítottam egy rövid anyagot.

Nem szerepeltettem a dolgozatban, de az Appendixként csatoltam a fellelhető *Itinerariumok* saját magyar nyelvű fordításomat, Caesareai Euszebiosz, Jeruzsálemi Szent Cirill a Szent Sírra vonatkozó írásaiból készült saját fordításomat, valamint az Arkulf hiteles leírását és rajzait magyarra fordítva saját kommentárjaimmal, valamint foglalkoztam Szent Jakab első jeruzsálemi püspök székének hagyományával.

I. STATUS QUAESTIONIS

1.1 A 4. század kereszténysége

A 4. századi *Zeitgeist* legfontosabb vonása a túlvilági üdvösség keresése volt.² A kereszténység kezdetben sem a rabszolgák vallása volt, mint ahogy Nietzsche képzelte, a kenyértörés szertartását szabad polgárok magánházaiban tartották. A *domus ecclesiae*-kben gyülekeztek a keresztények, a ház ura engedélyével és gyakran vezetésével folyt a szertartás. Például szent Priscilla, aki Pudens szenátor anyja volt, házába fogadta Szent Pétert, aki aztán e házban vezette a kenyértörést³.

A római arisztokrácia krisztianizációjának folyamatával Michele R. Salzman⁴ és Peter Brown⁵ foglalkozott. Szerintük egy-egy nagy nemzetségen *gens*-en belül pogányok és keresztények is léteztek. Rómában általában az arisztokrata családok nőtagjai keresztényekké váltak, de a férfiak pogányok maradtak, és áldoztak a császárkultuszban. Létezett néhány tiszta keresztény család is, például a Probi család.⁶ A Római Birodalomban a császárkultuszt az 5. századig művelték, még a keresztények is megtartották, imádkoztak a császárért, természetesen az isten-császárnak szóló imádat nélkül.

350-380 között a keresztény filozófusok újra felfedezik a páli örökséget, csodálják és értelmezik Pált, akit *doctor gentium*-nak, a pogányok megtérítőjének nevezték. A keresztény filozófiában győz az a szemlélet, hogy a pogány neoplatonizmussal szemben Pál az a keresztény filozófus, aki képes Senecát is legyőzni.⁷ Az egyházatyák nagy generációja: Ambrus (339-397), Jeromos (347-419/420), Ágoston (354-430), valamint szélsőségesen ellentétes vallási csoportok: a manicheusok és a donatisták is Pálra hivatkoznak.

A latin nyelvű liturgia a Birodalom nyugati felében Egeria idejében szilárdult meg, előtte a 3. században a szentmise szövegét két nyelven: görögül és latinul is elmondták, az áttérés folyamatos volt a 4. században, 390-re lezárult.⁸ Egeria láthatóan latinul ismeri a szertartást.

² Sággy, Marianne, *Versék és vértanúk*, Kairosz, Budapest 2003.

³ 1 Kor 16,19.

⁴ Salzman, Michele, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge 2004.

⁵ Brown, Peter, *Aspects of the Christianisation of Roman Aristocracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

⁶ A Probi család támogatásával választották meg Ambrust a császárváros püspökévé. Ambrus pogány unokatestvére, Symmachus szerzett állást egy Ágoston nevű ismeretlen karthágói rétornak Milánóban.

⁷ Barlow, Claude, *Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam "Quae vocantur"*, American Academy, Rome 1938.

⁸ Klauser, Theodor, *Der Übergang der römischen Kirche von der griechischen zur lateinischen Liturgiessprache*, Vatican 1946, 467-482.

Ambrus már a római liturgikus kánont követi *De sacramentis* című művében – ez az első új latin liturgia, amely fennmaradt⁹.

Damasus pápa (306 – 384) célja a liturgikus egység megteremtése, az olvasmányok és az egész latin liturgia egységesítése. Az egész évet megszentelni kívánja: bevezeti a szentek ünnepeinek megtartását; az egyházi év különböző szakaszaiban más és más imaformulákat iktat be a szentmisébe; bevezeti a zsoltáréneklést a liturgiába – kötelezővé téve minden templomban és kolostorban. Titkára Jeromos, aki 382 és 385 között gőzerővel az Evangéliumok és a zsoltárok latin nyelvre fordításán dolgozik. Az ő munkája alapján tudta bevezetni Damasus a zsoltárokat a latin mise liturgiájába.

Eközben Keleten már létezik egy sokkal kiforrottabb és részletesebben kidolgozott rítus, amelyet Egeria *Itinerarium*ában leír, és amely később a Bizánci Birodalom Szent Liturgiájává válik.

Rómában időközben megalakult arisztokrata keresztény hölgyek azon csoportja, amely Atanáz az 340-es évekbeli, majd Jeromos 380-as évekbeli munkálkodása eredményeként jött létre. E keresztény női csoport életmódját Sággy Marianne kutatta.¹⁰

A 4. század közepétől a latin kereszténység körében is virágba szökkent a szerzetesi mozgalom: a szerzeteseket, remeteket és a keresztény szüzeket, akik életüket Krisztusnak szentelték – akik bár nem szenvedtek vértanúhalált – mégis a vértanúkhöz hasonlóan Istennél hathatós közbenjáróknak tartották.

339-ben Atanáz császári száműzöttként Rómába érkezik. Egy évvel később a 340 évi római zsinat tisztázza Atanáz és megállapítja, hogy az általa képviselt krisztológiai tanítás az ortodox, a vele ellentétes teológiai nézeteket valló keleti egyházak az eretnekek. Római tartózkodása alatt Atanáz csodálatos történeteket beszél az egyiptomi sivatagban élő remetéről. Kapcsolatba lép a császári család tagjaival, római keresztény hölgyekkel, akik női szerzetes közösséget szeretnének alakítani.

355-ben Marcellina, a galliai *prefectus praetorio* elárvult lánya, Ambrus nővére, felveszi a fátylat Liberius pápa kezéből a Szent Péter bazilikában a karácsonyi nagymisén – ezt a dátumot tekinti a Katolikus Egyház a latin női szerzetesség kezdetének. Marcellina öccse, Ambrus, tartományi kormányzóból lett milánói püspök, a húga köréhez tartozó apácák kérésére "A szüzességről" ír értekezést. Mindketten régi római patrícius családból származnak. Marcellina

⁹ Szent Ambrus, *A szentségekről; A misztériumokról (De sacramentis)* (ford. Kühár, F., Rochlitz, B.), Jel Kiadó, Budapest 2005. (az új latin liturgia első leírása, ami fennmaradt)

¹⁰ Sággy, Marianne, *Versek és tanúk*, Kairosz kiadó, Budapest 2003, 12-74; 246-291.

először Rómában szervez közösséget, majd Ambrus áthívja Milánóba, hogy az ottani női csoportot vezesse. Ambrus műveiből tudunk az Itáliában megalakult „felszentelt” szűzek csoportjairól.¹¹ A női aszkéta mozgalom gyorsan terjed, mert az egyházi férfiak új nemzedéke: Ambrus, Damasus és Jeromos meglátták a női szerzetességben a kereszténység terjesztésének lehetőségét¹².

Szent Jeromos (347-420) miután öt évet élt Szíriában mint *anakhóréta*, 382-ben Rómába érkezett¹³, ahol nagy szenvedéllyel hirdetni kezdte a testi önmegtartóztatás lelki erényeit. Számos arisztokrata hölgy lelki vezetője lett. A római keresztény nők életét az ő leveleiből ismerjük. Lehetséges, hogy más városban is alakultak hasonló csoportok. Jeromos a keresztény erkölcsiségről szóló tanításairól lett ismert Rómában, elsősorban a nők életére összpontosította a figyelmét. Ezzel egy évezredre előre meghatározta, milyen szempontok szerint kell egy keresztény nőnek az életét élnie. Szoros kapcsolata volt számos szenátori családdal, amelyeknek nőtagjai vállalták az aszkéta életmódot.¹⁴ Jeromos leveleiben szerepelnek az özvegy Lea, Marcella és Paula, valamint Paula lányai, Blaesilla és Eustochium. Valamennyien jónevű patrícius, római szenátorok társadalmi csoportjához tartozó gazdag családokból származtak. Távol akartak maradni Róma erkölcstelen szexuális életvitelétől és maguk elé a keleti szerzeteseket állították követendő példaként. Jeromos egyébként kíméletlenül ostorozta a római világi papságot, amely sajnálatosan részt vett ebben az erkölcsi romlásban (ez később elmérgesítette velük való viszonyát). Jeromos leveleit széles körben olvasták és terjesztették az egész keresztény világban. Írásaiból világosan kitűnik, hogy leveleit nemcsak a címzettnek írja, hanem széles körű olvasótáborra számít.¹⁵ Jeromos gyakran kapott megbízást szüzességi fogadalmat tevő nőktől, hogy írjon nekik útmutatást arról, hogyan éljék életüket, ennek eredményeként leveleinek mintegy egyharmada a nők által követendő életmódról szól.¹⁶ Jeromos ezt írja: "Marcellához írt leveleim egy könyvet tesznek ki. ... (sok) levelet írtam Paulához és Eustochiumhoz, és mivel naponként írok, számuk bizonytalan".¹⁷

¹¹ Brown, Peter, *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, New York 1988.

¹² Sággy, Marianne, *Isten barátai*, Kairosz 2005.

¹³ Puskely, Mária, *A monachizmus kezdetei a római birodalomban*, Debrecen 2001.

¹⁴ Williams, Megan Hale, *Jerome and the making of Christian Scholarship*, Chicago, 2006.

¹⁵ Fremante, William Henry, *Prolegomena to Jerome*, V. The principal works of St. Jerome, A select library of Nicene and post-Nicene fathers, New York 1893.

¹⁶ Williams, *Jerome and the making of Christian Scholarship*, Chicago 2006.

¹⁷ Hieronymus presbiter, *A kiváló férfiakról* (ford. Ladocsi G.) in *Apostoli atyák* (szerk: Vanyó L.) Ókeresztény írók 3. Szent István Társulat, Budapest 2018.

A fennmaradt korabeli szövegegyesek tanulsága szerint¹⁸ Egeria korában a "szüzek" és az "özvegyek" csoportja különleges státusszal bírt a korai keresztény gyülekezetekben,¹⁹ hasonlóan a régi Róma Vesta szüzeihez nagy tiszteletben részesültek. A Vesta szüzeket az állami ünnepeken a császár utáni első hely illette meg, minden világi tisztségviselő előtt álltak, a keresztény *parthené*-kat is az első sorba ültették a keresztény szertartásokon és elsőnek járulhattak a szentáldozáshoz. Egyéni fogadalmat tettek: hogy nem mennek férjhez, illetve hogy férjük halála után nem házasodnak újra; drága színes selyem ruhák helyett visszatérnek a puritán római matróna viselethez, amely darócból készült; nem vesznek részt cirkuszi játékokon. Fogadalmuk része volt, hogy mérsékelt böjtöt tartanak; a húsételektől megtartóztatják magukat; a borba épp hogy belekóstolnak. Elsődleges feladatuknak tekintették a Szentírás tanulmányozását, a szentek életének olvasását, a közös imaórákon való részvételt, valamint a mártírok sírjainak gondozását.

Rómában csak egyetlen egy fogadalomtételről tudunk, amikor milánói Ambrus püspök nővére vette fel a fátylat a pápa kezéből, de Sirmiumban, Karthagóban és más helyeken már ismerték ezt az intézményt²⁰.

Szent Ambrus írja: „Azt olvassuk, hogy már a jeruzsálemi templomban is vannak szüzek.”²¹ Jeromostól ismerjük, hogy 371-ben egy Melania nevű arisztokrata hölgy elsőként hagyta el Rómát és az Olajfák hegyén alapított kolostort, ahol ezután 37 éven át fogadta a zarándokokat.²² Nem tudjuk, hogy jeruzsálemi tartózkodása alatt Egeria hol lakott, de valószínűleg a latin nyelvű hölgyeknek ezen kolostorában.

1.2 Keresztény zarándoklat a szentek sírjához: *peregrinatio religiosa*

Kezdetben a keresztény filozófia elutasította a "szent hely" fogalmát, mint a pogány bálványimádás másolatát, úgy tartották, hogy Istent az emberi lélekben kell tisztelni. A keresztény értelmezés ebben a korban inkább allegorikus volt: *"Nem a falak avatják kereszténnyé az embert"*²³ - írja Ágoston. A jeruzsálemi Szent Sír sem csak a fizikai épület, hanem ahogy Cezariai Euszebiosz

¹⁸ Sággy, Marianne, *Angyali élet Az egyiptomi szerzetesség hatása Itáliában és Galliában a 4–5. században*, http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/02/2005_1_2_saggy.pdf (kutatás ideje 2022.10.).

¹⁹ Brown, Peter, *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, New York 1988.

²⁰ Sirmiumból ismeretes egy sanctimonialis, vagyis fogadalmas szűz sírfelirata (Milena Milin publikálta az 1996-os Starinarban).

²¹ S. Ambrosius, *De virginibus*, lib. I, c. 3, n. 12; PL XVI, 192.

²² Lehetséges, hogy Egeria is ebben a kolostorban szült meg, csak az erre vonatkozó részek elvesztek az Útinaplóból, Nem tudjuk Egeria hol szült meg Jeruzsálemben vagy Betlehemből.

²³ *Szent Ágoston vallomásai*, Szent István Társulat, Budapest 2023, VIII 2,4.

mondja "*A feltámadás hatalmas szimbóluma*"²⁴ – amelyet a próféták megjövendöltek. Nagy Konstantin óriási építkezései, az újonnan felépített hatalmas mártír-bazilikák változtatták meg ezt a nézőpontot. Az első keresztény *martyria-k* nem középületek voltak, hanem keresztény közösség magán istentiszteletének helye, többnyire Róma falain kívül állnak.²⁵ Ezek a kisméretű építmények a korabeli fogalmak szerint nem is templomnak néztek ki, a pogány isteneknek szóló templomok fehér márványból készültek. A kora-keresztény mauzóleumok vörös téglából készített szerény építmények²⁶ voltak.²⁷

A peregrinatio religiosa Helena anyacsászárné utazásának utánzásaként jött létre a 4. század második felében.²⁸ A 330 években bármilyen pogány isten templomának lerombolása még egyszerre számít szentségtörésnek és törvénysértésnek²⁹, ezért feltételezhetjük, hogy a frissen kinevezett *augusta* utazásának egyik célja az volt, hogy Jézus sírjára és a Golgotára ráépített pogány templomot és istenszobrot elbontassa és a keresztény tiszteleti helyek hozzáférhetőségét biztosítsa.

A szentkultusz megnyilvánulásai a Mediterráneumban Sággy Marianne szerint a következők voltak³⁰:

- Rómában SÍRKÖZPONTÚ – csak a római mártírokat tisztelték, maradványaikat nem mozdították el nyugvóhelyükről, a sírokat látogatták, a mártírok közbenjárását folyamatosan kérték.
- Milánóban EREKLYEKÖZPONTÚ volt a mártír-tisztelet – a mártírok csontjait ünnepélyesen átszállították a főszékesegyházba és ott adták meg nekik a tiszteletet.
- Máshol EMBERKÖZPONTÚ volt a szentkultusz – például Galliának sok püspökszentje volt, ezek maradványaihoz, az általuk alapított székesegyházakhoz és kolostorokhoz tartottak zarándoklatokat.
- Keleten: Konstantinápolyban, Szíriában, Egyiptomban kezdettől fogva élő embereket tartottak szenteknek, a SZERZETESI ASZKÉZIST becsülték elsősorban.

²⁴ Eusebius, Caesariensis, *Vita Constantini I* 33. www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_%5BSchaff%5D,_EN.pdf (kutatás ideje 2022.02.10.).

²⁵ Ugyanúgy, mint a jeruzsálemi szent helyek.

²⁶ Lásd pécsi ókeresztény síremlékek.

²⁷ Sággy, Marianne, *Versek és vértanúk*, Kairosz, Budapest 2003, 33.

²⁸ Holm, Kenneth, *Hadrian and St. Helena The Antropology of Christian Pilgrimage*, in *The Blessings of Pilgrimage* ed. Ousterhout, Oxford 1991, 61-81.

²⁹ Caseau, Béatrice, *Πολεμειν λιθοις La désacralisation des espaces et des objets religieux païens durant l'Antiquité tardive*, in *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées*, ed. Kaplan M. Publications de la Sorbonne, Paris 2001.

³⁰ Sággy, Marianne, *Versek és vértanúk*, Kairosz, Budapest 2003.

Minden keresztény közösség egy kicsit másképpen tisztelte a szentség megnyilvánulását a földön. A legrégebbi írásos emlék a szentek tiszteletéről Szent Polikárp szmirnai püspök 156-ban elszenvedett vértanúságáról szól, egy hívei által írt levélben:

„Így mi... csontjait összeszedtük, és a szokásos helyen eltemettük. Itt – amennyire számunkra lehetséges volt – összegyűltünk örömben és örvendezésben, s az Úr megengedte, hogy megünnepeljük mind az ő vértanúságának születésnapját, mind a már küzdelmet derekasan megvívottak emlékezetét, mind a jövőben küzdők felkészülését (a vértanúságra)”³¹

Nyugaton az első feljegyzések a Decius-féle keresztényüldözés (250) korából valók, Karthágói Szent Ciprián erre inti a presbiterjeit a hitvallók tiszteletére:

"Jegyezzétek fel a napot, amikor eltávoztak ebből a világból, hogy meg tudjuk ünnepelni emlékezetüket a vértanúk emléknapi (között)".³²

"Minden alkalommal, amikor vértanúságuk évfordulóját ünnepeljük, felajánljuk értük az áldozatot".³³

Rómában csak a Valerianus-féle (258) véres üldöztetéssel kezdődött a mártírok tisztelete: II. Sixtus pápa és hat diakónusa halt vértanúhalált, követte őket Szent Lőrinc.³⁴ A vértanúk tiszteletét a sírjukon bemutatott eucharisztikus áldozattal fejezték ki *dies natalis* haláluk, azaz mennyei születésük évfordulóján. Csak a kereszténység elismerése után kezdenek kisebb építményeket emelni a sírok fölé, amelyeknek *memoria* vagy *martyrium* nevet adták.³⁵

Az Egyház elismerésével megszűnt a vértanúság veszélye, de a kereszténység további mártírokat, *confessorokat*, vagyis „hitvallókat” adott: azokat a püspököket és tanítókat, akiket bebörtönöztek vagy megkínoztak az eretnokségek elleni és az ortodoxia melletti kiállásukért. A század második felében már a legkiválóbb szerzeteseket is oda számítják: az aszkézis *"csendes vértanúi"* ők.

A nélkülözhetetlen oltalmazónak tekintett vértanúk kultuszának elterjedését nagymértékben elősegítette a szentek testének felkutatása és átvitele a kereszténység központjaiba. Konstantinápoly, mint új Róma, a szentek ereklyéinek megszerzésében elől jár: 356-ban Szent Timóteus, 357-ben

³¹ Szent Polikárp vértanúsága in Rouillard, Philippe, *A szentek kultusza Keleten és Nyugaton in A liturgia tudomány kézikönyve* Szt. István Társulat, Budapest 2020, 466.

³² Cyprianus, *Epist.* 12,2 www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0200-0258_Cyprianus_Carthaginensis_Epistolae_MLT.pdf.html (kutatás ideje 2022.02.).

³³ Cyprianus, *Epist.* 39,3 www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0200-0258_Cyprianus_Carthaginensis_Epistolae_MLT.pdf.html

³⁴ Szeretett vértanúm, akiről egy külön tanulmányban emlékeztem meg.

³⁵ Rouillard, Philippe, *A szentek kultusza Keleten és Nyugaton in A liturgia tudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 467.

Szent Lukács és Szent András ereklyéi érkeznek a városba.³⁶ A keresztények megértik, hogy a azoknak, akik vérükkel és tanításukkal építették fel az egyetemes Egyházat, különleges tisztelet jár.

Paula zárandoklata a Szentföldön (385)

Ismerkedjünk meg Paula levelével³⁷ (Jeromos levelezésében maradt fenn), amelyben arról ír, hogy Jeruzsálemet egyházi személyek és tanítók gyakran látogatták, hogy hitüket elmélyítsék:

„Hosszú idő telt el az Úr mennybe emelkedésétől a mai napig: minden nemzedékből megjelentek püspökök, mártírok, rétorok, akik ékesszólóak az egyházi tanításban, áradtak Jeruzsálembe, mert azt gondolták, hogy kevesebb a hitük, kevesebb a tudásuk, mivel még nem kapták meg a legmagasabb kegyelmet, ahogy mondani szokás, ha még nem imádták Krisztust azokon a helyeken, ahol az Evangélium először ragyogott fel a Szent Keresztől.”³⁸

A továbbiakban összehasonlítom azokat a ó- és újszövetségi helyeket, amelyet Egeria meglátogatott, illetve amelyeknek látogatására Paula meghívja Marcellát. Egeria Útinaplójának egy része elveszett, lehetséges, hogy az Újszövetségben szereplő galileai helyszíneket ezekben az elveszett részekben említi. Egeria leírása Sinai-félszigetre és mezopotámiai ószövetségi helyekre korlátozódik. Paula Palesztinában szeretne utazni, úti céljai az újszövetségi emlékhelyek.

Olvassunk bele, milyen ihletetten, milyen keresztény lélekkel elteltén írnak a római arisztokrata hölgyek a jeruzsálemi zárandoklatukról:³⁹

"Ó, ha eljön az ideje, amikor a pihegő hírnök közli, hogy Marcellánk partra szállt Palesztinában, és együtt énekel a szerzetesek kórusával és a szüzek seregével? Hogy találkozunk vele, nem várunk járműre, gyalogosan szaladunk eléd!"⁴⁰

Eljön a nap, amikor szabad lesz belépniük a Megváltó barlangjába. Az Úr sírjában együtt sírhatunk-e a nővérével, zokoghatunk-e az anyjával? majd megcsókolhatjuk a Keresztfát, és az Úrral együtt felmehetünk az Olajfák hegyére, imádsággal és lélekkel felszállhatunk-e vele? Láthatjuk-e Lázárt (halotti) pólyáiban és a Jordán folyó megtisztulását, azért, hogy Urat befogadhassa?⁴¹

³⁶ Rouillard, 469.

³⁷ Szent Jeromos Levelek I-II, (ford. Puskely M., Takács L.) Szentár Kiadó, Budapest 2005. XLVI. Paula és Eustochium levele Marcellához /9.

³⁸ *Longum est nunc ab ascensu Domini usque ad praesentem diem per singulas aetates currere, qui Episcoporum, qui Martyrum, qui eloquentium in doctrina Ecclesiastica virorum venerint Jerusolymam, putantes minus se religionis, minus habere scientiae, nec summam, ut dicitur, manum accepisse virtutum, nisi in illis Christum adorassent locis, de quibus primum Evangelium de patibulo coruscaverat.* (ford. Adamik T.).

³⁹ Szent Jeromos Levelek I-II, (ford. Puskely M., Takács L.), Szentár Kiadó, Budapest 2005. XLVI. Paula és Eustochium levele Marcellához magyar forrás szerint 13 fejezet /latin forrás szerint 12. Fejezet.

⁴⁰ *O quando tempus illud adveniet, cum anhelus nuntium viator apportet, Marcellem nostram ad Palaestinae littus appulsam, et toti Monachum chori, tota virginum agmina concrepabunt? Obviam jam gestimus occurrere, et non expectato vehiculo, concitum pedibus ferre corpus.* (ford. Adamik T.).

⁴¹ *Ergo ne crit illa dies, quando nobis liceat speluncam Salvatoris intrare? In sepulcro Domini flere cum sorore, flere cum matre? Cruscis deinde lignum lambere, et in Oliveti monte cum ascendente Domino, voto et animo sublevare? Videre exire Lazarum fasciis colligatum, et fluentia Jordanis ad lavacrum Domini puriora?* (ford. Adamik T.)

1. táblázat Keresztény zarándokok leggyakoribb szentföldi célpontjai Egeria Útleírása és Paula levele alapján

	Egeria meglátogatta	Paula meg szeretné látogatni	elhelyezke- dés
Szent Sír	+	+	Jeruzsálem- ben
Olajfák hegye (mennybemenetel helye)	+	+	
Lazarion	+	+	
Jeruzsálem (Dávid városa, Sión kapui, Szövetség ládája, Áron pálcája)	+	+	
Dávid sírboltja (több helyet is annak tartottak)	?	+	
Forrás, ahol Fülöp megkereszteli az eunuchot	?	+	Újszövetségi helyek
Keresztelő Szent János sírja	?	+	
Názáret	?	+	
Kána	?	+	
Tábor hegy (Krisztus színeváltozása)	+	+	
Genezáreti tó (Kineret-tó), Naim városa	?	+	
Galilea, Kafarnaum (Krisztus első beszéde)	?	+	
Szamária, próféták barlangjai	?	+	Ószövetségi helyek
Siló (frigyláda), Béthel (Ábrahám oltára, Jákob létrája)	+	-	
Tánisz, Gósen-völgy, Ramszesz, Szukkut, Etam, Pi-Hachiot, Mara, Eli, Sín, Refidim, Sínai Szent hegy (a zsidó nép vándorlásának útja)	+	-	
Tisbé, Illés próféta városa	+	-	
Hóreb, Illés barlangja	+	-	
Nébó hegye (Mózes halálának helye, sírja)	+	-	
Szodoma és Szeigor romjai	+	-	
Jób városa	+	-	
Sálem, Melkizedek városa	+	levélben említi	
Harán, Ábrahám itt megáll vándorlása alatt, Rebeka szülőhelye, Jákob menedékhelye, Lábán sírja	+	-	

1.3 Amit Egeria személyéről tudunk, továbbá néhány személyére szóló feltételezés

Az Útinapló vizsgálatánál fel kell tennünk azt a kérdést, hogy valóban nő írta-e az Útinaplót, és nem egy tanult egyházi férfi, aki a magas állású hölgyet kísérte. A szerző leírásában sem a kísérőiről, sem a helyi kiszolgálókról szót sem ejt, pedig zárándoklatának sikeres lefolyásához a kietlen vidékeken számos embernek kellett közreműködni. Két esetben érezhető nála érzelmi kötődés: először azokhoz az arisztokrata nőkhez, akikhez az Útinapló íródott: *dominae, lumen meum "úrhölgyeim, szemem fényei"*⁴², egy keresztény hitét aktívan gyakorló női csoporthoz. Másodsor egy Márta nevű diakonissza barátnőjével történt találkozásakor mutat őszinte barátságot:

„... ott rátaláltam a legkedvesebb barátnőmre, akinek az életéről Keleten mindenki tanúságot tesz: egy szent diakonissza, Márta nevű, akit azelőttől Jeruzsálemből ismertem, ahová ő az imádság kegyelméért ment fel (Jeruzsálembé), ahol apotaktikusok⁴³ vagy szüzek kolostorát irányította. Amikor meglátott, hogy milyen örömet okozott az neki és nekem, lehetetlen azt leírni!”⁴⁴

Ezek után nagy bizonyossággal állíthatjuk a szerző női voltát.

Idézzük fel, mit ír Didascalia Apostolorum XVI⁴⁵ (3. század első fele) a jövőendő püspököknek a diakonisszák kinevezéséről és munkájáról:

III/12 "...válaszd ki és nevezd ki diakónusaidat: egy férfi képes a legtöbb szükséges dolog elvégzésére, de kell egy asszony a nők szolgálatára. Mert vannak házak, ahová nem küldhetsz diakónust az asszonyokhoz (a pogányok miatt), de küldhetsz diakónusnőt.

Azért is, mert sok más ügyben diakónusnői tisztség szükséges. Először is, amikor a nők keresztkednek, azokat, miután kilépnek a vízből meg kell kennie egy diakonisszának olajkenettel; de ahol nincs kéznél nő és főleg diakónusnő, (akkor férfinak), aki keresztkel, szükségképpen meg kell kennie azt, akit megkeresztkelnek. De ahol nő van, és főleg diakónusnő, ott nem illik, hogy a nőket a férfiak lássák: egy diakónusnő kenje meg az asszonyokat. De egy férfi ejtse ki felettük a keresztkelés szavait!

⁴² Egeria útinaplója Szentföldi zárándoklat a IV. századból (ford Ivancsó I.) Ókeresztény örökségünk sorozat JEL kiadó, Budapest, 2009, 23,10.

⁴³ apotaktikus szó önmegtartóztatót jelent, u.o. 101, lábjegyzet.

⁴⁴ *Nam inveni ibi aliquam amicissima mihi, et cui omnes in oriente testimonium ferebant vitae ipsius, sancta diaconissa nomine Marthana, quam ego apud Ierusalima noveram ubi illa gratia orationis ascenderat haec autem monasteria apotactitum seu virginum rebegat. Quae me cum vidisset, quod gaudium illius vel meum esse potuerit, numquid vel scribere possum.* Itinerarium XXIII/3 (ford Ivancsó I.).

⁴⁵ Didascalia Apostolorum XVI *On the appointment of Deacons and Deaconesses* (saját fordításom angolból) <https://www.earlychristianwritings.com/text/didascalia.html> (kutatás ideje 2023.10.02.).

És amikor a keresztkelő kilép a vízből, fogadja őt egy diakónusnő, és tanítsa meg és oktassa, hogyan kell a keresztség pecsétjét töretlenül (megőrizni) tisztaságban és a szentségben. Ezért mondjuk, hogy a diakónusnő szolgálata különösen szükséges és fontos.

Mert Urunkat és Megváltónkat is nők szolgálták, Mária Magdolna, és Mária, Jakab lánya és József(?) anyja, valamint Zebedeus fiainak anyja⁴⁶, mellette más nők is. És neked is szükséged van a diakonisszák szolgálatára sok mindenben; mert egy diakónusnő képes bemenni a pogányok házaiba is, oda, ahol hívő nők vannak, és meglátogatni a betegeket, és szolgálatot kell tenni nekik mindabban, amire szükségük van, és megfürdetni azokat, akik elkezdenek gyógyulni."

Egeria *amicissima* barátnőjével, a beszélő nevű *Marthana*-val Jeruzsálemben találkozott, ahová mindketten az *gratia orationis ascenderat*, az „imádság kedvéért mentek fel”. A diakónusnőt már egyházi státusz illette meg, Egeria megelőlegezi neki a *sancta diaconissa* titulust. A hölgyet Egeria régebből Jeruzsálemből ismeri, valószínűleg egy társadalmi csoportból, azonos nyelvi közegeből származnak. A hölgy *monasteria apotactitum seu virginum rebegat* vezeklők vagy szüzek kolostorát irányította⁴⁷, ami arra utal, hogy a hölgynek nagyon vagyonosnak kellett lennie, mert a szentföldi kolostorok alapítása és fenntartása igen költséges volt. (Ismerjük, hogy Jeromos és Paula betlehemi férfi és női kolostoralapításainál mindkettőjük vagyonát ráköltötték a zarándokházakra.) Egyértelmű, hogy Márta női kolostort vezet, tehát a fent idézett Didascalia szellemében nők szolgálatában áll, és a zárt kolostorban a bennlakó nők életét irányítja. Egeria nem járt a diakonissza kolostorában, mert nem tudja pontosan vezeklők (bűnösök) vagy fogadalmat tett apácák laknak ott, de az biztos, hogy a kolostor nem Jeruzsálemben van. Nem tudjuk, hogy Egeria jeruzsálemi tartózkodása alatt hol szált meg, de valószínűleg egy római alapítású és latin vezetésű női zarándokházban, lehetséges hogy a Melania által az Olajfák hegyén alapított kolostorban. (lásd térképmelléklet HEYDEN K., LISSEK M., alapján)

A 325 évben Niceai Zsinat XIX. pontja a pauliánusokkal szemben folytatandó eljárásról szól, a határozat megemlíti, hogy köztük sok diakonissza van:

*XIX. ...ugyanazt a formát ugyanúgy kell betartani a diakonisszáknál és általában a kánon alá tartozóknál. De (figyeljünk) a diakonisszákra, akiket (a pauliánusoknál) megszokottnak tartanak, de valójában nincs kézzátételük (nem szentelték fel őket), így ők a laikusok közé tartoznak!*⁴⁸

⁴⁶ Mt 27,56.

⁴⁷ Arculf elbeszélése 670-ből a jeruzsálemi kolostorokról: „Nagyon gyakran megfigyeltem, hogy az egész nagyvárosban sok egyszerű kőház „domus magna” (kolostor) található, falakkal körülvéve, amelyet csodálatos szakértelemmel alakítottak ki.” (saját fordításom) www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_HiisensisAbbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (kutatás ideje 2024.02.).

A kánon szövegezése mintha bizonytalan lenne, először kánon alá tartozók közé sorolja be a diakonisszákat, és mint egyházi személyeket javasolja őket vizsgálni. A rendelkezés végén viszont mintha arra a meggyőződésre jutna, hogy nem nevezhetők egyházi személyeknek, mert *vero nullam manus impositionem habent*, azaz „nincs kézrátételük”, nem felszentelt személyek.

A jóval későbbi 451-ben megtartott Khalkédóni Zsinat arról tanúskodik, hogy a diakonissza státusz nem veszett ki, sőt felszentelt állapotnak tartják, amelynek szigorú kötelmei vannak:

15. „Diakónusnőt negyven éves kora előtt nem szabad felszentelni, és alaposan ki kell vizsgálni. De ha a kézrátétel (felszentelés) után egy ideig szolgál, majd azután feleségül megy (valakihez), az Isten kegyelméért bűntölgjön, anatómával kell sújtani, a vele összeházasodottal együtt.”⁴⁹

Theodosius német esperes⁵⁰ *De situ terrae sanctae* című 6. századi útleírásában ezt közli a jeruzsálemi kolostorokról:

„A templom csúcsa alatt (a világtól) elvonultak monostora található. Amikor bármelyikük eltávozik a világból, ott helyezik őket (nyugalomra) a kolostorban, ahová beléptek, és amíg éltek, nem hagyták el. Ám amikor néhány apáca megtért, vagy a bűnbánók (eleget) vezekeltek, kizárólag nekik megnyílnak a kapuk. (A kapuk) mindig zárva vannak, a falakon keresztül adják be számukra az ételmet, és a vizet a ciszternákból nyerik.”⁵¹

Érdekes kérdés a szerző életkora, térjünk ki erre a részletre. Több teológus is egy idős galliai apáca fejedelemasszonyt⁵² látott Egeria személyében, de ha elolvassuk saját leírását: „*nagy fáradtsággal, gyalog kellett felkapaszkodnom, mert nyeregben (lovon vagy öszvéren) nem lehetett*

⁴⁸ XIX. ... *similiter autem et de diaconissis, et omnino de his qui sub canone versantur, eadem forma servabitur. Diaconissarum autem meminimus, quae in habitu quidem esse censentur, quia vero nullam manus impositionem habent, ut omnino inter laicos ipsae deputentur.* (saját fordításom) www.earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons-of_nicaea_02.shtml (kutatás ideje 2024.02.).

⁴⁹ 15. *Diaconissam mulierem ante quadragesimum annum non ordinari, et eam cum accurata probatione. Si vero accepta manuum impositione aliquanto tempore in ministerio permanserit, et postea seipsam nuptiis tradiderit, Dei gratiae injunium faciens, illa anathematizetur, cum eo qui ei conjunctus est.* (saját fordításom) https://earlychurchtexts.com/main/chalcedon/canons_of_chalcedon_01.shtml (kutatás ideje 2024.02.10.).

⁵⁰ A *De situ terrae sanctae* című útleírást Tours-i Szent Gergely püspök ismerte. Tilbury-i Gervase (1211 körül) is bevette az Otia Imperialiába. A nevezetes kézirat másolatai közé tartozik Guelferbytanus (Weissenburg 99) (8./9. sz.), Haganus 165 (8. sz.), Vaticanus 6018 (9. sz.) és Parisinus 4808 (9. sz.).

⁵¹ *A pinna templi subitus est monasterium de castas et quando aliqua earum de saeculo transierit, ibi intus in monasterio ipso reponitur, et a quo illuc intraverint, usque dum vivunt, inde non exeunt. Quando vero aliqua de sanctimonialibus illuc converti voluerit aut aliqua poenitens, huic tantummodo ipsa portae aperiuntur, nam semper clausae sunt, et victualia eis per muros deponuntur; nam aquam ibi in cisterntis habent.* (saját fordításom) Theodosius *De situ Terrae sanctae* <https://archive.org/details/theodosiusdesit00theoogooq/mode/2up> (kutatás ideje 2025.03.).

⁵² Gamurrini, Gian Francesco, *S. Silvae Aquitaine; Peregrinatio ad Loca Sancta*, 1888, 97–147.; Meister, Karl, *De itineralio Aetheriae abbatisae perperam nomini s. Silviae addicto ad veniam legendi a summo philosophorum ordine impetrandum*, Rheinisches Museum für Philologie, Geschichte und griechische Philosophie, Bonn 1909, 337–392.

felmenni, de azért fáradságot nem éreztem”⁵³ – írja és ha belegondoljunk, hogy olyan több ezer méteres hegycsúcsokra kapaszkodott fel mint Sínai (2285 m magas), Hóreb (2629 m magas), Nébó (680 m magas), valamint forró sivatagi éghajlaton többhetes túrákat tett, csak egy atletikus alkatú ifjú hölgyet tudunk elképzelni. Nagyon kedves akkor, amikor azt írja magáról, hogy „*mivel eléggé kíváncsi vagyok, ezért elkezdtem kutatni*”⁵⁴ – amely mondat egy tizenéves kamaszlány szájába illik. Megjegyezném, hogy Szent Ilona szentföldi utazásakor valóban nagyon idős, már 76-78 éves volt, de látogatása csak Jeruzsálemre, Bethlehemre és Bethániára terjedt ki, amely helységek maximum 4-8 kilométerre esnek egymástól, valószínűleg gyaloghintóban utazhatott. Ezzel ellentétben Egeria egyiptomi és mezopotámiai útjai alatt több ezer kilométer utat tett meg számár- vagy öszvérháton, nyeregben. Véleményem szerint életkora 18-28 között volt.

A kérdés teljes megértéséhez meg kell vizsgálnunk a szerző családi állapotát. Férjezetlen leány nem indulhatott egyedül ilyen nagy útra, még ha mély vallásos érzés fűtötte, még ha felvette a *virgo*-k fátylát, akkor sem. Az *Itinerarium*ból kiderül, hogy Egeria minden kérdésben önállóan döntött mások megkérdezése nélkül. Családi állapotának megoldásul egy özvegy vagy elvált, illetve politikai okok miatt férjhez adott, majd elváltatott magas állású hölgy portréja rajzolódik ki.⁵⁵

A szerző magas társadalmi pozíciójához kétség sem férhet. Minden állomáshelyén késlekedés nélkül az egyházi vagy világi előljáró fogadja. Bizánci katonák kísérik, veszélyes helyeken megkettőzik a katonák számát biztonsága érdekében. Bár zarándoknak tartja magát, az aszketizmus távol áll tőle, kényelmesen nyeregben utazik. Véleményem szerint ez birodalmi protokollra utal, a Flavius császári családhoz tartozását sugallja. Szomorú búcsúmondataiban: „*ha pedig még azután is, ebben a testben leszek*”⁵⁶ – mintha arra célozna, hogy száműzetésbe küldték, és valamilyen számunkra ismeretlen ok miatt nem szabad neki hazatérnie.

Amióta 1884-ben az Arezzo-i könyvtárban felfedezték a kéziratának az *Itinerarium peregrinatio*-nak egy XI. századi másolatát, folyamatosan születnek újabb és újabb elméletek a szerző személyére vonatkozóan. Nevének három „olvasata” létezik, mindhárom változatnál a magánhangzók megegyeznek, a mássalhangzók változnak. Mindegyik név más-más értelmezést enged meg a titokzatos hölgy személyére:

⁵³ *Et sic cum grandi labore, quia pedibus me ascendere necesse erat, quia prorsus nec in sella ascendi poterat, tamen ipse labor non sentiebatur.* Itinerarium III/2 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁴ *Tunc ego ut sum satis curiosa, requirere coepi.* Itinerarium XVI/3 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁵ Ebben az esetben érthető, hogy a különélés bizonyítékául választották a szentföldi zarándoklatot, és megmagyarázza Egeria keserű utolsó mondatait arról, hogy mért nem szabad hazatérnie.

⁵⁶ *... si autem et post hoc in corpore fuero.* Itinerarium XXIII/10 (ford: Ivancsó I.).

EGERIA⁵⁷ – a kora római történetírásban jóstehetségű isteni nimfa, Numa Pompilius római király szerelme és tanácsadója, aki a római törvényeket és vallási szertartásokat sugallta a királynak. Később a név a királyi női tanácsadó szinonimájává vált. Ebben az összefüggésben elsősorban Szent Ilonának, Nagy Konstantin édesanyjának 326-328 években megtett szentföldi útjára kell gondolnunk. A látogatás során az idős *augusta* pogány templomokat bontatott le annak érdekében, hogy láthatóvá tegye a kereszténység legfontosabb emlékhelyeit. Több történész azt feltételezi, hogy Helena útjának elsősorban politikai célja volt, Nagy Konstantin ellenőrizni akarta, hogy a Római Birodalom fontos keleti tartományai hogyan viszonyulnak a kereszténység felvételéhez. Ebben a megközelítésben Egeria az *Itinerarium peregrinatio*-ban a császárnak jelent a keleti tartományok viszonyairól.⁵⁸

AETHERIA⁵⁹ – félistennő, Héliosz napisten lánya. Ebben az összefüggésben Egeria a 347-ben született Nagy Theodosziosz császár leánya – házasságból vagy *ex matrimonio* – a leány születési dátumának 365 és 370 közé kell esnie. Ennek megfelelően a zarándoklat idején, amelyet a témával foglalkozó történészek 379 és 388 közé tesznek, a hölgy 18-23 éves. Megjegyezném, hogy ellene mond császári származásának, amikor Útleírásában a jeruzsálemi templom gazdag ünnepi díszekre rácsodálkozik: „nem látsz ott mást csak aranyat, drágakövet és selymet”⁶⁰, ha valóban császárlány lenne, a pompa nem váltana ki nála ilyen meglepetést, feltételezhető, hogy talán a császári család távolabbi tagja lehetett. Ugyanakkor a Szent Sír templomról megjegyzi: „építette Konstantin az anyja jelenlétében, amennyit összes jövedelemforrása megengedett”⁶¹ A megjegyzése mutatja, hogy tisztában volt egy ilyen nagy építés költségeivel és azzal, hogy saját korában ilyen költséges épületek létesítését a császár már nem engedheti meg magának.

⁵⁷ Publius Ovidius Naso "Átváltozások" című munkájában – A király halála után olyan keservesen sírt, könnyeiben maga is felolvadt, s forrássá lett.

⁵⁸ Vö Topalilov bolgár bizáncstudós feltételezésével, hogy a stációs liturgia Konstantinápolyban való gyors elterjedésének oka I. Theodosius császár tudatos tevékenysége, saját és uralkodóháza legitimálásának érdekében. Ha Egeria közeli rokona volt, akkor az ötletet Egeria szentföldi útbeszámolójából meríthette. Topalilov, Ivo, *On one aspect of the Stational liturgy in Constantinople in 4th century*, www.academia.edu/43343829/On_one_aspect_of_the_Stational_liturgy_in_Constantinople_in_4th_century (kutatás ideje 2025.08.).

⁵⁹ Héliosz lánya, Gaius Julius Hyginus fabulájában szerepel.

⁶⁰ ... ubi extra aurorum et gemmas aut sirico nichil aliud uides. Egeria útinaplója Szentföldi zarándoklat a IV. századból (ford Ivancsó I.) Ókeresztény örökségünk sorozat JEL kiadó, Budapest, 2009, 25,8.

⁶¹ Constantinus sub praesentia matris suae, in quantum uires regni sui habuit. Itinerarium XXV/9 (ford Ivancsó I.).

EUCHERIA Εὐχέρεια – „kegyes, szívélyes”. Egy érdekes feltételezésnek ad életet az a római névadási szokás, hogy az atya családi vagy utónevéből nőnemben képzik a leány nevét. A római consul-listában⁶² szerepel egy a Flavius császári családból származó Eucherius nevű férfi⁶³, aki consul volt 381-ben. Pontosán Egeria utazásának idejében tevékenykedő államférfi volt, de sem születésének, sem halálának pontos dátumát, de még pontos rokonsági fokát a császári családdal sem ismerjük. Állítólag idősebb Theodosius fia, I. Theodosius császár féltestvére volt⁶⁴, más forrás szerint a császár nagybátyja.⁶⁵ A kortárs történetíró Themistius említi, hogy 377-379 között a Comes Sacrarum Largitionum κόμης τῶν θείων θησαυρῶν tisztjét töltötte be a Codex Theodosianus szerint, 381-ben consullá választották Flavius Syagrio mellett, majd 395-től Arcadius udvarában *praefectus praetorio* tisztséget töltötte be. Lehetséges, hogy az *Itinerarium* szerzője az ő leánya, ha el tudjuk fogadni a fenti érvelést a római névadási szokásokról a patricius lányok tekintetében.⁶⁶ Az Eucherius név később is előfordul a Flavius családban, de jóval Egeria után⁶⁷.

A császári pár család- és gyermekszeretetről tanúskodik Jeromos levele Salvináról. A fiatal arisztokrata özvegy elhunyt férje a császári család közvetlen rokona volt, árván maradt kicsi gyermekeivel a legnagyobb szeretettel bántak:

"... másvalaki talán dicsőítené Nebridiust (Salvina korán elhalt férjét), akinek az anyja az Augusta nővére volt, és a nagynénje (a császárnő) nevelte. Olyan kedves volt a legyőzhetetlen Uralkodónak, hogy megkereste neki a legnemesebb feleséget..."⁶⁸

(Gyermeke, a kisfiú) húga, ... (aki olyan mint egy) kosár rózsza és liliom, elefántcsonttal és bíborral felcserélhető... Olyan édes és aranyos, hogy bármelyik rokon becsületére válik. A császár nem érzi lealacsonyítónak, hogy (kezébe) felvegye, az uralkodónő örül, ha keblén tarthatja. Mindketten versenyeznek, hogy ki hordozza. A nyakukban lóg, mindkettőjük karjába csimpaszkodik."⁶⁹

⁶² Consulate of Flavius Eucherius and Flavius Syagrius 1 January 381 AD 31 December 381 AD www.trismegistos.org/calendar/cal_period_listconsuls.php (kutatás ideje 2020 év).

⁶³ A konstantinápolyi Studiosz kolostort, amely a bizánci liturgiátörténetben később fontos szerepet játszik, egy Flavius Studios nevű arisztokrata építette.

⁶⁴ A kortárs Themistius szerint idősebb Theodosius fia, I. Theodosius féltestvére, de ezt a szakirodalom nem erősíti meg, a családjegyzékekben nem szerepel Themistius, Or. XVI 203d.

⁶⁵ *Prosopography of the Later Roman Empire* PLRE-1.pdf, 288 Flavius Eucherius 2.

⁶⁶ *Constantinus sub praesentia matris suae, in quantum uires regni sui habuit.* „Építette Konstantin az anyja jelenlétében, amennyit összes jövedelemforrása megengedett” - írja Egeria a Szent Sír építkezésének költségeiről, amely beillik abba a feltételezésbe, hogy Egeria atya birodalmi pénzügyi szakértő volt.

⁶⁷ Eucheria nevű latin költőnő pedig több mint száz évvel később élt

⁶⁸ ... *Alius forsitan laudet Nebridium, quod de sorore generatus Augustae, et in materterae nutritus sinu, invictissimo Principi ita carus fuit, ut ei conjugem nobilissimam quaereret...* Szent Jeromos *Levelek I-II*, Szentzár Kiadó, Budapest 2005, LXXIX/2 Salvinához.

⁶⁹ *Jungitur ei germana, rosarum et liliorum calathus, eboris ostrique commercium. ... Ita suavis est, et mellitula, ut honor sit omnium propinquorum. Hanc tenere non dedignatur Augustus: hanc fovere in sinu Regina laetatur. Certatim ad se omnes rapiunt. Pendet ex collo, haeret in brachiis singulorum.* Szent Jeromos *Levelek I-II*, Szentzár

Salvina tulajdonképpen lehetne Egeria, de két kis gyermekét biztos nem hagyta volna egyedül Rómában, ráadásul az Útinaplóban egy szót sem ejt sem élő, sem halott gyermekeiről, ezért kizárom ezt a lehetőséget. A fenti részlet bizonyítja, hogy a császári pár nagy gondot viselt rokonaira, tehát ha Egeria a császári család tagja volt, minden bizonnyal elrendelték utazásának a birodalmi állami gépezet által biztosított megszervezését és különleges katonai védelmet zárandoklata alatt.

Akárki volt is Egeria, legyünk hálásak ennek a keresztény hölgynek, akinek elévülhetetlen értéke, hogy a magától telhető legnagyobb részletességgel és pontossággal írta le az általa 3 évig megfigyelt jeruzsálemi liturgiát.

1.4 Az *Itinerarium peregrinatio* kutatásának előtörténete

Egeria szentföldi útleírása eredetileg egy ismerős hölgyek számára írt vaskos levél lehetett. Az eleje és a vége elveszett, de a középső része szerencsésen fennmaradt, mert egybekötötték a *Codex Aretinus* kötetébe más egyházi szövegek közé. A *Codex Aretinus* a 11. században, Monte Cassinóban, Rómától⁷⁰ mintegy 180 kilométernyire délkeletre álló kolostorban készült.⁷¹ Az Aretinus-kódexet 1884-ben Gian Francesco Gamurrini olasz tudós fedezte fel az arezzói kolostori könyvtárban,⁷² és közzétette a latin szöveget. Munkájában feltételezte, hogy a szerző Aquitániai Szent Szilvia.

1903-ban kutatásai eredményeként Dom Férotin azt állította, hogy az Útleírás szerzője az az Aetheria vagy Egeria nevű zárandoknő⁷³, aki egy 7. századi galliai szerzetes, Bierzo Valerio leveléből már ismert. Zárandoklatát körülbelül a 381-384 közötti időszakra, I. Theodosius uralkodása idejére keltezte.⁷⁴ Férotin szerint Egeria hispániai származású.

1909-ben Karl Meister vitatta Férotin elméletét Egeria zárandoklatának időpontjáról és lakhelyéről. Meister azzal érvel, hogy nyelvezete nem mutat bizonyítékot a spanyol dialektusra⁷⁵,

Kiadó, Budapest 2005, LXXIX/6 Salvinához.

⁷⁰ Véleményem szerint fontos tényező a levél címzettjeinek megtalálásában, hogy a leveleket egy Rómához közeli kolostorban, és nem Franciaországban vagy Spanyolországban lették fel.

⁷¹ Wilkinson, John, *Egeria's travels*, Oxbow Books, Oxford 2002.

⁷² Gamurrini, Gian Francesco, *S. Silvia Aquitaine; Peregrinatio ad Loca Sancta*, 1888, 97–147.

⁷³ Férotin, Dom, *La Vierge Espagnole Eterie*, Paris 1903.

⁷⁴ McClure, Herbert; Feltoe, Charles, *Introduction The Pilgrimage of Etheria*, Society for Promoting Christian Knowledge, h.n. 1919.

⁷⁵ A leírt latin szöveg filológiai jellegzetességei még nem bizonyítják a szerző származását, különösen ha fel lehet tételezni, hogy írnok jegyezte le a rangos hölgy mondatait.

szerinte inkább valószínű, hogy egy galliai keresztény házból származhatott.⁷⁶ Elmélete szerint Egeria zárandokútjára Justinianus uralkodásának (527–565) első felében került sor.

John Henry Bernard (1860 – 1927) véleménye szerint, Egeria beszámolójának bizonyos részletei alátámasztják a korábbi kelteztést – a *Breviarium*-ban és a *Peregrinatio Theodosii*-ban említene két jeruzsálemi templomot⁷⁷, amelyek 530 körül már álltak, de hiányoznak Egeria egyébként részletes Jeruzsálem leírásából. Ez megerősíti a 4. századi kelteztést.

Bierzoi Valerio (630–695)⁷⁸ levelében találjuk meg először az Aetheria vagy Egeria nevet. Apácának nevezi Egeriát, talán azért, mert a levél címzettjeit „sorores”-nek nevezi.⁷⁹ Mások azonban, köztük Hagith Sivan⁸⁰, rámutattak arra, hogy Egeria idejében gyakori volt, hogy a laikus keresztényeket is „testvéreknek” szólították. Valerio azért is hihette apácának, mert a 7. századi elképzelés szerint ilyen hosszú zárandoklatra egyedülálló nőként csak egyházi személyek vállalkozhattak. Viszont Jeromos leveleiből pontosítható, hogy akkoriban laikus nők is részt vettek a vallási turizmusban. Egeriáról írt levelében Valerio kiemeli a „nyugati tenger” vagy „óceán” megemléztetését⁸¹, amely egy olyan nyugati provinciával hoz összefüggésbe, mint Gallia vagy Hispánia. Meister úgy véli, hogy az Útinaplóban a Rhône folyóra utaló megjegyzése a szerző galliai eredetét bizonyítja.

"Rheinisches Museum für Philologie, Geschichte und griechische Philosophie" című folyóiratban publikálta 1909-ben Karl Meister (1848–1912) posztdoktori tézisét⁸² *De itineraio Aetheriae abbatissae perperam nomini S. Silviae addicto*⁸³ címmel. Meister az Útleírás szerzőjét egyenesen apátnőnek titulálja, amely feltételezés hosszú időre átszivárgott a tudományos életbe. A tudományos közvélemény csak a 21. században tért vissza ahhoz a nézethez, hogy Egeriát laikus zárandoknőnek tekintse. Az írás mára elavult, tekintettel arra, hogy az *Itinerarium*-ot a 5. századra

⁷⁶ A kérdésben megfelelő nyelvi előképzettség hiányában nem kívánok állást foglalni, csak ismertetem az álláspontokat.

⁷⁷ Ezek közül az egyik a "Nea", a Mária tiszteletnek szentelt templom, amely 450 körül épült.

⁷⁸ Collins, Roger, *Early medieval Spain: unity in diversity, 400-1000*, 1995, 85.

⁷⁹ Vö Perendy, László, A 'testvér' és 'nővér' elnevezések jelentésváltozása az ókeresztény korban In *Kövek Isten házához: ünnepi kötet Várnai Jakab OFM 60. születésnapjára*, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2018.

⁸⁰ Sivan, Hagith, *Holy Land Pilgrimage and Western Audiences: Some Reflections on Egeria and Her Circle* Classical Quarterly 38 (2), N.A. 1988, 528-535.

⁸¹ v.ö. „extremo occidui marts Oceani” vagy „extremitas hut us occiduae plagae” kifejezések összehasonlítása Nemes, Márk, *Egeria szentföldi utazása, A mű története és a zárandoklat jelentősége és mikéntje a korabeli kereszténység életében*, ELTE, Budapest 2014.

⁸² Meister, Karl, *De itineraio Aetheriae abbatissae perperam nomini s.Silviae addicto ad veniam legendi a summo philosophorum ordine impetrandum*, Rheinisches Museum für Philologie, Geschichte und griechische Philosophie, Bonn 1909, 337-392.

⁸³ „Aetheria apátnő útleírása, amit tévedésből szent Szilvia nevéhez kapcsoltak”

datálja, azonban ami Karl Meister filológiai feldolgozását illeti, állításait a legújabb kutatások is igazolták.

Új fejlemény a *Itinerarium* kutatásában, hogy 2005-ben Jesús Alturo egy már ismert és két újonnan felfedezett töredéket azonosított egy 900 körüli kéziratban, amely karoling írásmóddal volt lejegyezve⁸⁴, amelynek hevenyészett fordítását alant közlöm:

<XV>.[...] ceperamus. <XVI>.<Ac> si ergo eunte<s> <a>liquandiu p(er) uallem iorda <nis> sup(er) ripa(m) fluminis ipsius, quia ibi nob(is) iter erat aliquan <diu> ad subito uidim(us) ciuitate(m) s(an)c(t)i Eliae p(ro)ph(et)e id(est) Tesbe. Unde <ille> aliut nom(en) elias tesbitén. Ibi e(st) ergo usq(ue) in hodie spe 5 <lunc>a. in qua sedit s(an)c(tu)s elias. et ibi e(st) memoria s(an)c(t)i iepte cui(us) <nom(en)> in libris iudicu(m) légimus. Ac si ergo, et ibi gr(ati)as agentes <deo> iuxta c(on)suetudine(m) perrexim(us) it(er) n(ost)r(u)m. It(em) euntes in eo <itine>re uidim(us) uallem de sinistro nob(is) ueniente(m) amenissim⁸⁵

<con?>nectatis [...]sinna. hoc a<ut(em)> satis mirat<i> <s>u(m)m(us). Ibi <erant?> > tota c<onm>e(m)bra que [...] habebat et <p>orticus <grand?>is. et om(n)is fa
ica ipsius. Sin<e> matheria tect<us> erat ual <de> <fort>is. Na(m) d(e) lapide firmissimo. <a>c si trabes fa<ct>i sunt infi <x?>ui fabrica(m) tota(m) <i>psa(m) sustinent. <De> arcu in arcu. q<uonia>m fre 10<tus?> arcus abet. Ita <t>am(en) ut duo<d(e)>nos pedes. <i>nt(er) se habeant <il?>li arcus. Ingressi su(m)m(us) hora forsitan decima facta <est> oracio et singula q(ue) c(on)sueueram(us) facere. ubicu(m)q(ue) ad <loca> <de>siderata ueniebam(us). Et q(uonia)m sexta feria erat, nocte^{86 87}

loco facta est [...] no(n) moueret(ur) in alio loco, set hubi inuentu(m) fuerat corp<us> <positum> aasset et ut corp<us> subt(er) altariu(m). Illa aut(em) ecc(lesi)a qua(m) <tribun(us)> nescio, quis faciebat sic stat inp(er)fecta usq(ue) in hodie. A<c> <si> <ergo> 5 <nos> alia die mane rogauim(us) ep(iscopu)m ut faceret oblation<e(m) sic(ut)> et facere dignat(us) est. et deducens nos ep(iscopu)s. p(ro)fecti su<m(us) c(on) municantes ergo ibi et gr(ati)as agentes deo se(m)p(er) regressi s<um(us) in> hiero:so:lima it(er) facientes. p(er) singulas mansiones p(er)^{88 89}

⁸⁴ Alturo, J., *Deux nouveaux fragments de l'Itinerarium Egeriae du IXe-Xe siècle*, Revue Bénédictine 115/2, N.A. 2005, 241–250

⁸⁵ Megegyezik a *Itinerarium peregrinatio* XVI/1-2 résszel.

⁸⁶ Valószínű helye a *Itinerarium peregrinatio* XVI/4/b ahonnan egy lapot kiszakítottak.

⁸⁷ ... csatlakozott kívülről. Ezen egészen megdöbbenünk. Megvolt minden része, valamint egy nagy portikusz, és a teljes szerkezete. Tető nélkül lepusztult hely volt. De mert a legszilárdabb kőből készült, az oszlopok állnak, amelyek az egész építményt tartják, boltívről boltívre. De azóta a boltívek eltűntek. A két boltívnek pedig tizenkét láb távolságra kell lennie egymástól. Miután beléptem, talán a tizedik órában, imádkoztam és megtettem mindazt, amit szoktam, bárhová is mentem a kiválasztott (szent) helyekre. És mivel péntek volt, este...

⁸⁸ Valószínű helye a *Itinerarium peregrinatio* XVI/5 ahol hiányt észleltek a szövegben.

⁸⁹ ...a hely tette [...] Nem vitték máshová, hanem oda, ahol megtalálták a (mártír) testét, az oltár alá helyezték el. Nem tudom, ki építtette a templomot, amely mind a mai napig bejezetlenül áll. Minap reggel arra kértük a püspököt, hogy végezze el az áldozatot, és ő méltóztatta megtenni. És a püspök vezetésével, együtt indultunk útnak, miután

Léteztek-e Egeria utazásának időpontjában Galliában női kolostorok? Esetünkben az utazás keltezése meghatározó kérdés: ha Meister feltételezését fogadjuk el, a 5. században már állt a poitiers-i női Szent Kereszt-kolostor.⁹⁰ Apácái a Szent Ágoston hatását mutató szabályzatot követték, amelyet Arles-i Caesarius, egykori Lerinum szigeti kolostorból származó szerzetes írt le a szüzek számára, és amelyet az apácakolostort alapító Szent Radegunda (520 – 587) meroving hercegnő elfogadott.

Amennyiben ragaszkodunk az utazás időpontjaként az általánosan elfogadott 385 év körüli időponthoz, ki kell zárunk a 415-ben Marseille-ben alapított Szent Victor apátságot is. Johannes Cassianus (†435)⁹¹ keresztény szerzetes és teológus, aki az egyiptomi szerzetesközösségből érkezett, két kolostort alapított⁹² Marseille-ben, a Szent Viktor apátságot férfiak számára a Vieux-Port déli részén, valamint egy másikat nők számára az öböl túlsó partján.

Tours-i Szent Márton (316–397) 361-ben Ligugé-ben – ez Franciaország és a latin kereszténység legrégebbi kolostora –, majd 372-ben Marmoutier-ben alapított férfiak számára monostort.⁹³ Marmoutier idővel akkora tekintélyre emelkedett, hogy „nagy kolostornak” *monasterium maius*, azaz franciául Marmoutier-nak nevezték. Korábban, 361. évben alapították az Abbaye Saint-Martin de Ligugé kolostort, azon a helyen, amelyet Poitiers-i Hilarius püspök ajánlott fel Szent Mártonnak. Ezt a helyet a bencések a Ligugé nevű apátsággá fejlesztették, amely a legrégebbi ismert kolostor Nyugat-Európában. A szerzetesek kezdetben az egyiptomi sivatagi atyák mintájára, saját *locaciacum*-ukban, azaz "kunyhócská"-jukban éltek, ez az elnevezés változott később Ligugé-vé.

Légrégebbi forrásunkként Sulpicius Severus prózai írásai szolgálnak. A 360 körül született szerző egy aquitaniai jogász volt, aki Márton kortársaként és csodálójaként maga is megtért a keresztény aszkézishez. Leírja a Ligugé, majd a Marmoutier kolostorok alapítását. Marmoutier alapításakor írja: *duobus fere extra ciuitatem milibus monasterium sibi statuit* "kolostort alapított magának körülbelül két mérföldre a városon kívül"⁹⁴. De felhívom a figyelmet arra, hogy ezen a

hálát adtunk Istennek, visszatértünk Jeruzsálembe, és szétoszlottunk a szállásainkon...

⁹⁰ [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Diocese_of_Poitiers](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Diocese_of_Poitiers)

⁹¹ www.lexikon.katolikus.hu/C/Cassianus.html (kutatás ideje 2020 év).

⁹² Harper, James, *John Cassian and Sulpicius Severus*, Church History 34(4), Cambridge University Press 1965, 371.

⁹³ Labarre, Sylvie, *Szent Márton és a szerzetesség Vita Martini prózai és verses változataiban* (ford Csakó Judit) Világtörténet 2016/1, 70-81.

⁹⁴ Sulpicius Severus: *Szent Márton élete, Vita Sancti Martini*, www.thelatinlibrary.com/sulpiciusseverus.html (a kutatás ideje 2022.06.20.)

helyen a *monasterium* szó eredeti jelentésében áll, – és ahogyan Jeromosnál, vagy több alkalommal Egeria útinaplójában is – magányos szerzetesi lakhelyet, azaz remete szállást vagy cellát jelöl.

Marmoutier-ban Severus szerint Mártont csaknem nyolcvan tanítvány vette körül, akik többnyire az arisztokrácia soraiból kerültek ki ⁹⁵. Sulpicius Severus Dialógusai második könyvéből megtudjuk, hogy Márton szétválasztotta a felszentelt férfiakat és nőket. A szeparáció teljes lehetett, mert leír egy történetet, amelyben Szent Márton igazat adott egy apácának, aki megtiltotta, hogy egy férfi szerzetes felkeresse lakhelyén.⁹⁶ Sajnos ezen forrásokból többet nem tudunk meg, mert a szerzők a női szerzetességet másodlagosként kezelik a férfi szerzetesi csoportokhoz képest.

Az egyházi rendelkezések csak 75 évvel később szabályozzák a felszentelt apácák zárt életét, a 451-ben megtartott Khalkedóni Zsinat rendelkezései szerepel:

„16. Az a szűz, aki a szerzetesekhez hasonlóan magát Úristennek szentelte, nem köthet házasságot. De ha kiderül, hogy ezt tette, ki kell őket közösíteni. Úgy döntöttünk azonban, hogy a helyi püspököknek felhatalmazást adunk, hogy kegyelmet adjon nekik.”⁹⁷

Ezek szerint elvileg Sulpicius Severus⁹⁸ alapján nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy 385 táján már érkezhetett Galliából egy apáca, felszentelt szűz, vagy apáca főnöknő a Szent Sír meglátogatására.

Azonban véleményem szerint megvizsgálva Egeria egyéniségét, ez kevésbé valószínű. A zarándoknő szabadon hozza meg döntéseit útirányáról és utazásának hosszáról, anyagiak látszólag nem befolyásolják. Zarándoklata során mindenütt a püspök vagy az apát fogadja. Katonai osztag kíséri, arra a vidékre, amely nincs bizánci fennhatóság alatt, a római katonai parancsnok nem engedi el. Bár valóban elkötelezett keresztény, az aszketizmus távol áll tőle, kényelmesen nyeregben utazik. Jeruzsálemben nem böjtöl a szerzetesekkel, hanem szerényen latin módra ízesített olajba mártott kenyeret fogyaszt. Önálló döntéshozatala és a vele való különleges elbánás azt mutatja, hogy nem közönséges apáca.

⁹⁵ *multi inter eos nobiles habebantur* Sulpicius Severus Vita Martini 2,7.

⁹⁶ Sulpicius Severus: Dial. II. 12,1–11.

⁹⁷ 16. *Virginem quae se Deo Domino dedicavit, similiter et monachos, non licere matrimonio conjungi. Si vero hoc fecisse inventi fuerint, excommunicentur. Statuimus vero, auctoritatem habere loci episcopum iis humanitatem.* https://earlychurchtexts.com/main/chalcedon/canons_of_chalcedon_01.shtml largiri. (saját fordításom)

⁹⁸ Sulpicius Severus: *Szent Márton élete - levelek – dialógusok*, (ford. Perendy, L.), Bencés Kiadó, Pannonhalma 2016.

1.5 Az *Itinerarium peregrinatio* feldolgozásának nehézségei

Egeria nyelvezetét több filológus⁹⁹ primitívnek minősítette, mert nem Vergilius vagy Ovidius latinságával íródott. A kora keresztény íróknak (akik szinte valamennyien jól felkészült rétorok voltak) kihívást jelentett, amikor a Szentírás, de különösen az Ószövetség szikár, de egyszerűsében is rendkívül hatásos mondataival szembesültek. Egeria *Itinerarium*-a száraz, tényközlő latinsággal íródott, a sok beszédet, a szószaporítást valószínűleg pogány léhaságnak tarthatta.

Különösen szűkszavúvá válik a zarándoknő, amikor szent dolgokról ír: a liturgiák ismertetése nála szinte csak tömondatokból állnak. Hűségesen ismételi ugyanazokat a nyelvi paneleket a liturgikus év minden szertartása során. Szent dolgokról csak a legnagyobb tisztelettel szól, igyekszik, hogy rövid mondatai kizárják a félreértelmezést. Az *Itinerarium* első formája valószínűleg a *dominae, lumen meum* – "úrhölgyeimnek, szemem fényei"-nek írt hosszú levél volt, a szövegemlékben maradt megszólítások erre utalnak. Érdekes lenne megtudni, hogy rögzített-e bármit papírra, vagy képes volt emlékezetből diktálni három éves szentföldi utazásának emlékeit (például a fényes hetek templomlátogatási sorrendjében az illesztetlenség arra utal, hogy néha őt is megcsalja a memóriája). Kérdéses, hogy ő maga veti-e papírra a művet vagy a kor bevett szokása szerint gyorsíró-szépíró rabszolgákat alkalmaz. Feltehető az is, hogy esetleg a vele tartó klerikus rögzíti, aki gall származású és akitől a latin gall dialektus ered. De ezeket a nyelvészeti kérdéseket bizzuk a filológusok vizsgálatára, forduljunk a teológiai problémák felé!

Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mennyi vesztetett el *Itinerarium*-ból, és mire vonatkozhattak az elveszett részek? Hiányzik a bevezetés a zarándoklat céljának megjelölésével, az út leírása Konstantinápoly és Sinai hegyei között, egy oldal Kerit és Karnaim falvak közötti eseményekről, ahol Jób emlékhelyeit járja körül. A liturgiátörténészek fájdalmasan hiányolhatják jeruzsálemi liturgia leírásából az évközi szertartások közül a kivételek (ahol nem a normál módon végzik a liturgiát) felsorolását, mert azt a lapot kitéptek. Az Epifánia előünnepének a leírása is hiányzik. A liturgikus éven gyakorlatilag körbe ér a szövegemlék, csak a Templomszentelési nyolcnapos ünnepcsoport végének a leírása veszett el. Kitépték azt az oldalt is, amely a Post Crucem ereklyekápolna tartalmát sorolja fel, valószínűleg más *Itinerarium*-ok leírásával való összehasonlítás céljából. Ez különösen fájdalmas, mert a kereszténység legszentebb tárgyaira utaló

⁹⁹ Kadvány, Gergely, *Az Itinerarium Egeriae jelentősége a vulgáris latin vizsgálatában* In *Műhelymunkák* III., (szerk. Dávid, K., Zentainé Kollár, A.) Fiatal kutatók TDK dolgozatai, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szeged 2021.

szövegemlék veszett el. Úgy becsülöm, hogy nem tűnhetett el több mint a könyv eredeti tartalmának 20-30 %-a.

Szót sem ejt hosszú utazásának nehézségeiről. Kérdés marad az, hogy kik voltak útítársai, hosszú zarándoklatának szálláscsinálói, Láthatóan nem tartja fontosnak a személyüket, lehetséges, hogy azért, mert nála jóval alacsonyabb társadalmi rangúak. Nem tudjuk, hol szállt meg 3 éves jeruzsálemi tartózkodása alatt. Míg Útleírásában feltűnt, hogy annak ellenére, hogy milyen kötetlenül viselkedett zarándokútja során mindenkivel, Jeruzsálemben annál nehezebben kommunikál. Feltételezem több helyen a sematikus liturgia leírásból (és ezt az illető szertartásnál jelzem), hogy lehetséges, hogy több eseményen nem is vett részt, csak hallomás alapján írta le. Feltételezhető, hogy a nagy tömegeket vonzó körmeneteket és szertartásokat csak a távolról, a "matrónák karzatáról" figyelhette, az előkelő hölgy biztonságát csak ott tudták garantálni.

Valóban komoly nehézséget okoz a szövegemlék feldolgozásánál az egységes liturgikus terminológia hiánya. A misét, a szent liturgiát hol FIAT MISSAE "misét mondani", hol AGUNTUR GRATIAE DEO "hálát mondani Istennek", hol OBLATIO "áldozat bemutatás"-nak nevezi. Szinte lehetetlen elválasztani az *Itinerarium*-ban igeliturgiát a ekténiáktól, és az eucharisztikus áldozatot az proskomidiától. Egeria a eucharisztikus áldozatot mondhatja úgy, hogy OFFERET EPISCOPUS IBI OBLATIONEM "felajánlja a püspök ott az áldozatot", vagy PROCEDITUR "áldozatot mutat be", vagy kifejezheti a AGUNTUR GRATIAE DEO "hálát mondani Istennek" szókapcsolattal. Különösen nagy a bizonytalanságot hagy abban a kérdésben, hogy mikor történik a hívek részéről szentáldozás (amelyet COMMUNIO "közös szentáldozás", illetve COMMUNICENT "résztvettek a közös szentáldozásban" szavakkal ír le): feltételezhető, hogy Egeria a liturgia természetes részének tartja az eucharisziát és ezért külön nem említi (vagy másik megoldásként vajon valóban csak évente csak néhányszor, a kiemelt időszakokban lehetett a szentáldozáshoz járulni Jeruzsálemben?). Ezért dolgozatom a zarándok liturgiát leíró részében elemzem Egeria névadási terminológiáját egyszerű körülmények között, zarándokútja során, ahol nem bonyolítja azt a Szent Sír különlegesen tagolt felépítése.

Bár nekünk Egeria ezen terminológiai következetlensége sok problémát okozott, de mégis értékelnünk kell, hogy a zarándoknő mélyen vallásos meggyőződéssel a liturgiát egyszerre tartotta az Istennek tett felajánlásnak, hálaadó imádságnak, áldozatbemutatásnak, emlékünneppnek és kiválasztott hívek közös lakomájának, nem pedig egy előírt liturgiai struktúra szerint végrehajtandó kötelező cselekvéssorozatnak. Egeria teljes mértékben tisztában volt az Isteni Szent Liturgiához

való kapcsolódó földi hálaadás többretegű tartalmával. Mindenképpen teológiaiilag képzettnak mondható, ami az is mutat, hogy jól ismerte az ószövetségi Szentírást.

Nyelvi problémát okozhat, hogy Egeria több ízben is görög szavak, kifejezések lefordítására kényszerül azért, hogy latin olvasói megértsék. Van ahol meghagyja például a "monozontes" görög szót, latin betűs átírásban közli (*μονόζοντες* - "akik egyedül élnek"), de például a Golgota sziklája előtti oszlopos nyitott átrium nevét lefordítja, és *ante Crucem*-nek nevezi a *πριν το σταυρό* görög kifejezés tükörfordításaként. Hasonlóan logikát alkalmazva a *post Crucem*-nek nevezett „kereszt mögötti” ereklyekápolnát nagy valószínűséggel *"μετά τον σταυρό"*-nak nevezték Egeria korában.

1.6 A téma kutatásához és feldolgozásához rendelkezésre álló források kritikai rendszerezése

„A Szent Város liturgiájáról fennmaradt kéziratok olyan mértékben sérültek, hogy ezek alapján a liturgikus cselekményeket lehetetlen rekonstruálni”¹⁰⁰ (Robert Taft)

„Amíg további írásos dokumentumokat a korai jeruzsálemi liturgiáról nem találunk, nem tudunk mindenre kiterjedő tanulmányt készíteni a korai jeruzsálemi liturgiáról”¹⁰¹ (Simeon Froyshov)

Dacára a liturgiátörténet két meghatározó egyénisége negatív megítélésének arról, hogy a korai jeruzsálemi liturgia nem rekonstruálható, dolgozatomban kísérletet szeretnék tenni, hogy a *Itinerarium*-ból a legtöbb információt a korabeli liturgia vonatkozásában kinyerjük. Heinrich Schliemann módszerét felhasználva folytatom a kutatást: újraolvasom a zárándokasszony leírását, és komolyan veszem a szavait, feltételezve, hogy a tőle telhető legnagyobb pontossággal írta le a jeruzsálemi szertartásokat. Az *Itinerarium* rejtőzködése és viszonylag késői felfedezése garantálja azt, hogy a szövegben időközben másodlagos belejavítások nem történtek, bizonyos, hogy az eredeti szöveget olvassuk.

Jelen munkámat először a magyar nyelvre fordított Útleírás (Egeria útinaplója Szentföldi zárándoklat a IV. századból (ford. Ivancsó, I). Budapest 2009) tüzetes vizsgálatával kezdtem meg. A liturgiák menetét idődiagramokon vizuálisan ábrázoltam (amely később megkönnyítette a liturgiárészek eredet alapján történő szétválasztását). Később az eredeti latin szövegben ellenőriztem megállapításaimat. Megállapítottam, hogy az *Itinerarium*-ban leírt liturgiában szabályos ismétlődések tapasztalhatóak, de léteznek az általános rendszerhez nem illeszkedő kivételek is. Ezek jelzik, hogy a jeruzsálemi nem csupán a konstantinápolyi „nagytemplominak” (catedral) nevezett liturgia Jeruzsálem városára történt alkalmazása, hanem feltételezhetjük, hogy a jeruzsálemi liturgia helyi hagyományok felhasználásával keletkezett.

A Niceai Egyetemes Zsinat (325) 7. kánonja elismeri Jeruzsálem, Ἱερουσαλήμ a "Szent Város" kivételes helyzetét. Alexandria, Antiokhia metropolitákról a 6. kánon rendelkezik. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a zsinati határozatokat, láthatjuk, hogy míg Róma, Alexandria, Antiochia és Konstantinápoly valódi egyházi joghatósági központként működtek, Jeruzsálem

¹⁰⁰ Taft, Robert, *Though Their Own Eyes: Liturgy as the Byzantines Saw It*, InterOrthodox Press, Collegeville MN, 2006, 30.

¹⁰¹ Froyshov, Simeon, *The Georgian witness to the Jerusalem liturgy: new sources and studies* In *Inquiries into Eastern Christian Worship*. (Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgies) Peeters Publishers, Rome 2008, 228.

jogkörét nem rögzítik, csak az ősi hagyományból fakadó tiszteletre hivatkoznak. Egyiptomban, Líbiában és Pentapolisban a környező püspökök kinevezésénél az alexandriai püspöknek van joghatósága, hasonlóan a római püspökhöz. Antiókhia esetében a Niceai Egyetemes Zsinat nem határozza meg egyértelműen a joghatóság területét, ami később éles összeütközésekhez fog vezetni a jeruzsálemi püspökkel.¹⁰²

"A régi szokásnak és az ősi hagyománynak megfelelően, ahogy Aelia [azaz Jeruzsálem] püspökét tisztelik, legyen (Jeruzsálem) a következő tiszteletbeli hely, megadva méltóságát a metropolisznak."¹⁰³(7. kánon)¹⁰⁴

Az 5. század közepétől a Keletrómai Birodalomban az egyházi és liturgikus központok a következőek. Alexandria, Antiochia, Konstantinápoly és Jeruzsálem.¹⁰⁵ A keleti liturgikus családok:

1. alexandriai, antiochiai a nyugati szír rítus
2. bizánci, örmény és perzsa a keleti szír rítus

alapvetően megfelelnek az 5. századi egyház kerületi szervezetének. Ephrem Carr megjegyzi, hogy a tragikus 633 évi történelmi események miatt VII. század után semmilyen jeruzsálemi rítus nem maradhatott fent, és ez esetben szomorúan egyet kell értenünk vele.

Egeria *Itinerarium*ának idejéből, késői 4. századból liturgikus könyv nem maradt fel, de a rítus struktúráját rekonstruálhatjuk a *Constitutiones Apostolorum*ból, Aranyszájú Szent János még Antiókhiaiban írt műveiből, és Mopszvesztai Theodórosz keresztségi katekéziséből.¹⁰⁶ Jeruzsálem liturgiája Ephrem Carr szerint befolyásolta a rítus fejlődését, anafórája mintául szolgált a keleti anafóráknak.

"A mai liturgiátörténészek az egyik legnehezebb feladata az, hogy megállapítsa, hogy egyes szertartások mit jelentettek azok számára, akik azokban részt vettek"¹⁰⁷

Az írott liturgikus kéziratok hiányában azért értékesek a korból fennmaradt katekézisek és zárandokbeszámolók, amelyek segítenek életre kelteni a holt szövegeket, ebből a szempontból

¹⁰² VI. *Antiqui mores obtineant, qui sunt in Aegypto, Libya et Pentapoli, ut Alexandrinus episcopus horum omnium habeat potestatem, quoniam illa est Romano etiam episcopo consuetudo. Similiter autem et in Antiochia, et in aliis provinciis privilegia servantur Ecclesiis.*

¹⁰³ Ἐπειδὴ συνήθεια κεκράτηκε καὶ παράδοσις ἀρχαία, ὥστε τὸν ἐν Αἰλίᾳ ἐπίσκοπον τιμᾶσθαι, ἐχέτω τὴν ἀκολουθίαν τῆς τιμῆς, τῇ μητροπόλει σωζομένου τοῦ οἰκείου ἀξιώματος.

¹⁰⁴ VII. *Quoniam consuetudo obtinuit, et antiqua traditio, ut Aeliae episcopus honoretur, habeat ordinem honoris, metropoli propria dignitate servata.* https://earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_01.shtml (kutatás ideje 2024.02.08.)(saját fordításom latinból).

¹⁰⁵ Carr, Ephrem, *A liturgikus családok Keleten* in *A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk Pákozdi I., Somorjai Á.) Szt. István Társulat Budapest 2020, 31-2.

¹⁰⁶ u.o. 34.

¹⁰⁷ Baldovin, John F. *A Not on the Liturgical Processions in the Menologion of Basil II.* in *Studies in Honor of Robert Taft* (ed: Parenti, S) n.a. 1993, 25.

különösen Egeriának lehetünk hálásak, mert nagyon érzékenyen tolmácsolja a hívők reakcióit. A 2010-es években készült egy új angol nyelvű fordítás¹⁰⁸, ennek szükségességét magam is tapasztaltam, amikor Egeria szövegeit latinból újrarendítettem. A latin szöveget megvizsgálva azt találtam, hogy sokkal szenvedélyesebb volt a hívők részvétele az egyházi szertartásokon mint napjainkban, megjelent náluk Krisztus elárultatása feletti düh, a Passió miatti kétségbeesés, Megváltónk halála felett érzett mély fájdalom, de a feltámadásunk öröme okozta önfeledt ujjongás.

A legkorábbi liturgikus források, például az örmény és a grúz megőrizték a teljes liturgikus év régebbi anyagát (ellentétben a konstantinápolyi gyakorlattal), náluk továbbra is az olvasmányok között szerepeltek az ószövetségi részek, amelyről Egeria is beszámol. Az imák és a szövegek egymásra rétegeződtek, és a liturgiátörténészek sem tudják azonosítani, melyek a régebbiek, melyek az újabbak. *"A liturgikus szövegek saját korukban élő irodalom voltak, óvatosan kell megközelíteni, amikor megpróbáljuk rekonstruálni a korai keresztény szertartást"*¹⁰⁹ Munkámban azt a megoldást választottam, hogy nem bonyolodom bele sem a jeruzsálemi liturgia fejlődéstörténetébe, sem a nem-latin szövegelemekkel való összehasonlításba, mert Egeria nagyon keveset ír a konkrét egyházi szövegekről (kivéve a *Kyrie eleison*¹¹⁰ könyörgésről és a diakónus felszólításáról, hogy "hajtsatok fejet"¹¹¹).

Egeria Útinaplójának valódi liturgiátörténeti értékelését sokáig akadályozta az a tény, hogy 19. század liturgikusai nem tudták értelmezni. Nem a megszokott egyházi kifejezéseket használta a szertartásokra, például a *aguntur gratiae Deo* "hálát adni Istennek" kifejezéssel írja le az Anasztásziszban folyó szertartást¹¹². *Aguntur ibi quae consuetudinis est etiam et apud nos* "úgy folyt minden, ahogy nálunk is szokott" – gyakorta használja Egeria, nála ez a kifejezés néha a teljes liturgiát vagy csak a szertartás egy rövid részletét jelenti¹¹³.

¹⁰⁸ *The Pilgrimage of Egeria: A New Translation of the Itinerarium Egeriae with Introduction and Commentary*, Alcuin Club Collections, London 2018.

¹⁰⁹ Bradshaw, Paul F., *Hagiopolite Liturgical Manuscripts in the Period of Byzantinization*, in *Search for Origins*, 1-20 Appendix 1

¹¹⁰ *Itinerarium XXV/5* (ford. Ivancsó, I.).

¹¹¹ *Unus ex diaconibus facit commemorationem singulorum, diaconus perdedit omnia, quae dicere habet, item mittet vocem diaconus ut unusquisque, quomodo stat, cathecuminus inclinet caput.* *Itinerarium XXV/5* (ford. Ivancsó, I.)

¹¹² Bastiaensen, Antonius Adrianus, *Observation sur le vocabulaire liturgique dans l'itinéraire d'Égérie*, Latiniats Christianorum, Dekker & Van de Vegt, n.a. 1962, 85-88.

¹¹³ Galadza, Daniel, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford 2019, 46 (erre a tényre Galadza professzor személyesen is felhívta a figyelmemet).

1.7 A zarándok liturgia sajátosságai - kísérlet Egeria liturgiai terminológiájának meghatározására

Amikor Egeriának, ennek a lelkes zarándoknőnek az Útinaplóját¹¹⁴ olvassuk magyar nyelven, azt látjuk, hogy bárhol járt a Római Birodalom keleti részében, Palesztina, Szíria, Arábia, Cilicia vagy Mezopotámia tartományokban, mindenhol keresztény templomokkal, martyriumokkal, püspökökkel és remetékkal találkozott. Útinaplójából kiviláglik, hogy az ószövetségi szent helyek hasonló megbecsülésnek örvendtek mint Krisztus életével kapcsolatba hozható helyszínek. Azokon a helyszíneken, ahol nem bizonyítható a folytonosság Egeria kora (azaz Kr. sz. 4.) és a pátriárkák kora (azaz Kr. e. 13. századtól 10. századig) között, a helyi legendák megteremtik az pátriárkák szálláshelyeinek és oltárainak emlékhelyeit. Egeria Útinaplója bizonyítéka annak, hogy a 4. századi Kelet keresztény volt, leírása szerint a Római Birodalom keleti tartományaiban csak elvétve találunk pogány településeket.

A keleti egyházak különösen nagy tiszteletet adnak az ószövetségi pátriárkáknak és prófétáknak, akik fontos szerepet játszottak Isten kinyilatkoztatásában.¹¹⁵ Kultusza van Ábrahámnak, Mózesnek, Dávidnak és a nagy prófétáknak, tiszteletükre templomokat emeltek. A szentekről az imaórákban emlékeznek meg, himnuszokkal, tropárokkal és imádságokkal, minden egyes hónapra egy *ménea* szolgál a megfelelő liturgiai szövegekkel.

Útinaplója tanúsága szerint amikor Egeria megérkezett egy zarándokhelyre, a remeték meleg vendégszeretettel szívélyesen fogadták, üdvözlésére a püspök maga sietett eléje. A távolabb fekvő nevezetes helyszínekre gyalog kísérték el a szerzetesek, mindannyian, aki csak mozogni tudott a szerzetesközösségből, és lelkesen mutatták meg neki a szent helyeket. Lelkesedésüket a fiatal zarándoknő kiapadhatatlan tudásszomja táplálta az ószövetségi helyek megismerésére, de bizonyára szerepet játszott magas származása, a császári családdal való szoros rokoni kapcsolata.

Egeria keveset említi Útleírásában kísérőit, de a Sinai félszigeten tett zarándokútján egy áldozópap bizonyosan volt a csoportban diakónusaival, mivel ott minden szent helyen szentáldozáshoz járult. Az előkelő hölgy ellátásáról valószínűleg egy kísérő csapat gondoskodott. Biztonságát katonai osztag garantálta, maga írja, hogy a veszélyes területeken kísérték a zarándok csapatot: *"Innen pedig már elengedtük a katonákat, akik a római felsőbbség nevében segítettek nekünk, amíg gyanús helyeken haladtunk keresztül..."*¹¹⁶

¹¹⁴ Egeria útinaplója Szentföldi zarándoklat a IV. századból (ford. Ivancsó, I.), Jel kiadó, Budapest 2009.

¹¹⁵ Rouillard, Philippe, A szentek kultusza Keleten és Nyugaton in A liturgia tudomány kézikönyve Szt. István Társulat Budapest 2020, 470.

¹¹⁶ *Non autem inde iam remisimus milites, qui nobis pro disciplina Romana auxilium praebuerant, quandiu per loca suspecta ambulaveramus...* Itinerarium IX/3 (ford. Ivancsó, I.).

Sinai vándorlása során Egeria leírja, hogy szinte mindenütt tartottak teljes liturgiát, eucharisztikus áldozattal, ami arra utal, hogy presbiter kísérte a zárándoknőt. Ezzel ellentétben mezopotámiai útján nincs vele pap, ezért társaival csak igeliturgiát tartanak. A nagyobb városokban újonnan épített martyriumokban tud áldozáshoz járulni, amely tényre külön kitér Útleírásában.

Liturgiát tarthatnak a szabad ég alatt, hegycsúcson, vagy egy forrásnál, amelyet bibliai személyekkel hoznak kapcsolatba; szerzetesek barlangjában, az esemény helyén épült kápolnácskában vagy császári kegy által újonnan épített nagyméretű székesegyházakban (martyrionokban) egyaránt.

- Teljes liturgiát tartanak szentáldozással - például Sinai hegyénél, ahol Mózes találkozott Istennel: „*miután elolvastuk Mózes könyvének teljes részletét, az (előírt) szertartás szerint elvégeztük a felajánlást (szent liturgiát), részesültünk a szentáldozásban*”¹¹⁷, Egeria az *facta oblatione* kifejezést használja a Szentmisére és a *communicantibus nobis* kifejezést a Szentáldozásra.
- Teljes liturgiát tartottak például Hóreb hegyénél Illés próféta barlangjában: „*ezen a helyen felajánlást (szent liturgiát) végeztünk, áhítatosan imádkoztunk, felolvastuk a Királyok könyvének részletét, ugyanis szokásunk volt, hogy minden helyen, amit látni kívántunk felolvassuk a Bibliából a megfelelő részletet és bemutatjuk az áldozatot (szent liturgiát)*”¹¹⁸.
- Megemlékezést tartottak Mózes által fakasztott forrásnál egy olyan helyen, ahol a hely hitelessége nem bizonyított, bár klerikusok és szerzetesek is voltak velük, nem tartottak külön szent liturgiát: „*szokás szerint elvégeztük az imát, és a felolvasást Mózes könyvéből, miután elmondtunk egy zsoltárt a szent klérikusokkal és szerzetesekkel, akik velünk jöttek, majd továbbhaladtunk a hegység felé.*”¹¹⁹

¹¹⁷ *Lecto ergo ipso loco omnia de libro Moysi, et facta oblatione ordidine suo, hac sic communicantibus nobis. Itinerarium III/6 (ford. Ivancsó, I.).*

¹¹⁸ *Fecimus ergo et ibi oblationem, et orationem impensissimam, et lectus est ipse locus de libro Regnorum, id enim nobis uel maxime ego desideraveram semper, ubicumque venissemus, semper ipse locus de libro legeretur, facta ergo et ibi oblatione. Itinerarium IV/3,4 (ford. Ivancsó, I.).*

¹¹⁹ *Facta est ergo iuxta consuetudinem ibi oratio, et lectio ipsa de libris Moysi lecta, dictus etiam psalmus unus, et sic simul cum illis sanctis clericis et monachis, qui nobiscum venerant, perexivimus ad montem. Itinerarium XI/3 (ford. Ivancsó, I.).*

- Megemlékezést tartottak liturgia és áldozás nélkül - például Melkizedek király városának romjainál: „szokás szerint rögtön elmondtunk egy imát először, majd elolvastunk a részletet szent Mózes könyvéből, egy helynek megfelelő zsoltárt mondtunk, miután ismét elmondtunk egy imát (utána továbbindultunk)”.¹²⁰
- Püspöki áldás - például Háránban Lábán házánál: „elmondtunk egy imát, és elolvastuk a Teremtés Könyvének egy szakaszát, elmondtunk egy zsoltárt, és egy másik imát, és miután a püspök megáldott bennünket, eljöttünk”¹²¹.

Ha összegezzük a fent idézett idézeteket: megállapíthatjuk, hogy a Keleten használt 4. századi zárandok-liturgia lefolyása a következő:

1. ORATIO
2. LECTIO
3. PSALMUS
4. ORATIO
5. BENEDICTIO sacrari episcopalem sacerdotali - püspöki, papi áldás

és alkalmakként, fontosabb helyeken, ha van megfelelő számú papság:

6. OBLATIO - áldozat, felajánlás = eucharisztikus áldozat
7. COMMUNIO - szentáldozás

1.8 Zárandoklata során Egeria által meglátogatott ószövetségi emlékhelyek

Egeria Útleírásából megtudhatjuk, hogy az ószövetségi olvasmányokat kitűnően értették a hívek¹²². A megértést elősegítette a gondos keresztségi felkészítés, és az, hogy a felolvasott példázatoknak nemcsak szó szerinti, de teológiai értelmezését is megkapták a hívek. Nagy valószínűséggel, az örmény és a grúz liturgiával való rokonság okán feltételezhetjük, hogy a jeruzsálemi liturgiában szerepelt ószövetségi olvasmány a vasárnap az egész délelőttöt lefoglaló 2-3

¹²⁰ Statim iuxta consuetudinem primun facta est oratio, deinde lectus est ipse locus de libro sancti Moysi, dictus est etiam psalmus unus competens loco ipsi, et denuo facta Oratione, descendimus. Itinerarium XIV/1 (ford. Ivancsó, I.)

¹²¹ Facta est oratio, et lectus ipse locus de Genesi, dictus etiam unus psalmus, et iterata oratione, et sic benedicens nos episcopus egressi sumus foras Itinerarium XX/3 (ford. Ivancsó, I.)

¹²² Itinerarium peregrinatio általam kiemelt latin szövegeit ebben a fejezetben újr fordítottam abból a célból, hogy ellenőrizni tudjuk az Egeria által leírtakat. Ezek a fordítások néhol magyartalanok, ha valaki élvezetes és könnyen olvasható irodalmi fordításra vágyik, nagy szeretettel ajánlom Ivancsó professzor kiváló fordítását. Ivancsó, I.: Egeria útinaplója, XLIV, Budapest, 2009.

órás igeliturgiában. Ennek során több Jeruzsálemben tartózkodó keresztény teológus tartott homíliát¹²³, majd zárásként a jeruzsálemi püspök foglalta össze a tanítást. Ezután vonultak át a hívők a Szent Sír felett épített Anasztázisba az eucharisztia vételére. Az ószövetségből vett példázatok segítették a hívek lelki épülését, a helyes társadalmi szabályok elfogadását, a keresztény közösségi együttműködés elsajátítását.

Egeriának nincs kétsége afelől, hogy az általa meglátogatott ótestamentumi helyek valódiak, pontosan megfelelnek azoknak, amelyekről a Szentírás beszél. A Vetus Latina-át vitte magával, abból idéz, ha szükséges. Közege a Biblia világa, a hellenisztikus civilizációt már nem ismeri. Semmilyen fáradságot nem sajnál, hogy végigjárja a pátriárkák és az Izrael fiainak útját, a leglényegtelenebb helyeket is felkeresi és megáll imádkozni. *Sicut scriptum est* „amint írva van”¹²⁴ – jegyzi meg többször, ami arra utal, hogy jól ismeri a szentírási szövegeket. Különösen a történeteket leíró - vagy mai szemmel mondhatjuk azt, hogy történelmi - könyveket idézi szívesen: a Teremtés, a Kivonulás, a Számok könyvét és a Második Törvénykönyvet. De mindig figyelmesen hallgatja és lejegyzí a helyi legendákat is, amelyeket a helyi püspök vagy egy szentéletű remete mond el neki.

A **Teremtés könyvéből** idéz, amikor Útinaplójában Egeria beszámol arról, hogy szeretné a próféták szülőhelyét meglátogatni, „*Terach azután fogta Ábrámot a fiát ...és kivezette őket a káldeai Urból... el is jutottak Hárámig és ott megtelepedtek.*”¹²⁵ A zarándoknő az ószövetségi leírást kívánja követni és eljutni Ur városába. Sajnos nem sikerül neki, mert a terület utazása idején már nincs római fennhatóság alatt, háborús övezet. Azt írja:

„Megkérdeztem a szent püspöktől, hogy hol lehet a káldeaiaknak az a helye, ahol Terach először lakott az övéivel. Akkor ezt mondta nekem az a szent püspök: »Az a hely, leányom, amit kérdezel, a tizedik állomáshelyre van innen Perzsia belsejében. Ugyanis innen Nisibisz öt állomáshelyre van, onnan Urig, ami a káldeusok városa volt, szintén öt állomáshely van, de a rómaiaknak nincs ott erődítésük, ugyanis mindent a perzsák szállták meg.«”¹²⁶

Meglátogatja Ráchel kútját¹²⁷. Hárám városában járva, a helyi püspöktől kérdezősködik Ábrahám, Rebeka, Jákob, Lábán és Ráchel által hátrahagyott emlékek iránt. A helyi hagyományban

¹²³ Itinerarium XXV/1.

¹²⁴ Itinerarium XII/2.

¹²⁵ Ter 11,31.

¹²⁶ *Illud etiam requisivi a sancto episcopo, ubinam esset locus ille Chaldaeorum, ubi habitaverant primo Thara cum suis. Tunc ait mihi ipse sanctus episcopus: "locus ille, filia, quem requiris, decima mansione est hinc intus in Persida. Nam hinc usque ad Nisibin mansiones sunt quinque, et inde usque Hur, quae fuit civitas Chaldaeorum, aliae mansiones sunt quinque, sed modo ibi accessus Romanorum non est, totum enid illud Persea tenent.* Itinerarium XX/12 (saját fordításom).

¹²⁷ Ter 11,28 – 31,19.

Ráchel kútjának helye megmaradt, ahol juhait megittatta „...odaért Ráchel az apja juhaival - ő legeltette ugyanis a nyáját...”¹²⁸. Egeria az ószövetségi prófétákat és Mózeszt is szentnek tartja, nevük előtt a „Santus” előtagot használja „akkor tehát megkérdeztem, hogy hol volt az a kút, ahol a Szent Jákob megittatta a nyáját, amit Ráchel, a szíriai Lábán leánya őrzött?”¹²⁹.

Azt a helyet is felkereste, ahol Ráchel ellopta apja bálványait¹³⁰ „...elrejtette a bálványokat a tevenyereg aljába és ráült. »Ne haragudj uram, hogy fel nem állok előtted...«”¹³¹ Egeria ezt írja itt: „...ez a falu pedig egykor a szíriai Lábán birtoka volt, amely falut Fadanának hívnak. Ugyanis megmutatták nekem ebben a faluban a szíriai Lábánnak, Jákob apósának síremlékét és megmutatták azt a helyet is, ahol Ráchel ellopta apja bálványait.”¹³²

Átutazott Melkizedek király városán, Szalemen keresztül, ahol a király tiszta áldozatot mutatott be Istennek kenyérrel és borral¹³³. Melkizedek királyt később a Kr. u. 4. és 6. században gyakran úgy ábrázolták a templomszentélyekben, amint kenyeret és bort áldoz az Istennek, ez volt a Biblia tanúsága szerinti első vértelen áldozat. A jelenet teológiai tartalma az, hogy bemutassa, hogy a kereszténység elszakadt a véres áldozatot bemutató zsidóságtól. A Jordán folyó völgyében Egeria meglátogatja Sedima városát, amelyet akkor az Ótestamentumban szereplő Szalem városával azonosítottak: „Melkizedek király városa ez, amit azelőtt Sálemnek hívtak... ugyanis ez az a hely, ahol Melkizedek tiszta áldozatot mutatott be Istennek, vagyis kenyeret és bort.”¹³⁴

Áthaladt Szodoma földjén és Lót feleségének oszlopa mellett¹³⁵. Az Útleírásból olvashatjuk, hogy a szodomiták bűne nem volt ismeretlen a zarándoknő előtt: „balra a szodomiták összes földjét láttuk, nemkülönben Szegort is, ... megmutatták nekünk ezt a helyet is, ahol Lót feleségének az oszlopa állt, azt a helyet, amelyről a Szentírásban lehet olvasni”¹³⁶

Egeria feltehetően a 384. év januárjában járt Gósen földjén. Meglátogatta az összes helyet, amely József történetéhez köthető. Először is felkeresi a helyet, ahol József találkozott apjával és

¹²⁸ Ter 29,9.

¹²⁹ *Tuc ego requisivi, ubi esset puteus ille, ubi sanctus Iacob potasset pecora, quae pascebat Rachel, filia Laban Syri.* Itinerarium XXI/1 (saját fordításom).

¹³⁰ Ter 31,19.

¹³¹ Ter 31,33-35.

¹³² *Fuit quondam villa Laban Syri, qui vicus appellatur Fadana, Nam ostensa est mihi in ipso vico memoria Laban Syri, soceri Iakob, ostensus etiam mihi locus, unde furata est Rachel idola patris sui.* Itinerarium XXI/4 (saját fordításom).

¹³³ Ter 14,18.

¹³⁴ *Haec est civitas regis Melchisedech, quae dicta est ante Salem.... hic est locus, ubi optulit Melchisedech hostias Deo puras, id est panes et vinum.* Itinerarium XIV/4 (saját fordításom).

¹³⁵ Ter 19,22-23,28.

¹³⁶ *In sinistra autem parte vidimus terras Sodomitum omnes nec non et Segor....locus etiam, ubi fuit titulus uxoris Loth, ostensus est nobis, qui locus etiam in scripturis legitur.* Itinerarium XII/5-6 (saját fordításom)

testvéreivel¹³⁷ Heroum városában: „*Heroum pedig, ami egykor város volt, amikor József találkozásra jött apjával, Jákobbal, amint meg van írva a Teremtés könyvében*”¹³⁸. Felkeresi Gósen földjén azt a helyet, ahol a József családja letelepedett¹³⁹. „*A fáraó azt mondta Józsefnek: »Egyiptom legjobb helyén telepítsd le atyádat és testvéreidet, Gósen földjén, Arábia földjén!«*”¹⁴⁰

Egeria sinai zarándoklásának célja az, hogy végigjárja ugyanazt az útvonalat, amelyen a választott nép haladt pusztai vándorlása során, a **Kivonulás könyve** alapján. Egeria után pár évvel Jeromos és Paula is végigzarándokolják ugyanezt az utat. Leírása szerint meglátogatja a zsidók táborhelyeit, és Isten szent hegyét, amelyre felment Mózes, hogy találkozzon Istennel. (A leírásból hiányoznak az Egyiptomból való kivonulás és a Vörös tengeren való átkelés emlékhelyeinek a leírása, mert az ezeket tartalmazó lapok elvesztek a Egeria Útleírásából, de biztosak lehetünk abban, hogy végig látogatta ezeket a helyeket is, mert útba estek.)

Egeria beszámol arról, hogy a Mózes hegyén számos szerzetes és pap él, akik örömmel kalauzolják a zarándokokat. Remetelakjaikban élnek, saját kis kertecskéiket, gyümölcsöseiket művelik a sivatagos tájban. A Szentírás említette helyeken mindenütt keresztény templomok állnak, hol egy kisebb a hegycsúcson, hol egy nagyobb, mint az égő csipkebokornál. Az Útleírás tanulsága szerint az Ószövetség szinte minden részletéhez csatoltak egy-egy konkrét helyet, amelyet a buzgó zarándokoknak illő volt végiglátogatniuk. A nagyszámú és minden részletében kidolgozott helyi hagyomány arra utal, hogy a kereszténység már az üldözöttség századaiban is számon tartotta, látogatta, tisztelte ezeket a helyeket (lehetséges, hogy a zsidó hagyomány alapján).

Egeria a legnagyobb tisztelettel látogatja végig az Ószövetség legszentebb helyeit, például az égő csipkebokor helyét¹⁴¹:

„Ez az a csipkebokor, amiről már előbb beszéltem, amiből az Úr beszélt Mózesnek a tűzből, ez a csipkebokor még ma is él és hajtásokat hoz, ott a közelben mutatják azt a helyet, ahol szent Mózes állt, amikor isten ezt mondta neki: »oldd meg sarud szíját« stb”¹⁴²

¹³⁷ Ter 46,29.

¹³⁸ *Heroum autem civitas, quae fuit illo tempore, id est ubi occurrit Ioseph patri suo Iacob venienti, sicut scriptum est in libro Genesis. Itinerarium VII/7 (saját fordításom).*

¹³⁹ Ter 47,6.

¹⁴⁰ ... unde scriptum est dixisse Pharaonem ad Ioseph : „in meliori terra Aegypti colloca patrem tuum et fratres in terra Iessen, in terra Arabia”. Itinerarium VII/9 (saját fordításom).

¹⁴¹ Kiv3,1-4.

¹⁴² *Hic est autem rubus, quem superius dixi, de quo locutus est Dominus Moysi in igne, qui rubus usque in hodie vivet et mittet virgultas, Locus etiam ostenditur ibi iuxta, obi stetit sanctus Moyses, quando ei dixit Deus: „solve corrigiam calciamenti tui” et cetera. Itinerarium IV/6 (saját fordításom).*

Nagy fáradsággal mássza meg a Sinai-hegyet, amelynek csúcsán megjelent Isten dicsősége¹⁴³ „a negyedik órában, elértük Isten szent hegyének, Sinainak a csúcsát, ahol a törvény adatott, vagyis ahol leszállt Isten dicsősége azon a napon, amelyen az egész hegyet füst borította”¹⁴⁴

Mialatt Mózes 40 napra felment Isten hegyére, ezalatt Izrael népe borjút készített¹⁴⁵ a völgyben:

„Ez az a hatalmas és sík völgy, ahol Izrael fiai tartózkodtak azokban a napokban, amikor szent Mózes felment Isten hegyére és ott maradt 40 napra és 40 éjszakára... ugyancsak ez az a völgy, ahol a borjút készítették”¹⁴⁶

„... ugyancsak megmutatták a helyet, ahol szent Mózes parancsára megégették a borjút,¹⁴⁷ amit Áron készített nekik”¹⁴⁸.

Egeria meglátogatja a zsidók táborhelyeit, végigjárja azt az utat, amelyen a választott nép haladt pusztai vándorlása során.¹⁴⁹ Ez az útvonal Egeria korában jól ismert volt, ahol hivatásos vezetők kalauzolták a zarándokokat, szerzetesek gondoskodtak a lelki vezetésükről és vállalkozók segítették a zarándokok ellátását. A **Számok** könyve írja le azt, hogy Izrael fiaiban táplálék utáni kívánság támadt¹⁵⁰. Egeriának „megmutatták azt a helyet is, ahol manna és fürjek hullottak nekik”¹⁵¹ és ahol a frigyládát készítették:

„ez tehát a völgy, ahol megünnepelték a Pászkát Izrael fiainak Egyiptom földjéről való kivonulása után egy évvel, ... itt elkészítették a Frigyládát és a Hajlékot, mindazt amit megmutattak nekünk Isten hegyén”¹⁵².

A továbbiakban a **Királyok** könyvének leírását követi, amikor Illés próféta városában, Tisbében¹⁵³ jár Egeria. A 4. századra már kialakult Mózes mellett Illés próféta tisztelete a keresztények körében, az Újszövetség szavainak megfelelően „Egyszerre megjelent nekik Illés meg Mózes, és beszélgettek Jézussal. Péter »Hadd verjünk három sátrat: egyet neked, egyet Mózesnek és

¹⁴³ Kiv 19,15.

¹⁴⁴ *hora ergo quarta pervenimus in summitatem illam montis Dei sancti Sina, ubi data est lex, in eo id est locum, ubi descendit maiestas Domini in ea die, qua mons fumigabat.* Itinerarium III/2 (saját fordításom).

¹⁴⁵ Kiv 24,18.

¹⁴⁶ *Haec est autem vallis ingens et planissima, in qua filii Israhel commorati sunt his diebus, quod sanctus Moyses ascendit in montem Domini et fuit ibi quadraginta diebus et quadraginta noctibus. Haec est eadem vallis, in qua factus est vitulus...* Itinerarium II/2 (saját fordításom).

¹⁴⁷ Kiv 32,20.

¹⁴⁸ *Item ostenderunt nobis locum, ubi incensus est vitulus ille iubente sancto Moyse, quem fecerat eis Aaron.* Itinerarium V/6 (saját fordításom).

¹⁴⁹ Szám 11/4-25.

¹⁵⁰ *Item ostenderunt locum, ubi filii Israhel habuerunt concupiscentiam escarum.* Itinerarium V/6 (saját fordításom)

¹⁵¹ *Ostenderunt etiam et illum locum, ubi eis pluit manna et coturnices.* Itinerarium V/6 (saját fordításom)

¹⁵² *Haec est vallis, ubi celebrata est pascha completo anno profectionis filiorum Israhel de terra Aegypti... donec fieret tabernaculum et singola, quae ostensa sunt in montem Dei.* Itinerarium V/9 (saját fordításom).

¹⁵³ 1Kir 17/1.

egyét Illésnek.«¹⁵⁴. Egeria lelkesülten írja le látogatását: „*hirtelen megláttuk a szent Illés próféta városát, vagyis Tisbét, amiről a tisbei Illés a nevét kapta. Van ott még ma is egy barlang, amiben a szent tartózkodott*”¹⁵⁵ Leírja Illés próféta barlangját és forrásait¹⁵⁶:

„ez a Kerit völgye, ahol a szent tisbei Illés próféta tartózkodott Acháb király idejében, amikor inség volt, és egy holló hozott neki enni, és ebből a patakából ivott vizet – ugyanis a patak, amit ebben a völgyben látsz, a Jordánba fut, az a Kerit.”¹⁵⁷

Zarándokútja során megáll Jefte sírjánál¹⁵⁸. A **Bírák könyve** emlékezik meg a jelentős katonai sikereket elérő zsidó hadvezérről. Lehetséges, hogy a hely valóban Jefte bíró sírja, emlékezete megőrződhetett a micpai zsidó szentélyben, „*hat esztendeig bíraskodott a gileádi Jefte Izraelen, aztán eltemették városában, Gileádban*”¹⁵⁹. Érezhető, hogy ebben az esetben Egeria nem emlékszik pontosan a bibliai történetre, de a név ismerős neki: „*és ott van a szent Jefte sírja, akinek a nevét a Bírák könyvében olvassuk.*”¹⁶⁰

Mezopotámiában Egeria felkeresi Jób állítólagos sírját¹⁶¹. A keresztény hagyomány kiemelten foglalkozik Jób történetével, az ártatlanok szenvedésének oka és értelme nyugtalanító probléma volt a keresztényüldözések alatt is. A válságba került Jób hite szilárd maradt: „*Úr adta és az Úr elvette... áldott legyen az Ő neve!*”¹⁶². Az építmény egy más korból származó pogány síremlék, de Egeria érdekesnek találja a kalandos megközelíthetősége miatt:

„Azon a helyen leástak, ahol mutatták, egy barlangot találtak, amit száz lépés hosszan követve, az ásók előtt hirtelen egy kő tűnt fel, amely kövön, amikor kihantolták, ezt találták bevésve: Jób”¹⁶³.

Egeria zarándoklatának célja a szent helyek meglátogatása, a helyi keresztény gyakorlat megismerése, szent emberekkel, remetékkel, szűzekkel való találkozás, végső soron az akkori keleti keresztény világ megismerése. Utazásának célja hasonló Szent Ilona 326-ös szentföldi útjához, akit

¹⁵⁴ Mk 9,2-13.

¹⁵⁵ *Ad subito vidimus civitatem sancti prophetae Heliae, id est Thesbe, unde ille habuit nomen Helias Thesbites. Inhibi est ergo usque in hodie spelunca, in qua sedit ipse sanctus.* Itinerarium XVI/1 (saját fordításom).

¹⁵⁶ 1 Kir 17,2-6.

¹⁵⁷ *Haec est vallis Corra, ubi sedit sanctus Helias Thesbites temporibus Achab regis, qua famis fuit, et iusso Dei corvus ei escam portabat, et de eo torrente aquam bibebat. Nam hic torrens, quem vides de ipsa valle percurrentem in Iordanem, hic est Corra.* Itinerarium XVI/3 (saját fordításom).

¹⁵⁸ Bír 11-12.

¹⁵⁹ Bír 12,7.

¹⁶⁰ *Et ibi est memoria sancti Gethae, cuius nomen in libris Iudicum legimus.* Itinerarium XVI/1 (saját fordításom)

¹⁶¹ Jób 2,8.

¹⁶² Jób 1,21.

¹⁶³ *Qui fodientes in eo loco, qui ostensus fueret, invennerunt speluncam, quam sequentes fuerunt forsitan per passus centrum, quo ad subito fodientibus illis adparuit lapis, quem lapidem cum perdisco peruissent, invenerunt sculptum in coperculo ipsius Iob.* Itinerarium XVI/6 (saját fordításom).

Nagy Konstantin küldött annak feltérképezésére, hogy a Római Birodalom keleti felében elfogadott-e a kereszténység.

Jeruzsálem volt Egeria fő állomáshelye, az ünnepi időszakokat itt töltötte, innen indult a környező tartományokba a szent helyek meglátogatására a közbenső időszakokban. Egeria igyekszik a tőle telhető legnagyobb pontossággal megadni a zarándokhelyek elérhetőségét, egymástól való távolságukat, a megközelítésük körülményeit, de ezen kívül több helyen is színes leírást ad a vidékről. Ahol szűkszavú és lényegre törő, és szinte csak tömondatokban fejezi ki magát: az a liturgiák leírása, ott nem akar tévedni, hibázni.

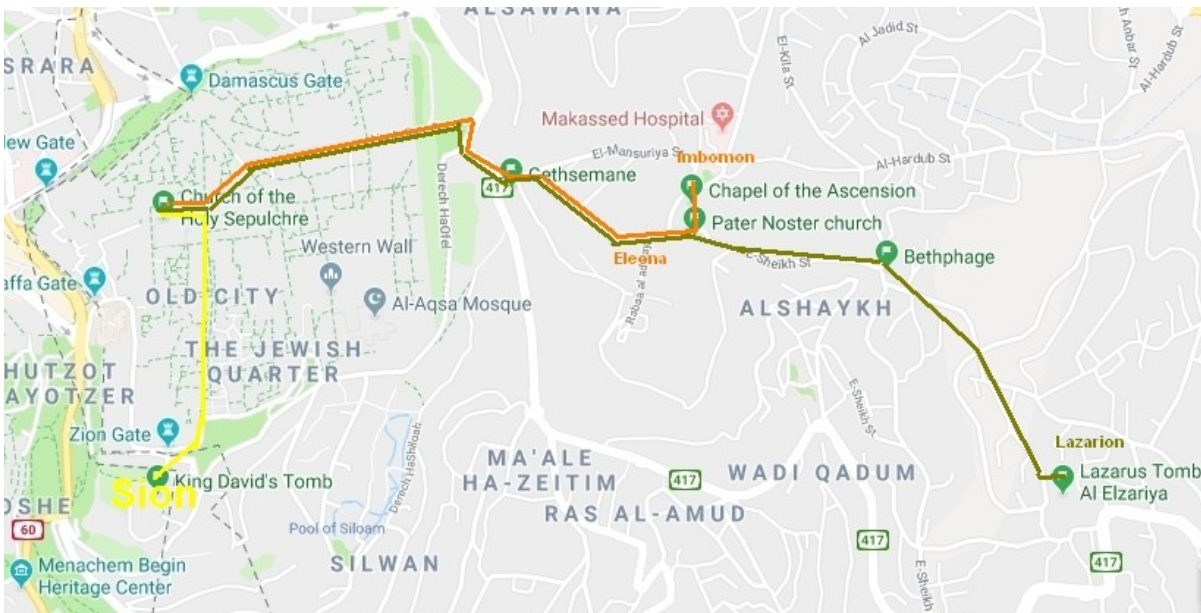
Ha végigtekintünk az Útleíráson, bárhol a sinai vagy mezopotámiai bibliai helyszíneken, mindenütt keresztény jelenlétet figyelhetünk meg: van ahol csak pár remete él barlangjában, néhol a püspök maga fut a magas rangú hölgy elé és kíséri végig a látnivalókon, máshol már áll az újonnan épített nagy méretű templom, azaz "martyrium" a zarándokok öröme. Mindenütt legalább egy remete akad, aki a szent helyet imádságaival őrzi és fogadja a zarándokokat. A 4. századi Kelet lakossága szinte teljesen keresztény, Egeria csak egy városnál jegyzi meg, hogy lakói pogányok.

Összegezzük azt, amit megtudtunk arról, hogy az Ószövetségi szentírás mely részeit tartotta Egeria fontosnak:

- követni az egyistenhit útját a legmélyebb gyökereihez, Ábrahám szülővárosába, Urba, majd Hárámba, Ábrahám után, aki kétséget nem ismervé követte Istene hívását (szimbolikus cselekvés az Istenhez való tartozás bemutatására);
- a József-történet helyszíneit meglátogatni: fontos a 12 jákobfi testvér közül idegenbe elszármazott, magas méltóságra emelkedett, majd ebből a helyzetéből testvéreit megsegítő József alakja (példa a diaszpórában élő zsidók és az őskeresztények számára is);
- Egeria mint nő vonzódott az Ószövetség női hősei felé, különösen Ráchelhez, aki az egyik legrátermettebb a Biblia sorsfordító nőalakjai közül, aki minden akadályon át, saját családjának ellenkezése dacára, hosszú meddősége ellenére, kivívja azt, hogy hozzámelessen feleségül Jákobhoz, és ezáltal Dávidnak és Jézusnak ősanja lehessen;
- az Istennel megvalósult közvetlen kapcsolat helyeinek tisztelete, például a Mózes-hegy és a Sinai-hegyi égő csipkebokor;
- a zsidók pusztai vándorlásán esett hatalmas csodák helyszínei;
- nagy próféták, úgy mint Mózes és Illés életének helyszínei.⁸³

1.9 A Szent Liturgia helyszínei – a 4. századi keresztény Jeruzsálem topográfiája

Ebben a fejezetben korabeli írott forrásokat és a legújabb régészeti felfedezéseket felhasználva szeretném ismertetni a jeruzsálemi rítus helyszíneit, szakszerű építészeti leírás igénye nélkül, leginkább az *Itinerarium*-ban szereplő építményekre összpontosítva. A helyszínek bemutatásánál előnyben részesítettem a 3D ábrázolásokat, amely műszakilag képzetlen olvasó számára is értelmezhető. Céлом, hogy összevetve a Szent Sír Komplexumban folytatott régészeti feltárások eredményeit Egeria leírásával kiválasszam azt a modellt, amelyeket a leghitelesebb.

1. ábra A Szent Liturgia helyszínei

2. táblázat az Egeria által leírt szent helyek elhelyezkedése és egymástól való távolság

Szent Sír bazilikától	mért távolsága kilométerben	Magasság különbség méterben	Gyalog megtéve percben
Sion	1,1	0	15
Getszemani	1,3	70	30
Eleona	2,1	100	64
Imbomon	2,3	160	68
Lazarium	3,6	200 + 200	2 óra
Betlehem	9,6	0	4 óra

Korabeli rövid beszámoló készült Theodosius nevű német főesperestől 518 és 530 között folytatott szentföldi zárandoklatáról. *De situ terrae sanctae*¹⁶⁴ címmel 9. századi Codex Vaticanus (6018)-ban őrződött meg. Yoram Tsafrir¹⁶⁵ kimutatta, hogy a benne szereplő távolságok becslése nem valódi tapasztalaton alapul, hanem a Madaba-térképen is tükröződő, az idegenvezetők által használt *itinerarium*okon megjelölt távolságokon (ezt a véleményt én is támogatom).¹⁶⁶

„Jeruzsálemtől¹⁶⁷ az Olajfák hegyéig 7 stadion, azaz 1 mérföld távolság van (1500 m), onnan szállt fel az Úr az egekbe, azon a területen 24 templom épült.”¹⁶⁸

„Jeruzsálem városában, az Úr sírja közelében van a Kálvária helye, ahol Ábrahám felajánlotta fiát égőáldozatként. Az oltár fölött hegy emelkedik, a hegy lábánál készítette Ábrahám az oltárt. Az oltár fölött magasodó hegyre lépcső vezet fel. Ott feszítették keresztre az Urat. Az Úr sírjától a Kálvária helyéig 15 (kettős)lépés van (22 m), az út fedett. A Kálvária helyétől a Golgotáig (romlott szöveg értsd a Szent Ilona kápolnáig) 15 (kettős)lépés van (22 m), ott, ahol megtalálták az Úr kereszttjét. A Golgotáról 200 (kettős)lépés a szent Sionig (300 m), amely minden gyülekezet anyja, Siont a mi Urunk Krisztus az apostolokkal alapította. Itt volt Szent Márk evangélista háza.”¹⁶⁹

(Megjegyezni kívánom, hogy a Theodosius korabeli elképzelés szerint Ábrahám oltára a Golgota alatt állt, valahol a jelenlegi Ádám kápolna helyén. Mára már tisztázott, hogy Morija hegyén¹⁷⁰ a Templomhegyen, a zsidó Szentély alatt feküdt, ahol most a muszlim Sziklamecset áll.)

„A szent Siontól Kajafás házáig, amely most Szent Péter temploma, körülbelül 50 lépés távolság van (75 m). Kajafás házától Pilátus székhelyéig (Praetorium) a távolság 100 lépés (1500 m). Ott most az Isteni Bölcsesség Temploma áll.”¹⁷¹

¹⁶⁴ A művet a 6. századi gall-római történész és Tours-i Gergely püspök ismerte. Tilbury-i Gervase (1211 körül) is bevette az Otia Imperialiába. A nevezetes kéziratok közé tartozik Guelferbytanus (Weissenburg 99) (8./9. sz.), Haganus 165 (8. sz.), Vaticanus 6018 (9. sz.) és Parisinus 4808 (9. sz.).

¹⁶⁵ Tsafrir, Yoram, *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C. E.* Dumbarton Oaks, Harvard University, Washington 1986.

¹⁶⁶ Geyer, Paul, *Itinera Hierosolymitana*, Vienna 1898, republished in *Corpus Cristianum*, 1965, 113-125

¹⁶⁷ *Theodosius de situ Terrae sanctae* im achten Text und der Breviarius de Hierosolyma
<https://archive.org/details/theodosiusdesit00theogooog/mode/2up>

¹⁶⁸ *De Hierusalem usque in montem Oliveti, quod scribitur stadia Septem, miliarium unum. inde dominus ascendit in caelos. ibi sunt fabricatae ecclesiae numero xxiiij.* (saját fordításom latinból).

¹⁶⁹ *In civitate Hierusalem ad sepulcrum domini ibi est Calvariae locus, ubi Abraham obtulit filium suum in holocaustum, et quia mons petreus est, in ipso monte, hoc est ad pedem montis ipsius fecit Abraham altare. super altare eminet mons, ad quem montem per gradus calatur. Ibi Dominus crucifixus est. De sepulcro domini usque in Calvariae locum sunt passus numero xv, sub uno tecto est. De Calvariae loco usque in Golgotham passus xv, ubi crux Domini inventa est. De Golgotha usque in sanctam Sion passus numero cc, quae est mater omnium ecclesiarum, quam Sion dominus noster Christus cum apostolis fundavit. Ipsa fuit domus sancti Marci evangelistae.* (saját fordításom latinból).

¹⁷⁰ 2Krón 3,1.

¹⁷¹ *De sancta Sion usque ad domum Caiphae, quae est modo ecclesia sancti Petri, sunt plus minus passus numero L. De domo Caiphae usque ad praetorium Pilati plus minus passus numero c. ibi est ecclesia sanctae Sophiae. ... columna, quae fuit in domo Caiphae, ad quam dominus Christus flagellatus est, modo in sancta Sion est.* (saját

„A távolság Pilátus házától a *Piscina Probatica*-ig »vizsgáló medencéig« (Bethesda) nagyjából 100 (kettős)lépés (150 m), ahol az Úr Krisztus meggyógyította a bénát, akinek még most is ott van az ágya. A »vizsgáló medence« mellett van Miasszonyunk temploma”.¹⁷²

A Golgota, Krisztus kereszthalálának helyszíne sokáig témája volt az egyházellenes sajtónak. Ugyanis a római törvények szerint római város falain belül nem lehetett kivégzést folytatni, valamint temetőt sem létesíthettek. Ezért a sírkápolnákat és a síremlékeket a városokból kivezető utak mentén emelték. Ennek a szabálynak megfelelően a Golgotának és a Szent Sírnak mindenképpen kívül kellett esni a római városfalon, azonban a jelenkori Jeruzsálemben ezek a helyszínek csak pár méterre fekszenek Jeruzsálem főutcájától.

Régészeti feltárásokkal bizonyították,¹⁷³ hogy Krisztus életében ez a hely a városfalakon kívül esett, kőbánya volt, ahol Jeruzsálem épületeihez, falaihoz bányásztak követ. Közvetlenül a városfal mellett egy körülbelül 15 méter magas domb állt, itt hajtották végre a kivégzéseket. A Szent Sír templom területén szondázással állapították meg az eredeti talajfelszín körvonalait, ez alapján készítették el az alábbi rekonstrukciót:

fordításom latinból).

¹⁷² *De domo Pilati usque ad piscinam probaticam passus plus minus numero c. ibi dominus Christus paralyticum curavit, cuius lectus adhuc ibi est. Iuxta piscinam probaticam item est ecclesia dominae Mariae.* (saját fordításom latinból).

¹⁷³ Kroll, Gerhard, *Jézus nyomában*, (ford: Diós I.), Szent István Társulat, Budapest 1980, 482.

2. ábra A Golgota környéke Krisztus idejében¹⁷⁴. A városon kívüli kőbányából kimagaslott a Golgota kicsiny, alig 15 m magasságú dombja, itt hajtották végre a kivégzéseket. A kőbányát felhagyták, idővel temetkezési hellyé vált, ahol a gazdag polgárok sírkamrákat készítettek maguk és családjuk számára. Az ábrán látható, hogy a kivégzés helye és a sír milyen közel feküdt egymáshoz.

Krisztus halála után keresztény zarándokhellyé vált a Golgota domb és az üres sír. Az első jeruzsálemi keresztény közösség őrizte, ahogy Euszebiosz mondta a „*Megváltó feltámadásának szent és dicsőséges emlékművét.*”¹⁷⁵ Feltételezhetjük, hogy Jeruzsálemben folyamatos volt a keresztény jelenlét, mert bár a keresztény csoportoknak polemikus volt a viszonya a zsidó vallásúakkal, akiknek 135 után halálbüntetés terhe alatt el kellett hagyniuk a várost – a város püspökeinek listája hiánytalanul ismert.

Hadriánus császár 135 után a Bar Kohba felkelés leverése után Jeruzsálemet római kolóniává tette Aelia Capitolia névvel. Bár a különböző források ebben nem egybehangzóak, de nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Templomhegyen Jupiter templomát, a Golgotán pedig Vénusz (Aphrodité) templomát emelte. Szent Jeromos 386-tól Betlehemben élt a nemes Paula és lánya Eustochium társaságában, a születés barlangja melletti remeteházakban. A nolai Paulusnak címzett levelében beszámol a Aelia Capitolina idején fennálló állapotról:

„Hadriánus idejétől Konstantin uralkodásáig, mintegy száznyolcvan évig Jupiter szobra állt a feltámadás helyén, a Vénusz márványszobrát pedig a pogányok a Szent Kereszt szikláján helyezték el¹⁷⁶ és imádatuk tárgyává vált. Az üldöztetés szerzői úgy gondolták, hogy a szent helyek bálványokkal való beszennyezésével elvehetik a feltámadásba és a Keresztbe vetett hitünket”¹⁷⁷

Cézáriai Euszebiosz, az idős püspök keseregve írja le a *De vita Constantini* című művében:

„Bizonyos istentelen és becstelen személyek úgy gondolták, hogy ezt a szent barlangot teljesen eltüntetik az emberek szeme elől, mert ostobaságukban feltételezték, hogy így elfedik az igazságot. Ezért sok munkával nagy mennyiségű földet hozattak távolról, és szétterítették a hely felett; majd oldalról kő támfallal megerősítették, e hatalmas feltöltés alá rejtve a szent barlangot. Aztán, hogy

¹⁷⁴ Parker, Lawson; Sgarro Victoria; art: Baptista, Fernando; ngm staff; Espín Rocío; források: Biddle, Martin (University of Oxford); Magness, Jodi (University of North Carolina at Chapel Hill); father Macora, Athanasius; father Alliata Eugenio (Studium Biblicum Franciscanum); Cline, Eric (George Washington University); special thanks to Moropoulou Antonia, (National Technical University of Athens); *Jesus tomb* National Geographic Magazin 2017/12 [www=<https://www.nationalgeographic.com/magazine/2017/12/was-this-jesus-tomb>](https://www.nationalgeographic.com/magazine/2017/12/was-this-jesus-tomb) (kutatás ideje:2019.08.02.).

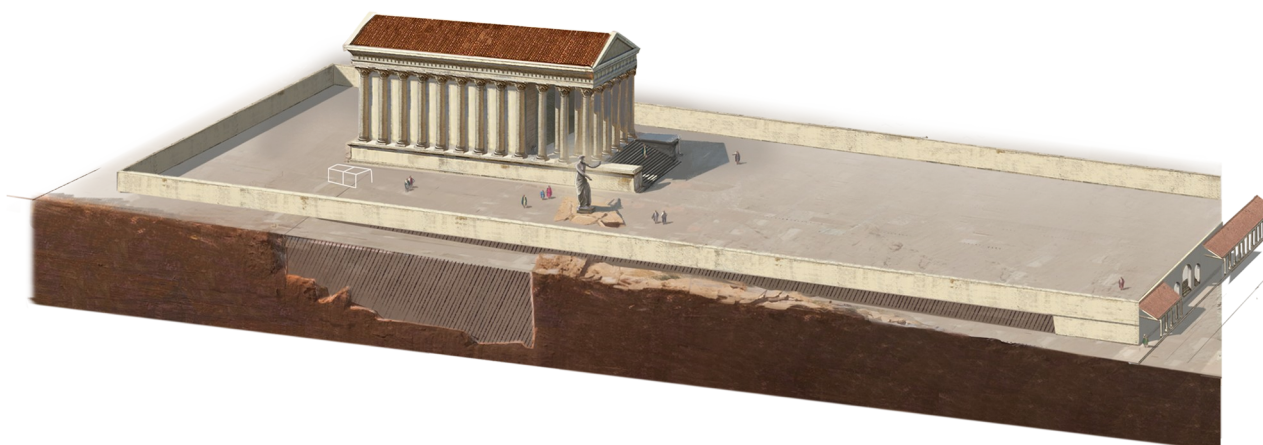
¹⁷⁵ Eusebius, Caesariensis, *Vita Constantini* III., 144, www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_%5BSchaff%5D,_EN.pdf (kutatás ideje: 2019.08.10.).

¹⁷⁶ Jeromos itt valószínűleg téved: a feltámadás barlangja felett a pogány Vénusz templom szentélye volt, Vénusz szobrával, a Golgota sziklája felett pedig Jupiter szobra állt, az összes többi forrás szerint. Valószínűleg Jeromos saját szemével nem láthatta, csak elbeszéléseket hallott róla.

¹⁷⁷ https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0347-0420__Hieronymus__Epistolae__EN.doc.html

céljukat teljesen elérjék, ezen a teraszon egy fertelmes építményt készítettek, élettelen bálványok komor szentélyét építve annak a tisztátalan szellemnek, akit Vénusznak neveztek, és utálatos áldozatokat ajánlottak fel benne a profán és átkozott oltárokon. Azt hitték, hogy céljukat másként nem érhetik el, csak ha eltemetik a szent barlangot e ronda szemét alá.”¹⁷⁸

Nyilvánvalóan a zsidókeresztények Szent Sír iránti tiszteletét akarta Hadriánus megtörni azzal, hogy minden nehézség ellenére éppen ide telepítette a városvédő istennő templomát. Hadriánus parancsára egy 150 x 75 méteres téglalap alakú területet töltöttek fel, ezen áll majd a konstantini Szent Sír templom is. A régészeti feltárás során megtalálták a Szent Sírtól mintegy 20 méternyire a pogány templom alapfalát.¹⁷⁹ A templomterület előtt építette ki a császár Jeruzsálem római mintára épített új főútját, az árnyékoló oszlopsorral és üzletekkel szegett *Cardo Maximus*-t.

3. ábra A Hadriánus által emelt Aphrodité templom rekonstrukciója, a templom szentélyét pontosan a Szent Sír fölé tájolták, a felszínből kinyúló Golgota sziklán Aphrodité szobrát állították fel¹⁸⁰. A 150 x 75 méteres téglalap alakú templomkerületet nagy anyagi áldozatok árán azért ide helyezték el, hogy a korai kereszténység terjedését visszafojtsák, bebizonyítsák, hogy a római istenek hatalmasabbak. Jobb oldalt láthatjuk a *Cardo Maximus* oszlopsorát, ide nyílt a templomkomplexum.

326-ban Jeruzsálembe érkezik a 76 éves Szent Ilona, Konstantin császár anyja, aki abban évben kapta meg fiától az *augusta*, azaz császárnő rangot. Hathatós irányítása alatt elbontják az

¹⁷⁸ Eusebius C., *De vita Constantini* III. 26. (saját fordításom angol nyelvből)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

¹⁷⁹ Kroll, 487.

¹⁸⁰ Parker és többek: *Jesus tomb* National Geographic Magazin 2017/12 online
<https://www.nationalgeographic.com/magazine/2017/12/was-this-jesus-tomb> (kutatás ideje 2019.08.02.).

Aphrodité templomot, alatta megtalálják a Szent Sírt, majd egy Golgota előtt fekvő gödörben a Szent Keresztet.

Cézáriai Euszebiosz leírása a Konstantin kérésére végrehajtott bontásról:

„(Konstantin) úgy ítélte meg, hogy kötelessége, hogy Üdvözítőnk feltámadásának áldott helyszínét mindenki számára imádás és tisztelet tárgyává tegye. Ezért azonnal parancsot adott egy (bazilika) felállítására ezen a helyen: és ezt nem saját elméjének pusztá készítésére tette, hanem maga a Megváltó ösztönözte lélekben... Isten segítségét kérve elrendelte, hogy a helyet alaposan tisztítsák meg, (arra) gondolván, hogy a pogányság által beszennyezettek jelt kapjanak Isten nagyságáról. Amint kiadták a parancsát, a megtévesztés démonjai büszke kivagyiságukból a földre zuhantak, a tévelygések ezen helyei, a szobraikkal és az általuk képviselt gonosz erőkkel együtt elpusztultak... De itt sem állt meg a császár buzgalma; további parancsot adott, hogy a megsemmisült anyagokat: a követ és a fát távolítsák el, és a lehető legmesszebbre hordják el a helyszíntől; ezt a parancsot gyorsan végre is hajtották. A császár azonban nem elégedett meg ezzel, amit eddig tett: szent lelkesedéstől égve elrendelte, hogy magát a földet kell bizonyos mélységig felásni, és a talajt, amelyet a pogányság piszka beszennyezett, az istentiszteleti helyről messzi távoli helyre szállítani.”¹⁸¹

Cézáriai Euszebiosz leírása Krisztus sírjának felfedezéséről:

„...amint (elértek) a föld eredeti felszínéig minden várakozással ellentétben azonnal napfényre került Megváltónk feltámadásának tiszteletreméltó és megszentelt emlékműve. Ez a legszentebb barlang (sorsa) hasonlatos volt az Ő feltámadásához, mert miután a sötétségbe temetkezett, de végül napvilágra került. Mindenkinek, aki szemtanúja volt (ennek) a látványnak, világos és látható bizonyítékát adta annak a csodának, amelyeknek ez a hely egykor színhelye volt, a Megváltó feltámadásának tanúságtétele minden hangnál hangosabb lett.”¹⁸²

Konstantin a hírek hatására egy „a Föld minden pontjánál csodálatosabb méltó módon ékes”¹⁸³ épületegyüttes létrehozását parancsolja meg. Főépítményként egy bazilika felállítását rendeli el. Itt történik az első említése annak¹⁸⁴, hogy a keresztény templom bazilika – azaz „királyi csarnok” – formájú legyen, Euszebiosz *Vita Constantini* című művében idézi Konstantin levelét Makariosz jeruzsálemi püspökhöz:¹⁸⁵

„...a császár olyan parancsot adott, amely igazi keresztény lelkiületben fogant, de egyúttal bőséges pénzkészletet is biztosított (a munkák elvégzéséhez):

¹⁸¹ Eusebius, *Vita Constantini* III. 25-27. (saját fordításom az angol nyelvű változatból)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

¹⁸² Eusebius, *Vita Constantini* III. 28. (saját fordításom angol nyelvű változatból).

¹⁸³ Eusebius, *Vita Constantini* II., 31-33.

¹⁸⁴ Kroll, 486.

¹⁸⁵ Eusebius, *Vita Constantini* XCIII, 31.

megparancsolta, hogy a Megváltó sírjához méltó (bazilikát) állítsanak fel az Üdvözítő sírja közelében: gazdagot és királyi nagyságút. Mindvégig szem előtt tartotta, mintha egy felsőbbrendű szellem segítségével látta volna előre, hogy mi fog bekövetkezni. Parancsot adott a keleti tartományok kormányzóinak, hogy bőségesen és kiadást nem kímélően biztosítsák a munkáknak (a cél) nagyszerűségéhez (mérhető) méltó befejezését.”¹⁸⁶

Az építészeti megvalósítással a szír Zenóbiuszt bízzák meg, aki feladatához felnőve valóban egyedülállót alkotott.

4.ábra Zenobiosz nagyszerű alkotása: egy kerek halotti mauzóleum és egy téglalap alakú bazilika nyitott oszlopsoros udvarral összekapcsolva¹⁸⁷ Az építészeti remekmű a szír Zenobioszt dicséri, de a templom teológiai programja kétségkívül Makariosz jeruzsálemi püspöktől származik. A Szent Sír komplexum illetően kialakítása a későbbiekben a jeruzsálemi rítusra, majd a bizánci szertartásra is sorsdöntő befolyással lesz.

Az **Anasztaszisz** egy klasszikus mauzóleum, amelyet a szír Zenóbiusz tervezett Krisztus sírja köré. Hasonmását a római Constantia (Nagy Konstantin leánya) mauzóleumban láthatjuk viszont. A hely szentsége iránti tiszteletből nagyon magas, 45 méter magasságú kupolát épített, amelyet 11 méter magas oszlopok tartottak. A kupola fent nyitott volt (mint a Pantheonnál), onnan kapta a megvilágítását, a beeső eső elvezetésére csatornák szolgáltak az építmény alatt. Az építész célja az volt, hogy mauzóleumszerű hatást keltsen, ennek megfelelően a körtemplom közepén egy

¹⁸⁶ Eusebius, *Vita Constantini* III. 29. (saját fordításom angol nyelvű változatból)

¹⁸⁷ Parker és többek, *Jesus tomb* <<https://www.nationalgeographic.com/magazine/2017/12/was-this-jesus-tomb>> 2019.08.02.

nagyméretű szarkofágnak kellett volna állnia (hasonló mint a Vatikáni Múzeumban a konstantini porfir szarkofág).

Az eredetileg földbe süllyesztett barlangsír erre nem volt alkalmas, ezért Zenóbiusz a Sír környezetében a sziklát elbontatta úgy, hogy a Szent Sír tiszteletet parancsolóan kiemelkedjék. A síremlék, amikor Megváltónkat beletemették, egy sírkamrából, egy előtérből, kővel lezárható bejáratból és a lépcsőből állt. Mivel az egész barlangsír hossza becsülhetően 8-10 méter volt, kinyúlt volna az Anasztaszisz területéről, ezért az építész az előteret, a bejáratot és a lépcsőt elbontotta, és egy körülbelül 5 méter átmérőjű körépitményt hagyott meg a templom közepén, amelyet bejárata felől korláttal zárt le. Gerhard Kroll feltételezi azt, hogy Eusebiosz ezt a csonkítást nem tudta megbocsátani az építésznek, ezért név szerint nem is említi őt munkájában.¹⁸⁸ Az Anasztaszisz Eusebiosz haláláig, 339-ig még nem készült el, bár a szent életű püspök áradozik az építmény szépségéről, de semmi konkrétumot nem tud írni róla.

Cézáriai Eusebiosz leírást ad a Anasztasziszról:

„Mindenekelőtt magát a szent barlangot díszítette fel (a császár), mint az egész mű legfontosabb részét, azt a szent emlékművet, amelynél a fényt sugárzó angyal egykor mindenki számára hirdette azt a feltámadást, amely legelőször a Megváltó személyében mutatkozott meg. Ezt az emlékművet mindenekelőtt, mint az egésznek legfőbb részét a császár buzgón pompás ritka oszlopokkal díszítette, mindenféle legpompásabb díszítésekkel gazdagította.”¹⁸⁹

¹⁸⁸ Kroll, 477.

¹⁸⁹ Eusebius, *Vita Constantini* III. 25-27. (saját fordításom az angol nyelvű változatból)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

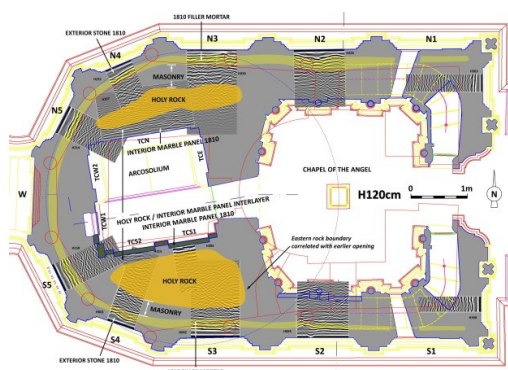
5. ábra A Nagy Konstantin által az Anasztaszisznak ajándékozott színes márvány oszlopok – jelenleg a Sziklatemplom előtetőjét és a rituális mosdójának tetőzetét tartják

Az Anasztaszisz átmérője megközelítőleg 32 méter volt, maximális befogadóképessége 1000-1200 fő lehetett.

Jeruzsálemi Szent Cirill *Kateketikai előadásai*ban így számol be a Szent Sír munkálatairól:

„Most már nem látható, mert a valamikori barlangot kivágták (a dombból) a mai építmény (Edicule) érdekében. Ugyanis mielőtt királyi síremlékké alakították, egy barlang volt a domb (hozzánk közel eső) részén. De hol volt az a domb, amelyben a barlang feküdt? A város közepén, vagy a falak közelében? És vajon a régi falakon belül, vagy azokon külső falakon belül, amelyeket később építettek? Ahogy elhangzik az Énekben: »egy sziklabarlangban, közel a külső falhoz«”.¹⁹⁰

Egeria ír arról, hogy a püspök a „korlát mögött” végezte imádságait – tudjuk, hogy a szír építész elbontotta az előteret, de teológiailag és liturgiailag hiányzott az a hely, ahonnan az angyal kiáltotta: Krisztus feltámadott! – ezt a helyet jelezték korábban korláttal határolva. Napjainkra visszaépítették, amint a lenti radarfelvételen látszik:

6. ábra A Szent Sír kápolnája – jól látható, hogy a sírkamra eredeti, de az Angyalkápolna utólagos hozzáépítés.¹⁹¹ A sírkamra és az Angyalkápolna tengelye nem esik egybe. Csak a sírkamrát veszi körül a vázlaton "holy rock"-nak (narancs színnel) nevezett eredeti sziklatömb. Az Angyalkápolna visszaépítését a liturgikus funkció indokolta.

¹⁹⁰ Cyrillus, Hierosolymitanus, *Catechetical Lectures*, XIV. 9. (saját fordításom az angol nyelvű változatból) https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_03130387_Cyrillus_Hierosolymitanus_Catechetical_Lectures_EN.doc.html

¹⁹¹ Lampropoulos, Kyriakosa; Moropoulou, Antonia; Korres, Manolis; *Ground penetrating radar prospection of the construction phases of the Holy Aedicula of the Holy Sepulchre* <<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0950061817316367>> (a kutatás ideje: 2019.08.06.).

7. ábra Az Anasztazisz rekonstrukciója¹⁹² a korláttal

Egeria beszámol arról, hogy akár reggeli, akár alkonyati istentiszteletről, akár a hatodik vagy kilencedik imaóráról van szó:

„...belép a püspök a rácsokon belülre a mártíromság barlangjába, először hálát ad Istennek és imádkozik mindenekért, ezután a diakónus felszólít mindenkit, hogy hajtsa meg a fejét, ott ahol van, a korláton belül álló püspök (pedig) megáldja őket.”¹⁹³

A **Martyrion**, azaz a konstantini bazilika építéséről a Bordeaux-i Zarándok számol be legkorábban 333-ban:

„Balra a Golgota kis dombja, ahol az Urat keresztre feszítették¹⁹⁴. Körülbelül egy kőhajításnyira van onnan a Szent Sír, amelybe a testét fektették, és ahol a harmadik napon feltámadt¹⁹⁵. Ott jelenleg Konstantin császár (iussu Constantini) parancsára egy bazilikát, vagyis egy csodálatos szépségű templomot (dominicum)

¹⁹² Corbo, Virgilio; Alliata, Eugenio; *Holy Sepulchre* in Raffaella Zardoni rövidfilmjében [www= <youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY>](http://www.youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY) (a kutatás ideje: 2019.04.21.).

¹⁹³ *Intrat episcopus et statim ingreditur intra cancellos martyrii speluncae, primum aguntur gratiae Deo, et sic fit orationem pro omnibus, postmodum mittet uocem diaconus ut inclinent capita sua omnes, quomodo stant, et sic benedicet eos episcopus stans intra cancellos interiores.* Itinerarium XXV/3(saját fordításom)

¹⁹⁴ Mt 27,33-37.

¹⁹⁵ Mt 27,57-60; 28,1-10.

építenek, amelyet oldalsó ciszternák (excepturia) környeznek, hogy vizet lehessen belőlük nyerni. Mögötte egy fürdő (keresztelőmedence) van, amelyben a csecsemőket vízbe merítik (keresztelik).”¹⁹⁶

Keresztény építészettörténetünk hajlamos megfélekezni ezekről a víztároló ciszternákról, de a Bordeaux-i Zarándok leírására támaszkodva fel kell tételeznünk, hogy ezen a meleg éghajlaton ivásra, tisztálkodásra és a keresztségi beavatásra szolgáló vízről nagy mennyiségben gondoskodni kellett. A Szent Sír környékén nem tudnak régészeti feltárást végezni, de az 543-ban átadott Nea Templom alapjában jó állapotú óriási víztározót talált Yoram Tsafrir izraeli régész. Valószínű, hogy Egeria idejében a Szent Ilona kápolna és a Szent Kereszt kápolna is víztározó feladatot látott el, ezért nem volt látogatható. Feltételezem, hogy a vízvételre szolgáló nyilvános kutak a főútra néző előcsarnokban álltak.

Zenóbiusz építész igazodott az Aphrodité templom elbontása után keletkezett szabad 150 x 75 méteres térség adottságaihoz. A Nagy Konstantin által megrendelt óriási öthajós bazilika becsült hossza közel 45 méter, szélessége feltehetően 38 méter volt, a szórványosan végezhető régészeti feltárás szerint (a területen nem folytatható régészeti kutatás a bonyolult tulajdonviszonyok miatt). Maximális befogadóképessége megközelíthette az 5000 főt. A Cardozhoz, azaz a főutcához oszlopsorral, lépcsőfeljárattal csatlakozott. A bazilika bejárata és főutca között oszlopsorral körbevett külső átriumot emeltek, a hívők és a zarándokok gyülekezési helyéül.

Cézáriai Euszebiosz leírása a Martyrionról:

„Ennek az épületnek a belsejét különféle színű márványlapok borították; míg a falak külső felülete, amely pontosan egymáshoz illesztett csiszolt kövekkel volt borítva, a márványnál semmivel sem volt kevésbé pompázatosabb. A tetőt kívülről ólommal borították¹⁹⁷, védekezésül a téli esők ellen. A tető belülről faragott fapanelekből állt, egymáshoz kapcsolódó mennyezeti kazetták sorát mutatta, oly hosszan, mint a tenger, végig az egész templomon; és mivel a legtisztább arannyal borították be, az egész épület napsugárként ragyogott.”

„Ezen kívül mindkét oldalon két-két oszlopcsarnok volt, felső és alsó oszlopsorral, a templom teljes hosszában; ezeknek az oszlopfőit is arannyal díszítették. E karzatokat a főhajó oldalán nagy méretű oszlopok támasztották alá, míg kívül a szépen díszített kőfalon nyugodtak. Három, pontosan keletre nyíló kapu a templomba belépő tömeg fogadására szolgált. Ezekkel a kapukkal szemben az egész művet megkoronázta egy kupola, amely a templom csúcsáig emelkedett. Ezt tizenkét oszlop övezte, Megváltónk apostolainak száma szerint, amelyek oszlopfőiket nagyméretű (a lámpások fényét visszaverő) ezüst domborítások

¹⁹⁶ <https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up> Palestine Pilgrims' Text Society, White, Dickson, London 1832-1918. (saját nyersfordításom angol nyelvből).

¹⁹⁷ Konstantinápolyban, ahol Porfirogennetos császári palota Blachernae templomát (ahol később a Szent Keresztet elhelyezték) is ólomfedéssel borították.

díszítették, amelyeket maga a császár ajándékozott pompás felajánlásként Istennek.”¹⁹⁸

8.. ábra A Martyrion óriási méretű öthajós kialakítású bazilika volt¹⁹⁹, pontos megjelenéséről csak feltevéseink vannak. Vizsgálatát megnehezíti, hogy hajdani területe sűrűn beépült. A bemutatott rekonstrukción nem szerepel a „matrónák karzata” (hasonlóan a Hagia Szofia székesegyházhoz), ahonnan Egeria figyelhette a liturgiát.

A Martyriont az 638 évi Omár kalifa vezette invázió után muzulmán imaházzá tették. Arculf 7. századi utazó beszámol a nagyszerű építmény romlásáról. A mecset bejárata a forgalmas üzleti útról nyílt, az előcsarnokban tisztálkodtak a muszlimok. A keresztények megtarthatták az Anasztáziszt és a Triporticot, amelyet hátulról egy sikátoron keresztül kellett megközelíteniük.

Arculf megjegyzi a Martyrion hatalmas méretéről:

„Azon a híres helyen, ahol egykor a csodálatos templom épült, a keleti fal közelében, a szaracénok most egy négyzet alakú imaházat foglalnak el, amit a rommaradványokra építettek olcsó munkával, a deszkák és óriási gerendák felhasználásával. Ez az imaház legalább háromezer embert tud egyszerre fogadni, ahogy mondani szokás.”²⁰⁰

¹⁹⁸ Eusebius, *Vita Constantini* III. 25-27. (saját fordításom az angol nyelvű változatból) [www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf) (kutatás ideje 2024. december).

¹⁹⁹ Corbo, Virgilio; Alliata, Eugenio; in Raffaella Zardoni rövidfilmjében [www= <youtube.com/watch/?v=7IrtcvNUKGY>](https://www.youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY) (a kutatás ideje: 2019.04.21.).

²⁰⁰ *Caeterum in illo famoso loco, ubi quondam templum magnifice constructum fuerat, in vicinia muri ab oriente locatum, nunc Saraceni quadrangulam orationis domum, quam subrectis tabulis et magnis trabibus super quasdam ruinarum reliquias construentes vili fabricati sunt opere, ipsi frequentant: quae utique Domus tria hominum millia simul, ut fertur, capere potest.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/07000800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (kutatás ideje 2024. december).

ÁTRIUM azaz TRIPODIUM: mint azt már ismertettük, 135-ben Hadrianus a Golgota csúcsára Vénusznak, a császár által a város védőistenének választott istennőnek a szobrát állította fel bosszúból a város ostroma alatt kiállt megpróbáltatásaiért és a római hadsereg veszteségeiért. Ez a szobor uralta a szikladombot 135 és 326 között, ha a keresztények meglátogatták és itt imádkoztak, olybá tűnhetett, mintha a szerelemistennőhöz imádkoztak volna. Szent Ilona megszabadította a Golgota szikláját a pogány szobortól, Zenóbiosz építész egyedülálló megoldással láthatóvá tette a *monticulus Golgothae*-t. „A császár csillogó kövekkel köveztetette ki és három oldalról oszlopcsarnokkal (*tripodium*) vette körül”²⁰¹ - írja Euszebiusz.

Jeruzsálemi Szent Kirill is írja, hogy a Golgota szemmel láthatóan tanúskodik Krisztus mellett, Egeria kortársai a Golgota dombját közvetlenül láthatták:²⁰²

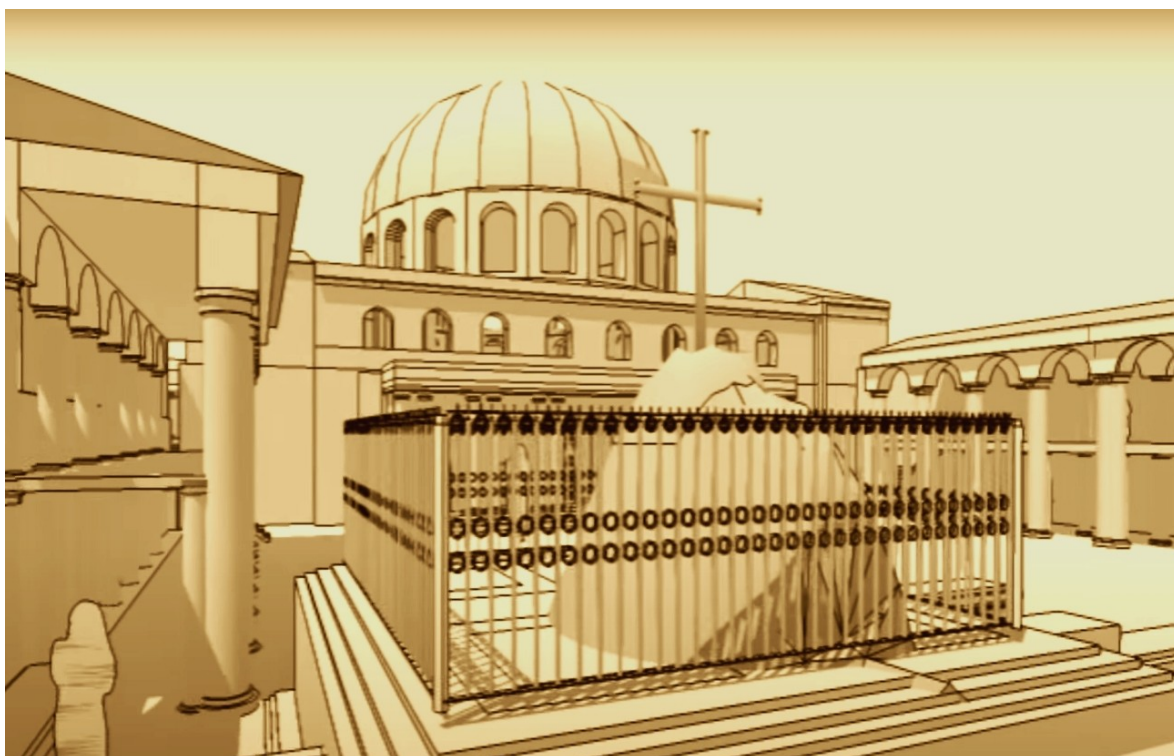
„Őt valóban keresztre feszítették a mi bűneinkért. Mert ha tagadnád, szemmel láthatóan megcáfol téged ez a hely, az áldott Golgota, ahol most összegyűltünk annak kedvéért, aki itt volt megfeszítve; és azóta az egész világ tele van a Kereszt fájának darabjaival.”²⁰³

A leírás egyértelműen utal arra, amit Egeria is leírt, hogy utazása időpontjában a Golgota sziklája csupaszon látható volt a *tripodium* udvarán, rajta a Konstantin adományozta drágakövekkel díszített arany kereszttel – ezt a liturgikus teret nevezi Egeria „ANTE CRUCEM”-nek.

²⁰¹ Eusebius, *Vita Constantini* III, 35.

²⁰² Jeruzsálemi Szent Kirillosz összes művei (ford Vanyó L.) Ókeresztény írók sorozat 19, Szent István Társulat, Budapest 2006, Kat. X, 19.

²⁰³ Cyrillus, Hierosolymitanus, *Catechetical Lectures*, IV. 10. (saját fordításom az angol nyelvű változatból) https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_03130387_Cyrillus_Hierosolymitanus_Catechetical_Lectures_EN.doc.html

9. ábra A Golgota szabadon álló sziklatömbje, rajta a Nagy Konstantin által ajándékozott kereszt. A környező nyitott oszlopcsarnokot hívja Egeria úgy, hogy az *ante Crucem* „a Kereszt előtt”. Virgilio Corbo O.F.M. és Eugenio Allita O.F.M. atyák rekonstrukciója²⁰⁴

Egeria és Euszebiosz korában még szabadon állt,²⁰⁵ de Arculf 7. századi utazó leírása arról tanúskodik, hogy a Golgota sziklája fölé később egy kisebb templomot emeltek, hogy védelmet kapjon. Arculf *Golgothana ecclesiá*-nak nevezi:

„Keletre tőle egy másik nagy templom épült azon a helyen, amit héberül Golgotának hívnak. A mennyezetről egy nagy sárgaréz kerék függ, amelyről lámpák lógnak le. Alatta egy nagy ezüst kereszt van rögzítve oda, ahol egykor a fakereszt állt, amelyen az emberiség Megváltója szenvedett. Ugyanebben a templomban van az Úr keresztye alatt egy sziklába vágott barlang, amelynek oltárán áldozatot mutatnak be kiválasztottak lelkéért, mialatt testüket kint az utcán, a Golgota-templomnak a bejárata előtt helyezik el addig, amíg az elhunytak javára a legszentebb misztérium (halotti mise) be nem fejeződik”.²⁰⁶

²⁰⁴ Corbo, Virgilio; Allita, Eugenio, atyák rekonstrukciója Raffaella Zardoni rövidfilmjében E., *Holy Sepulchre* <[youtube.com/watch/?v=7IrtcvNUKGY](https://www.youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY)> (kutatás ideje 2019.04.21.).

²⁰⁵ Érdekes, hogy a templomot Arculf „nagyinak” titulálja, mit szőtt volna a Martyrion eredeti méretéhez!

²⁰⁶ *DE ILLA ECCLESIA, QUAE IN CALVARIAE LOCO CONSTRVCTA EST. Alia vero pergrandis ecclesia orientem versus in illo fabricata est loco, qui hebraice Golgotha vocitatur, Cuius in superioribus grandis quaedam aerea cum lampadibus rota in funibus pendet. Infra quam magna argentea crux infixata statuta est eodem in loco, ubi quondam lignea crux, in qua passus est humani generis Salvator, infixata stetit. In eadem vero ecclesia quaedam in petra habetur excisa spelunca infra locum dominicae crucis, ubi super altare pro quorundam honoratorum animabus sacrificium offertur, quorum i corpora interim in platea iacentia ponuntur ante ianuam eiusdem Golgothanae ecclesiae, usque quo finiantur illa pro ipsis defunctis sacrosancta mysteria.* (saját fordításom latinból).

A konstantini Szent Sír komplexum legnehezebben értelmezhető része az Egeria által POST CRUCEM-ek azaz a „kereszt mögötti hely”-nek nevezett épületrész. A Martyrionból nyílik, zárható helyiség, nem nagy alapterülettel. Itt zajlik a Keresztcsókolás rítusa. Mivel az építészettörténészek jelenleg is tanácstalanok ennek a helyiségnek a kinézetéről, nehéz bármi biztosat mondani róla. Régészeti feltárás nem készült ezen a helyen. Valószínűsítem a jeruzsálemi liturgiában elfoglalt jelentős szerepe miatt, hogy a kereszténység legszentebb tárgyainak (köztük a Szent Kereszt fájának) az őrzésére szolgált. Megléteéről tanúskodik a 530-ban itt járt zarándok, Breviarius de Hierosolyma megjegyzi: „*baloldalt van az a helyiség, ahol az Úr keresztjét őrizték*”.²⁰⁷ 670-ben a Jeruzsálemben zarándokolt Arculf püspök szerint a Golgota mögött állt egy kis kápolna, ahol az utolsó vacsora kelyhét és más szent tárgyakat őriztek.

„A Golgota-templom és a Konstantini-bazilika között található egy másik terem, amelyben az Úr kelyhét és azt a szivacsot tartják, amelyből a keresztfán ecetet és bort kapott. Ebben őrzik az Úr kelyhét, amelyet saját kezűleg áldott meg az Úrvacsorán, azelőtt, hogy a szenvedésre adta magát. Egy gall pint méretű ezüst serleg, mindkét oldalán egy-egy füllel...”²⁰⁸

Az úgynevezett Szent Ilona kápolnát és a Szent Kereszt Megtalálásának barlangját Egeria nem említi, ebben az időben nem volt látogatható a barlang, csak a keresztesek építik ki a XII. században. De hát miért is lehetett volna valaki kíváncsi a kereszt megtalálásának helyére, amikor bárki szemtől szembe láthatta a Szent Keresztet a nagypénteki Kereszthódolásnál!

A Szent Sír templom-komplexum és a forgalmas Cardo főutca között egy oszlopos előcsarnokot alakítottak ki, Euszebiosz így írja le:

NARTHEX: „Ezután következett bejárat csarnok, amely templom előtti, a bejáratokhoz vezető teret bezárta. Körbefogta az udvart, a két oldali karzatokat, végül pedig a udvar kapuit. A nyitott tér közepén finom kivitelezésű bejárat kapuk helyezkedtek el, amelyek kívülről olyan (nagyszerű) látványt nyújtottak a járókelőknek, hogy az (mindenkiben) ámulatot keltett.”²⁰⁹

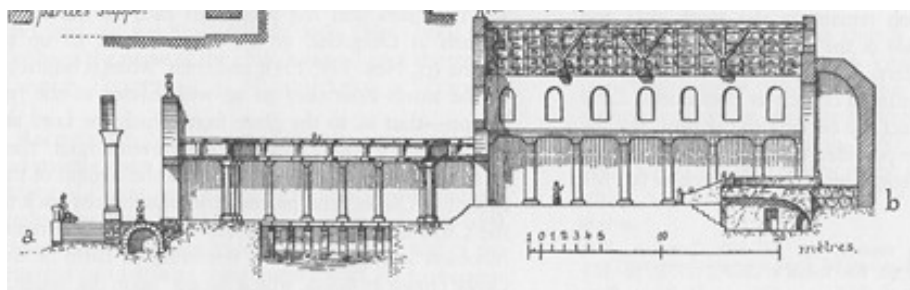
²⁰⁷ Kroll, 504.

²⁰⁸ *Exedra in qua calice Domini est - recessum cum calice Domini – de alia exedra inter acclesiam calvariae et constantini basilicam sita, in qva calix domini et spongia in eo recondita habetur, de qva in ligno pendens acetum suxerat et vinum.*

²⁰⁹ Eusebius, *Vita Constantini* III. 24-25. (saját fordításom angolból)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/02650339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

Az **Olajfák hegyén** két helyet tiszteltek különösen: a barlangot, ahol az Úr a tanítványait oktatni szokta és a helyet, ahonnan az Úr az égbe emelkedett. A két szent hely egymástól csak 150 méterre feküdt, ezért egyetlen szent területként kezelték.

Eleona (Olajfák hegyének) temploma, amelyet a Tanítás Barlangja fölé emeltetett Nagy Konstantin, mintegy 1500 hívőt befogadó háromhajós bazilika volt. A bazilika apszisa alatt feküdt a mintegy 7 méter hosszú és 5 méter széles barlang, ahol Krisztus tanítványait oktatta, becslésem szerint a kicsi barlangba maximum 50 ember fért be. A bazilika előtt oszlopos átrium épült, majd egy terasz, amely a jeruzsálemi Templomhegyre nézett. A hívők az átriumból és a terasztól leláthattak a templomterre, és átélve hallgathatták Jézus evangéliumi jövendölését Jeruzsálem pusztulásáról. Sajnos a 614-ben a perzsák által elpusztított Eleona templomot mind a mai napig nem sikerült visszaépíteni. A Tanítás Barlangja látogatható, jelenleg egy el nem készült katedrális altemplomaként működik. Itt tiszteleghetünk Jeruzsálem egyik teljességgel megbízhatóan eredetinek mondható helyszínén, amely évszázadokon keresztül megőrizte hagyományát. Egeria leírása alapján a jeruzsálemi liturgiában igen fontos szerepe volt. Arculf is meglátogatta, arról számolt be, hogy a barlangban 4 kőoltárt helyeztek el.²¹⁰ Beszámol arról, hogy a barlangban van két mély forrás, ami megmagyarázná, miért volt Krisztus kedvenc helye: nyáron is hűvös volt és korlátlanul állt rendelkezésre hűtött ivóvíz.

10. ábra Az Eleona bazilika rekonstrukciója H. Vincent szerint²¹¹

Az **Imbomon** helyén az Olajfák hegyének csúcsán napjainkban egy kisméretű szerény körtemplom áll. Régészeti feltárás igazolta, hogy Egeria korában egy nagyszerű, egyedi, semmi mással össze

²¹⁰ *De locis sanctis* (ford: Macpherson, James Rose), Street, London 1898.
<https://archive.org/details/ThePilgrimageOfArculfus/page/n13/mode/2up>

²¹¹ *Ancient Churches in the Holy Land* Biblical Archaeology Society Online Archive www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/19/5/8 (a kutatás ideje 2019.05.20.).

nem hasonlítható kialakítású építmény állt. A pontot, ahonnan Krisztus a mennyekbe emelkedett, egy mintegy 30 m belső átmérőjű körépítmény vette körbe, amely fedetlennek épült, hogy a zarándokok szeme szabadon követhesse a mennybe emelkedett Úr útját.²¹² A templomot kívülről ortogonális folyosó vette körül oszlopokkal alátámasztva. Befogadóképessége maximum 1000 fő lehetett. Külső képét a római Szent Pudenziana bazilika apszizmozaikjának jobb oldalán láthatjuk.

11. ábra Arculf így vetette papírra Imbomon templomát, a másolat a 9 századból származik²¹³. A keleti oldalon áll egy oltár, a város felé a nyugati oldalon folyamatosan 8 mécses ég. Délről lehetett megközelíteni egy hármaskapun keresztül.

Arculf vázlatja egy körtemplomot mutat, amelyet külső és belső oszlopsor vesz körbe. A pontot, ahonnan Krisztus a mennyekbe emelkedett, *vestigiorum*²¹⁴-nak nevezték, mert a szabadon álló terméskőben megfigyelhető volt két lábnyom (Arculf leírásának néhány kiadásában még az alaprajzba is bejelölték a lábnyomot, a fenti változatban nem szerepel).

²¹² ApCsel 1,9-11 „Miután ezt mondta, szemük láttára felemeltetett, és felhő takarta el őt a szemük elől. Amint távozása közben feszülten néztek az ég felé, íme, két férfi állt meg mellettük fehér ruhában, és ezt mondta: »Galileai férfiak, miért álltok itt az ég felé nézve? Ez a Jézus, aki felvitetett tőletek a mennybe, úgy jön el, ahogyan láttátok őt felmenni a mennybe.«” – az épületnek nem volt mennyezete, a szem szabadon követhette az Úr útját.

²¹³ Austrian National Library Ms 458. fol Bécs, (9 századból).

²¹⁴ De Vogüé, Melchior, *Jerusalem, Church of the Ascension in Les Églises de la Terre Sainte*, Didron, Paris 1860.

Sajnos itt kell megjegyeznem, hogy az Olajfák hegyének többi templomai: a Dominus Flevit, a Páternoszter Bazilika, Mária sírja nem szerepel Egeria leírásában, azaz 4. században ezek a helyek ismeretlenek voltak a keresztény hívők előtt, tehát nem tekinthetők a keresztény hagyomány által igazoltnak.

Lazarion – Jézus utolsó csodájának helye: az 1949-es feltárás igazolta az Egeria által leírt betániai templom létezését.²¹⁵ Érdekes módon Nagy Konstantin építészei a templom szentélyét nem a Lázár barlang fölé építették, hanem az egész bazilika szerkezetét megfordították. A barlang elé egy oszlopos átriumot építettek, majd ezután következett a 35 x 18 méteres templom. Az átriummal együtt becsülhetően 1000 fős zárandoktömeget tudott befogadni. Már Egeria is panaszkodik, hogy a templom és a sír között olyan szűk a térség, hogy nem tudja befogadni a tömeget²¹⁶.

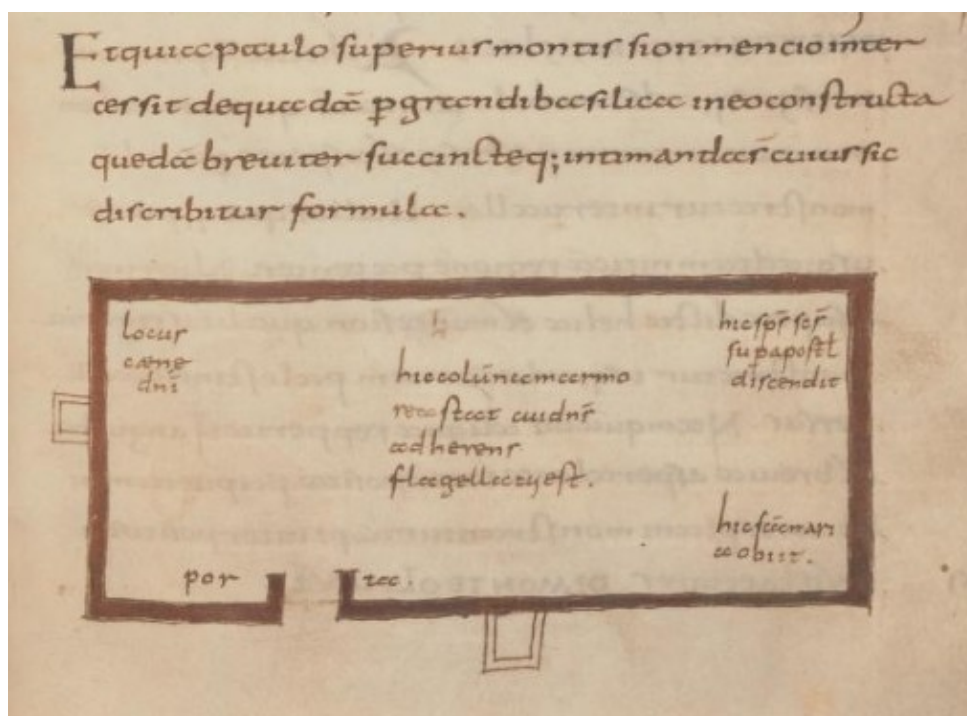
Jézus elfogásának helyszínén a **Getszemáni kert**ben Egeria megjelölése szerint egy *Ecclesia Elegans* állt. A templomot 380-ban I. Theodosios császár építette, mérete 15 x 35 méter volt, és körülbelül 1200 zárandokot tudott befogadni. Az *Ecclesia Elegans* padlóját kék, fekete, piros és sárga kövekből készített geometrikus mozaik fedte. A templom elrendezése arra utal, hogy az építésznek a templom közepén álló sziklára különös figyelmet kellett fordítania, mivel a hagyomány úgy tartotta, hogy Jézus ezen a sziklán imádkozott elfogása előtt.

Sion azaz CENACULUM (vacsorázó hely) kívül esett Aelia Capitolina falain,²¹⁷ ezért itt még az elnyomatás idején is szabadon összegyűlhetett egy kis zsidókeresztény közösség, és folytathatta a „kenyértörés” szertartásának megülését. A kis zsinagóga mindössze 6 x 10 méteres hosszúságú építmény, ahol elől a férfiak, hátul a nők ültek. Egyszerre maximum 20 férfi, valamint 40 asszony és gyerek fért be. A kicsi zsinagóga mellé a bizánciak első fázisban egy körtemplomot, majd ezt elbontva a második fázisban 415 körül II. János püspök kibővítette és egy nagy, téglalap alakú, öthajós bazilikává alakította.

²¹⁵ Kroll, 370.

²¹⁶ Egeria útinaplója Szentföldi zárandoklat a IV. századból (ford: Ivancsó István) Ókeresztény örökségünk sorozat JEL Kiadó, Budapest 2009, 29,3.

²¹⁷ Kroll, 410.

12. ábra Arculf vázlata a Sión bazilikáról, 670 évi állapot.

Sajnos, ezekből semmi nem maradt fenn. Az Egeria által leírt jeruzsálemi liturgiában a Sion templomnak fontos szerepe volt a szerdai és pénteki bűnbánati napokon. Arculf útleírásában 670 évi állapotról számol be, vázlata szerint egy nagy méretű bizánci bazilika állt a Sion hegyén, **BASILICA MAGNA DE MONTE SION**²¹⁸, azaz az Apostolok temploma.

HIC COLUMNA MARMOREA CUI AD DOMINUS ADHERENS FLAGELLATUS EST

Arculf vázlata szerint a négyszögletes nagy méretű bizánci bazilika közepén állt a Megostorozás Oszlopa. Ez egybehangzik Egeria leírásával, aki beszámol arról, Nagypéntek kora reggel, Jézus megkorbácsolásának idejében az egész jeruzsálemi hívőssereg az Oszlop elé vonul, hogy tiszteletet adjon neki: az ostorozás helyszíne az Antonius erőd előtt lehetett, de az oszlopot megszerezhették a keresztények még a pogány időkben, és az egyedüli biztos helyen, a Sion zsidó-keresztény zsinagógában helyezhették el.

„Ezt követően, amikor befejeződött a szertartás a Keresztnél, mielőtt a nap teljesen felkelne, mindannyian lelkesülten sietnek Sionhoz az oszlophoz, amelynél megkorbácsolták az Urat”.²¹⁹

²¹⁸ Forrása *Austrian National Library Ms 580. fol 12v* (11 századból).

²¹⁹ *Post hoc ergo missa facta de Cruce, id est antequam sol procedat, statim unusquisque animosi uadent in Syon orare ad columnam illam, ad quem flagellatus est Dominus.* Itinerarium XXXVII/1(saját fordításom).

Jóval későbbi történeti forrásokból tudjuk,²²⁰ hogy a kicsiny Sion zsinagógára a keresztesek építettek egy gótikus felső termet (amelyet a nagyközönség ma úgy ismer, mint az utolsó vacsora termét) állt a Megostorozás oszlopának egyik darabja. Egy másik darabját még Egeria jeruzsálemi látogatása előtt Szent Ilona Konstantinápolyba vitette, mai nap az Konstantinápolyi Ortodox Patriarchátus templomában az ikonosztázába befalazva látható és ott tehetik a tiszteletüket előtte a hívők.²²¹

LOCUS HIC CAENA DOMINI

Jeruzsálemi Cirill Keresztelési katekéziseiben²²² arról beszél, hogy az apostolok Sion templomában gyülekeztek (de nem írja, hogy ez az utolsó vacsora helye, vagy itt kapták volna meg a Szentlelket). Szalamiszi Epiphanius 392-ben a *De mensuris et ponderibus*²²³-ban leírja, hogy amikor Hadriánus 130-ban meglátogatja Jeruzsálemet, a város még romokban fekszik, kivéve a Sion hegyén állt néhány ház és a keresztény közösség "kis" temploma. Megjegyzi, hogy ennek „felső szobájába” tértek vissza a tanítványok, miután az Úr az Olajfák hegyéről a mennybe emelkedett. Tehát a szent püspök egyértelműen azonosítja az épületet, és közli, hogy az Konstantin idejéig fennmaradt az imaház mint „kunyhó a szőlőben”.

HIC SPIRITUS SANCTUS SUPER APOSTOLOS DESCENDRE

Klaus Biberstein tagadja, hogy Sion templomához bármilyen 4. század előtti tradíció fűződne, véleménye szerint, csak miután a 381 évben tartott Konstantinápolyi Zsinat azt határozta, hogy ezen a helyen folytak le pünkösdi történések, kezdtek szent épületnek, keresztény egyházunk „anyjának” tartani.²²⁴

Ezzel szemben Egeria 383-5 évben lefolytatott utazása során azt tapasztalja, hogy a Sion templomban történő liturgikus cselekmények már a jeruzsálemi stációs liturgia elszakíthatatlan részét képezik. Egeria leírja a Pünkösd, azaz a Szentlélek lejövetelének ünneplését Sion templomában:

²²⁰ Kroll, 456.

²²¹ A római Basilica di Santa Prassede-ben található oszlop más anyagból készült, mint az előbb említett két maradvány, de viszont, ellentétben az első két töredékkel, formája követi a megostorozáshoz használt római szégyenoszlopok mintáját.

²²² *Jeruzsálemi Szent Kürillosz összes művei*, (ford. Vanyó, L.,) (szerk. Perendy L.) in *Ókeresztény írók*, Szt. István Társulat, Budapest 2006.

²²³ Epiphanius, *De mensuris et ponderibus* (ford. Dean J.) <https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf> (kutatás ideje 2023.11.08.) (saját fordításom latinból)

²²⁴ Biberstein, Klaus, *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte in XII. Int. Kongresses für Christliche Archäologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991, 543-551.

„az egész nép egységesen himnuszokkal vezeti a püspököt Sion templomába, úgy, hogy a III. órára a Sion megteljen. Amikor megérkeznek, elolvassák azt a szakasz az Apostolok Cselekedeteiből, ahol a Szentlélek alászáll, hogy minden nyelv(ű nép) megértse azt, amit tanítottak, ezután a misét szokás szerint végezték.”²²⁵

Egeria korában kétely nélkül vallották, hogy *caena domini* és *spiritus sanctus super apostolos descendre* helye Sion temploma volt.

HIC SANCTA MARIA OBIIT

Az általános keresztény vélekedés szerint Szűzanya Krisztus haláláig Márk és anyja, a másik Mária házában élt az apostolok körében, és itt is hunyt el. (Más hagyomány szerint Szent János magával vitte Efezusba és ott halt meg.) Már Arculf beszámol arról, hogy meglátogatta a Olajfák hegyén „*Mária sírjaként*” számontartott barlangot, amelyet napjainkban is nagyszámú zarándok látogat, bár ez a helyszín számomra kevésbé tűnik hitelesnek.

A bizánci bazilikához két kis toldaléképület is csatlakozott:

1. Az elsőhöz Arculf az alábbi megjegyzést fűzte: HIC PETRA MONSTRATUR SUPER QUAM STEPHANUS LAPIDATUS EXTRA CIVITEM OBDORMIVIT vagy más változatban PETRA MARMOREA SUPRA QUAM LAPIDATUR

Arculf szerint az egyik kápolnában őrizték azt a követ/köveket, ami által keresztény egyházunk első szentje, István, Prothomartyr Stephanus diakónus halálát nyerte.

2. Lerajzolt Arculf egy másik, megjelölés nélküli kápolnácskát, szorosan a bazilika mellett. Véleményem szerint ez volt az eredeti Sion templom, amelyet a Bordeaux-i zarándok leír az *Itinerarium Burdigalense*-ben (333-4). A hiteles, 4 példányban fennmaradt, *Enchiridion Locorum Sanctorum*²²⁶-ban leírja, hogy miután a *murus Sion*-on áthaladt, felszántott és művelt földeket látott. Megjegyzi, hogy az ott lakóknak már csak egy kis romos zsinagógájuk maradt a valamikori 7 zsinagógájukból:

„Ugyancsak, amint kijössz Jeruzsálemből, a Sion hegyére jutsz. Balra lent a völgyben, a fal mellett van egy tó, amelyet Siloe-nak hívnak²²⁷, amelynek négy oszlopcsarnoka van; valamint még egy nagy medencéje azon kívül. Ez a tavasszal

²²⁵ *Omnis populus usque ad unum cum hymnis ducent episcopum in Syon, sed hora tertia plena in Syon sint, Ubi cum uentum fuerit, legitur ille locus de actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellexerent, quae dicebantur, postmodum fit ordine suo missa offertur.* Itinerarium XLIII/2-3 (saját fordításom latinból).

²²⁶ Baldi, Donato, *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia.* Reimpressio secundae editionis, Jerusalem 1982. in [www= https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum](https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum), interhash = {6d1cfe7e98b873d4c886e36ff26a7cfc} (kutatás ideje 2023.11.08.).

²²⁷ Jn 9,1-11.

hat napon át és éjszakán át működik, de a hetedik napon, azaz a szombaton egyáltalán nem működik, sem nappal, sem éjjel”.

„Ezen az oldalon felmegyünk Sionra, és megnézzük, hol állt Kajafás pap háza²²⁸. Még mindig áll egy oszlop, ahol Krisztust botokkal verték. Sion falán belül látható az a hely, ahol Dávid palotája volt. Hét zsinagógából, amelyek egykor itt voltak, csak egy maradt meg; a többit felszántották és bevetették, ahogy Ésaiás próféta jövendölte”.²²⁹

Krisztus halála és feltámadása után az első keresztény közösség mindent megtett annak érdekében, hogy a Mester emlékezetét, amilyen pontosan csak lehetett, megőrizze. Krisztus életének eseményeit igyekeztek az eredeti helyén ünnepelni. Az Antonius erőd és Heródes palotája a római haderő által megszállt terület volt, oda keresztény nem tehetette be a lábát. Ebből következik, hogy Jézus perének, kicsúfolásának és megostorozásának helyszínein nem tudtak emlékezőseket tartani. Az Olajfák hegye, Betánia, Sion kívül esett a városon, kevésbé voltak látogatottak, ott valószínűleg még a legveszélyesebb időkben is össze tudtak gyűlni kis csoportokban. Ezeken a helyeken a keresztény hagyomány folytonosan fennmaradhatott.

A keresztések, amikor elfoglalták Jeruzsálemet, a keleti városrészben telepedtek le. Hacsak nem kétségbevonhatatlan hagyomány őrizte meg az evangéliumi történés helyszínét, a latinok igyekeztek saját városrészükbe áttenni az Evangélium helyszíneit, Így kerültek a keleti városrészbe a Töviskoronázás, Megostorozás, Pilátus ítélete és Keresztút helyszínei. Sajnos meg kell állapítanunk, hogy a Via Dolorosa útvonalát – bár igen nagy lelki adományt jelent minden keresztény számára a végigjárása – a történeti tények nem támasztják alá.

²²⁸ Mt 26,57-68.

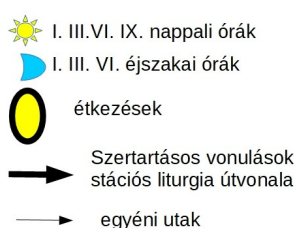
²²⁹ Iz 1,2.4-8; Mik 3,9-12.

1.10 A feldolgozás technikai részletei

Az *Itinerarium peregrinationis* rövid, alig 15 gépelt oldalnyi szövege elképesztő mennyiségű információt tartalmaz. Munkám során fontosnak tartottam, hogy ne vesszünk el a részletekben, ezért az ünnepek lefolyását idődiagramon ábrázoltam. A liturgia rétegeit különböző színekkel ábrázolom, amelyet a dolgozat teljes tartalmában következetesen alkalmazok.

A római számjegyekkel jelölt idő megfelel az Egeria korában (és a mai szerzetesi gyakorlatban is) alkalmazott időegységeknek, amely a napot 12 és az éjszakát is 12 órára osztja.

Jeruzsálemi liturgia a IV. században

JELMAGYARÁZAT

HELYSZINEK:

- A Anasztázisz
- M Martyrion
- S Sion temploma
- E Eleona – a tanítás barlangja
- I Imbomon – a mennybemenetel helye
- B Betania – Lázár sírja

 Figyelem!
 Jeruzsálemi egyéni sajátosság

A LITURGIA RÉTEGEI

	zsidó Nagytemplomi rítus		Eucharisztia vétele
	homília a Martyrionban		Ante Cruce hódolat a Golgota előtt
	kialakult szerzetesi rítus		Post Cruce - hódolat a Kereszt fája előtt
	„megélt” Jeruzsálemi rítus		

II. IUDICIUM

VITAE LITURGICAE IN IERUSALEM, HEORTOLOGIA ECCLESIAE HIEROSOLYMITANAE

Mily fenséges ez az óra, és félelmetes ez a pillanat, kedveseim,
amelyben az élő és szent Lélek az ég magasságából leszáll
és lebeg és nyugszik az Eucharishtián, amelyben van, és amelyet megszentel...
(Szent Jakab anaforája)²³⁰

A jeruzsálemi liturgikus év a római hagyományt követte, az év kezdete ott január elseje volt ellentétben a konstantinápolyi (bizánci) liturgikus rendszerrel, ahol az év kezdete szeptember elsejére esik.²³¹

A liturgikus év kettős naptár szerint épül fel, amely egy váltakozó ciklusból, azaz a húsvéti ünnepkörből, valamint egy állandó ciklusból áll, amely január 1.-től december 31.-ig tart. Bizánci hagyomány, hogy a vasárnapok, ünnepek és emléknapok, azaz liturgikus (eucharishtiát kiszolgáltató) napok részére meg vannak határozva a napi olvasmányok a biblikus, apostolos és evangéliumos könyvekből. Szokás szerint ezen könyvek elejére vagy végére kerül az a naptár, amelyet *menologion*nak vagy *szünaxarion*nak neveznek.²³² Sajnos a 4. századi *menologion*ok nem maradtak fenn, a legrégebbi ismert a 9. században keletkezett.²³³ A keresztény Kelet gyakorlata szerint a liturgikus napot alkonyattól alkonyatig számítják: „Azután este lett és reggel: az első nap”²³⁴

A Hágia Szofia, a Megala Ekklézia székesegyház tipikonjának még a 7. században sincs terminológiája az ünnepek jelentőségének megjelölésére²³⁵, csak a 11. századra alakul ki a „nagy, kicsi és közepes” ünnepek besorolása. Első helyen áll a Keresztfelmagasztalás (szeptember 14.) Karácsony (december 25.) és az Úrjelenés (január 6.) ünnepe, amelyet megelőz egy annak szentelt szombat este és követ egy vasárnap a maga eucharisztikus liturgiájával. Csak a Karácsonynak és

²³⁰ *Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai* (szerk: BAÁN I.) Collectanea Athanasiana Nyíregyháza 2022, 198.

²³¹ Velkovska, Elena Velkova, *A bizánci liturgikus év in A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat, Budapest 2020, 419.

²³² Noret, Jacques, *Ménologes, Synaxaires, Ménées. Essai de clarification d'une terminologie*, in AB 86, 1968, 21-24.

²³³ *Vaticano gr. 2144 in Kalendarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (cura S. Morcelli), Roma 1788.

²³⁴ Ter 1,5.

²³⁵ Velkovska, 426-7.

Úrjelenésnek volt ünnepélyes alkonyati istentisztelete, 7 vagy több bibliai olvasmánnyal, előesti eucharisziával és virrasztással. A Keresztfelmagasztalás csak 3 olvasmánnyal, virrasztás és előesti eucharisztia nélkül folyt.²³⁶ A húsvét utáni nyolcadik vasárnap a Pünkösöd különleges ünnep, virrasztással az alkonyati istentisztelet után, a keresztség kiszolgáltatásával rögtön az reggeli istentisztelet után. Elena Velkova Velkovska felhívja arra a figyelmet, hogy konstantinápolyi nagytemplomi sajátosság, hogy bizonyos emléknapi áthelyeznek a legközelebbi vasárnapra, hogy nagyobb ünnepélyességgel üljék meg.

Monasztikus hagyomány, hogy a Sztudiosz kolostor koinobita szerzetesei a 12. századra egy kevert imaóra rendszert vezettek be. A székesegyház ünnepélyes liturgiáját összekötötték a palesztinai szerzetesek (feltételezhetjük Jeruzsálemben is használt) tömörebb imaóráival. Így született meg az Oktoékhosz és a Ménea heti és egész évre vonatkozó ünnepi liturgikus beosztása. A Triodion a húsvéti szent három napra, a Pentekosztáron a pünkösdi időszakra vonatkozik. A böjt 3. vasárnapját a Szentkereszt tiszteletére szentelték, mert ebben az időszakban vitette vissza Jeruzsálembe a keresztest 630-ban a császár.²³⁷ Velkovska megjegyzi, hogy a Nagyböjt vasárnapjain a kánonok a jeruzsálemi lekcionáriumban kijelölt evangéliumi szakaszokat kommentálják, és a reggeli istentiszteleten felolvasott 12 szenvedési evangélium szakasz is jeruzsálemi tradíció. Szerinte amíg az eucharisztia a konstantinápolyi lekcionáriumhoz kötődött, az imaórák liturgiája a jeruzsálemi lekcionárium témáihoz igazodott.²³⁸

A sztudita tradícióban az I., III., VI. és IX. imaóra Sebastia Janeras szerint a Nagyhéten a jeruzsálemi liturgia „ismételt interpretációja”.²³⁹ Ebben az időben a húsvéti virrasztás elveszítette minden kapcsolatát a kereszteny beavatással. A mennybemenetel ekkorra már független ünneppé válik, a húsvéti időszakot zárja le. A pünkösöd vasárnapja nyolcadra tesz szert.²⁴⁰ Minden nap, hasonlóan a Római Egyházban használt rendszerhez, egy vagy több szentnek lesz szentelve. Bizánci sztudita gyakorlat a 9. században hétfőt és keddet bűnbánati napnak tartja, a szerdát és pénteket a kereszt tiszteletének szenteli, csütörtökön az Istenszülőről, szombaton a vértanúkról emlékezik

²³⁶ Ivancsó, István; Nin, Manuel, *Isten ideje, az egyház ideje, Bizánci szertartású egyházi év*, Vigilia 87,7. 612-612, Budapest 2022.

²³⁷ Janeras, Sebastia, *Vendredi-saint, La Liturgie, interprète de l'Écriture* Conférences Saint-Serge, Paris 2001, 298-299.

²³⁸ Bertonier *The Sundays of Lent in the Triodon*, in *Orientalia Christiana analecta*, 253, Pontificio Istituto Orientale, 1997.

²³⁹ Janeras, Sebastia, *L'antico "Ordo" hagiopolita di Quaresima conservato nelle preghiere italo-greche del ambone* in *Orientalia Christiana Analecta* (6), h.n. 1988.

²⁴⁰ Arranz, Miguel, *Le Typicon du Saint-Sauveur, Codex messinensis*, (1131), *Orientalia christiana* (185), 283.

meg.²⁴¹ Későbbi palesztinai szír imaórák könyv a keddet a Keresztelőnek, a csütörtököt az apostoloknak, a szombatot az elhunytaknak ajánlja fel.²⁴²

Sajátos jeleket mutat Szent Szabbasz lavrájának liturgikus szabályzata, amelyet Sinaiban és Palesztinában követtek, amely főbb vonalaiban megfelel a sztudita gyakorlatnak. Ebben a lehető leggyakrabban alkalmazzák a „nyolcadok” keretét, nem csak az állandó ünnepekre, de például a húsvéti időben a nagyböjti vasárnapok liturgiáját három, négy napig ismétlik. A legfőbb ünnepek egy előkészületi napra és három naptól nyolc napig tartó ünnepi időszakra tesznek szert. Velkovska véleménye szerint a számos elő- és utóünnep „gyakorlatilag szétrombolta” a húsvéti ötvened teológiai egységét, a Feltámadás, Mennybemenetel, az Atya jobbjára ülés és a Szentlélek alászállásának misztikus megélését.²⁴³

²⁴¹ Mateos, John, *Un Horologion de Saint-Sabas, Ἐπὶ Μονὴ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινά, Ἀγίας Αἰκατερίνης Le codex sinaitique grec 863* in *Mélanges Eugène Tisserant III* (ST233) Citta Vaticano 1964, 49-54.

²⁴² Black, Matthew, *A Christian Palestinian Syriac Horologion*, Cambridge 1954, 85-6 és 103-4.

²⁴³ Velkovska, 433.

2.1 A hétköznapi istentisztelet²⁴⁴

A hétköznapi liturgia színhelye mindig az Anasztaszisz, a Martyriont hétköznap, az ünnepi időszakok kivételével, ki sem nyitják.

A Nagy Konstantin építette Anasztaszisz befogadóképessége körülbelül 1200 fő, a Martyrioné megközelítőleg 5000 fő volt. A 4. században Jeruzsálem lakosságának – amely 10.000 és 15.000 közé becsülhető²⁴⁵ – keresztény fele teljes létszámban csak a vásár- és ünnepnapokon látogatta az istentiszteleteket. Egeria beszámol arról, hogy szinte mindegyik szertartáson megjelentek katekumenek, – akik felé a püspök különös figyelemmel fordult – ez a megjegyzés arról tanúskodik, hogy Jeruzsálemben és a környező vidéken még nagy számban éltek pogányok, megtérítésüket a püspök alapvető feladatának tartotta.

A jeruzsálemi keresztények mindennapi vallásgyakorlata a Szent Sírhoz, az Anasztaszisz kupolás sírtemplomához kötődött.

70-ben a Templomhegyen álló Nagy Heródes által épített nagyszerű zsidó Szentélyt a várossal együtt lerombolták Titus római hadvezér seregei. Idővel a Jeruzsálemben élő zsidókeresztények a Templomhegyen álló zsidó Szentélyhez fűződő kultuszukat a Szent Sírra vitték át – ez lett számukra a „Templom” – *„Romboljátok le ezt a templomot, és három nap alatt felépítem. Ezt mondták rá a zsidók: negyvenhat esztendeig épült ez a templom, és te három nap alatt felépítéd? Ő azonban testének templomáról beszélt.”*²⁴⁶ – írja János evangélista, kinyilvánítva, hogy már nem a nagy fáradsággal felépített templomegyüttes a lényeges, azért, mert eljött közénk az igazi Messiás, aki feltámadt halottaiból, aki mindenki számára feltámadást hoz. Hadriánus császár 135 után a Bar Kohba felkelés leverése után halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy zsidó Jeruzsálem területére lépjen. Ez után a dátum után a zsidókeresztények számára csak azok az emlékhelyek maradtak szabadon látogathatóak, amelyek a városfalon kívül estek: a uborkaföldek közt álló kicsiny Sion zsinagóga, az Olajfák hegyén fekvő Tanítás Barlangja és a távolabb fekvő Lázár sírja. A keresztények a Golgotának és a Szent Sírnak a tiszteletet csak lopva, a pogány isteneknek tett áldozatnak álcázva adhatták meg. A 4. században Egeria korában a keresztények szemében már az Anasztaszisz jelentette a legszentebb „Szentélyt”. A hatalmas méretű Martyrion

²⁴⁴ A szertartások megnevezésére kizárólag Ivancsó István, a *Egeria útinaplója, Szentföldi zarándoklat a IV. századból*, in *Ókeresztény örökségünk sorozat*, JEL kiadó, Budapest 2009. kötet fordítója által használt kifejezéseket alkalmazom.

²⁴⁵ Nem találtam erre vonatkozó pontos adatot, saját becslésem.

²⁴⁶ Jn 2,18-22.

csak olyan gyülekezeti helynek számított, mint egy zsinagóga, az igehirdetés helye volt: a vasárnapi igeliturgiát tartották ott.²⁴⁷

A hétköznapi szertartás a szerzetesek részvételén alapult

„Mindennap, még a kakas kukorékolása előtt, megnyílik az Anasztászisz minden ajtaja, és bejön az összes szerzetes és szűz - amint itt mondják – de nemcsak ők, hanem még azok a laikusok is, akik meg akarják tartani a reggeli virrasztást.”²⁴⁸

Ante pullorum cantum minden nap kinyitották az Anasztászisz összes ajtaját – Egeria tanúsága szerint – és minden *monozontes és parthene* bevonult. A monozontes görög szó, Egeria latin betűs átírásban közli *μονοζωντες* akik "egyedül élnek" azaz remeték, szerzetesek. A *parthene* - *παρθένε* - jelentése "szűzek", a szó megegyezik a Nyugat-Európában ebben a korban az elhívatott keresztény nőkre használt elnevezéssel.

Amikor Egeria az *omnes*, azaz összes szót használja, véleményem szerint arra utal, hogy a napi szertartásokon való részvétel nemcsak a szerzetesek önként vállalt, hanem állapotbeli kötelességüknek számított. *Laici* - laikusok bármikor csatlakozhattak hozzájuk, ha meg akarták tartani a virrasztást *volunt maturius vigilare*. Ezzel máris elérkeztünk a jeruzsálemi vallásgyakorlat alapelveéhez, hogy a hívők számára nincs meghatározva a minimum – maximum teljesítendő templomlátogatás, mindenki annyit végez örömmel saját elhatározásából, amennyit bír, amennyit életállapota, egészsége lehetővé tesz.

Himnuszokat, válaszos zsoltárokat, antifónákat énekelnek

Egeria egy már teljességgel kialakult, a szerzetesek és a környező vidékről érkező remeték által ismert, cselekvően támogatott, bonyolult szertartásrendről számol be. Sajnos Egeriának van egy nagy hiányossága: gyengén beszél görögül, a bonyolultabb szertartások, költői himnuszok szövegét nem igazán érti²⁴⁹.

²⁴⁷ A továbbiakban láthatjuk, hogy az eucharisztikus áldozatot az Anasztásziszban szigorúan csak a hívők jelenlétében végezték.

²⁴⁸ *Nam singulis diebus ante pullorum cantum aperiuntur omnia hostia Anastasis et descendunt omnes monozontes et parthene, ut hic dicunt, et non solum hii, sed et laici praeter, viri aut mulieres, qui tamen volunt maturius vigilare* Itinerarium XXIV/1 (Ivancsó I. fordítása).

²⁴⁹ A jeruzsálemi klérus számolt a görögül nem beszélő nyugati zarándokok jelenlétével, Egeria is megjegyzi, hogy számukra a homíliát latinra fordítják, *kommentator* volt a nevük.

„A jelenlevő szerzetesek és szerzetesnők himnuszokat, válaszos zsoltárokat, antifónákat énekelnek, meghatározott rend szerint minden egyes himnusz és antifóna után imát mondanak”²⁵⁰.

Az imákat nem a szerzetesek, hanem felszentelt papi személyek, papok és diakónusok mondják: *presbyteri és diacones*. Egeria annyit jegyez meg, hogy más himnuszokat énekelnek pirkadatig, és másokat pirkadat után²⁵¹, ami azt mutatja, hogy a jeruzsálemi rítus már olyan kidolgozott volt, hogy bár közvetlenül követték egymást²⁵², de megkülönbözteti a *matutinumot* és a *laudest*.

A reggeli istentiszteletre megérkezik *episcopus cum clero*, a püspököt szolgálattétel közben nagyszámú klérus kíséri.²⁵³ *Statim ingreditur intro spelunca*, egyenesen a Szent Sírhoz megy, belép a barlangba, egyedül, és *dicet oratione*²⁵⁴ imát mond. Egeria részletes leírása rámutat arra, a liturgikus ima kiemelt jelentőségű, érthető, hogy az Istenhez szóló liturgikus imát csak a püspök mondhatja el. Ezután a püspök *intro cancellos*, a korlát mögül megemlíti azok nevét, akikről meg akar emlékezni, megáldja a katekumeneket, majd a hívőket.

VI. és IX. imaóra - *soliloquium cotidie*

A III. imaóra a jeruzsálemi hétköznapi liturgikus rendből hiányzik, csak a nagyböjti időszakban tartják meg. A VI. és IX. imaóra ugyanúgy folyik mint a reggeli istentisztelet: zsoltárokat és antifónákat énekelnek, majd a püspök megjelenik, belép az Anasztaszisz barlangjába, a korlát mögé²⁵⁵, imákat és könyörgéseket mond, majd megáldja a hívőket, ugyanúgy mint kora reggel.

Az alkonyati istentisztelet hosszabb és gazdagabb tartalmú, mint a reggeli

Az alkonyati istentisztelet a X. órában valószínűleg folyamatosan követte a IX. imaórát. Egeria megjegyzi, hogy a latin *lucernarium*-ot Jeruzsálemben *lycinicom*-nak nevezték. Az egész Anasztáziszt kivilágították: „minden olajlámpást és viaszgyertyát meggyújtottak”²⁵⁶, a fény nem

²⁵⁰ ... dicuntur hymni et psalmi respondentur, similiter et antiphonae: et cata singulos hymnos fit oratio. Nam presbyteri bini vel terni, similiter et diacones, ... qui cata singulos hymnos vel antiphonas orationes dicunt. Itinerarium XXIV/1 (Ivancsó I. fordítása).

²⁵¹ *Iam autem ubi coeperit lucescere, tunc incipiunt matutinos hymnos dicer.* Itinerarium XXIV/1 (Ivancsó I. fordítása).

²⁵² Ez a liturgiaszerkezet a mai reggeli görögkatolikus szertartást juttatja az eszünkbe, amikor az utrenyje után közvetlenül végzik a liturgiát.

²⁵³ *Ecce et supervenit episcopus cum clero at statim ingreditur intro spelunca et de intro cancellos primum dicet orationem pro omnibus.* Itinerarium XXIV/2 (Ivancsó I. fordítása).

²⁵⁴ Rómában a VI. századig a Glóriát, azaz a nagy doxológiát csak a pápa maga mondhatta el Várnagy A. *Liturgika, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 31.

²⁵⁵ *Sed statim intrat intra cancellos intra Anastasim, id est intra speluncam.* Itinerarium XXIV/1 (Ivancsó I. fordítása)

²⁵⁶ *Incenduntur omnes candee et cerei.* Itinerarium XXIV/4 (Ivancsó I. fordítása).

kívülről jön, hanem a barlang belsejéből sugárzik szét”²⁵⁷ – mondja Egeria, leírva azt a gyönyörű képet, amely a feltámadás fényét idézi.

Az alkonyati istentisztelet szerkezete Egeria leírása alapján nagy vonalakban azonos a reggelivel, de két új elem járul hozzá:

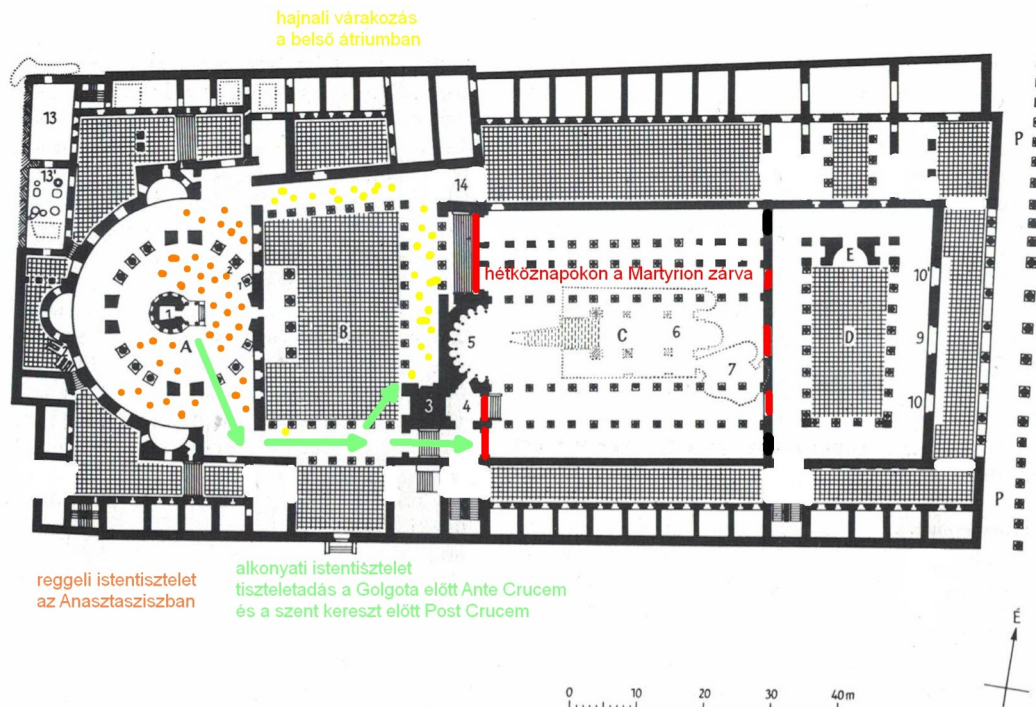
1. A püspök és a presbiterek leülnek a szertartás közben: „*elfoglalják saját kijelölt helyüket, ahol a püspök »susum«²⁵⁸-on, kiemelt, magas széken ül*”²⁵⁹. A diakónus szertartási szerepéről itt ír Egeria: „*Az egyik diakónus megemlékezik egyesekről, (majd) amikor a diakónus elmondta mindazt, amit mondania kellett, emelt hangon felszólítja a katekumeneket, akik ott állnak, hogy hajtsanak fejet*”²⁶⁰. Egeria részletesen leírja a diakónus szerepét a szertartásban, ami arra mutat, a korabeli latin gyakorlattól eltér a diakónusokra kiosztott közvetítő szerep a papság és a nép között,
2. A szertartás befejező aktusaként mindannyian himnuszokat énekelve menetben a Golgotához vonulnak – mind a kereszttel előtt „*ante Crucem*” mind a kereszt mögött „*post Crucem*” imádkoznak, mindkét helyen a püspök megáldja a katekumeneket, majd a hívőket.

²⁵⁷ *Lumen autem de foris non affertur, sed de spelunca interiori eicitur.* Itinerarium XXIV/4.

²⁵⁸ A szedesz kiemelt papi szék a bevezető szertartás alatt. Várnagy A. *Liturgika* Budapest 1985, 31.

²⁵⁹ *Ecce et commonetur episcopus et descendet et sedet susum, nec non etiam et presbyteri sedent locis suis.* Itinerarium XXIV/1 (Ivancsó I. fordítása).

²⁶⁰ *Unus ex diaconibus facit commemorationem singulorum, diaconus perdexit omnia, quae dicere habet, item mittet vocem diaconus ut unusquisque, quomodo stat, cathecumini inclinet caput.* Itinerarium XXIV/ 6-7 (Ivancsó I. fordítása).

13. ábra A reggeli és alkonyati istentisztelet liturgikus mozgásainak vázlata
Charles Coüasnon OP által javasolt Szentsír templom alaprajzára vetítve²⁶¹

Egeria az alkonyati istentiszteletnél leírja, hogy²⁶² amikor befejeződik a szertartás már teljesen sötét van, de „mindenütt sok üveglámpás függ, és sok gyertyamécse van úgy az Anasztászisz előtt, mint a Kereszt előtt és a Kereszt mögött”.²⁶³

A Jeruzsálemi Szent Sír komplexum egyedülálló helyzetben volt, mert a Golgota és az Igazi Szent Kereszt egymás mellett volt megtalálható, ezeknek – a legszentebb helynek és a legszentebb tárgynak – közvetlen tiszteletet tudott adni. Mégis feltűnő Egeria leírásában, hogy szinte ugyanazt a rítust megismétlik *"ante Crucem"* a Golgota dombja előtt majd *"post Crucem"* a Keresztet őrző ereklyekápolna előtt. A magyarázatot Taft a liturgia fejlődésére vonatkozó törvényeiben²⁶⁴ találhatjuk meg, a 17. pontban, amely szerint a liturgia fejlődése során sokszor a duplikálás által nyomatékosítottak, azaz így kívántak egy liturgikus eseménynek nagyobb súlyt adni.

²⁶¹ Coüasnon, Charles, által javasolt Szentsír templom alaprajz, közli Kroll G., *Jézus nyomában* (ford: Diós I.) Szent István Társulat, Budapest 1980, 489.

²⁶² Lehetetlen másra gondolni mint az „Enyhe világossága a szent és boldog és halhatatlan mennyi Atya dicsőségének. Eljövén a napnak lenyugvásához és látván az esteli fényt áldjuk az Atyát s a Fiút és a Szentlélek istent” kezdetű esti görögkatolikus hálaénekre.

²⁶³ *Candelae autem vitreae ingentes ubique plurimae pendent et cereofala plurima sunt tam ante Anastasim quam etia ante Crucem sed post Crucem.* Itinerarium XXV/7 (saját fordításom).

²⁶⁴ Nyírán, János, Robert Taft liturgikus "törvényei", in *Keleti teológusok és nyugati interpretációjuk a XX. századból c.* konferencia anyaga (szerk: Seszták I.) Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2007.

A Kyrie Eleison megjelenése a könyörgésekben²⁶⁵

Egeria leírása arról, hogy az esti könyörgéseket a „*diakónus olvassa fel*”²⁶⁶, és a sok kisfiú, akik mindig ott állnak, mindig így válaszolnak: *Kyrie eleison* azaz *Uram irgalmazz!*”²⁶⁷ Lehetséges, hogy Egeria még nem találkozott ezzel a gyakorlattal? A könyörgést nem a szolgálattevő pap, hanem a diakónus olvassa fel.

A püspök tevékeny részvétele minden szertartáson

Akár reggeli, akár alkonyati istentiszteletről, akár a hatodik vagy kilencedik imaóráról van szó:

„belép a püspök a rácsokon belülrre a mártíromság barlangjába, először hálát ad Istennek és imádkozik mindenekért, ezután a diakónus felszólít mindenkit, hogy hajtsa meg a fejét, ott ahol van, a korláton belül álló püspök (pedig) megáldja őket.”²⁶⁸

A keleti teológia alapvetése, hogy a püspök Jézus Krisztust személyesíti meg a szertartásban. Amikor a püspök kilépett a kivilágított sírból, hasonlóan mint a feltámadott Megváltó, minden hívőre mély lélektani hatása lehetett. A püspök nevükön szólítja a híveket, pár személyes szót intéz hozzájuk, a *intra cancellos interiores* a „korlát mögül” megáldja őket. Egeria leírása sejtetni engedi, hogy a püspök szinte minden hívét ismerte, a katekumeneket folyamatosan figyelemmel kísérte, a nagyszámú, az egész keresztény világból érkező zarándokokat szívesen fogadta.

Hétköznapi nincs eucharisztikus áldozat²⁶⁹

²⁶⁵ A latin szertartásban a IV. században jelenik meg a könyörgésekre adott görög nyelvű „*kyrie eleison*” válasz VÁRNAGY A. *Liturgia, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 31.

²⁶⁶ *Et diacono dicente singulorum nomina semper pisinni plurimi stant respondentes semper: kurie eleison, quod dicimus nos: miserere Domine.* Itinerarium XXV/5 (saját fordításom).

²⁶⁷ Én magam is tapasztaltam, amikor alkalmam volt a konstantinápolyi patriarcha liturgiáján részt venni, hogy a könyörgések alatt behívtak gyerekeket (de kizárólag kisfiúkat) és a válaszokat ők mondtak el.

²⁶⁸ *Intrat episcopus et statim ingreditur intra cancellos martyrii speluncae, primum aguntur gratiae Deo, et sic fit orationem pro omnibus, postmodum mittet uocem diaconus ut inclinent capita sua omnes, quomodo stant, et sic benedictet eos episcopus stans intra cancellos interiores.* Itinerarium XXV/3 (Ivancsó I. fordítása).

²⁶⁹ Parenti, Stefano, szerint a legkorábbi a kizárólagos vasárnapi szentáldozás, később a szombati nap is kiszolgáltatták az eucharisziát. A hétköznapi áldozás a 8. század végén jelent meg Palesztina szerzetes közösségeiben, de csak a 11. század után vált általánossá a székesegyházakban. Parenti S., Nyírá J. *Az Isteni liturgia* című előadássorozat jegyzete Nyíregyháza 2021. november 19-20 között

Egeria az eucharisztikus áldozatot *fecere oblationem*-nak nevezi, azaz magyarul "felajánlást tesz", de Ivancsó István, a kötet fordítója szerint a "hálát ad" azaz a *gratias ago* szókapcsolat ugyanazt fejezi ki az Útinaplóban.²⁷⁰ A leírásból egyértelműen kiderül, hogy hétköznapi nem végeztek eucharisztikus áldozatot. A virrasztást, a reggeli és alkonyati istentiszteletet, az imaórákat *singulis diebus* minden nap megtartották, akkor is ha nagy ünnep volt. Például a pünkösdi ünnepén az egybefüggő liturgiafolyam mintegy 20 órán keresztül tartott, mégse hagyták el a reggeli istentiszteletet és az imaórákat. „*Ezt a szertartást végezték minden nap, hat napig a Keresztnél és az Anasztászisnál*”.²⁷¹

Szerdai és pénteki böjti napokon a Sion templomban tartották az istentiszteletet

"Mindig szokás az egész évben szerdán és pénteken a kilencedik órában a Sionra menni"²⁷²

"Minthogy ezeken a helyeken, kivéve ha vértanú ünnepére esik, a szerda és a péntek böjti nap a katekumenek számára is, a kilencedik órában a Sionra vonulnak"²⁷³

Egeria kifejezetten felhívja a figyelmet arra, hogy a Sion templom szinte mindig bűnbánati jellegű cselekményekhez kapcsolódik, a templomban a püspök és más presbiterek bűnbánatra felszólító prédikációkat tartanak. Ennek magyarázatára a Complementum részben vissza fogok térni.

Vértanú ünnepe felülírja a szertartásrendet

"Kivéve ha vértanú ünnepére esik, azaz ha a vértanú ünnepe szerdára vagy péntekre esik, (akkor) nem kell a Sion templomához vonulni".²⁷⁴

Utalás arra, hogy a jeruzsálemi liturgia ekkorra már kialakította gyakorlatát azokra az esetekre, amikor különböző jellegű: bűnbánati és örömnep (például vértanú mennyei születésnapja) egybeesik, melyiket kell előtérbe helyezni. Egeriánál itt utalást olvashatuk arra, hogy kezd kialakulni egyfajta „jeruzsálemi typikon”.

²⁷⁰ Egeria útinaplója, 108.

²⁷¹ *Haec operatio cottidie per dies sex ita habetur ad Crucem et ad Anastasim. Itinerarium XXIV/7* (Ivancsó I. fordítása).

²⁷² *Ad nonam autem, quia consuetudo est semper, id est toto anno, quarta feria et sexta feria ad nona in Syon procedi. Itinerarium XXVII/6* (Ivancsó I. fordítása).

²⁷³ *Quoniam in istis locis, excepto si martirorum dies euenerit, semper quarte et sexta feria etiam et a cathecuminis. Ieiunatur; et ideo ad nonam in Syon poceditur. Itinerarium XXVII/6* (Ivancsó I. fordítása).

²⁷⁴ *Martyrorum dies euenerit quarta feria aut sexta feria, atque ad nona in Syon poceditur. Itinerarium XXXVII/5* (Ivancsó I. fordítása).

2.2 A vasárnapi istentisztelet

A jeruzsálemi vasárnapi liturgiának hármas feladata van:

- megemlékezni Krisztus feltámadásáról a feltámadás helyén és idején kora reggel²⁷⁵,
- tanítást adni a katekumeneknek és a híveknek átadva a Megváltó élő evangéliumát,
- eucharisztikus lakomában részesíteni a hívőket.

Vasárnapnak mint liturgikus napnak apostoli eredete van.²⁷⁶ A páli levelekben maradt nyoma annak²⁷⁷, hogy az adománygyűjtést „a hét első napján” (vasárnap) hajtsák végre, nyilvánvalóan azért, mert akkor jött össze a gyülekezet. Az Apostolok Cselekedetei leírja, hogy amikor Pál Troászban tartózkodik, a keresztény közösség a hét első napján κλάσαι ἄρτον „kenyértörésre” gyűlik össze, az utalás a „felső teremre” és a nagyszámú lámpákra az összejövétel kultikus jellegére mutat.²⁷⁸ A liturgia szombat este zajlik, a lámpák bizonyítják. „A Szentlélekben elragadtatásba estem az »Úr napján«” – írja János apostol²⁷⁹, aki a vasárnapot először nevezve az Úr napjának, azaz κυριακῇ ἡμέρᾳ-nak, amely latinra fordítva *dominica dies*. A keresztény Kelet hagyománya szerinti a liturgikus nap (amelyen eucharishtiát vesznek magukhoz a hívők) alkonyattól alkonyatig tart.

Didakhé, azaz a tizenkét apostol tanítása,²⁸⁰ rendelkezik a vasárnapi kenyértörés módjáról, valamint arról, hogy az áldozó papnak pontosan mely szavakat kell mondania:

„Az Úr napján gyűljetek egybe, törjétek meg a kenyeret és adjatok hálát, előtte tegyetek bűnvallomást, hogy tiszta legyen áldozatotok. Mindaz, akinek vitás ügye van felebarátjával, addig ne jöjjön közétek, míg ki nem békült, nehogy közönségessé váljon áldozatotok”.²⁸¹

Az "Úr napján" κυριακὴν δὲ κυρίου jelöli meg a Didakhé, amikor a keresztény gyülekezetnek össze kell jönnie tiszta szívvel, a földi gondoktól felszabadulva az Eucharisztia megünneplésére. A 1Kor

²⁷⁵ Nyirán, János, *Krisztus feltámadt!..., de zajosan vagy csendesén?*, Görögkatolikus Szemlélet XI/1., Nyíregyháza 2024.

²⁷⁶ Augé, Matias, *A liturgikus év az első négy században* in *A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 401-418.

²⁷⁷ 1Kor 16,1-2 κατὰ μίαν σαββάτου

²⁷⁸ ApCsel 20,7-12 δὲ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων ... κλάσαι ἄρτον ... ἦσαν δὲ λαμπάδες .

²⁷⁹ Jel 1,10 ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ.

²⁸⁰ *Didakhé, azaz a tizenkét apostol tanítása* (ford Vanyó L.), in *Apostoli atyák* (szerk. Vanyó L.; Fonyódi O.), Szt. István Társulat, Budapest 1988, 93-104.

²⁸¹ Κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε, προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ἢ. πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. <https://www.magyar-teologia.hu/didakhe> (kutatás ideje: 2024. január).

16,2 és az Ap Csel 20,7 a vasárnapot még mint a "hét első napját" írja körül, de a Didakhé már új keresztény néven az »Úr Napjának« nevezi a napot, amelyen Krisztus feltámadását ünnepeljük.

A vasárnapi alapítás közvetlen okát a feltámadott Krisztus jeruzsálemi megjelenéseiben kell keresni – Willy Rordorf elmélete szerint.²⁸² A szinoptikusok pontosan leírják, hogy az Úr más megjelenései is mindig a szombat utáni első nap történtek:

„A szombat befejeztével, abban az órában, amely a hét első napjára virrad, Mária Magdolna és a másik Mária elment megnézni a sírt.”²⁸³

„A hét első napján korán reggel, amikor a nap felkelt, a sírhoz mentek.”²⁸⁴

„A hét első napján kora hajnalban a sírhoz mentek, magukkal vitték az illatszereket, amelyeket készítettek.”²⁸⁵

Rordorf megállapítása, hogy a közös étkezések a tanítványokkal szintén ezen a napon történtek, és az Eucharisztia vasárnapi ünneplése a későbbi időkben ezeknek az étkezéseknek folytatásának mondható.

Nagy Konstantin 321-ben engedélyezte a keresztények szabad vallásgyakorlását, majd pár nappal rá elrendelte, hogy a „Nap napján” pihenjenek meg a munkától a bírák, a városi iparosok és lakosság. A falusi parasztokra a munkaszünet nem vonatkozott, de tudjuk, hogy a hatalmas birodalom élelmiszer ellátása mindig egy hajszálon függött. A 4. században több tartományi szinódus a keresztényeket kötelezi az eucharisztikus ünneplésen való részvételre. Az Elvirai Zsinat (300-302) határozata az első: „*ha egy keresztény (bárhol, egy keresztény gyülekezettel bíró) városban tartózkodik, és három vasárnap nem jelenik meg a templomban, rövidebb időre zárják ki a gyülekezetből.*”²⁸⁶

Jeruzsálemben a vasárnap reggeli istentiszteletet az Anasztasziszban, az igeliturgiát az 5000 fő befogadóképességű Martyrionban tartották, majd az eucharisztikus áldozatra visszatértek az Anasztasziszba. Az Anasztaszisz befogadóképessége nem több mint 1200 fő, lehetséges, hogy a hívők sorban álltak és cserélődtek, hogy az áldoztatóhoz jussanak²⁸⁷. A szertartás egyes részeit hosszú, látványos vonulásokkal választják el egymástól, először az Anasztasziszból a Martyrionba igeliturgiához:

²⁸² Rordorf, Willy, *El domingo. Historia del día de descanso y de culto en los primeros siglos de la iglesia cristiana*, Marova, Madrid 1971, 213-233.

²⁸³ Ὅψε δὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων, ἦλθεν Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία θεωρῆσαι τὸν τάφον. Mt 28,1.

²⁸⁴ Αἱ λίαν πρῶι [τῇ] μιᾷ των σαββάτων ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου. Mk 16,2.

²⁸⁵ Τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων ὄρθρου βαθέως ἐπὶ τὸ μνῆμα ἦλθαν φέρουσαι ἃ ἡτοίμασαν ἀρώματα. Lk 24,1.

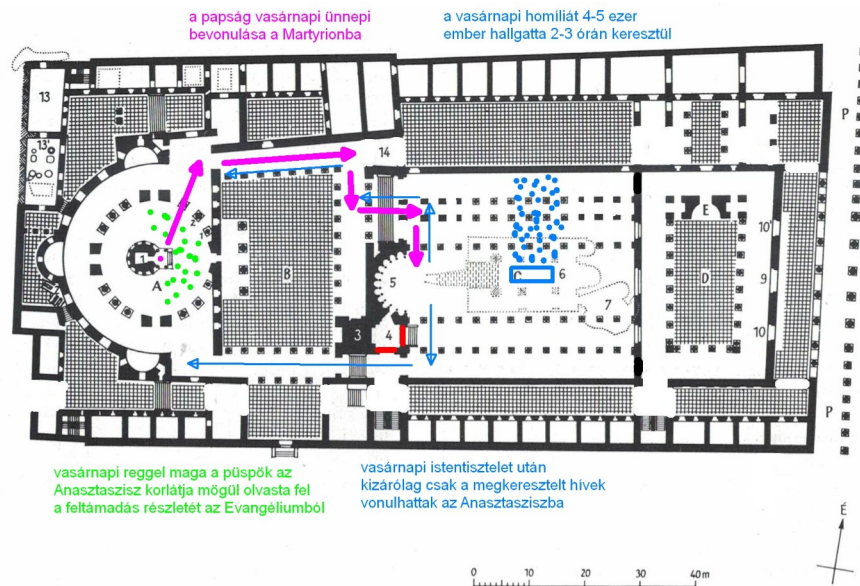
²⁸⁶ Rordorf, Willy, *Sabato e domenica*, na., 110, 177.

²⁸⁷ Hasonló szervezésről ír Egeria a keresztsókolás leírásánál Nagycsütörtökön a „*Post Crucem*” kápolnában.

„Mire kivilágosodik, mivel vasárnap, az Úr napja van, körmenetben a nagyobb templomba vonulnak, amelyet Constantinus épített”²⁸⁸

majd ezután visszafelé a Martyrionból az Anasztaziszba az eucharisztikus áldozat elvégzése céljából:

„aztán a szerzetesek gyülekezete himnuszok éneklése közben az Anasztaziszba vezeti a püspököt”²⁸⁹

14. ábra A vasárnap liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szentsír templom alaprajzára vetítve²⁹⁰

A jeruzsálemi rítus egyik legjellegzetesebb különlegessége a Szent Sír templomai között végzett látványos vonulások, amelyen a püspök az összes presbyterével, és a diakónusokkal vett részt. Egeria leírásában mégis a szerzetesek tömegét emeli ki, valószínűleg ők voltak a legtöbben. Bár a magasztos épületegyüttes építész a szír Zenóbiusz volt, a téralkotás teológiai liturgiai programja Makariosz jeruzsálemi püspököt dicséri.

²⁸⁸ Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore, quam fecit Constantinus. Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

²⁸⁹ Tunc de ecclesia monazontes cum hymnis ducunt episcopum usque ad Anastasim. Itinerarium XXV/2 (Ivancsó I. fordítása).

²⁹⁰ Coüiasnon, Charles, által javasolt Szentsír templom alaprajz közli Kroll. G., *Jézus nyomában* (ford. Diós I.) Szent István Társulat, Budapest 1980, 489.

Az Anasztaszisz szolgált a szerzetesek részére, hogy a Szent Sír előtt állva az imaórákon teljesítsék a „folyamatosan imádkozzatok” parancsát. A Martyrion pedig elképesztően óriási méretei miatt alkalmas volt a teljes jeruzsálemi hívőközösség és a zarándokok befogadására, arra, hogy a vasárnapi igeliturgiát együtt meghallgathassák.

Nem sikkadhatunk el a fölött a tény fölött, hogy igeliturgia előtti ünnepélyes Martyrionba vonulás a bizánci liturgia Kisbemenet, majd az eucharisztikus áldozatra az Anasztáziszba tartó körmenet a Nagybemenet liturgikus helyén van. A jeruzsálemi liturgia a VII. századig irányt adó volt a keleti liturgiát használó területeken. A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: a kisbemenet alatt pap megkerüli az oltárt (amely megfelel az Anasztázisznak) megemelt Evangéliumos könyvvvel gyertyás körmenetet végez (*acolythuszok* azaz gyertyavivők kísérték a jeruzsálemi püspököt a nyitott átriumon keresztül a Martyrionba) az ambonhoz, a felolvasás helyére megy (a Martyrion volt az igeliturgia helye), majd ő vagy a kántor felolvassa az olvasmányokat (Jeruzsálemben a *lectorok*, azaz felolvasók tették ezt).

Háromszoros zsoltározás a vasárnap reggeli istentiszteleten

„Az egyik pap mond egy zsoltárt, amelyre valamennyien válaszolnak, majd egy imát mond,
 aztán a diakónusok egyike zsoltárt énekel, majd szintén mond egy imát,
 a klerikusok egyike mondja a harmadik zsoltárt, és elmondja a harmadik imát és megemlékezést mindannyiunkról.”²⁹¹

Egeria fontosnak tartja, többször is leírja, hogy háromszoros zsoltározás van a vasárnap reggeli istentiszteleten, nyomatékosítani akarja, hogy Jeruzsálemben a reggeli szertartásban három zsoltárt és három imát végeznek egymás után.

Tertullianus említi, hogy a leckék között zsoltárokat énekeltek. Szent Ágoston szerint minden lecke után egy egész zsoltárt elénekelték. Eleinte az egész zsoltárt végigénekelték, de mivel az istentiszteletek igen hosszúvá nyúltak, ezért a pápák a hívek érdekében törekedtek azokat a lehetőség szerint rövidíteni. A szerpapok zsoltáréneklését Nagy Szent Gergely szüntette meg az 595-iki zsinaton, ő csak két verssort énekeltetett a zsoltárból a lecke után, ahogy ez manapság is

²⁹¹ *Dicit psalmum quicumque de presbyteris et respondent omnes, post hoc fit oratio, item dicit psalmum quicumque de diaconibus, similiter fit oratio, dicitur et tercius psalmus a quocumque clerico, fit et tertio oratio et commemoratio omnium, dictus ergo his tribus psalmis et factis orationibus tribus.* Itinerarium XXV/9-10 (Ivancsó I. fordítása).

szokásos.²⁹² Jelenleg a Szentlecke és az Evangélium között két éneket énekelünk, a graduale-t és az Alleluja-t. Ez a szöveg tulajdonképpen két énekrészből áll. Az első rész a két zsoltárversből álló graduale, a másik rész az Alleluja, vagyis a három Alleluja közé zárt zsoltárvers.

A zsoltározások *dicat psalmum* és az imádságok *fit oratio* történhetek énekelt, deklamált vagy szavalt formában, Egeria leírásából ezt utólag lehetetlen megállapítani.

Tömjén használata a vasárnap reggeli istentiszteleten

„Az Anasztaszisz barlangjába tömjénezőket hoznak, úgyhogy az Anasztaszisz bazilikája megtelik illattal”²⁹³

A tömjén nagyon drága füstölőszer volt, a latin rítusban akkor még nem használták.²⁹⁴ Amíg állt a jeruzsálemi Templomhegyen a zsidó Szentély, minden reggel két alapvető szertartást végeztek: levágták az áldozati bárányt a bűnök engesztelésére és illatáldozatul tömjént égettek Istennek.

A keresztényeknek nem volt szükségük áldozati állatra, az ő büntelen bárányuk önként ment a keresztre, hogy ezáltal egyszer és mindenkorra a világot minden bűnétől megváltsa. A régi Szentély a Templomhegyen értelmét veszítette, az Anasztaszisz, ahonnan a feltámadás fénye árad ki, lett a Salomoni Nagytemplom örököse. Magasztalásul az Úrnak a feltámadás napján, minden vasárnap reggel megtömjénezik az Anasztasziszt. A zsidó Szentélyben minden reggel ősi szertartás szerint a vezető pap illatáldozatot mutatott be az Úrnak, tömjént égetett, majd közölte a néppel, hogy az Úr elfogadta az áldozatot és megáldotta őket. A keresztény szertartásban heti egy alkalomra szűkült az áldozat, a feltámadás napjára.²⁹⁵

A tömjénezés teológiai értelmezése: Krisztust istennek, az Atyával egyenrangúnak tartjuk.²⁹⁶ A tömjén az Istenhez szálló emberi ima szimbóluma.

²⁹² Pétery, József, *A Szentmise története*, PPKE, Budapest, 1931, www.katolikus-honlap.hu/0801/mise3.htm#cre (2024.11.11. kutatás ideje).

²⁹³ *Ecce etiam thymiataria inferuntur intro spelunca Anastasis, ut tota basilika Anastasis repleatur odoribus.* Itinerarium XXV/10 (Ivancsó I. fordítása).

²⁹⁴ A tömjénezés (incenzálás) Nyugaton csak a VIII. század után lesz használatos, *turifer* volt a tömjénezők neve. Várnagy A. *Liturgika, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 30.

²⁹⁵ Ennek lehettek anyagi okai is, a zsidó nagytemplomba százazrek (vagy milliók) fizették a templomadót, a Szent Sír templom hívőinek létszáma nem sokkal több mint 5000 fő.

²⁹⁶ A görögkatolikus szertartásban fennmaradt a szegény hívő éneke, aki nem tud drága tömjént áldozni az Istennek, de imádságát hűségesen át akarja nyújtani: „*Igazodjék föl az én imádságom mint a tömjénfüst a te színed elé, kezeimnek fölemelése esti áldozat gyanánt.*” 141.(140) zsoltár.

A tömjénezés Egeria korában, a 4. században jeruzsálemi sajtóságnak számít. A rituálé a későbbi századokban a szír zsolozsmában tovább fejlődött, ott a tömjénezés liturgiája magában foglalja:

1. bevezetést;
2. imát;
3. tömjénezést himnusszal;
4. a tömjén felajánlásának elfogadásáért mondott imát.

A püspök maga olvassa fel vasárnap reggel az Úr feltámadásáról szóló részletet az Evangéliumból

„És a püspök a (Szent Sír) rácsa mögött állva, vette az Evangéliumot, és elment az ajtóig²⁹⁷ és maga a püspök olvasta fel az Úr feltámadását! És amikor elkezdte a felolvasást, olyan nagy a sírás és sóhajtozás az egész nép részéről és olyan nagy a zokogás, hogy a legkeményebb (ember) is könnyekre fakad, hogy az Úr milyen sokat szenvedett értünk”²⁹⁸.

Taft²⁹⁹ a reggeli püspöki imát a vasárnapi ünneplés tetőpontjának tartja, amelyben a püspök a feltámadást olyan módon hirdeti, mint az angyal az üres sír előtt. A nagy ünnepélyességgel végzett liturgia Húsvét misztériumát heti rendszerességgel idézi fel. Azonban Taft téved abban, hogy a püspök általi Evangélium olvasás „szokatlan”, Egeria *Itinerarium*-a arról tanúskodik, hogy a Szentírás ünnepkörhöz kapcsolódó részének felolvasása mindig a püspök feladata és kiváltsága volt. A felolvasást magából az Evangéliumos könyvből végezte, ami azt jelentette, ha nem a Szent Sír komplexumban tartották a liturgiát, az Evangéliumos könyvet magukkal vitték, oda, ahol a szertartás zajlott³⁰⁰. Csak abban az esetben nem a püspök olvasta fel az Evangélium részletet, ha értéktételeket akartak mondani, például Júdás árulását egy presbiter olvasta fel.

²⁹⁷ Érdekes kérdés az, hogy az „*accedet ad hostium*” kifejezéssel Egeria melyik ajtóra utal, mert ha a Szent Sír kápolnájának ajtajára, akkor a püspök az ajtóval szemben áll - ez megegyezik a bizánci szertartás húsvét hajnali körmenetének befejező aktusához, amikor a pap a kereszttel kopogtatva nyitja meg a templom ajtaját és a nép beömlik a kivilágított templomba.

²⁹⁸ *Et tunc ubi stat episcopus intro cancellos, prendet evangelium et accedet ad hostium et leget resurrectionem Domini episcopus ipse, quod cum coeperit legi, tantus rugitus et mugitus fit omnium hominum et tantae lacrimae, ut quamvis durissimus possit moveri in lacrimis Dominum pro nobis tanta sustinuisse.* *Itinerarium* XXV/10 (ford. Ivancsó I.).

²⁹⁹ Taft, Robert, *La Liturgia delle ore in Oriente e in Occidente. Le origini dell'Ufficio divino e il suo significato oggi*, Paoline, Cinisello Balsamo 1988, 75-86.

³⁰⁰ Egeria is magával hord hosszú zárandoklatán egy teljes Ó- és Újszövetségi Szentírást, a keresztyén helyszíneken abból olvasnak fel.

Mai liturgiában is az áldozópap olvassa fel az Evangélium szavait (míg az apostoli olvasmányokat a kántorra, a könyörgéseket a hívekre bízta), hogy ily módon is közvetítse a hívők felé, hogy nagyon fontosat mond, azt, hogy az Evangélium az Isten szava.

A Martyrionban a vasárnapi liturgiát *fiunt omnia secundum consuetudinem* szerint tartják

"A nagytemplomban ... minden a megszokott módon történik, ahogy ez az Úr napján napján mindenhol másutt zajlik"³⁰¹

Arra, hogy Egeria gyakorló keresztény *parthene*, a legjobb bizonyíték az, hogy a latin szertartásokat nagy alaposággal és biztosan ismeri. Azonosítani tudja azokat a részeket, amelyek „a mindenütt meglevő szokás szerint zajlanak”, még görög nyelven is. Képes kiemelni és felhívni a figyelmet azokra a liturgia részekre, amelyek eltérnek a latin rítustól. Azt írja például: „az elbocsátás után, az egyház előírása szerint, ahogy mindenütt szokás”³⁰².

Az egyik legfontosabb liturgiátörténeti megállapítás, amelyet Útinaplójából levonhatunk, hogy a 4. századra már kialakult a vasárnapi miseáldozat egyfajta egységes módja, amelyet Keleten és Nyugaton is elfogadtak és használtak. Ez megegyezik azzal a megállapítással, amit Baumstark 1. liturgikus törvényében³⁰³ rögzít: „A liturgikus rítusok a különbözőségtől az egység felé tartanak és nem fordítva.”

A jeruzsálemi vasárnapi igeliturgia a Martyrionban becsülhetően reggel 7 és 11 óra között zajlott, hosszabb ideig mint amit Egeria Nyugaton megszokott. Nem azért, mert más liturgikus elemeket tartalmazott, mint a latin gyakorlat, hanem azért, mert több olvasmány volt és a homília is hosszabb volt. Szentbeszédet több pap és püspök is tartott.

„Amikor reggel lesz, – mivel vasárnap van – körmenetben a nagyobb templomhoz vonulnak...

... ezek a prédikációk nagyon késleltetik a szertartás befejezését, ezért nem is fejeződik be a negyedik vagy ötödik óra előtt.”³⁰⁴

³⁰¹ *In ecclesia maiore... et fiunt omnia secundum consuetudinem, qua et ubique fit die dominica.* Itinerarium XXV/1 (ford. Ivancsó I.).

³⁰² *At ubi autem missa facta, fuerit ecclesiae iuxta consuetudinem, qua et ubique fit.* Itinerarium XXV/2 (ford. Ivancsó I.).

³⁰³ Nyírán, János, Robert Taft liturgikus "törvényei", in *Keleti teológusok és nyugati interpretációjuk a XX. századból* (szerk. Seszták I.) Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2007.

³⁰⁴ *Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore....Quae praedicationes dum dicuntur, grandis mora fit, ut fiat missa ecclesiae, et ideo ante quartam horam aut forte quintam missa fit.* Itinerarium XXV/1 (ford. Ivancsó I.).

Tertullianus és Szent Ágoston szerint minden lecke után egy egész zsoltárt elénekelték, olyan móon, hogy az egész zsoltárt végigénekelték! Ez hozzájárult ahhoz, hogy az istentiszteletek igen hosszúvá nyúltak.³⁰⁵

Feltételezhetjük, hogy a Martyrionban az Igeliturgiának hat olvasmánya volt, ahogy ezt Ephrem Carr OSB feltételezi a *Constitutiones Apostolorum*³⁰⁶ analógiájára:

1. Törvény
2. Bölcsesség
3. Próféták
4. Apostolok Cselekedeteiből vagy katolikus levelekből
5. Páli levelek
6. Evangélium

Nézzük át röviden, amennyire a rendelkezésünkre álló források megengedik, hogy milyen volt az Római Katolikus Anyaszentegyház liturgikus gyakorlata Egeria korában. A húsvéti ünneplésekről szóló beszámolók Rómában hiányosak az első négy évszázadban.³⁰⁷ Első források: a római *Sacramentariumok*, *Ordinesszek* és *Lectionariumok* alapján elmondhatjuk, hogy a liturgia fejlődés Matias Augé CMF kifejezése szerint egy egyfajta „történetiesítés”-en ment keresztül, azaz idővel a középpontba az üdvösségtörténet egyes eseményei kerültek, az eredeti általános misztérium Krisztus második eljövételéről elhalványult. A „történetiesítés” alatt Fr. Augé azt érti, hogy a római liturgiában az Evangéliumok eseményeinek megelevenítése mind nagyobb szerepet kapott. Ezzel ellentétben a 4. századig, Egeria koráig jeruzsálemi liturgia alapvetése az, hogy ahol nem maradt fenn helyi hagyomány, ott nem „építi vissza”, például nem „játssza el” a Passiót. Ahol organikus hagyomány fennmaradt, például a Tanítás Barlangjában a virrasztások megtartásával, vagy Sión templomához fűződő pünkösdi cselekmények felelevenítésével, azt ott, az adott helyszínen ünnepli meg.

³⁰⁵ Pétery, József, *A Szentmise története*, PPKE, Budapest, 1931. www.katolikus-honlap.hu/0801/mise3.htm#cre (2024.11.11. kutatás ideje).

³⁰⁶ Carr, Ephrem, *A liturgikus családok Keleten* in *A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk. Pákozdi I., Somorjai Á.) Szt. István Társulat, Budapest 2020, 35.

³⁰⁷ Augé, Matias, *A liturgikus év a római rítusban* in *A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat, Budapest 2020, 436.

Csak vasárnap tartanak homíliát³⁰⁸

„Itt az a szokás, hogy a jelenlevő papok közül, akik akarnak, prédikálhatnak, (majd) mindnyájuk után pedig a püspök prédikál, ezek a prédikációk (pedig) mindig (csak) vasárnap történnek, hogy mindig oktassák a népet a Szentírásra és az Isten szeretetére.”³⁰⁹

Egeria egyértelműen leszögezi, hogy igeliturgiát csak vasárnap délelőtt tartottak. Jeruzsálemben minden bizonnyal több nagyszerűen felkészült keresztény teológus, köztük zarándok püspök is tartózkodott. Az Evangélium aznap felolvasott részletéről szóló gondolataikat nem a hét különböző napjain szétszórva, hanem egymás, a jeruzsálemi püspök és az összes hívő előtt fejtették ki. A hívők ezt bizonyára nagy érdeklődéssel hallgatták, sajnos Egeria gyenge görögsege miatt nem érti és unatkozik, *quae predicationes dum dicuntur, gradis mora fit*, „ezek a prédikációk nagyon késleltetik a szertartás befejezését”³¹⁰ – panaszkodik.

Feltételezem, hogy a homília alatt a hívők ülhetek (ezt Egeria csak az Olajfák hegyén a húsvét előtti virrasztásnál jegyzi meg), és csak az Evangélium felolvasása és a liturgikus részek alatt kellett állniuk, amit a forró éghajlat és a hívők változó életkora indokol.³¹¹

Az eucharisztikus áldozaton csak a hívők vehetnek részt az Anasztaszisban

„Az Anasztaszisz bazilikájának minden ajtaja megnyílik, belép az egész nép, de csak a hívők, a katekumenek nem.”^{312 313}

Az igeliturgia végén a püspök és a hívők lassú, díszes menetben himnuszok éneklése közben az Anasztaszisshoz vonulnak, majd a püspök „a korlát mögött” a Szent Sír barlangjában

³⁰⁸ Az igeliturgiában a különböző keresztény rítusokban más és más szentírási szövegek vannak: a szír liturgiában a törvény, próféták, nem evangéliumi és újszövetségi részek, a jakobitáknál 3 rész az ószövetségből, 3 rész az újszövetségből, a koptok az eucharisztia előtt csak az Újszövetséget olvassák, míg Milánóban a szokott részek mellé a napi vértanú élettörténetét is oda vették. Forrás: Várnagy A. *Liturgika, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 35.

³⁰⁹ *Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti uolunt, praedicent, et post illos omnes episcopus praedicat, quae praedicationes proterea semper dominicis diebus fiunt, ut semper erudiatur populus in scripturis et in Dei dilectione!* Itinerarium XXV/1 (ford. Ivancsó I.).

³¹⁰ Itinerarium XXV/1 (ford. Ivancsó I.).

³¹¹ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt, az Evangélium olvasása előtt felszólítják a hívőket: „Bölcsesség, igazhívők, hallgassuk a szent Evangéliumot”, amelynek eredeti jelentése az volt, hogy „álljatok fel” (tehát azelőtt a hívők feltételezhetően ültek).

³¹² *Aperiuntur omnia hostia de basilica Anastasis, intrat omnis populus, fidelis tamen nam cathecumini non.* Itinerarium XXV/2 (ford. Ivancsó I.).

³¹³ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt, „az ajtókat, az ajtókat!” szól a felszólítás, amelyre az ajtónállók, a *ostiarius*-ok vagy *ianitor*-ok bezárták a templom ajtait, hogy a titokfegyelem teljes mértékben megvalósuljon.

eucharisztikus áldozatot mutat be. A leírás arra utal, hogy egy rövid szertartásról van szó, valószínűleg csak az anafórát mondja el a püspök. Továbbra is kérdés marad, hogy szétszította-e az eucharisztikus lakomát a klerikusok és a hívők között, sajnos erről Egeria nem ír, nyitva hagyva számunkra a kérdést. Lehetséges, hogy természetesnek veszi az áldoztatást, mint a „felajánlás” természetes tartozékát és ezért nem említi meg. Sinai zarándokútja alatt megáldoztatták az őt kísérő presbyterek, amit a *hac sic communicantibus nobis* a „szentáldozásban részesültünk” – kifejezéssel ír le. Ha szigorúan csak az Egeria által leírtakat vennénk figyelembe, abból az következne, hogy csak Nagyböjtben minden szombat reggel és Nagycsütörtökön áldoztatták meg a hívőket nagyobb tömegben.

„Nagyböjtben minden szombat reggeli istentiszteleten bárki áldozhat, aki akar ezen a napon az Anasztasisban.”³¹⁴

Ezután könyörgések, majd püspöki áldás következik, és ezzel véget ér a rövid fél – egy órás szertartás. A papság és a hívők pihenőre térnek az alkonyati istentiszteletig.

2.2.1 Rekonstruálni tudjuk-e, milyen szövegeket mondhattak az Egeria által leírt szertartások során?

Egeria legnagyobb hiányossága, amit a liturgiátörténészek nem mulasztanak el szemérembe vetni, hogy gyengén vagy alig beszélt görögül. A szertartások görög nyelven folytak, a latinok részére tolmács fordítja le a szertartás vagy homília lényegét. Egeria magabiztosan mozog a mise részei között, számára nem probléma azonosítani, melyik résznél tart a szertartás. Kedvenc szólása "minden a szokott módon történt" *fiunt omnia secundum consuetudinem* mutatja, hogy képes szétválasztani azokat a részeket, amelyek megegyeztek a latin rítussal, azoktól, amelyeket kizárólag csak Jeruzsálemben végeznek. Próbáljuk megkeresni azokat a forrásokat, amelyek arról árulkodhatnak, hogyan folyt le egy OBLATIO és COMMUNIO.

Didakhé, azaz a tizenkét apostol tanítása, 70 és 120 között keletkezett, de több liturgiátörténész 50 körüli keletkezési dátumot sejt a szövegmaradvány mögött. A Didakhé³¹⁵ IX.1-5. X.1.7. XIV.1-3. részei rendelkeznek a vasárnapi kenyértörés végzéséről és arról, hogy a papnak mely szavakat kell mondania:

³¹⁴ *Omnes communicant qui volunt eadem die in Anastase communicare. Itinerarium XXVII/9* (ford. Ivancsó I.)

³¹⁵ *Didakhé, azaz a tizenkét apostol tanítása* (ford. Ványó L.), in *Apostoli atyák* (szerk. Ványó L., Fonyódi O.), in *Ókori keresztény írók Szt. István Társulat, Budapest 2018, 93-104*

IX/1-5. Az eucharisziáról a következőket, így végezték: először a kehely fölött: "Hálát adunk (Εὐχαριστοῦμεν AGUNTUR GRATIAE DEO) Néked Atyánk a Te szolgádnak, Dávidnak szent szőlőjéért, melyet megismertettél velünk, szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké!" A kenyértörésről pedig a következőképpen: "Hálát adunk néked, Atyánk, az életért és tudásért, melyet kinyilatkoztattál nekünk a Te szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké! Ahogyan e kenyérmorzsák szét voltak szóródva a hegyeken és eggyé váltak összegyűjtve, úgy gyűljön össze egyházad királyságodban a föld határaitól! Mert tiéd a hatalom és dicsőség Jézus által mindörökké!" Ne egyék és ne igyék az eucharisziáitokból senki más, csak az, aki meg van keresztelve az Úr nevére! Erről mondta ugyanis az Úr: Ne dobjátok a szentet a kutyák elé.³¹⁶

Megrendítő e majdnem kétezer éves szavakat olvasnunk, a legrégebbi anafórát, amely kétezer éve hangzik el a világ keresztény szertartásaiban. A kezdő felkiáltást Εὐχαριστοῦμεν fordítja Egeria AGUNTUR GRATIAE DEO kifejezéssé, gyakran ezzel a szóval jelöli a teljes misét is. A közös agapé után hálát adtak Istennek:

X/1-6. Miután pedig beteltetek, így adjatok hálát: Szent Atyánk, hálát adunk néked szent nevedért, melynek sátrát szívünkben ütötted fel, a tudásért és hitért és halhatatlanságért, melyet kinyilatkoztattál nekünk a Te szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké! Mindenható Uralkodónk, ki mindent nevedért teremtettél, ételt és italt adtál az embereknek, hogy élvezzék, nekünk pedig szellemi ételt és italt adtál, azért, hogy neked hálát adjanak és örök életet szolgád által! Mindenekelőtt azért adunk hálát néked, mert hatalmas vagy! Dicsőség néked mindörökké! Emlékezzél meg, Uram, egyházadról, hogy szabadítsd meg őt minden gonosztól és tedd tökéletessé szeretettedben, és gyűjtsd össze a négy szél irányából a megszenteltet országodba, amit neki készítettél! Jöjjön a kegyelem, és múljon el e világ! Hozsanna Dávid Istenének! Aki szent (megkeresztelt), jöjjön, aki nem az, térjen meg! Maran athá! Ámen!³¹⁷

³¹⁶ Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε· πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμεν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου Δαυεὶδ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου. σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ὥσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθῆτω σοι ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν. ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. μὴδεὶς δὲ φαγέτω μὴδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εἴρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί.

³¹⁷ 1. Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆσαι οὕτως εὐχαριστήσατε· 2. Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματος σου, οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 3. σὺ, δέσποτα παντοκράτωρ, ἔκτισας τὰ πάντα ἐνεκεν τοῦ ὀνόματος σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοὶ εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. 4. πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι δυνατὸς εἶ· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 5. μνησθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου, τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σὺναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἡτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 6. ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννὰ τῷ θεῷ Δαυεὶδ. εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοεῖτω· μαρὰν ἀθά· ἀμήν.

A görög szövegben egy arám kifejezés maradt $\mu\alpha\rho\acute{\alpha}\nu\ \acute{\alpha}\theta\acute{\alpha}!$ amelynek fordítása azt jelenti "Jőjj el Urunk!", egy igen régi keresztény ősima. Arám nyelven beszélt az Úr is, a hozzá szóló kérés Krisztus Urunk második eljövételéről szól. A kötött szertartási részek után egy lazább rész következett, amikor a jelenlevők közül prózában, versben vagy énekben hálát adhattak az Úrnak:

X/7 A prófétáknak engedjétek meg, hogy hálát adjanak, amennyiben akarnak.³¹⁸

2.2.2 Milyen terhet jelentett egy átlagos jeruzsálemi hívő számára a szertartásokon való részvétel?

Áttekintve a fent leírt szertartásokat, felmerült bennem a kérdés, hogy vajon egy átlagos jeruzsálemi földműves vagy munkásember számára követhetőek voltak-e a mai ember számára gyötrőnek tűnő kora hajnali és hosszú alkonyati szertartások.

A kérdés megválaszolására egy egyszerű ábrát készítettem: a nap óráit jelző tengely alatt az alapvető emberi igényeket: alvás, étkezés, tisztálkodás ábrázoltam, valamint a kenyérkereső munka idejét. A tengely felett az Egeria által leírt hétköznapi és vasárnapi szertartások idejét.

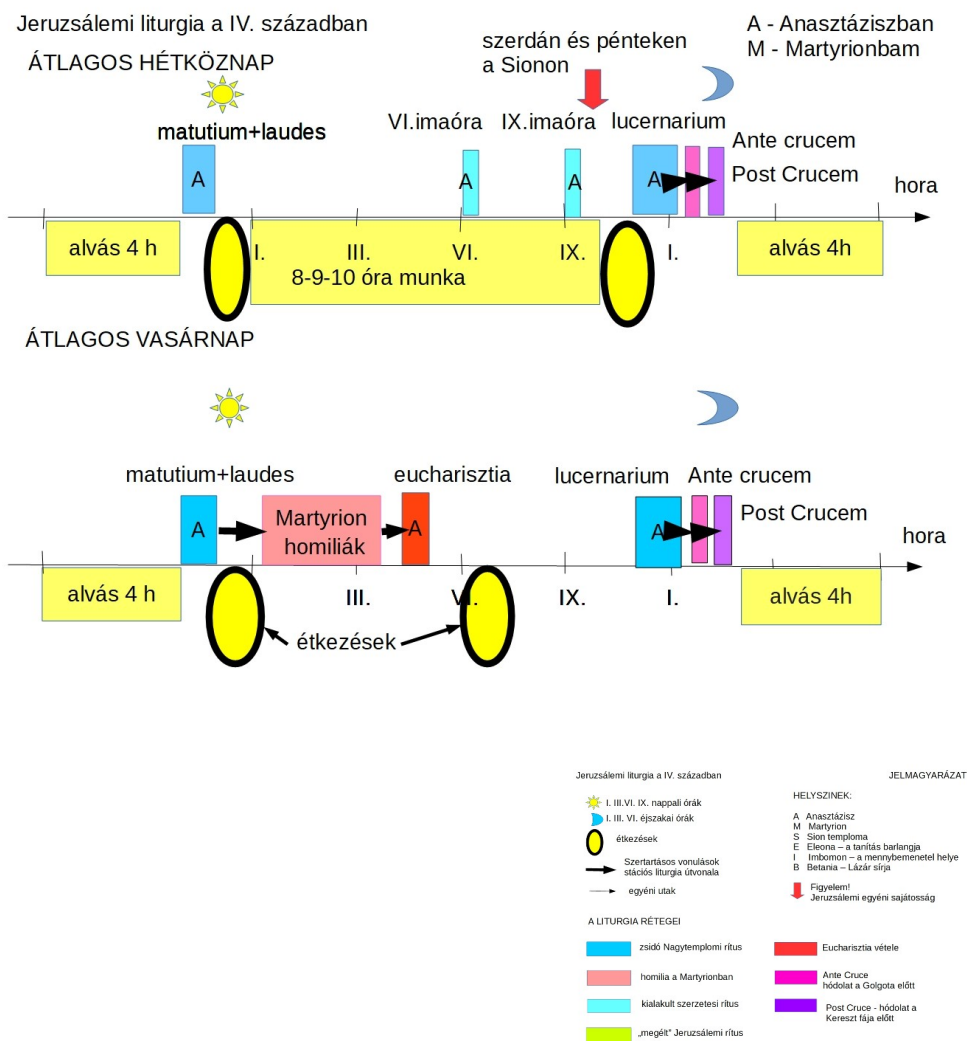
Jeruzsálemben a napfelkelte 4:35 és 6:11, a napnyugta 16:39 és 18:45 közé esik³¹⁹. A reggeli és alkonyati istentiszteleteket a napfelkelte és a naplemente időpontjához kötötték, tehát minden nap máskor kezdődtek, akár csak percnyi csúszással. Ezt a szertartásrendet a zsidó Szentély rítusából örökölték, pontosan illeszkedett a hívők életritmusához.

Megállapítható, hogy még a legrövidebb éjszakai órákkal rendelkező nyári napokon is legalább 8 óra állt rendelkezésre az alváshoz. A munka ideje télen 8 órát, nyáron – a mezőgazdasági munkák idején – 10 órát tehetett ki. Napjában kétszer étkeztek családi körben, de ez nem jelentette azt, hogy nem kaptak be falatokat napközben. A vasárnapot a családi estebéd tette teljessé, utána közös pihenés következett.

A VI. és IX. imaórák inkább szerzetesi gyakorlatnak tűnnek, de a régi Jeruzsálemben, ahol minden 10 perces járótávolságra esett, bárki bekapcsolódhatott a szertartásba.

³¹⁸ 7. τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.

³¹⁹ Figyelmen kívül hagyva a jelenleg használt a téli-nyári időszámítást, mert az torzítja számításunkat.

A munkás hétköznapiakat három nagy ünnepi időszak szakította meg: az Epifánia, a Húsvét az ünnepzáró Pünkösddel és a Templomszentelés fényes hetei. Egeria hűségesen beszámol ezekről az ünnepekről, a továbbiakban fordítsuk figyelmünket az ő leírására.

2.3 Nagyböjt és Húsvét Jeruzsálemben

2.3.1 Lázár szombatja

Virrasztás a Sionon péntekről szombatra virradóan

A Lázár szombathoz csatlakozó helyszínek: Sion, Betánia, Betfagé, mindvégig a városon kívül estek, tehát ott egy keresztény szertartás minden időben akadály nélkül megtartható volt. Ezt a szertartást a helyi hagyománnyal egybehangzónak kell tekinteni.

A Lázár szombat megünneplésének egyik sajátos eleme, hogy a péntekről szombatra történő virrasztást nem az Anasztasiszban, hanem a Sion templomban tartják:

„Azt a virrasztást, amit a hat hét alatt az Anasztasiszban végeztek, a hetedik hét hatodik napján (pénteken) a Sionon végzik, annak megfelelően, ahogy azt az Anasztasiszban végezték a hat hét alatt, a püspök bemutatja az áldozatot és elvégzi a szombat reggeli felajánlást, kivételesen nem az Anasztasiszban, hanem Sionon”³²⁰

– írja Egeria – tehát, ha jól értjük Egeria közlését, a jeruzsálemi ősegyházban kialakult gyakorlat szerint a virrasztás helye a Sion zsinagóga volt, és a hagyomány megőrzése céljából tartják a Lázár-szombathoz kapcsolódó reggeli szertartást a Sionon.

Miután elkészült a Konstantin építette Anasztasisz, áttették a virrasztások helyszínét a valóban megillető helyre, a Megváltó üres sírjához, de Lázár-szombatján a régi szokás szerint ünnepelnek. A Lázár-szombat liturgiája a virrasztással, a menetekkel és énekekkel együtt ősi eredetű, még a Szent Sír komplexum felépítése előtti, ezért nem változtattak rajta.

Gyaloglás Betániába

Lázár sírja 4 km van Jeruzsálemtől, jó erőnlétben 1 óra alatt megtehető a távolság, de a nagy magasságkülönbségek miatt – 200 m lefelé és 200 m felfelé – rossz fizikai állapotban a menet időtartama akár a többszöröse is lehetett.

A szertartás Mária, Lázár nővére és Jézus találkozásának helyén kezdődik, Betfagé faluban, ahová az Evangéliumok szerint

³²⁰ *Vigiliae, quae in iliis sex septimanis in Anastase factae sunt, septima autem septimana, id est sexta feria, in Syon fiunt uigiliae iuxta consuetudinem ea, qua in Anastase factae sunt per sex septimanas, offeret episcopus et facit oblationem mane sabbato.* Itinerarium XXIX/2-3 (ford. Ivancsó I.).

„Márta, amint meghallotta, hogy Jézus jön, elébe ment, majd Mária is odaszaladt; Mária pedig, amint odaért, ahol Jézus volt, meglátta őt, leborult a lába elé, és így szólt hozzá: »Uram, ha itt lettél volna, nem halt volna meg a testvérem.«”³²¹

Egeria korában egy templom állt az út mentén: „*egy templom áll néhány lépésre attól a helytől, ahol Mária, Lázár nővére találkozott az Úrral*”.³²²

Egeria leírja, hogy amikor a püspök megérkezik, bemegy a templomba, majd felolvassa a János Evangéliumból a Márta, Mária és Krisztus között lezajlott beszélgetést:

„Jézus ezt mondta neki: »Feltámad a testvéred!«

Márta így válaszolt: »Tudom, hogy feltámad a feltámadáskor, az utolsó napon.«

Jézus ekkor ezt mondta neki: »Én vagyok a feltámadás és az élet, aki hisz énbenem, ha meghal is, él; és aki él, és hisz énbenem, az nem hal meg soha. Hiszed-e ezt?«

Márta így felelt: »Igen, Uram, én hiszem, hogy te vagy a Krisztus, az Isten Fia, akinek el kell jönnie a világba.«”³²³

Az evangéliumi részlet teológiai mondanivalója: Krisztus nem csak maga támadt fel halottaiból, de azokat is fel fogja támasztani, akik hisznek benne.

Ivancsó István, az *Itinerarium* fordítója megemlíti, hogy a szertartás nem annyira Lázár feltámasztásáról emlékezik meg, hanem inkább arról, hogy a betániai események hat nappal Húsvét előtt történtek, felhívandó a hívők figyelmét, hogy a következő héten már a Nagyhét következik.³²⁴

Innen himnuszokat énekelve mennek tovább a Lazariumba, ahol óriási tömeg gyűlt már össze³²⁵, ahol a napnak és helynek megfelelő antifónákat énekelnek és felolvassák az ideillő evangéliumi szakaszokat. Kihirdetik, hogy a húsvét hat nap múlva fog kezdődni, amelyek az írások szerint: „*Jézus tehát hat nappal húsvét előtt elment Betániába, ahol Lázár élt, akit feltámasztott a halottak közül.*”³²⁶ Egeria leírja, hogy a szertartás után visszatérnek Jeruzsálembe, mindenki a maga ütemében, a püspök és a papok rögtön az Anasztasziszba mennek az alkonyati istentiszteletet megtartani. Valószínűleg az üldöztetés éveiben is családonként mentek ki a Lazáriumba a hívők a szertartás megtartására és vissza. Lázár sírja, mint hely, nagy valószínűséggel hitelesnek mondható,

³²¹ Jn 11,20-22.

³²² *De eodem loco ecclesia est in strata in eo loco, in quo occurit Domino Maria, soror Lazari.* Itinerarium XXIX/4 (ford Ivancsó I.)

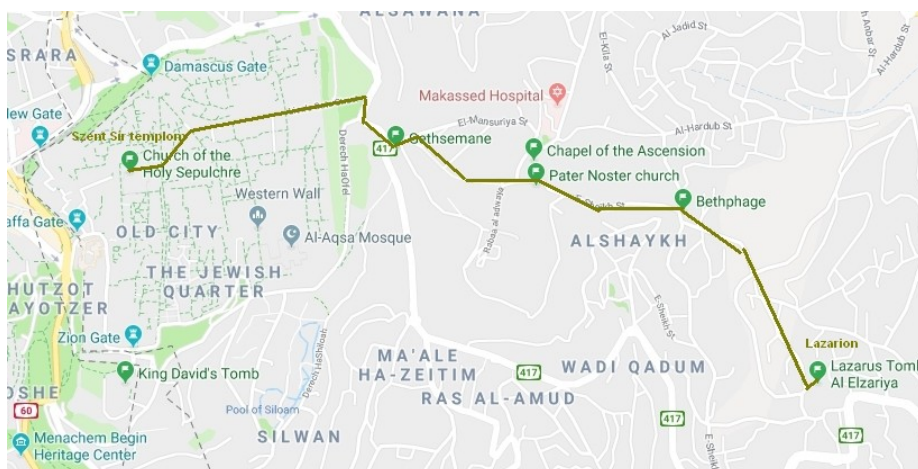
³²³ Jn 11,23-27.

³²⁴ *Egeria útinaplója* (ford Ivancsó I.), 120. lábjegyzetben.

³²⁵ *Inde iam usque ad Lazarium cum hymnis itur.* Itinerarium XXIX/4 (ford Ivancsó I.)

³²⁶ Jn 12,1; Mt 26,6-13.

maga az Evangélium is leírja, hogy a csodánál több zsidó szemtanú is volt és „*ekkor sokan hittek benne azok közül a zsidók közül, akik elmentek Máriához és látták, amit Jézus tett*”.³²⁷

15. ábra Út Betániába

Az emlékhely folyamatosan látogatható volt az elnyomás évei alatt is, itt a keresztények szabadon emlékezhettek. A Bordeaux-i Zarándok (333) leírja:

„Másfél mérföldre keletre található a Betánia nevű falu. Van ott egy kriptá, amelybe Lázárt fektették, akit az Úr feltámasztott”³²⁸

Betániai templom látogatásának kapcsán Arculf beszámol arról, hogy ott volt, látta a barlang felett emelt nagyszerű bazilikát és kolostort³²⁹.

2.3.2 Virágvasárnap

Virágvasárnap előtti éjjelen nép otthon alszik, nem Betániában mint Krisztus és az apostolok

A Jn 12,1-11 szerint Jézus Lázár feltámasztása után Betániában marad, ahol ünnepi vacsorát készítenek neki és tanítványainak. Ekkor önti Mária a drága nárduszosolajat Krisztus lábára, és itt jövendőli meg Jézus saját közeli halálát.

Egeria tanúsága szerint, a hívek nem maradtak a Lázár szombatja után Betániában, szombat este visszatérnek Jeruzsálembe. Vasárnap reggel kezdődött Jeruzsálemben a Nagyhét:

„Beléptünk a húsvét hetébe, vagy ahogy nevezzük: a Nagyhétbe”³³⁰.

³²⁷ Jn 11,45.

³²⁸ *The library of the Palestine Pilgrims' Text*, White, Dickson, London, 1832-1918.
<https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up> (saját nyersfordításom angol nyelvből)

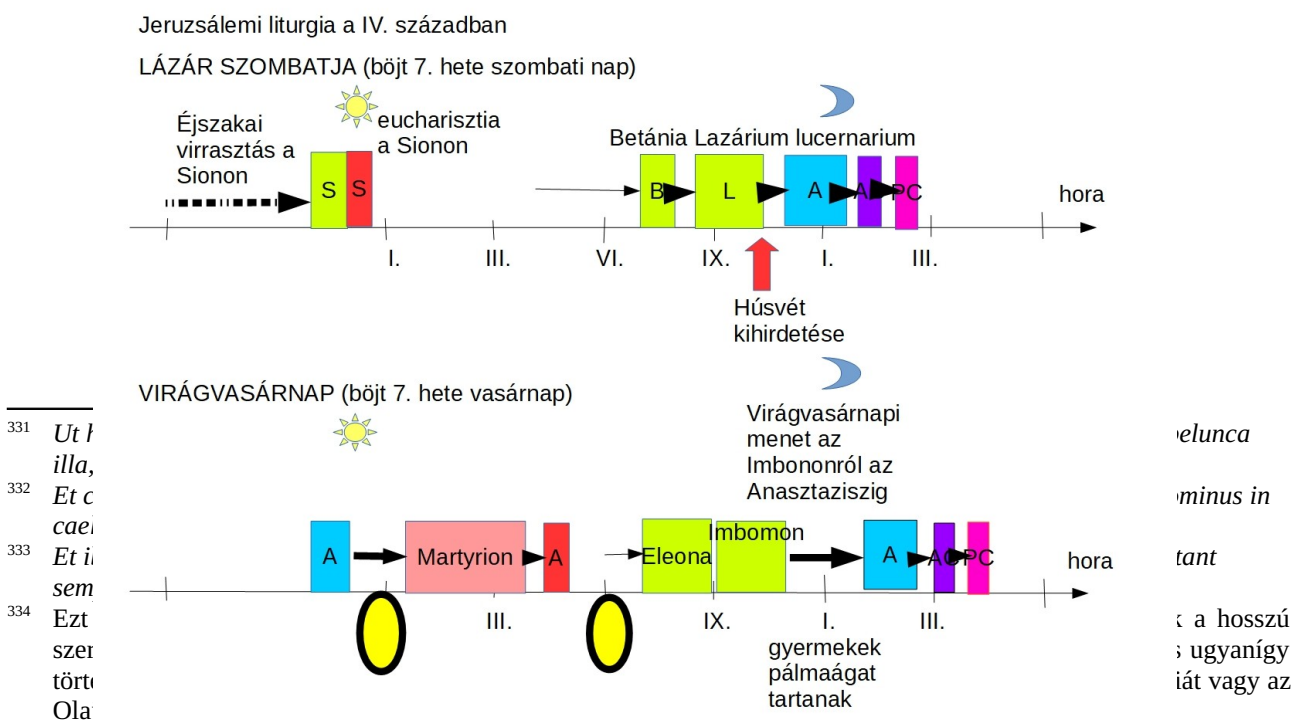
³²⁹ *De locis sanctis* (ford: Macpherson), Street, London 1898.
<https://archive.org/details/ThePilgrimageOfArculfus/page/n13/mode/2up>

³³⁰ *Qua intratur in septimana paschale, quam him appellant septimana maior*. Itinerarium XXX/1 (ford Ivancsó I.).

A hívek Virágvasárnap hajnalban meghallgatják a reggeli istentiszteletet, majd részt vesznek a liturgián a Martyrionban, ezután eucharisztikus áldozatban részesednek az Anasztázisban. A családi ebéd után délután a VII. órára gyülekeznek az Olajfák hegyén az Eleona templom köré.

Lelki előkészület az Eleonában és az Imbomonon

Az Olajfák hegyén Egeria korában két nagyszerű keresztény építmény állt: az Eleona templom, amely a fölé a barlang fölé épült, „*ahol az Úr tanított*”, és az Imbomon, ami egy nyitott oszlopcsarnok volt a körül a hely körül, ahonnan Krisztus a mennybe emelkedett. Mindkét hely a városon kívül van, ezek a helyek hitelesnek tekinthetők, mert itt évszázadokon keresztül a keresztények szabadon megtarthatták szertartásaikat az elnyomatás éveiben, feltételezhető, hogy a keresztény hagyomány folyamatos. „*A hetedik órára mindenkinek ott kell lenni az Eleona templomban, ami az Olajfák hegyén áll, ahol az a barlang van, ahol az Úr tanított.*”³³¹ – írja Egeria. A sokaság a VII és IX óra között az Eleona templomban himnuszokat, antifónákat énekel, olvasmányokat hallgat, majd „*amikor eljött a kilencedik óra, himnuszok éneklése közben felmennek az Imbomonra, vagyis arra a helyre, ahonnan az Úr felemelkedett az egekbe.*”³³² A IX. és XI. óra között az Imbomonon – a két hely távolsága körülbelül 160 m – ismételten himnuszokat, antifónákat, olvasmányokat mondanak. Mindenki leül, csak a diakónusok maradnak állva: „és ott leülnek; mert az egész nép felszólítást kap, hogy leülhet, amikor a püspök jelen van, csak a diakónusok (maradnak) állva”^{333, 334}

A virágvasárnapi bevonulási menet

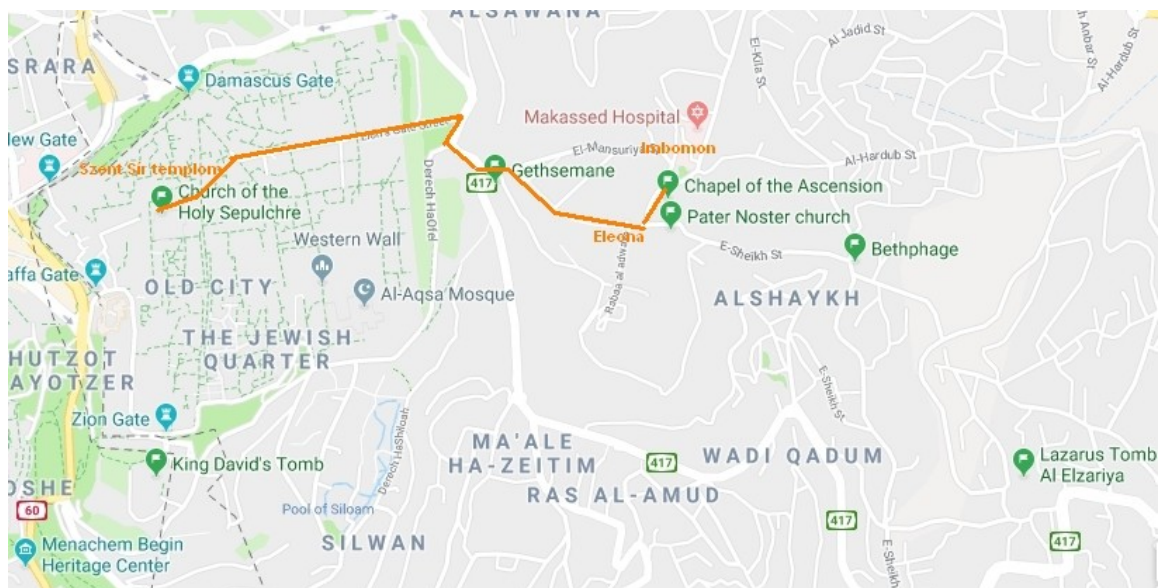
A XI. órában felolvassák Jézus Jeruzsálembé való bevonulásának evangéliumi sorait:

„És amikor eljött a tizenegyedik óra, részleteket olvastak az evangéliumból, azt, amikor ágakkal és pálmaágakkal felszerelt gyerekek találkoztak az Úrral mondván: »Áldott, aki az Úr nevében jön!«³³⁵»³³⁶

És azonnal a püspök és az egész nép felállt, és elindult az Olajfák hegyének tetejéről gyalog, mert az egész nép (a püspök) előtt vonul, és a himnuszokra és az antifónákra azt válaszolja: „Áldott, aki az Úr nevében jön!”³³⁷

És az összes gyerek a környéken, még azok is, akik nem képesek járni, a karon ülők, akiket szüleik a vállukon hordoznak, mindegyik kisgyermek ágakat hord, némelyik pálmaágot, más olajágot,

és így a püspököt (a menetben) úgy vezetik, ahogy az Urat vezették a hegy csúcsától a városig s onnan az Anasztásziszig az egész városon át, mindnyájan gyalogosan, még ha matrónák vagy urak (voltak is), így vezetik a püspököt.”³³⁸

³³⁵ *Et iam cum coeperit esse hora undecima, legitur ille locus de euangelio, ubi infantes cum ramis uel palmis occurrerunt Domino dicentes: Benedictus, qui uenit in nomine Domini.* Itinerarium XXXI/2 (saját fordításom).

³³⁶ Egeria útirajzából egyértelmű bizonyosságot nyerhetünk arról, hogy ez a kulcsfontosságú mondat a 4. századi jeruzsálemi ünnepi liturgiában már szerepelt. A latin misébe csak a 6.-7. században kerül bele!

³³⁷ Lk 19,38.

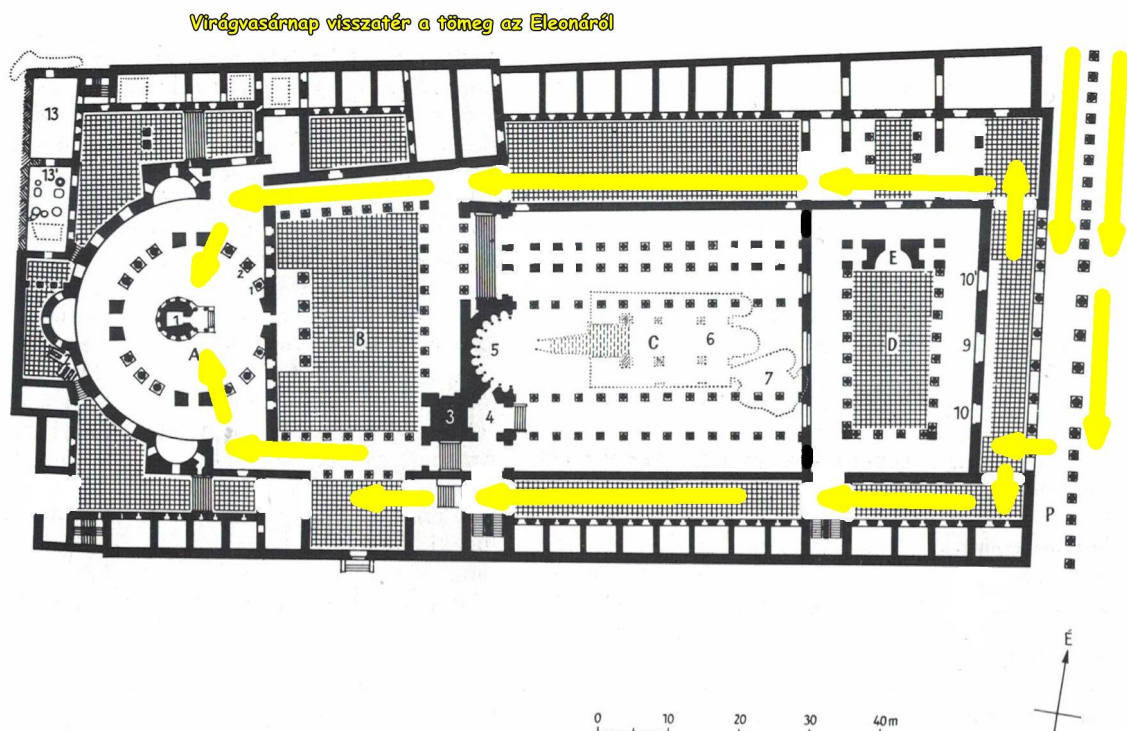
³³⁸ *Et statim leuat se episcopus et omnis populus, porro inde de summo monte Oliueti totum pedibus itur, Nam totus populus ante ipsum cum hymnis uel antiphonis respondentes semper: Benedictus, qui uenit in nomine Domini, Et quotquot sunt infantes in hisdem locis, usque etiam qui pedibus ambulare non possunt, quia teneri sunt, in collo illos parentes sui tenent, omnes ramos tenentes alii palmarum, alii oliuarum, et sic deducetur episcopus in eo typo, quo tunc Dominus deductus est. Et de summo monte usque ad ciuitatem et inde ad Anastase per totam ciuitatem totus pedibus omnes, sed et si quae matrone sunt aut si qui domini, sic deducunt episcopum.* Itinerarium XXXI/4 (saját fordításom).

16. ábra A virágvasárnapi bevonulás útvonala

A nép a püspök előtt megy, a püspök testesíti meg Krisztus személyét. A gyermekek kezében pálmaágak és olajágak vannak. Lassan haladnak, hogy a nép el ne fáradjon. A menet késő délutáni időpontja valószínűleg arra szolgál, hogy a résztvevők számára megkönnyítsék az út megtételét, amikor már nincs olyan nagy hőség, tudjuk, hogy egész kis gyermekek és idős matróknak is részt vettek ezen a körmeneten. Viszont cél volt, hogy a besötétedés előtt visszatérjenek a városba, hogy a gyengék ne botladozzanak a köves úton.

A nép himnuszokat és antifónákat, többszörös válaszos zsoltárokat énekel miközben vonulnak az egész úton. A dalok refrénje az „Áldott, aki az Úr nevében jő”³³⁹

Az Imbomon távolsága a Szent Sír templomtól légvonalban 3 km, de nagy 100 m magasság különbség miatt Egeria leírása szerint a menet délután 5 órakor indul és csak este 7 órára érkezik meg az Anasztasziszba, hogy ott részt vegyenek az alkonyati istentiszteleten.

17. ábra Virágvasárnap az ünnepi menet az Olajfák hegyéről közvetlenül az Anasztasziszhoz vonul. Az ünnepi menet végpontja az Anasztaszisz, a Martyriumot elkerülik, amelyet erre az alkalomra ki sem nyitnak. (Ennek alapja feltehetően az, hogy a hagyomány szerint eredetileg a virágvasárnapi körmenet Betániából az Szent Sírhoz vagy Sionhoz vonult. A Martyrium későbbi, ezért ebben a szertartásban nem vesz részt)

³³⁹ Mk 11,1, Lk 19,29

Velkovska szerint a 9. századig Bizáncban az ünnepélyes Virágvasárnapi körmenetet csak „absztrakt módon” hajtották végre, és hiányzott a későbbiekben bevezetett ágak megáldása is!³⁴⁰ Ennek fényében csak azt tudjuk feltételezni, hogy Keleten a Virágvasárnapi ünneplés hagyományának nincs kapcsolata a Jeruzsálemben végzett liturgiával.

A *Dominica in palmas de passione Domini*, a „Virágvasárnap” (Pálmavasárnap) ünneplése a római liturgikus tradícióba csak a 10. században érkezett meg³⁴¹, a pálmákra való utalás hiányzik a korábbi *Epistolarium*okból és *Evangeliarium*okból. Addig a „szenvedés vasárnapja” volt az ünnep neve. A „szenvedés vasárnapja” ősi római keresztény szokás, régebbi mint a Krisztus bevonulásának ünneplése Jeruzsálemben – eredetileg nem örömmünep, hanem bűnbánati jellegű volt. Nyugaton virágvasárnapi körmenet csak a 13. században vált szokássá Matias Augé szerint, kapcsolata a jeruzsálemi liturgiával nem bizonyított.

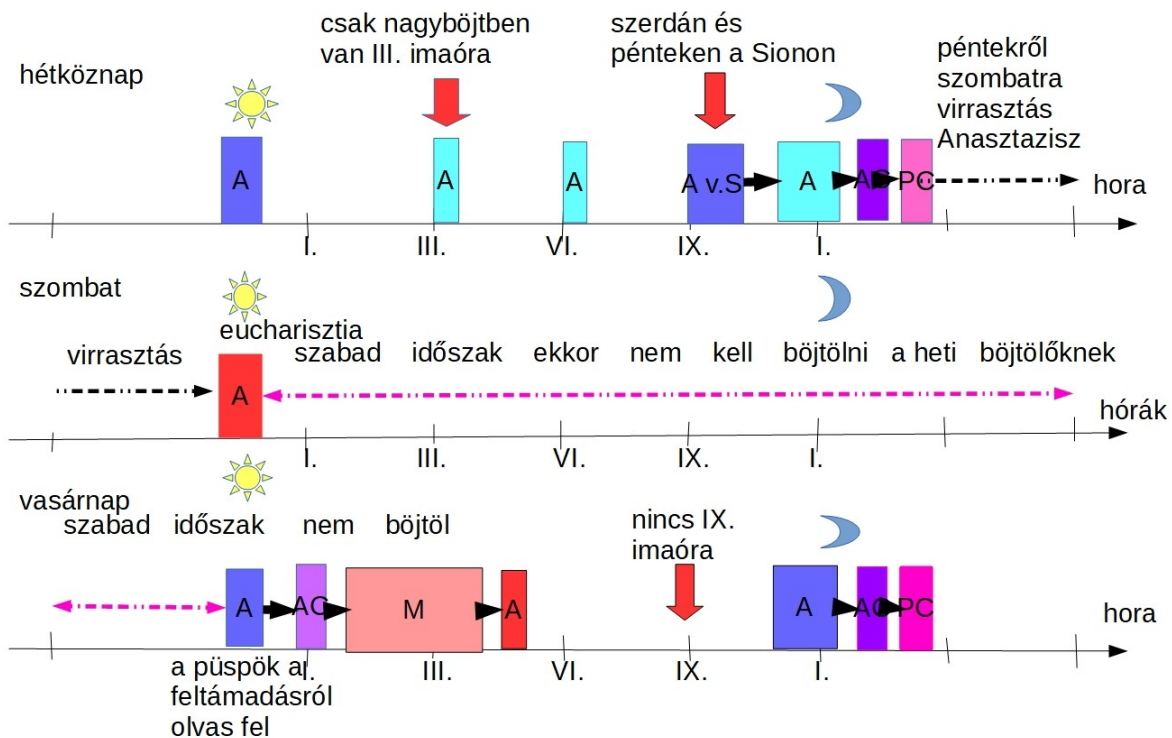
³⁴⁰ MATEOS *Typikon*, II. 52-55.

³⁴¹ Augé, Matias, *A liturgikus év a római rítusban*, 440.

2.4 Nagyböjti időszak Jeruzsálemben

A böjti időszakban minden hétköznap (hétfő, kedd, szerda, csütörtök, péntek) megtartották a III. imaórát. Vasárnap elhagyták a IX. imaórát.

Jeruzsálemi liturgia a IV. században „HEORTAE” NAGYBÖJT BEN 8 HÉTEN ÁT

Még egy kérdés, amelyet tárgyalnunk kell: hogy alakult ki a szombat-vasárnap közös ünnepi időszakként való kezelése? Baumstark 9. liturgikus törvénye³⁴² kimondja, hogy az ünnepélyes liturgikus időszakokban különösen megőrződnek a régi szokások. Ez esetben fel szabad tételni, hogy a húsvéti időszak liturgiája legrégebbre, a zsidókeresztény időszakra nyúlik vissza. Jakab, az Úr testvére volt az első jeruzsálemi püspök³⁴³, akiről tudjuk³⁴⁴, hogy a zsidó szokásokat is megtartotta a zsidó Szentély szombati látogatásával, de ugyanakkor vezette a vasárnapi keresztény

³⁴² Nyírán, János, Robert Taft liturgikus "törvényei" in *Keleti teológusok és nyugati interpretációjuk a XX. századból* (szerk. Seszták I.,) Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2007.

³⁴³ Eusebius Caesariensis, *Vita Constantini* XIX. fejezetében ír Jakab püspöki székéről: „Jakabnak, aki először magától a Megváltótól és az apostoloktól kapta meg a jeruzsálemi gyülekezet püspökségét, és akit, mint az isteni feljegyzések mutatják, Krisztus testvéreinek neveztek, ... Régi és széles körben elterjedt hagyomány volt, hogy Jakabot maga Krisztus nevezte ki Jeruzsálem püspökévé”.

³⁴⁴ „Szent Jakab, akit az Úr saját kezével rendelt püspökké ...az Olajfák hegyén nyugalomra helyezték.” Sanctus Jacobus, quem Dominus manu sua episcopum ordinavit, ... positus est in monte Oliveti. In Theodosius: *De situ Terrae sanctae* [https://archive.org/details/theodosiusdesit00theoogoo/mode/2up\(saját_fordításom_latinból\)](https://archive.org/details/theodosiusdesit00theoogoo/mode/2up(saját_fordításom_latinból)).

„kenyértöréseket” a zsidókeresztény közösségben.³⁴⁵ Nézzük meg a szombati szertartásrendet: üres, nincs előírt szertartás a szombati kora reggeli liturgia után! A korai zsidókeresztények ebben az időben a zsidó Szentély szertartásain vettek részt.

A szombat ünnepi jellegét megerősíti az, hogy a nagyböjti virrasztásokat péntekről szombatra virradóan végezték, ellentétben a latin gyakorlattal, amely szombatról vasárnapra virradó éjszaka tartotta.

A szombat keresztény értelmezését az adja, hogy ahogy az Atya a világ teremtése után a hetedik napon megpihent, Krisztus e világi útját teljesítve a szombati napon szintúgy megpihent feltámadása előtt.

Nagyböjti szertartások a Sión templomban szerdán és pénteken

Az utolsó vacsora helyszínén felépített, az egyházi nyelvben „Sion”-nak nevezett kicsiny zsidókeresztény zsinagóga lett minden keresztény templom anyja! A városon kívül esett, ezért itt a zsidók Jeruzsálemből történt kitiltása után is össze tudtak jönni, és megtartani a „kenyértörés”-nek nevezett szertartásukat. A püspök minden vasárnap elmondta az alapítás szavait, ószövetségi zsoltárokat énekeltek, imádkoztak, az idő előrehaladtával új Krisztus-váró himnuszokat költöttek.

Egeria korában a kicsiny zsinagóga mellett egy nyolcszögletű bizánci templom³⁴⁶ állt. Az *Itinerarium* leírása nem egyértelmű, de a leírt szertartások kapcsolatot engednek következtetni a Sion templom és a bűnbánati cselekmények között: csak a böjtös napokon, szerdán és pénteken nyitották ki Sion templomát. Ezenkívül, ha valamelyik szent ünnepe esett szerdára vagy péntekre, azt az ünnepet nem Sionon, hanem az Anasztázisban tartották meg,

„szokás ... szerdán és pénteken a kilencedik órában a Sionra menni,... (ahol) mindent elvégeztek, amit a kilencedik órában szokás elvégezni, kivéve a felajánlást (eucharisztikus áldozatot)”³⁴⁷.

A szertartáshoz tartozott egy bűnbánatra, vezeklésre felszólító püspöki okítás:

„a népet oktatják a törvényre, a püspök és egy pap kitartóan prédikál”³⁴⁸.

- írja Egeria, majd beszámol arról, hogy:

³⁴⁵ „naponként egy szívvel-lélekkel időztek a templomban (a jeruzsálemi Zsidó Szentélyben), (de ezután) házanként végezték a kenyérszegést”. ApCsel 2,46.

³⁴⁶ Valószínűleg kicsi volt a befogadóképessége, ezért építik át egy 5000 fős öthajós bazilikává, Egeria látogatása után.

³⁴⁷ *Uarta feria ad nona in Sion proceditur iuxta consuetudinem totius anni et omnia agentur, quae consuetudo est nonam agi, praeter oblatio*. Itinerarium XXVII/6 (ford Ivancsó I.).

³⁴⁸ *Nam ut semper populus discat legem, et episcopus et presbyter praedicant assidue*. Itinerarium XXVII/6 (ford Ivancsó I.).

„amikor véget ér a szertartás, a nép himnuszok éneklése közben az Anasztasziszhoz vezeti a püspököt... az alkonyati istentisztelet megtartására”³⁴⁹.

A Sionon lezajló bűnbánati jellegű liturgikus szertartások magyarázatára dolgozatom Iudicium részében történeti magyarázatot adok.

18. ábra A Sion templomtól az Anasztasziszig a vezető útvonal a Sion kapun és a Cardo-n, Jeruzsálem főutcáján keresztül vezetett.

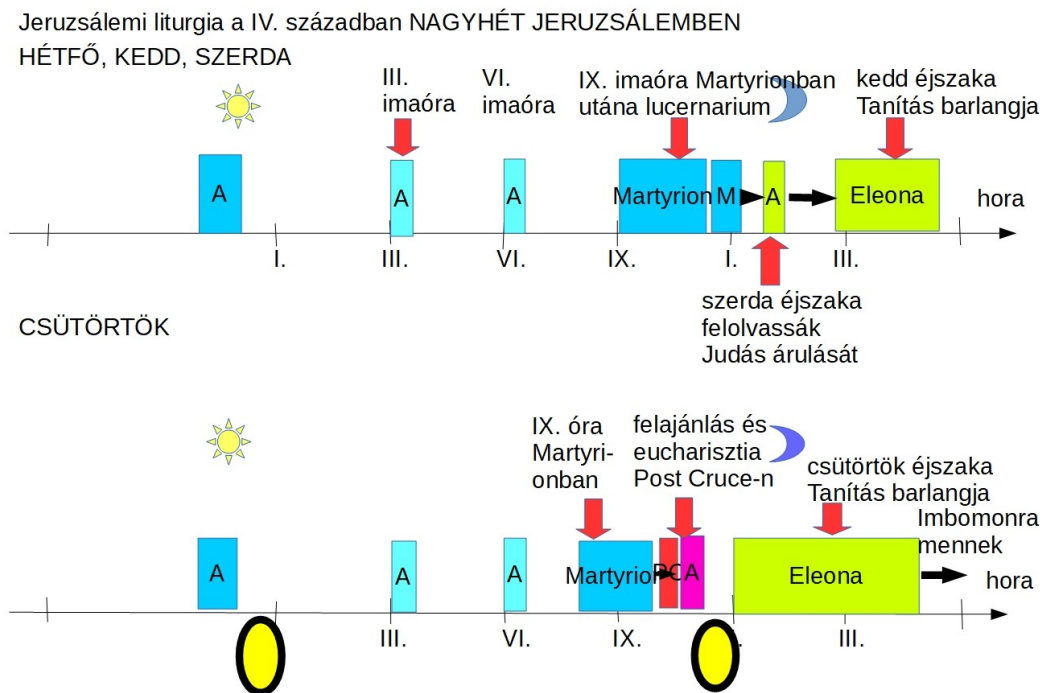
³⁴⁹ ... cum autem facta fuerit missa, inde cum hymnis populus deducet episcopum usque ad Anastasem. Itinerarium XXVII/6 (ford Ivancsó I.).

2.5 Nagyhét Jeruzsálemben: Nagyhétfő, Nagykedd, Nagyszerda³⁵⁰

Ezeknek a napoknak a szertartásrendje a böjti rendet követi, a reggeli, III., VI. imaórákat az Anasztázisban tartják meg. Ami a közelgő ünnepi készülődésre utal, az az, hogy a IX. imaóra kinyitják a Martyriont, a IX. imaórát és alkonyati istentiszteletet ott tartják meg. Az esti szertartások az éjszaka I. órájáig tartanak, mintegy 4 óra hosszan.

„A IX. órában mindnyájan összegyűlnek a nagyobb templomban, vagyis a Martyrionban, és ott az éjszaka I. órájáig folyamatosan himnuszokat és antifónákat mondanak, a napnak és helynek megfelelő olvasmányokat olvasnak, mindig könyörgéseket iktatva közbe.”³⁵¹

A Martyrion helyszíne arról tanúskodik, hogy ezekre a nagyheti szertartásokra nagyon sok zarándok érkezett Jeruzsálembé, valamint a környékről is összegyűlt az összes szerzetes, hatalmas tömeget alkotva. Ez a tömeg csak a Martyrionban fért el, tudjuk, hogy a Nagy Konstantin által épített bazilika akár 5000 hívőt is be tudott fogadni.

³⁵⁰ Vö. Velkovska *A bizánci liturgikus év* szerint a 9. századi bizánci székesegyház kanonarionja nem ismeri a nyugati "Szent Háromnapot" (*triduum*), a lekcionárium csupán a "Szent és Nagy" Csütörtök, Péntek és Szombat ünnepléseinek rendelt szentírási szakaszokat hozza. A Nagyhét első három napja nem sokban különbözik egy átlagos nagyböjti hétköznaptól.

³⁵¹ *Ad nona autem omnes in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, colligent se et ibi usque ad horam primam noctis semper hymni et antiphonae dicuntur, lectiones etiam aptae diei et loco leguntur, interpositae semper orationes.* Itinerarium XXXII/1 (ford Ivancsó I.).

Kedd éjszakai látogatás a Tanítás barlangjában

A Máté Evangélium leír egy hosszú beszélgetést Jézus és a tanítványok között³⁵². Itt beszél Jézus a talentumokról, valamint az okos és balga szüzekről, amely példabeszédeknek az az üzenete, hogy kevés az idő, mindenkinek meg kell teremnie a hit gyümölcseit, különben nem jut be az Isten országába. A beszélgetés időpontja négy nappal húsvét előtt. A beszélgetés azután zajlik, hogy Krisztus a tanítványokkal meglátogatta a zsidó Szentélyt, ezután Ő és a tanítványok az Olajfák hegyén levő Tanítás Barlangjába húzódtak vissza. Itt jövendöli meg Jézus Jeruzsálem pusztulását apokaliptikus színekkel. A Tanítás Barlangjára épített Eleona bazilika teraszáról rálátni a zsidó Szentély terére, itt állva és a lerombolt nagytemplom romjait szemlélve a keresztény hívők különösen átérezhették a jézusi tanítást.

A Nagyhéten kedden késő éjszaka, miután minden szertartás befejeződött a Martyrionban, átvonulnak az Anasztasziszba, majd ünnepélyes menetben felmennek az Olajfák hegyére az Eleona templomba. Egeria leírja, hogy:

„... miután megérkeztek a templomba, a püspök bemegy abba a barlangba, amely barlangban szokta tanítani az Úr a tanítványokat, megkapja az evangéliumos könyvet, és maga a püspök olvassa fel állva az Úr szavait, ami a Máté Evangéliumban meg van írva.”³⁵³

Rövid befejezésként imát mondanak, megáldják a katekumeneket, majd hazavonulnak a városba. A leírtak alapján valószínűsíthető lehet, hogy elsősorban a húsvéti keresztelésre váró katekumenek lelki felkészítésére szolgált a szertartás. Valamennyi húsvét előtt felolvasott liturgikus szövegnek elsősorban pasztorációs és katekézis célja volt, a megemlékezés a történeti eseményről csak másodlagos.

Nagyszerdán felolvassák Judásnak a zsidókkal történt megállapodásáról szóló részt

Az alkonyati istentisztelet után az Anasztasziszban a püspök állva hallgatja, hogy egy pap felolvassa az Evangéliumból azt a részt, ahol Judás megegyezik a főpapokkal arról, hogy mennyiért adja el az Urat³⁵⁴.

„A püspök... a korláton belül áll, egy pap pedig a korlát előtt állva, fogja az Evangéliumot és felolvassa azt a részletet, ahol Iskarióti Judás elment a zsidókhoz és megállapodott velük, mit adjanak neki, ha átadja nekik az Urat. Amikor ezt a

³⁵² Mt 23,3 – 26,2.

³⁵³ *In qua ecclesia cum uentum fuerit, intrat episcopus intra spelunca, in qua spelunca solebat Dominus docere discipulos, et accipit codicem euangelii, et stans ipse episcopus leget uerba Domini, quae scripta sunt in euangelio in cata Matheo.* Itinerarium XXXIII/2 (ford Ivancsó I.).

³⁵⁴ Lk 22.3-6.

szöveget olvassák ott, olyan nagy az egész nép siránkozása és sóhajtozása, hogy senki sincs, aki nem hatódna meg könnyekig ebben az órában”³⁵⁵.

Az Egeria által leírt szertartásban az a fontos, hogy az árulás feltételezett idejében emlékeznek meg az Evangéliumban leírtakról. Az esemény helye, amely valószínűleg valamelyik főpap háza lehetett, a feledésbe merült. A jeruzsálemi rítus fontos elve, hogy azokat az eseményeket, amelynek helye ismeretlen, vagy feledésbe merült, csak felolvassák. A felolvasás helye általában az Anasztászisznál *intra cancellos* „a korlát mögött” van, a felolvasó maga a püspök. A püspök személye garantálta az elhangzó történet megkérdőjelezhetetlenségét, még ha a részletekre a jeruzsálemi hagyomány nem is emlékezik. Júdás rít árulásának történetét nem a püspök, csak egy presbiter olvassa fel, ezzel is elítélve a tettet.

2.6 Nagycsütörtöki események

Nagycsütörtökön³⁵⁶ mindannyian megáldoznak

A Húsvéti Szent Háromnap: Nagycsütörtök, Nagypéntek, Nagyszombat és Húsvétvasárnap, Római Katolikus Egyházunk legősibb hagyományai közé tartozik.³⁵⁷ A *Sacrum Triduum Paschale* megemlékezik Krisztus halálának és feltámadásának misztériumáról, Nagycsütörtökön *in Cena Domini* esti miséjével kezdődik és a feltámadás vasárnapjának alkonyati istentiszteletével fejeződik be. A Nagycsütörtöki *in Cena Domini* misének mind a mai napig ünnepi jellege megmaradt, az Eucharisztia alapítását ünnepli. Az utolsó vacsorát Jézus a zsidó húsvéti vacsora szabályai szerint vezette le. Az ősi római hagyomány Nagycsütörtökön a *traditio* átadását ünnepli, amelyben az Úr saját teste és vére által jutunk az üdvösségünkhöz.

Egeria leírja, hogy Jeruzsálemben Nagycsütörtökön³⁵⁸ is megtartják a reggeli istentisztelet, a III. és VI. imaórát. A jeruzsálemi rítus fontos elve, hogy egyetlen nagy az ünnepen sem hagynak el szokásos napi szertartást, csak abban az esetben, ha a két esemény időpontja ütközik.

³⁵⁵ *Episcopus ... stat intra cancellos, presbyter autem ante cancellum stat et accipit euangelium et legit illum locum, ubi Iudas Scariothes hiuit ad Iudeos, definiuit, quid ei darent, ut traderet Dominum, Qui locus at ubi lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus est totius populi, ut nullus sit, qui moueri non possit in lacrimis in ea hora.* Itinerarium XXXIV/1(ford Ivancsó I.).

³⁵⁶ Vö. Velkovska *A bizánci liturgikus év* szerint a 9. századig a bizánci székesegyház hagyományában Nagycsütörtökön került sor az alkonyati istentisztelet utáni megtartott lábmosság szertartására a hozzá tartozó olvasmányokkal. Velkovska megjegyzi, hogy a lábmosságra vonatkozó evangéliumok hosszas idézése arra mutat, hogy a 9. század előtt a „lábmosság színpadias rítusát nem alkalmazták”. (in *Liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 424.) Egeria sem látott ilyet Jeruzsálemben, az esemény liturgikus helyén egy nagy közös eucharisztikus ünneplés van a Martyrionban.

³⁵⁷ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 444-5.

³⁵⁸ Nagycsütörtökön vecsernye után történik a római rítusban az olajszentelés (múró).

Nagycsütörtök este az Utolsó Vacsorán történt egyházunk megalapítása, ez a jeruzsálemi keresztény közösség születésének időpontja. Ezen a napon nagy liturgiát végeznek a Martyrionban, amelyet a szokásosnál előbb kezdenek a délutáni VIII. órában, azzal a céllal, hogy befejezzék a X. órára, időt hagyva az ezután következő szertartásoknak:

„A nyolcadik órára összegyűlik az egész nép szokás szerint a Martyrionba, csak korábban, mint más napokon, mert hamarabb kell (haza)küldeni (a népet)...”

„ezen a napon eucharisztikus felajánlást végeznek a Martyrionban. és az elbocsátás körülbelül a tizedik órában történik”³⁵⁹

Egeria külön felhívja a figyelmet arra a nagycsütörtöki kivételes eseményre, hogy ezen a napon, az egész évben egyszer kinyitják a "post Crucem" ereklyekápolnát, ahol a püspök eucharisztikus áldozatot mutat be és az egész közösség megáldozik:

"Miután a Martyriumban befejeződött a szertartás, a post Crucem (kápolnába) mennek, ahol csak egy himnuszt énekelnek, a püspök imát mond és eucharisztikus áldozatot mutat be, majd mindannyian megáldoznak. E nap kivételével az egész év folyamán sosem végeznek felajánlást „a Kereszt mögött”.³⁶⁰

– írja Egeria.

Vessük részletesebb vizsgálat alá: az utolsó vacsora helye a hagyomány szerint³⁶¹ Sion kicsiny zsinagógájának a terasza. Elviekben ott kellene emlékeznie a keresztény közösségnek, fizikai akadályja nincs annak, hogy ott tartsák meg a megemlékezést, ennek ellenére az ünnepi liturgiát mégis a Martyrionban tartják. Lehetséges, hogy azért, mert bár a bizánciak által emelt Sion (nyolcszögletű) bazilika befogadóképessége jóval kisebb volt, mint a Martyrionnak,

Az okot keresve figyeljük meg, hogy az eucharisztikus liturgia a X. óra után zajlik, amely megfelel egy zsidó ünnepi estebéd időpontjának. Egeria aláhúzza, hogy *communicant omnes* „mindnyájan megáldoznak”³⁶², felhívja a figyelmünket arra, hogy a szertartás a „Kereszt mögötti” kápolnában rövid, *ibi unus hymnus tantum* itt csak egy himnuszt énekelnek. Feltételezhetjük, hogy a szertartás valószínűleg csak az anafórára szorítkozott.³⁶³

³⁵⁹ *Octava autem hora iuxta consuetudinem ad Martyrium colligit se omnis populus, propterea autem temporius quam ceteris diebus, quia citius missa fieri necesse est, fit ipsa die oblatio ad Martyrium et facitur missa hora forsitan decima ibidem.* Itinerarium XXXV/1 (saját fordításom).

³⁶⁰ *Facta ergo missa Martyrii uenitur post Crucem, dicitur ibi unus hymnus tantum, fit oratio et offeret episcopus ibi oblationem et communicant omnes. Excepta enim ipsa die una per totum annum nunquam offeritur post Crucem nisi ipsa die tantum.* Itinerarium XXXV/2 (saját fordításom).

³⁶¹ Lk 22.7-20.

³⁶² Egeria útinaplója (ford Ivancsó I.), 35.1-2.

³⁶³ Lehetséges, hogy ez a rövid szertartás egy régi, több száz éven át, a legüldözöttebb időben is folytatott vallási gyakorlat maradványa.

Lehetséges teológiai értelmezése a helyszín választásának: Jézus Krisztus kereszthalálával megváltotta a világot, ezért a áldozatának helyén, a Golgotánál kell megünnepelni. Fizikailag a zsidó pászkavacsora helyszíne a Sion zsinagóga volt. Húsvét után, Krisztus megváltó kereszthalála után, már úgy értelmezték hogy a megváltás helyszíne a Megváltó vérének kiömlésének helye, a Golgota, ezért helyezi át oda a *communio*-t a jeruzsálemi liturgia.

A 4. század végén Rómában ezen a napon került sor a bűnbánatot tartók kiengesztelődésére.³⁶⁴ Az esti órákban egy második misét tartottak a római székesegyházakban, amelynek témája Júdás árulása, az Eucharisztia alapítása, jobban mondva az Eucharisztia *tradidit* (átadása) a tanítványoknak volt.³⁶⁵ A lateráni bazilikában délben a pápa maga végzi az Úrvacsorára emlékező szentmisét, amelyben megszenteli a krizmát és az olajokat.

Nagycsütörtöki egész éjszakás virrasztás³⁶⁶ az Olajfák hegyén, majd nagypéntek hajnalban vonulás a Getszemáni kertbe

A csütörtöki pászkavacsora után Jézus „szokása szerint az Olajfák hegyére ment”³⁶⁷, Egeria leírása szerint Jeruzsálem lakói is miután megáldoztak a templomban, hazasiettek és megvacsoráztak, majd a Tanítás barlangja felett álló Eleona bazilikához siettek. Az éjszaka I. és V. órája között folyamatosan himnuszokat, a napnak és helynek megfelelő antifónákat énekelnek, hasonlóképpen olvasmányokat is olvasnak, könyörgéseket iktatnak közbe, felolvassák az Evangéliumnak azokat a részleteit, ahol az Úr ugyanezen a napon ugyanebben a barlangban ülve a tanítványaival beszélt.

„Ezután az éjszaka VI. órájában himnuszok éneklése közben az Imbomonra vonultak, ahol tovább folytatták a napnak és helynek megfelelő olvasmányok, himnuszok, könyörgések felolvasását és antifónák éneklését.”³⁶⁸

Egeria egy teljességgel kialakult és nagy részletességgel kidolgozott liturgia meglétéről számol be. Míg az Anasztásiszban és a *"post Crucem"*, a kereszt mögötti ereklyekápolnában bemutatott eucharisztikus áldozat mintegy fél-egy órát vett igénybe (természetesen az áldoztatás nélkül), az Olajfák hegyén egész éjjel mintegy 10 órán keresztül folyamatosan, szünet nélkül folyó liturgiáról számol be a zárándoknő.

³⁶⁴ Jeromos Epist. 77,4.

³⁶⁵ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 438.

³⁶⁶ Vö. Velkovska szerint a 9. századi bizánci hagyományban az ünnepélyes húsvéti virrasztás nem egész éjszakás, hanem részleges virrasztás.

³⁶⁷ Lk 22,36.

³⁶⁸ *Loca etiam ea de euangelio leguntur, in quibus Dominus allocutus est discipulos eadem die sedens in eadem spelunca. Itinerarium XXXV/4* (saját fordításom).

Mi lehet ennek az oka? Csakis az, hogy hosszú időig a keresztények csak lopva, álcázva végezhetek liturgikus cselekedeteket a Golgota előtt, de a várostól 3 km levő Tanítás barlangjában bátran összejöhettek és énekelhettek egész éjszaka, megemlékezhetek Megváltójuk haláláról és feltámadásáról.

További értelmezésre szorul az a tény, hogy mért kellett még hajnal előtt, az éjszaka utolsó órájában, sötétben kellett leereszkedniük a barlangtól 500 méterre levő Getszemané kerthez? Ha Krisztus a Tanítás Barlangjában tartózkodott, akkor ott is fogták el, ahogy a Lukács³⁶⁹ és János³⁷⁰ Evangéliumok alapján sejthető. Tudunk arról, hogy azon az éjszakán Jézus hosszan imádkozott az Atyához, kevésbé valószínű, hogy ebben a lelkiállapotban meneküléssel töltötte az idejét.

Viszont a Máté³⁷¹ és Márk³⁷² Evangéliumai határozottan állítják, hogy a Getszemané kertben történt az elfogás³⁷³. Egeria beszámol róla, a Getszemané kertbe való megérkezés után a virrasztók imádságot mondtak, himnuszt énekeltek, majd:

"Felolvasták az evangéliumnak azt a részletét, ahol elfogják az Urat. Amikor ezt a részletet olvassák, olyan (nagy) az egész nép sóhajtozása és siránkozása könnyekkel, hogy talán egészen a városig elhallatszik!"³⁷⁴

Itt láthatjuk a jeruzsálemi liturgia nagyszerű megoldását arra, hogy ha az "egybehangzó" Evangéliumok ellentmondanak egymásnak. Kétfajta megőrzött hagyomány találkozik: Jézus tanítása a barlangban és a Getszemáni kerti elfogás: Jeruzsálem mindkét eseményt megtartja az ünnepi liturgiában és ünnepli. Az Evangéliumokat tartja elsődleges és meghatározó forrásnak, a néphagyomány csak másodlagos.

³⁶⁹ Lk 22,47.

³⁷⁰ Jn 18,1-2.

³⁷¹ Mt 26,36-46.

³⁷² Mk 14,32-42.

³⁷³ Márpedig Mátéra bizton alapozhatunk jeruzsálemi és zsidó hitéleti kérdésekben, hiszen odavalósi volt!

³⁷⁴ *Item legitur ille locus de euangelio, ubi comprehensus est Dominus. Qui locus ad quod lectus fuerit, tantus regitus et mugitus totius populi est cum fietu, ut forsitan porro ad ciuitatem gemitus populi omnis auditus sit. Itinerarium XXXVI/3 (saját fordításom).*

2.7 Nagypénteki szenvedéstörténet³⁷⁵

Római Katolikus Egyházunkban a Nagypénteki nap jelenlegi celebrációja – amely különböző hagyományok szintézisének gyümölcse – igeliturgiából, kereszthódolásból és szentáldozásból áll.³⁷⁶ Az igeliturgiában az ünnepélyesen felolvasott szenvedéstörténet, a könyörgésekben az átélt szenvedés, a szentáldozásban a szenvedés átvállalása jelenik meg. Több mai katolikus forrás jelezte, hogy a nagypénteki szentáldozás problematikus, alapvető teológiai probléma az, hogy az Eucharisztia vételének mindig ünnepi jellege van, a Nagypéntek pedig a legszomorúbb nap az egész évben. A jeruzsálemi liturgia az általános közösségi áldoztatást Nagycsütörtökön, az Utolsó Vacsora időpontjában hajtja végre. Nagypénteken nem áldoztat, viszont Kereszthódolást mutat be az Igazi Kereszt előtt, majd a Golgota előtt hosszú megemlékezést tart.

A jeruzsálemi liturgia szinte percre pontosan követi az Evangéliumokban leírt eseményeket, a római liturgia a teológiai megfeleltetés szerint szabadabban csoportosít.

Nagypénteki szenvedéstörténetet a 4. századi, immár kereszténnyé lett Jeruzsálemben az eredeti helyszíneken megjeleníthették – passiószerűen „eljátszhatták” volna, semmi sem akadályozta.³⁷⁷ Mégsem így tettek, valószínűleg az ősi keresztény hagyomány hiányzott Krisztus elítélésének, megostorozásának, megszégyenítéseinek helyszínein. Az elnyomatás évei alatt az Antonius erőd és Heródes palotája mindvégig a római haderő által megszállt terület volt, nem köthető hozzájuk semmilyen a hagyomány. Azokon a helyszíneken, ahol nem maradt fenn hagyomány, a jeruzsálemi liturgia nem építi vissza.

Nagypénteken reggel a *ante Crucem* felolvassák Pilátus ítéletét

A Nagycsütörtökről nagypéntekre virradó éjszakát a hívek virrasztva töltötték a hagyomány által megjelölt helyszíneken: az Olajfák hegyén. Krisztus elfogásának helyszínétől, a Getszemáni kertből ünnepi menetben a Kereszthez vonulnak, ahol az Evangélium szavait olvassák:

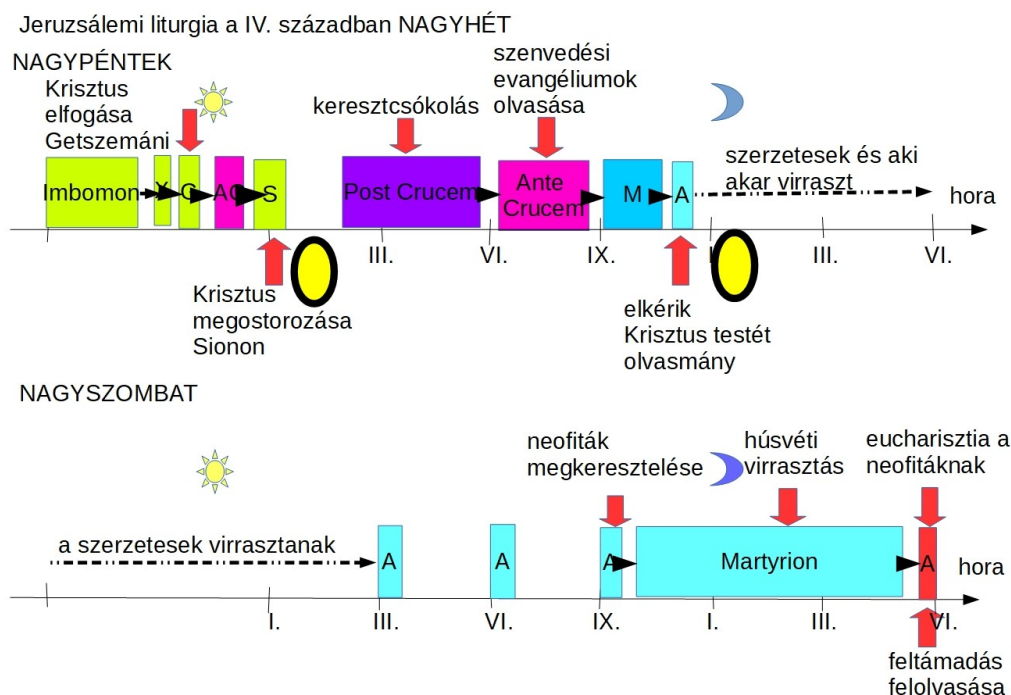
„Amikor *ante Crucem*, azaz az (Igazi) Kereszt elé kerülnek, már fényes világosság van. Ott az Evangéliumnak azt a részletét, amikor az Urat Pilátus elé viszik, és mindent, amit Pilátus mondott az Úrnak és a zsidóknak, felolvassák.”³⁷⁸

³⁷⁵ Vö. Velkovska szerint a 9. századi bizánci hagyományban nagypénteken különös tiszteletet adnak a Szent Lándzsának, majd a patriarcha katekézist tartott a kijelölteknek a Hagia Iréné templomban. Az alkonyati istentisztelet alatt felolvassák a szenvedéstörténet hosszú, vegyes perikópáját részleteket a Mt27,1-38, Lk 23,39-43, Mt 27,39-54, Jn19,31-37, Mt 27,55-61. Szombat utrennyéjének végén olvassák a Ez 37,1-14, 1, Kor 5,6-8, Gal 3,13-14.

³⁷⁶ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 447.

³⁷⁷ A Passió helyszíneinek „rekonstrukciójára” a keresztetek idejében került sor, amikor kialakították a Via Dolorosát, a keresztút több meg nem határozott helyszínét a latin negyed főutcájára tették át.

³⁷⁸ *Ante Crucem autem at ubi uentum fuerit, iam lux quasi clara incipit esse. Ibi denuo legitur ille locus de euangelio, ubi adducitur Dominus ad Pilatum, et omnia, quaecumque scripta sunt Pilatum ad Dominum dixisse aut ad Iudeos,*

A Nagypéntek reggeli szertartás végén a püspök kedves szavakkal búcsúzik a hívektől, azt mondja, hogy tudja, nagyon fáradtak az egész éjszakai virrasztástól és énekléstől, de várja őket vissza pihenésük után, hogy:

„a nap második órájától a hatodikig mindannyian álljatok készen itt arra, hogy a Kereszt szent fáját megláthassátok!”³⁷⁹

Nagypénteken reggel a Megostorozás Oszlopához vonulnak

Az *Itinerarium* hitelességét nagyban alátámasztja egy apró részlet Egeria leírásában, amelyben beszámol arról, hogy a hívők nagypénteken reggel a Sion templomához vonulnak, hogy tisztelgjenek a Megostorozás Oszlopa előtt, amelyet ott őriztek. Az ostorozás helyszíne az Antonius erőd előtt lehetett, de az oszlopot megszerezhették a keresztények még a pogány időkben, és az egyedüli biztos helyen: a Sion zsidókeresztény zsinagógájában helyezhették el.

Jóval későbbi történeti forrásokból tudjuk,³⁸⁰ hogy a kicsiny Sion zsinagógára a keresztiesek által épített gótikus felső teremben (amelyet a nagyközönség úgy ismer, mint az Utolsó Vacsora

totam legitur. Itinerarium XXXVI/4 (saját fordításom).

³⁷⁹ „...ad horam prope secundam diei omnes parati estote hic, ut de ea hora usque ad sextam "sanctum lignum crucis" possitis uidere. Itinerarium XXXVI/4 (saját fordításom).

³⁸⁰ Kroll, *Jézus nyomában*, 456.

termét) állt a Megostorozás Oszlopának egyik darabja. A másik darabját még Egeria jeruzsálemi látogatása előtt Szent Ilona Konstantinápolyba vitette, mai napig az Konstantinápolyi Ortodox Patriarchátus templomában az ikonosztázába befalazva található.³⁸¹

„Ezt követően, miután befejeződött a szertartás a Keresztnél; de még mielőtt a nap teljesen felkelne, mindannyian lelkesülten sietnek Sionhoz az oszlophoz, amelynél megkorbácsolták az Urat”.³⁸²

Kereszthódolás³⁸³ Nagypéntek II. és VI. óra között a "*post Crucem*" kápolnában

Egyedülállóan nagyszerű szertartásról számol be Egeria *Itinerarium*ában, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy látogatása idejében a Szent Kereszt legalább egy darabja még Jeruzsálemben volt. Leírása szerint a szent fát egy aranyozott ezüst ládában őrizték, amelyet csak egy évben egyszer nyitottak fel. A zarándoknő nem határozta meg az őrzési helyét, de előzőekben már tárgyaltam azt a feltételezésemet, hogy a *post Crucem* „Kereszt mögötti” megnevezésű kápolnát a Szent Kereszt és számos más legszentebb keresztény ereklye őrzésére építették.

A történeti dokumentumok szerint 335. szeptember 13-án szentelték fel a Martyriont, és a hagyomány szerint a rá következő nap szeptember 14-én³⁸⁴ mutatták fel a népnek az Igazi Keresztet az új Martyrionban. Egeria az Enkainia (Ενκαίνια) azaz Templomszentelés ünnepének többfajta magyarázatát adja: az egyik ezek közül az, hogy ezen a napon találták meg a Szent Keresztet:

"Ezeknek a szent templomoknak felszentelését a legnagyobb pompával ünneplik meg, mert azon a napon találták meg az Úr keresztjét.”³⁸⁵

Egeria leírásában nem említi Szent Ilona személyét, sem azt, hogy ő találta volna meg a Szent Keresztet, de a később a Szent Ilona kápolnájának nevezett altemplomról sem ír. A legenda szerint Szent Ilona 326-7 évben lezajlott jeruzsálemi látogatásakor a Golgota mellett fekvő bányaüregben találta meg a Szent Kereszt darabjait, amelyből az ősz „augusta” az egyik darabot magával vitte Rómába³⁸⁶, másikat fiához Konstantinápolyba küldte, egy darabot – amelyet Egeria látott – Jeruzsálemben hagyott.

³⁸¹ A római Basilica di Santa Prassede-ben található oszlop más anyagból készült, mint az előbb említett két maradvány, viszont, ellentétben az első két töredékkal, formája követi a megostorozáshoz használt római szégyenoszlopok mintáját.

³⁸² *Post hoc ergo missa facta de Cruce, id est antequam sol procedat, statim unusquisque animosi uadent in Syon orare ad columnam illam, ad quem flagellatus est Dominus.* Itinerarium XXXVII/1(saját fordításom).

³⁸³ Vö. Velkovska beszámol arról, hogy a konstantinápolyi typikon szerint 9. századi bizánci hagyományban az ünnepélyes kereszthódolás már több napig, keddtől péntekig tartott.

³⁸⁴ Ma szeptember 14-én a Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepét tartjuk.

³⁸⁵ *Harum ergo ecclesiarum sanctarum encenia cum summo honore celebrantur quoniam crux Domini inventa est ipsa die.* Itinerarium XLVIII/1(Ivancsó I. ford)

³⁸⁶ Jelenleg a római Santa Croce in Gerusalemme bazilikában van.

A 7. századból maradt fenn a római székesegyházak papi celebrációinak leírása, amely szerint Nagypénteken az igeliturgiát összekötötték Kereszthódolással és a hívek közös áldoztatásával.³⁸⁷ A 8. században a Kereszthódolás bekerül a pápai liturgiába, de a pápa és a klérus nem áldozik. Augé kifejti, hogy a rítus gyökere a jeruzsálemi liturgia. Egeria pontosan leírja a barátnőinek szánt levélben a Kereszthódolás rítusát Jeruzsálemben, mint jeruzsálemi különlegességet:

„És ilyen módon a püspök trónusát, Golgota keresztje mögött (a »post Crucem« ereklyekápolnában) helyezik el; ami (azaz a püspöki trónus) most ott van (értsd: a püspöki trónust ott tartják)³⁸⁸, a püspök helyet foglal az ülésen; eléje egy leterített asztalt tesznek; az asztal körül a diakónusok állnak, és az (asztalra) aranyozott ezüst (koporsószerű) ládát³⁸⁹ tesznek, amiben a Szent Kereszt fája van. Azért őrzik így, mert figyelik, ahogy itt szokás. Az egész nép egyenként érkezik, a hívők és katekumenek egyaránt, meghajolnak az asztal előtt, megcsókolják a szent fát és tovább haladnak.³⁹⁰

A püspök a számára erre az alkalomra odakészített asztalhoz ül, kezeit a szent fa két végére teszi, és fogadja a hívőket. A keresztények egyesével a Kereszthez járulnak, az egyik ajtón bevonulva, a másikon kimenve.³⁹¹ A Szent Keresztet a püspökön kívül diakónusok védik, akik a Kereszthódolás alatt körülállják az asztalt, és éberren figyelnek, nehogy valaki kiharapjon egy darabot a szent fából.³⁹²

³⁸⁷ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 438.

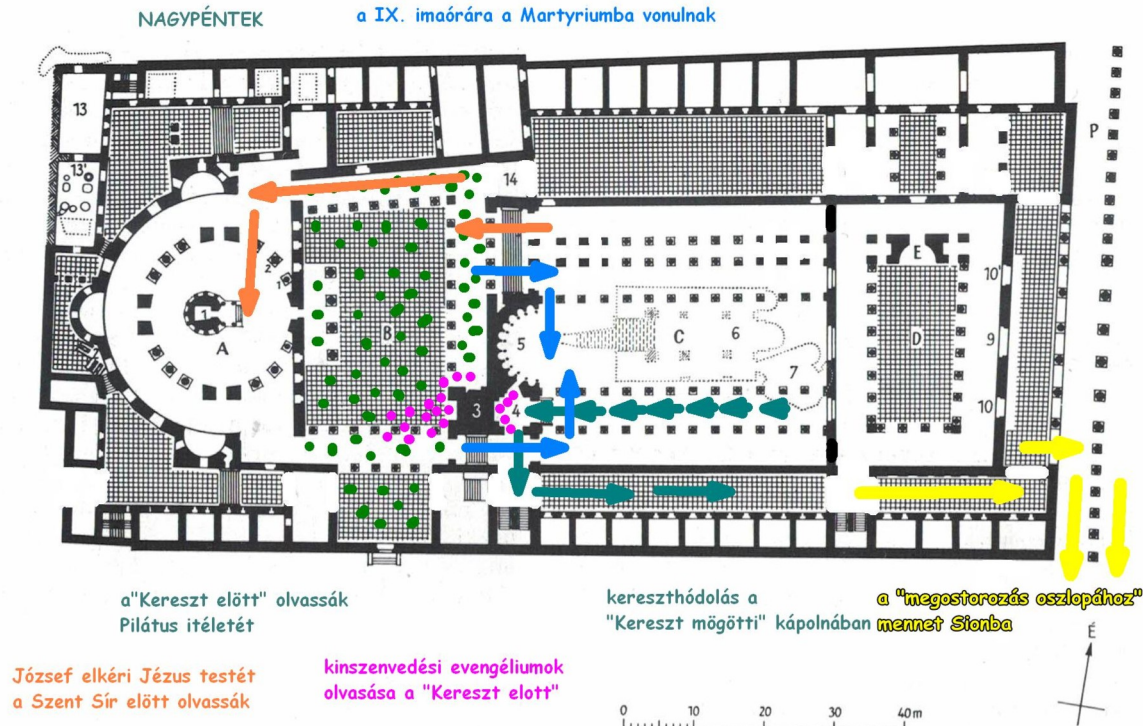
³⁸⁸ A püspöki trónust az ünnepek között a „post Crucem” ereklyekápolnában tartották, amiről Egeria azt írja: *quae stat nunc* „ami most is ott van”, Lehetséges, hogy a szék a legelső jeruzsálemi püspököké volt: idősebb Jakab apostolé, vagy magáé Szent Péteré, aki legelőször vezette a „kenyértörést” Jeruzsálemben. A liturgiában a püspököt kiemelt ülőhely illeti meg: ha nem vesz részt a szertartásban, a templom jobb oldalán a szentély előtt áll egy trónus számára. Az Evangélium olvasásának illő helye az oltár mögött álló „magas trónus”, ahonnan a püspök mint Krisztus képviselője szól.

³⁸⁹ A Kereszt nem egy „ládika”-ban, hanem egy nagyobb, koporsószerű ládában volt, ami azt jelentette, hogy a Jeruzsálemben maradt Szent Kereszt darab hossza legalább egy ember magasságú volt.

³⁹⁰ *Et sic ponitur cathedra episcopo in Golgotha post Crucem, quae stat nunc, residet episcopus in cathedra, ponitur ante eum mensa sublimatea, stant in giro mensa diacones et affertur loculus argenteus deauratus, in quo est lignum sanctu crucis. Hoc autem propterea sic custoditur, quia consuetudo est, ut unus et unus omnis populus ueniens, tam fideles quam cathecumini, acclinantes se ad mensam osculentur sanctum lignum et pertranseant.* Itinerarium XXXVII/1-2 (saját fordításom).

³⁹¹ Becslésem szerint a zarándokasszony által megjelölt 4 órás időtartam alatt a mintegy 2000 – 3000 hívő tudta tiszteletét tenni.

³⁹² A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: a feltámadási körmenet után történik a szent kereszt és a feltámadási ikonnak a nép általi csókolása.

19. ábra Nagypénteki liturgikus mozgások a Szent Sír templomban

Keresztrefeszítés idején - a VI. és IX. óra között megszakítás nélkül olvasmányokat olvasnak *ante Crucem* átriumban

Nagypénteken a VI. órára „Kereszt előtt”-i átrium úgy megtelik jeruzsálemiekkel és zarándokokkal, hogy az ajtókat sem lehet becsukni a tömeg miatt. Valóban, az átrium befogadóképessége csak 4500 fő. A püspöknek egy trónszéket tesznek a Golgota elé, és a hívők előtt három órán keresztül olvasmányokat olvasnak:

„A püspöki széket a (Golgotán álló) kereszt elé állítják, és a VI. órától a IX. óráig nem tesznek mást, mint a szentleckéket olvasnak fel a következő módon: először is olyan zsoltárokat olvasnak, amelyek a szenvedésről szólnak, majd az apostolok leveleiből és az Apostolok Cselekedeteiből, azt ahol az Úr szenvedéseiről beszélnek, az Evangéliumokból azokat a részeket, ahol az Úr szenvedett, a prófétáktól azokat a részeket, ahol az Úr szenvedéséről jövendölnek, az Evangéliumokból azt, ami a szenvedéséről szól, a próféták írásaiból felolvassák Jézus szenvedéseit megjövendölő részeket, azért hogy bemutassák az egész népnek, hogy semmi sem történt meg, ami nem lett volna előre megmondva”.³⁹³

³⁹³ „Epicopo autem cathedra ponitur ante Cruce, et de sexta usque ad nona aliud nichil fit nisi leguntur lectiones sic: id est ita legitur primum de psalmis, ubicumque de passione dixit, legitur et de apostolo siue de epistolis apostolorum uel de actionibus, ubicumque de passione Domini dixerunt, Episcopo autem cathedra ponitur ante Cruce, et de sexta usque ad nona aliud nichil fit nisi leguntur lectiones sic, nec non et de euangeliiis leguntur loca, ubi patitur, item legitur de prophetis, ubi passurum Dominum dixerunt, item legitur de euangeliiis, ubi passionem dicit, ut ostendatur omni populo, quia, quicquid dixerunt prophetae futurum de passione Domini. Itinerarium XXXVII/5-6 (saját fordításom).

Egeria leírja, hogy nincs senki, se kicsi, se nagy, aki nem sírná el magát ebben a szomorú három órában.³⁹⁴

20. ábra A Golgota ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból: Krisztus helyén a jeruzsálemi püspök ült³⁹⁵, és Nagypénteken innen olvasta fel a kínszenvedési evangéliumokat.

Abban az órában, amikor az Úr kiadta a lelkét, a Martyrionba mennek és a IX. imaórát ott végzik el

A IX. imaóra tematikája szorosan kapcsolódik Krisztus halálához, különben elhagyták volna ezt a mindennap ismétlődő szertartást.

„És amikor a *Kereszt előtti* a szertartás befejeződött, azonnal mindenki a nagyobb templomba, a Martyriumba megy, és azt teszik, ami szokásos a IX. órától a Nagyhéten, amikor összegyülekeznek a Martyrionban a Nagyhét végéig”³⁹⁶

Az Anasztásziszban felolvassák azt a részt, ahol József elkéri Pilátustól Jézus testét

³⁹⁴ A görögkatolikus szertartás nagycsütörtök este végzett, de nagypéntek reggelinek számító szertartásban emlékezik meg a Passióról, és olvassa a kínszenvedési evangéliumokat.

³⁹⁵ A képen ábrázolják a jeruzsálemi püspökök rituális trónusát, amelyet csak Nagycsütörtökön és Nagypénteken hoztak ki az ereklyekápolnából és használtak, a trónus a legelső jeruzsálemi püspököktől származhatott, akár Jakabtól, vagy Pétertől lásd Itinerarium XXXVII/1 „*residet episcopus in cathedra*”.

³⁹⁶ *At ubi autem missa facta fuerit de ante Cruce, statim omnes in ecclesia maiore ad Martyrium (procedunt et) aguntur ea, quae per ipsas septimana de hora nona, qua ad Martyrium conuenitur, consueuerunt agi usque ad sero per ipsa septimana.* Itinerarium XXXVII/8 (saját fordításom).

Ezután az Anasztásziszba vonulnak és rövid szertartásban felolvassák az Evangéliumból azt a részt, ahol József elkéri Pilátustól Jézus testét és új sírba helyezi.

„És amikor megérkeznek, az evangélium azt a passzusát olvassák, ahol József elkéri Pilátustól az Úr testét; és új sírba helyezi”³⁹⁷.

A nép nagyon fáradt, ezért a püspök nem kéri, hogy virrasztanak, de a fiatal és jó erőben levő szerzetesek tovább virrasztanak, egész éjszaka himnuszokat és antifónákat énekelnek:

„virrasztanak a klerikusok, vagyis azok, akik erősebbek a többiekénél, vagy fiatalabbak, himnuszokat és az antifónákat énekelnek egész éjjel reggelig”³⁹⁸.

2.8 Nagyszombaton keresztelik meg a neofitákat³⁹⁹

Római Katolikus Egyházunkban a Nagyszombat az eltemetett Krisztus napja, nincs saját liturgiája⁴⁰⁰. Az Egyház virrasztva várja Krisztus feltámadását, javasolja a böjtölést és az Úr sírjánál való elmélkedő időzést.⁴⁰¹

„A húsvéti virrasztásokat ugyanúgy végezték, ahogyan mi is, azzal az egy kiegészítéssel, hogy a gyerekek (gyerekek a hitben, azaz neofiták), amikor megkeresztelkedtek és beöltöztek, miután kiléptek a (keresztelő) kútból, először a püspökkel együtt az Anasztásziszba vezették őket...”⁴⁰².

Nagyszombaton Jeruzsálemben keresztelési szertartást tartottak. Egy külön épületben, a Baptisteriumban végezték, amely a Szent Sír templomtól délre feküdt, egy régészeti nem azonosítható helyen. Fő tartozéka egy nagyméretű földbe ásott medence volt – amelyet sok keresztelőkápolnában felülről kereszt formában alakítottak ki – egy bevezető és egy kivezető lépcsősorral. A katekumenek teljes bemerüléssel keresztelkedtek. Ezután fehérbe öltözködtek, és a püspökkel együtt beléphettek az Anasztásziszba. Himnuszokat énekeltek, a püspöktől elnyerték az

³⁹⁷ *Et ibi cum uentum fuerit, legitur ille locus de euangelio, ubi petit corpus Domini Ioseph a Pilato, ponet illud in sepulcro nouo.* Itinerarium XXXVII/8 (saját fordításom).

³⁹⁸ *Clerici autem vigilant ibi, id est qui aut fortiores sunt aut iuueniores, et tota nocte dicuntur ibi hymni et antiphonae usque ad mane.* Itinerarium XXXVII/9 (saját fordításom).

³⁹⁹ Vö. Velkovska leírja, hogy a 9. századi bizánci hagyományban az ünnepélyes húsvéti virrasztás nem teljes éjszakai, hanem részleges virrasztás, amely alkonyatkor kezdődik egy szokásos szombati zsoltározással, majd igeliturgia követi hét vagy több olvasmánnyal az Ószövetségből, amelynek ideje alatta a pátriárka elvégzi a keresztelőkápolnában a keresztény beavatást, majd ezután ünnepélyesen bevezeti a fehérbe öltözött neofitákat a székesegyházba, hogy ő maga végezze az Eucharisztikus Liturgiát.

⁴⁰⁰ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 447.

⁴⁰¹ Ennek a kegyes gyakorlatnak felelnek meg lengyel testvéreink, amikor Nagyszombaton kizárólagos elfoglaltságukként a város (Varsó) szinte összes Szent Sírját végiglátogatják, társadalmi eseménnyé téve a keresztény ünnepet.

⁴⁰² *Uigiliae autem paschales sic fiunt, quemadmodum ad nos, hoc solum hic amplius fit, quod infantes, cum baptidiati fuerint et vesteti, quemadmodum exient de fonte, simul cum episcopo primum ad Anastase ducuntur.* Itinerarium XXXVIII/1 (saját fordításom).

áldást, majd a püspökkel együtt átvonultak a Martyrionba a virrasztásra. A szertartás végén a hívőkkel együtt visszatértek az Anasztázisba és a hívekkel együtt járulhatnak az eucharisziához.⁴⁰³

A nagyszombati virrasztás latin és jeruzsálemi rítusa akkorra már egységes

A Nagyszombat eredetileg aliturgikus nap volt, amelyet az imádságnak, bűnbánatnak és a böjtnek szenteltek.

A Szent Háromnapnak és az egész nagyhétnek a kiemelkedő pillanata a húsvéti virrasztás, ami a *totum pashale sacramentum*ot ünnepli.⁴⁰⁴ Siricius pápa levele 385-ből kijelenti, hogy a húsvéti virrasztás a keresztség nagy éjszakája⁴⁰⁵. Későbbi 7. századi liturgikus iratok (pápai liturgia és a római székesegyházak liturgiája) arról tanúskodnak, hogy a húsvéti virrasztás része volt az igeliturgia és az eucharisztikus ünneplés (Jeruzsálemben az Egeria által leírt virrasztásnál ezek a részek teljességgel hiányoztak). A lateráni igeliturgiában a homíliát maga a pápa tartja. Az időpontja szombat esti órák. A különálló húsvétvasárnapi mise későn jelenik meg, eucharisztikus áldozatát a szombati virrasztás befejezésének tartják (hasonlóan a korai 1-2. századi ősliturgiához, amely teljes éjszakai virrasztás befejezéseként vasárnap hajnalban áldoztat).

Egeria leírja, hogy Jeruzsálemben a szombati nap megtartják a szokásos istentiszteleteket, de elhagyják a IX. imaórát (mivel az Krisztus kereszthaláláról szól, amely előző nap történéseihez tartozik).

Liturgiátörténeti jelentősége van annak, hogy Egeria tanúsítja, hogy a nagyszombati virrasztást Jeruzsálemben ugyanolyan módon végezték mint a latin egyházakban:

„A húsvéti virrasztás pedig ugyanúgy történik, mint nálunk, ugyanabban az órában, ugyanazon a napon történik a virrasztás. És miután a nagyobb templomban megtörtént a virrasztás, azonnal Anasztázisba vonulnak a himnuszokkal, és ott újra felolvassák a feltámadási Evangélium egy szakaszát...”⁴⁰⁶

⁴⁰³ Nekem az *Itinerarium* leírása alapján úgy tűnik, hogy Egeria nem vett részt ezeken a keresztelési szertartásokon (nem volt ott semmi dolga), mert bár máshol nagyon részletekre törő, erről nem ír le semmit, valószínűleg csak azt láthatta, amikor bevonultak a neofiták a püspökkel együtt.

⁴⁰⁴ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 439.

⁴⁰⁵ Siricius *Epist* 1,2 in PL 13, 1134-1135.

⁴⁰⁶ *Uigiliae autem paschales sic fiunt, quemadmodum ad nos. Ea autem hora fit missa uigiliarum ipsa die, qua hora et apud nos. Et post facta missa uigiliarum in ecclesia maiore statim cum hymnis uenitur ad Anastase et ibi denuo legitur ille locus euangelii resurrectionis.* *Itinerarium* XXXVIII/1 (saját fordításom).

2.9 Húsvétvasárnap és a fényes hét Jeruzsálemben

A 4. századi ember számára az Úr feltámadásának ünnepe nem csak egy napra, a Húsvétvasárnapra szorítkozott, mert ahogy Krisztus szenvedéstörténetét egy hét alatt élte át, úgy feltámadásának örömét is egy hét hosszan ünnepelte.⁴⁰⁷ Egeria számára a nyolc napos húsvéti ünnepcsoport, az „*octauas*”, nem ismeretlen, húsvéti fényes hetet tanúsága szerint mint Keleten, mind Nyugaton megünnepelték:

„A nyolc húsvéti napon ők ugyanúgy vesznek részt, mint nálunk (szokás), és a szertartásokat az előírások szerint végzik Húsvét nyolc napján, mint Húsvétkor bárhol a nyolcad alatt.”⁴⁰⁸

A továbbiakban Egeria beszámol arról, hogy milyen volt a jeruzsálemi fényes hét ünnepi rendje, hogyan oszlottak meg a nagyobb templomok között a szertartások:

„Szertartást (eucharisztikus liturgiát) tartanak az első vasárnap a nagyobb templomban, ami a Martyrion, a hét második, majd a hét harmadik napján is, ahol a szertartás mindig oly módon történik, hogy a Martyrionból az Anasztászisba vonulnak himnuszok éneklése közben. A negyedik nap az Eleonában tartják (a szertartást), az ünnep ötödik napján az Anasztászisban, a hatodikon Sion templomában, szombaton a "Kereszt előtt", az Úr napját, a nyolcadot ismét a nagytemplomban, a Martyrionban”^{409 410}.

Augé szerint figyelmet érdemel, hogy 7. századi Rómában a húsvéti az ünneplés három helyen zajlik: a Lateráni Bazilikában kezdődik, csúcsponti mozzanata a körmenet és a megállás a keresztelő kápolnában és a Santa Croce in Gerusalemme-ben történő a Szent Kereszt előtti tiszteletadással fejeződik be⁴¹¹. Bár valószínűleg nincs kapcsolata a jeruzsálemi liturgiával, de Róma a 7. században ugyanazon liturgiai elemeket használja, mint amelyeket a jeruzsálemi liturgia alkalmazott.

⁴⁰⁷ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: Húsvét ünnepén az Egyház három egymás utáni nap mutat be ünnepi liturgiát.

⁴⁰⁸ *Octo autem illi dies paschales sic attenduntur, quemadmodum et ad nos, et ordine suo fiunt missae per octo dies paschales, sicut et ubique fit per pascha usque ad octauas.* Itinerarium XXXIX/1 (saját fordításom)

⁴⁰⁹ *Proceditur autem ipsa die dominica prima in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, et secunda feria et tertia feria, ubi ita tamen ut semper missa facta de Martyrio ad Anastase ueniat cum hymnis, Quarta feria autem in Eleona proceditur, quinta feria ad Anastase, sexta feria in Syon, sabbato ante Cruce, dominica autem die, id est octauis, denuo in ecclesia maiore.* Itinerarium XXXIX/2 (saját fordításom) (Ivancsó professzor felhívja a figyelmünket, hogy itt a „proceditur” kifejezés az eucharisztikus liturgiát jelöli).

⁴¹⁰ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: az egész fényes hét alatt az ikonosztázion ajtaja nyitva marad.

⁴¹¹ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 441.

A Húsvét nyolcadját a római egyház *post albasnak* mondja és ünnepli, már a 7 század után a latin egyházban a nyolcad elveszítette jelentőségét, napjainkra csak a Húsvétvasárnapnak, -hétfőnek és -keddnek maradt liturgiája.

Tanítás az Eleonában, pontosabban a Tanítás Barlangjában minden nap délután

Fényes héten minden nap, majd aztán pünkösdig minden vasárnap délután a Tanítás barlangjába megy a püspök és szentleckét tart a neofitáknak.⁴¹² A Tanítás Barlangjában Jézus sokat tartózkodott, kellemes hűvös hely volt a legforróbb napokban is, ott tanította tanítványait.

„Húsvét mind a nyolc napján ebéd után felmegy a püspök az egész papsággal és az összes »gyermekkel« (vagyis azokkal, akik akkor keresztkedtek) és mindazokkal, akik mint vezeklők, sok férfi és nő, tanulni akarnak az emberek közül, az Eleona templomához a barlanghoz, ahol Jézus tanította tanítványait”⁴¹³

2.10 Tamás vasárnapi menet a Sion templomhoz

A nyolcad lezárásaként tartják meg a Tamás vasárnapot. Az ünnep mondanivalója a hitetlen apostolról szól, aki mivel nem látta saját szemével, nem hitte el Jézus feltámadását. Bármely jeruzsálemi zarándok jobb hívőnek tudhatta magát, mert bár ők se látták az Úr test szerinti feltámadását, mégis hitték, és bíztak abban, hogy az üdvösséget elnyerik. A jelenet eredetileg a Sion templomban játszódott, a jeruzsálemi liturgia ugyanazon a helyen ünnepli, ott történik Tamás apostol történetének olvasása:

„És akkor az összes ember együtt himnuszok éneklése közben a püspököt elvezette Sion templomához. Érkezéskor himnuszokat énekeltek, amelyek alkalmasak voltak a helyre és a napra, és végül az Evangéliumból elolvasták azt a részt, amikor húsvét utáni nyolcadik nap az Úr belépett oda, ahová a tanítványok összegyűltek, és megróttá Tamást, mert hitetlen volt.”⁴¹⁴

⁴¹² Református testvéreinknél is szokás Húsvét hetében „katekézist” tartani, amikor a lelkész kikérdezi az híveket, hogy helyesen értelmezik-e a feltámadás eseményeit.

⁴¹³ *Ipsius autem octo diebus paschalibus cotidie post prandium episcopus cum omni clero et omnibus infantibus, id est qui baptidati fuerint, et omnibus, qui aputactitae sunt uiri ac feminae, nec non etiam et de plebe quanti uolunt, in Eleona ascendent ... in qua est spelunca, in qua docebat Iesus discipulos.* Itinerarium XXXIX/3 (saját fordításom).

⁴¹⁴ *...et inde omnis populus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum usque ad Syon, Ubi cum uentum fuerit similiter dicuntur hymni apti loco et diei, legitur denuo et ille locus de euangelio, ubi octauis paschae ingressus est Dominus, ubi erant discipuli, et arguet Thomam, quare incredulus fuisset.* Itinerarium XL/2 (saját fordításom).

2.11 A jeruzsálemi „octauas”-ok, azaz nyolcnapos ünnepek: az Epifánia és a Hüpapante

A szentföldi nép munkás hétköznapijait három nagy ünnepi időszak szakította meg: az Epifánia, a Húsvét az ünnepzáró Pünkösddel és a Templomszentelés fényes hetei. Egeria hűségesen beszámol ezekről az ünnepekről, a továbbiakban fordítsuk figyelmünket az ő leírására.

2.11.1 Epifánia (ἐπιφάνεια) ünnepe (Megtetesülés vagy Istenjelenés)

A betlehemi előünnepre vonatkozó lapot kiszakították Egeria Útinaplójából, de azért a *Itinerarium* egyértelműen jelzi, hogy a Megváltó születési helyének Betlehemet tartották Mikeás próféta jövendölésének⁴¹⁵ megfelelően: „*de te, Efrata (Betlehem), bár a legkisebb vagy Júda nemzetségei között, mégis belőled születik majd nekem, aki uralkodni fog Izrael felett.*”

A születés barlangja felett Nagy Konstantin épített egy nagyszerű templomot 326-ban. Az előünnepre a jeruzsálemi püspök Betlehembe megy, majd a főünnepre, amelyet a Szent Sír komplexumban tartanak, visszatér Jeruzsálembe, de közben Betlehemben tovább folyik az ünnepi szertartás:

„Betlehemben teljes nyolc napon át naponta díszesen és örömmel ünnepelnek a papok és a hely teljes klérusa, valamint a szerzetesek, akik erre a helyre vannak rendelve. Minden egyes idevalósi szerzetes hajnalig (virrasztva) a betlehemi templomban himnuszokat vagy antifónákat énekel.”⁴¹⁶

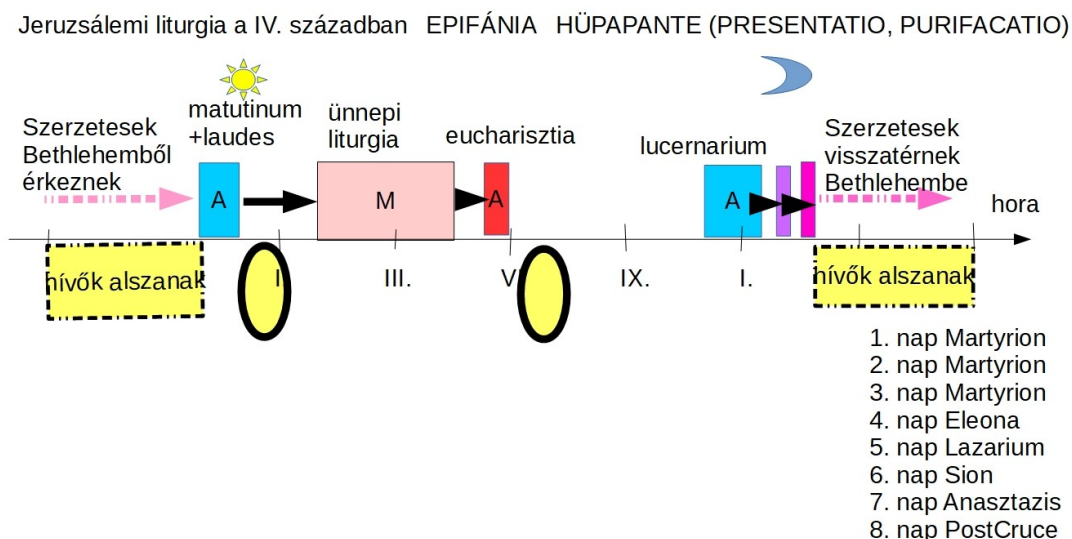
A betlehemi liturgiát leíró lapok hiányoznak az *Itinerarium*ból, ezért Egeriától csak arról értesülhetünk, hogy a fáradt szerzetesek Epifánia ünnepének napján a hajnali órákban megérkeznek Betlehemből Jeruzsálembe. A távolság 11 km, ezt lassan megtéve körülbelül 4 órát tesz ki, tehát éjfél tájt kellett Betlehemből indulniuk.

A nyolcnapos ünnepkört valószínűleg a Jeruzsálembe érkező zarándokok nagy száma indokolta, mert így biztosan részt tudtak venni több szertartáson is az ünnepek alatt.

⁴¹⁵ Mik 5,1

⁴¹⁶ *In Bethleem autem per totos octo dies cotidie is ornatus est ipsa laetitia celebratur a presbyteris et ab omni clero ipsius loci et monozontes, qui in ipso loco deputati sunt, tunc loci ipsius monachi, quicumque sunt, usque ad lucem in ecclesia in Bethleem peruigilant hymnos seu antiphonas dicentes.* *Itinerarium XXV/12* (saját fordításom).

„A nap ünnepélyes és örömteli megtartása érdekében mindenholnán végtelenül nagy sokaság gyűlt össze Jeruzsálembe, nemcsak szerzetesek, hanem laikusok, férfiak és nők”.⁴¹⁷

Mi Epifánia ünnepe – Jézus test szerinti születése vagy Isten megjelenése a világban?

Az Epifánia ünnepe (ἐπιφάνεια, Megtestesülés vagy Istenjelenés) két evangéliumi történetet jelenít meg egyszerre: egyrészt a Jézus emberként való születését a betlehemi istállóban, másrészt Krisztusnak a Jordánban való megkeresztelkedését. A két cselekmény 4. századi jeruzsálemi liturgiában egyetlen ünnepben összegeződik, amelynek teológiai tartalma egy: a mindenható Isten megjelent közöttünk. Január 6.-án ünnepelték.⁴¹⁸

⁴¹⁷ *Pro sollemnitate autem et laetitia ipsius diei infinitate turbae se undique colligent in Ierusalima, non solum monazontes, sed et laici, uiri aut mulieres.* Itinerarium XXV/12 (Ivancsó I. fordítása).

⁴¹⁸ Február 6. az Istenjelenés ünnepének dátuma, amely idővel a a Vízkereszt ünnepévé alakul. A pontos dátum eredetének magyarázatát Parenti professzor adta meg 2021 évi előadásában, azt, hogy az ókori görög elképzelés alapján a tökéletes embernek teljes életciklust kell megélnie, tehát a fogantatásának és a halálának ugyanarra a napra kellett esnie.

Jézus emberként a betlehemi barlangban született, a barlang fölé Nagy Konstantin parancsára 326-ban kezdték meg a Születés bazilikájának építését. „*Jött az ősz Helena fiatalos frissességgel sietve, ...és két templomot alapított... az egyiket a Születés Barlangjánál, a másikat a Mennybemenetel helyén.*”⁴¹⁹ (Születés Temploma a mai napig fennmaradt, körülbelül 1500 főt befogadni képes bazilika, ez az egyetlen még ma is látható Nagy Konstantin által épített templom).

Egeria Útinaplójának bizonyossága szerint az ünnepet két helyszínen ülték meg: az elő-ünnepet a betlehemi barlangnál, a főünnepet a jeruzsálemi Martyrionban. A Jordán partjára nem vonultak ki, a folyó több mint 30 kilométerre fekszik Jeruzsálemtől, túl messze van.

Felvetődhet bennünk a kérdés: miért nem Betlehemben tartják meg az egész ünnepet? A betlehemi barlang helyéről az második század közepétől egyháznak folyamatos hagyománya van. Jusztinosz (100–165) azt írja „...amikor a gyermek Betlehemben megszületett, József egy barlangba tért be, mert nem találtak szálláshelyet maguknak...”⁴²⁰ Órigenész (185–254) beszámol róla szentföldi utazásai során: „Betlehemben ... megmutatják Jézus születésének barlangját, a barlangban a jászlat, amelyben bepólyálva feküdt...”⁴²¹

Hadriánus császár 135-ben a Bar Kohba felkelés leverése után látván, hogy a helyet a zsidókeresztények szentként tisztelik „*Adónisz ligetévé tette, és a barlangban, ahol egykor a gyermek Jézus sírdogált, Vénusz szeretőit itatták.*”⁴²² – írja mély szomorúsággal Szent Jeromos. Úgy tűnik, hogy ezen a helyen, akárcsak a Szent Sírnál, körülbelül 200 évig a keresztények nem folytathatták vallásgyakorlatukat.

Ez alkalommal is a jeruzsálemi liturgia egyik fontos sajátosságára bukkanunk: bár fizikailag rendelkezésre áll a születés helye, számukra az ünnep teológiai vetülete jelentősebb: az Epifánia alkalmából nemcsak Jézus emberként való születését ünnepelték, az ünnepnek sokkal szélesebb jelentést tulajdonítottak, az élő Isten megtestesülésének misztériumát akarták kifejezni. Ezért tartották a legnagyobb ünnepélyességgel a legnagyobb jeruzsálemi bazilikában.

Római Katolikus Egyházunkban ma az Úrjelenés ünnepcsoportja Karácsony első alkonyati istentiszteletével kezdődik és a Vízkereszt utáni vasárnapkal zárul. Napjainkban nincs saját időszaka a *tempus Epiphaniae*-nak. A nyugati kereszténységben a Karácsony december 25.-ei

⁴¹⁹ Eusebius, *Vita Constantini* III., 42-43.

⁴²⁰ Jusztinosz, *Dialógus*, 78 a fenti idézet forrása KROLL G., *Jézus nyomában* (ford: DIÓS I.) Szent István Társulat Budapest, 1980, 53.

⁴²¹ Órigenész, *Contra Celson* I,51 in KROLL uo. 53.

⁴²² Kroll, 53

ünneplésének legrégebbi dokumentuma a 354-es *Cronografus*⁴²³, egy nem egyházi eredetű naptár, amely többek között tartalmazza a római püspökök (pápák) és római mártírszentek halálozási dátumait. A *Depositio Martyrum* december 25. napra ezt írja: *VIII Kal. Ian. natus Christus in Betlehem Iudeae*. Többen feltételezik, hogy a naptár még régebbi eredetű, 336-ból való.

Az időpont Louis Duchesne⁴²⁴ elmélete szerint úgy alakult ki, hogy mivel a keresztény Krisztus kép szerint, Ő a tökéletes ember és a korabeli elképzelés szerint a tökéletes embernek teljes életet kell megélnie. Ennek megfelelően a ugyanazon a napon kellett fogannia, amelyen meghalt. Március 25-én halt meg, tehát március 25-én fogant és ennek megfelelően születése december 25. esik.

A másik hipotézis a *Natalis, a Solis Invicti* római állami ünnepének egyfajta keresztény átértelmezésén alapul. A keresztény értelmezésben Krisztus $\Phi\omega\varsigma \acute{\epsilon}\kappa \Phi\omega\tau\acute{o}\varsigma$ ⁴²⁵, „világosság a világosságtól”, tehát az Úr megjelenése a győzelmes Nap ünnepén összecseng a római szinkretista gyakorlattal. Az ünnep teológiai tartalma: megújulunk Krisztus világosságából, amely megvilágítja az ember bűneinek sötétségét.

December 25., mint Krisztus születési dátuma, gyorsan elterjedt az egész kereszténységben, mivel a Megváltó személyének emberi oldalát hangsúlyozó ünnep jó eszköz volt az ariánusokkal vívott harcban.⁴²⁶

Vízkereszt ünnepe kétségtelenül keleti eredetű, a liturgiátörténészek szerint a 2. századbeli Alexandriába vezethető vissza⁴²⁷. Eredetileg gnosztikus színezetű volt, mert azt tartották, hogy ezen a napon „fogadta fiául” az Atya a Fiút (ma adopcionista eretnkségként tartjuk számon). A 4. században január 6. ünneppé vált a keleti és nyugati kereszténységben egyaránt⁴²⁸, de eltérő teológiai tartalommal. Keleten elsősorban Krisztus megkeresztelkedését ünneplik, míg Nyugaton a bölcsek hódolata a fő témája. A bölcsek, akik elmennek meglátogatni Jézust, úgy kerülnek bemutatásra, mint a Föld minden népének képviselői. Teológiai tartalma: minden nép egyetemes meghívást kap az üdvösségre. A kánai menyegző (ahol Krisztus először lép a nyilvánosság elé) témáját szintén ennek a napnak a liturgiájához csatolták.

⁴²³ *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae*, (szerk. Kirch C., Ueding L.) Herder, Barcelona, 1965, 543-544.

⁴²⁴ Duchesne, Louis, *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latin avant Charlemagne*. Boccard, Paris 1925, 271-281.

⁴²⁵ Nikeai Hitvallás in https://earlychurchtexts.com/public/nicene_creed.htm (kutatás ideje 2024.02.23.)

⁴²⁶ Szent Ágoston azt állítja, hogy Karácsony egyszerű „megemlékezés”, ezzel ellentétben a Húsvétot valódi *sacramentum*nak tartja.

⁴²⁷ Kelemen, Alexandriai, *Stromata*, 1,21.

⁴²⁸ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 457.

A Vízkereszt dátumára René George Coquin az alábbi magyarázatot adja⁴²⁹: Egyiptomban a január 5.-ről 6.-ára virradó éjszaka Aion napisten a szűz Korétól való születését ünnepelték, oly módon, hogy a Nílus vizéből merítették. Ez az ünnep adott időpontot Krisztus Jordánban való megkeresztelkedésének dátumára (erősen kétséges).

Poitiers-i Szent Hilarius (+367) szerint az *adventus Divi*, a karácsony előtti adventi bűnbánati időszak megtartása a 4. század végi Galliából származik (véleményem szerint erősen kétséges).⁴³⁰

2.11.2 Hüpapante (Υπαπαντή) ünnepe (Presentatio, vagy Purificatio, később Urunk bemutatása a templomban)

Egyedülálló liturgiátörténeti jelentősége van Egeria beszámolójának a Születés utáni 40 napon megült Hüpapante (Υπαπαντή – Találkozás) ünnepéről. A mózesi törvény előírta az elsőszülött fiú bemutatását a templomban és a kötelező áldozatot. Ekkor fogadja az agg Simeon a gyermek Krisztust azzal, hogy ő lesz a nemzeteket megvilágosító világosság, ezért nevezik később ezt az ünnepet a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének.⁴³¹

Ismét egy példát láthatunk a jeruzsálemi liturgia teológia-központúságára: bár a Templomhegyen szabadon meglátogathatnák a zsidó templom helyét és ott a helyszínen megjeleníthetnék az eseményt, hiszen egész Jeruzsálem keresztény kézen van, de mégis a Szent Sír templomegyüttesben „a Vízkereszt nagybőjti idején itt a legnagyobb ünnepélyességgel végzik a szertartásokat”⁴³².

Az ünnep teológiai jelentése: Krisztus, bár zsidónak született (szülei is betartották a zsidó vallás szokásait), de nemcsak a zsidóknak lesz Messiásuk, hanem az egész világ megváltója lesz. A csecsemőben a halála előtt álló Simeon ismeri fel a Megváltót. Jeruzsálemben az ünnepnek nagy jelentőséget tulajdonítottak:

„...és mindent a rendje szerint, hatalmas pompával végeznek, mint Húsvétkor...
Amikor a negyvenedik nap József és Mária az Urat a templomba vitték, és meglátta

⁴²⁹ Coquin, René George, *Le origines de l'Épiphanie en Égypte* in AA. VV. *Noel - Épiphanie - Retour du Christ*, 139-170.

⁴³⁰ Wilmart, André, , *Le prétendu "Liber Officium" de Saint Hilair et l'Avent liturgique*, in *Revue Bénédictine* 27, 1910, 500-513.

⁴³¹ Az ünnepet a X. századtól Purificationnak azaz "Szűz Mária tisztulásának" nevezik (az 1466 kiadott Münchener kódex már így nevezi). 1960 -tól ismételten "Urunk Bemutatása a Templomban" az ünnep neve.

⁴³² *Sane quadragesimae de epiphania uelde cum summo honore hic celebrantur*. Itinerarium XXVI/1(saját fordításom).

őt Simeon és Anna prófétaasszony, Fanuel leánya, magyarázták azokat a szavakat, amelyeket mondtak, amikor meglátták az Urat, és a szülei által bemutatott áldozatot.”⁴³³

Egeria korában az Epifániát január 6.-án, a Hüpapantét február 14.-én ünnepelték.

3. táblázat A karácsonyi ünnepkör dátumai a régi és a ma használt rendszerben

	Egeria korában	a mai rendszer
Születés ünneplése	385. január 6. (a mai rendszer szerint Vízkereszt ünnepe lesz)	2024. december 25. Urunk test szerinti születése (350 körül már Rómában ezen a napon ünnepelik)
40 nappal később Hüpapante ünnepe	385. február 14. Hüpapante	2025. február 2. Urunk bemutatása a templomban

⁴³³ ...et ordine suo aguntur omnia cu summa laetitia ac si per Pascha, ... ubi quadragesima die tulerunt Dominum in templo Ioseph et Maria et uiderunt eum Symeon uel Anna prophetissa, filia Fanuhel, et de uerbis eorum, quae dixerunt uiso Domino, uel de oblatione ipsa, qua optulerunt parentes. Itinerarium XXVI (saját fordításom).

2.12 A Pünkösdi nagyszerű ünnepe Jeruzsálemben

A pünkösdi ünnepcsoport a legbonyolultabb az eddig leírt szertartások közül, de ugyanakkor nagyszerű lehetőséget nyit számunkra a jeruzsálemi liturgia különböző rétegeinek szétválasztására.

A negyvenedik nap húsvét után

Az Egeria által leírt a Húsvét utáni negyvenedik napon megtartott ünnep nem az általunk ismert Mennybemenetel.⁴³⁴ Betlehemben végzik szerdán az előestéjét, a csütörtöki napon tartják a liturgiát, a kettő között éjszaka a virrasztást.

„Húsvét utáni negyvenedik napon, azaz a hét ötödik napján (csütörtökön), – miután mindenki a VI. óra után a hét negyedik napján (szerda) Betlehembe vonult, – hogy ott megfelelő virrasztást tartsanak. A virrasztást abban a templomban tartják, amelyik templomban az a barlang van, ahol az Úr született. A következő napon, ami a negyvenedik nap (Húsvét után) a misét saját rendjében tartják, és a presbyterek és a püspök prédikálnak, úgy, hogy megfeleljen a napnak és a helynek; ezután későn visszatér mindenki Jeruzsálembe”⁴³⁵.

Egeria leírásából nem derül ki, hogy mit ünnepeltek ezen a napon, nem is céloz arra, mi volt *apte diei et loco* „az időnek és a helynek megfelelő” szertartás. Feltételezni lehet azt is, hogy mivel magas származása miatt külön biztonsági intézkedéseket kellett fogyanatosítani megjelenésekor, nem is vett részt ezen a szertartáson, csak hallomás alapján ír róla.⁴³⁶

Először Nagy Szent Leo (440-461) tanúskodik nekünk arról, hogy Rómában a Mennybemenetelt a húsvét utáni negyvenedik napon végezték.⁴³⁷

⁴³⁴ Velkovska leírja, hogy a 9. századi konstantinápolyi liturgiában a Mennybemenetelt már a húsvét utáni 40. napon ünneplik. in *A bizánci liturgikus év* in *A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat, Budapest 2020, 425.

⁴³⁵ *Die autem quadragesimarum post pascha, id est quinta feria, pridie omnes post sexta, id est quarta feria, in Bethleem uadunt propter uigilias celebrandas. Fiunt autem uigiliae in ecclesia in Bethleem, in qua ecclesia spelunca est, ubi natus est Dominus. Alia die autem, id est quinta feria quadragesimarum, celebratur missa ordine suo, ita ut et presbyteri et episcopus praedicent dicentes apte diei et loco, et postmodum sera reuertuntur unisquisque in Ierusalima.* Itinerarium XLII/1 (saját fordításom).

⁴³⁶ A görögkatolikus liturgia ebben az időszakban a következő vasárnapi ünnepeket tartja: a Kenethozó Asszonyok vasárnapját ünnepli (Lk 28,1 Mk 16,1 Lk 24,22), amelynek színhelye Jeruzsálem, az Inaszakadt vasárnapját, amely a Betezda fürdőnél (Jn 5,2), szintén Jeruzsálemben játszódik. A Szamáriai Asszony vasárnapjának helyszíne Jeruzsálemtől északra van (Jn 1,4), a Vakonszületett vasárnapja a Siloám tava mellett játszódik, amely Jeruzsálem déli részén fekszik (Jn 9,35). Egyik evangéliumi cselekmény sem köthető Betlehemhez, viszont valamennyi ünnep közös mondanivalója, hogy Jézust csodái által ismerik fel, mint Isten fiát.

⁴³⁷ Leo, Nagy, *Tractatus de ascensione Domini*, CCL 138, 450-461.

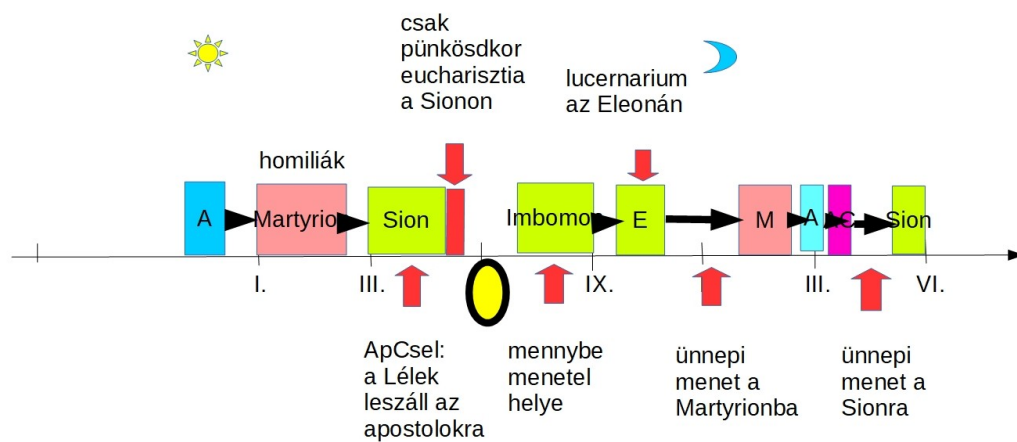
Az ötvenedik nap a Pünkösd – szertartásai az egész napot kitöltik⁴³⁸

A húsvéti szent *πεντηκοστή* „ötven nap” megünneplése, mint ünnepi egység, a keresztény liturgia legősibb forrásaiban is szerepel. A 4. század végéről származó források viszont arról tanúskodnak, hogy a kifejezést már nem egy időszakra, hanem csak az ötvenedik napra értik.⁴³⁹

Az ünnep teológiai tartalma kettős: az Úr Mennybemenetele és Szentlélek eljövetele, amelyet János így ír le: „*jobb nektek, ha én elmegyek, mert ha nem megyek el, a Vigasztaló nem jön el hozzátok. De ha elmegyek, majd elküldöm őt hozzátok*”.⁴⁴⁰

A Fiú elhagyja könnyező tanítványait, felszáll a mennybe, de viszonzásul a Szent Lélek leszáll, hogy bátorsággal és hittel töltsen el az apostolokat. Ennek a mennyei szent „libikókának” a megjelenítésére próbálkozik a jeruzsálemi liturgia, amelyet egyetlen nap alatt ünnepel különböző helyszíneken. Teológiailag János evangélista alapján egyetlen ünnepnek tekinthetjük a két eseményt, csak a későbbi hagyomány választotta szét két különböző dátumra.⁴⁴¹

Jeruzsálemi liturgia a IV. században PÜNKÖSD

⁴³⁸ A görögkatolikus szertartásban ennek a kiemelt jelentőségű ünnepnek nyoma maradt: a pünkösdi liturgia az a ritka alkalom, ahol a hívek térdelve kérik a Szentlélek lejövetelét. A pünkösdi ünnepkör mára két napra szűkölt: pünkösdvasárnapra és pünkösdhétfőre.

⁴³⁹ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 51.

⁴⁴⁰ Jn 16,7.

⁴⁴¹ A hagyomány szerint a Szentlélek a III. órában szállt alá az apostolokra a Sionon, és ezt a hagyományt a jeruzsálemi liturgia hűségesen követi. Ha kizárólag János Evangéliumára támaszkodna, akkor először kellene az ünnepi menetnek az Ibomonra, az Úr mennybemenetelének helyére vonulni, és majd csak ezután a Sion templomához.

A vasárnap virradatkor, reggel és délelőtt elvégzik a szokásos szertartásokat, mint mindig a Martyrionban: *praedicant presbyteri*, majd *id est offertur iuxta consuetudinem, qua dominica die consuevit fieri*⁴⁴² „felajánlást tesznek (azaz isteni liturgiát mutatnak be), ugyanúgy, ahogy minden vasárnap”.

Délelőtt a Szentlélek lejövetelének ünneplése Sion templomában

III. órára⁴⁴³ ünnepélyes menetben a püspökkel együtt átvonulnak a Sion templomba, ahol az apostolokra rászállt a Szentlélek:⁴⁴⁴

„... az egész nép egységesen himnuszokkal vezeti a püspököt Sion templomába, úgy, hogy az III. órára Sion megteljen. Amikor megérkeznek, elolvassák azt a szakasz az Apostolok Cselekedeteiből, ahol a Szentlélek alászáll, hogy minden nyelv(ű nép) megértse azt, amit tanítottak. Ezután a misét szokás szerint végzik.”⁴⁴⁵

Pünkösöd napján – miután a Szent Sír komplexumban a szokásos liturgiát elvégezték, Sion templomában ismételten liturgiát és eucharisztikus áldozatot mutatnak be. Kivételes, hogy ezen a napon két liturgiát és két eucharisztikus áldozatot tartanak egy városban. Ezután a hívők hazatérnek, otthon étkeznek és pihennek egy kicsit.

Délután az Úr mennybemenetelének ünneplése az Olajfák hegyén

A hívők családotól mentek fel VI. órára Imbomonra, az Úr mennybemenetelének helyére⁴⁴⁶, ahol leültek, olvasmányokat olvastak, a naphoz és helyhez illő antifónákat énekeltek, és az Úr mennybemeneteléről olvastak az Evangéliumokban:

„Először felmennek az Imbomonra, vagyis arra helyre, ahonnan az Úr felment a mennybe, ott a püspök és a papok leülnek, az egész nép leül, tanításokat olvasnak, közben himnuszokat és antifónákat énekelnek, ... imákat mondanak, amelyek megfeleltek annak a napnak és helynek. Olvassuk azt az evangéliumi részt is,

⁴⁴² Itinerarium XLIII/1.

⁴⁴³ ApCsel 2,15 Péter mondja „a napnak III. órájában vagyunk”.

⁴⁴⁴ Velkovska leírja, hogy a 9. századi konstantinápolyi liturgiában Pünkösdkor a Szentlélek leszállásának elbeszélését az apostoli szakaszra hagyják (Ap Csel 2,1-11) in *A bizánci liturgikus év* in *A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat, Budapest 2020, 425.

⁴⁴⁵ *Omnis populus usque ad unum cum hymnis ducent episcopum in Syon, sed hora tertia plena in Syon sint. Ubi cum uentum fuerit, legitur ille locus de actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellegent, quae dicebantur, postmodum fit ordine suo missa offertur.* Itinerarium XLIII/2-3 (saját fordításom).

⁴⁴⁶ ApCsel 2,15 „Ez a Jézus, aki töletek az égbe vétetett, úgy jön el ismét, amint szemetek láttára a mennybe ment. Erről az Olajfákról elnevezett hegyről, amely Jeruzsálemről egy szombatnapi járásra van...”.

amely az Úr mennybemeneteléről szól, és újra elolvassuk az Apostolok Cselekedeteiből azt, ami az Úr mennybemeneteléről szól a feltámadás után”.⁴⁴⁷

A IX. órában átmennek az Eleona templomba és ott esti *lucernariumot* tartanak

„már a IX. órában, onnan (az Imbomonról) himnuszokat énekelve leereszkedünk, és elmegyünk abba a templomba, ami az Eleona, ott van az a barlang, ahol az Úr ült, amikor az apostolokat tanította. X. óra után itt megtartják a *lucernare-t*, imát mondanak, megáldják a katekumeneket és a híveket.”⁴⁴⁸

Esti ünnepi menet vissza a városba

A X. órában himnuszokat és antifónákat énekelve az egész tömeg leereszkedik a Martyrionba hosszú ünnepélyes menetben, az éjszaka II. órájára érnek oda. Útjukat lámpásokkal világítják meg.

„... és aztán himnuszokat énekelve leereszkedik az egész nép egységesen a püspökkel együtt, himnuszokat és antifónákat mondva, amelyek megfelelnek ahhoz a naphoz, ilyen módon lassan-lassan haladnak a Martyrion felé”⁴⁴⁹.

Az Olajfák hegyéről a Szent Sír komplexumba tartó ünnepi körmenet szándékolt lassúságával az alkalom egyedülálló teológiai jelentőségét szimbolizálja: megkaptuk az Igazság Lelkét, és ugyanakkor az igazságot hirdető Tanítónk az égbe emelkedett, Urunk elfoglalta az őt megillető helyét az Atya jobbján, ami által emberségünk az isteni szférába lépett.

A pünkösdi szertartás vége

A Martyrionból az Anasztaszisba, onnan a Kereszthez vonulnak közben folyamatosan helyhez és alkalomhoz illő himnuszokat, antifónákat, zsoltárokat és imádságokat mondanak:

„(A Martyrion) összes kapuját kinyitják, amelyek kívülre nyílnak, és az egész nép betódul a Martyrionba himnuszokkal és a püspökkel együtt, azután himnuszokkal

⁴⁴⁷ *Primum itur in Imbomon, id est in eo loco, unde ascendit Dominus in caelis, et ibi sedet episcopus et presbyteri, sed et omnis populus, leguntur ibi lectiones, dicuntur interposite hymni, dicuntur et antiphonae ... orationes etiam, apae diei ipsi et loco, Legitur etiam et ille locus de evangelio, ubi dicit de ascensu Domini, legitur et denuo de actus apostolorum, ubi dicit de ascensu Domini in caelis post resurrectionem. Itinerarium XLIII/5 (saját fordításom).*

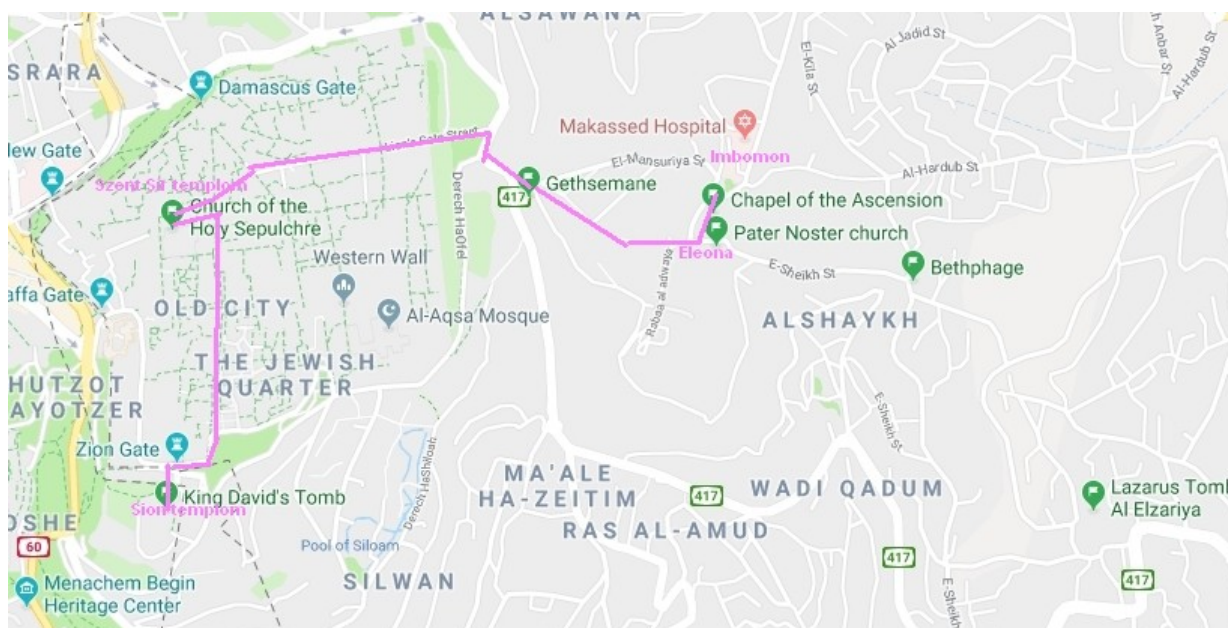
⁴⁴⁸ *... et hora iam nona descenditur inde et cum hymnis itur ad illam ecclesiam, quae et ipsa in Eleona est, id est in qua spelunca sedens docebat Dominus apostolos, iam est hora plus decima, fit ibi lucernare, fit oratio, benedicuntur catechumini et sic fideles. Itinerarium XLIII/6 (saját fordításom).*

⁴⁴⁹ *... et iam inde descenditur cum hymnis, omnis populus usque ad unum toti cum episcopo hymnos didicentes uel antiphonas aptas diei ipsi, sic uenitur lente et lente usque ad Martyrium. Itinerarium XLIII/6 (saját fordításom).*

átvonulunk az Anasztasziszba. Hasonlóan az Anasztasziszban is elvégzik (a szertartást) ... (majd) hasonlóan elvégzik a Keresztnél is"⁴⁵⁰

A Martyrion, az Anasztaszisz és a Kereszt előtti szertartások hálaadásként értelmezhetőek a Szentlélek alászállásáért. Ezután az ünnepi menet visszatér Sion templomába:

„Az egész keresztény nép egyként himnuszokkal vezeti a püspököt a Sionhoz, amikor megérkeznek, megfelelő szentleckéket olvasnak fel, zsoltárokat és antifónákat mondanak, imádkoznak, megáldják a katekumenket és a híveket is, az elbocsátás után mindenki a püspök kezéhez járul, majd aztán mindenki hazatér a saját házába, talán éjfél tájban”⁴⁵¹

21. ábra A pünkösdi stációs liturgia útvonala

Egeria leírása arról tanúskodik, hogy a délelőtti Sion templomban tartott Szentlélek alászállására és az Imbomonon tartott mennybemeneteli ünnepre régi, kidolgozott szertartásrendjük volt a jeruzsálemi keresztényeknek. Ehhez csatlakozott a minden egyes nap megtartandó reggeli istentisztelet, imaórák és a kötelező vasárnap délelőtti igeliturgia. A pünkösdi szertartások mintegy 20 órát öleltek fel.

⁴⁵⁰ (In Martyrium) et apertis baluis maioribus, quae sunt de quintana parte, omnis populus intrat in Martyrium cum hymnis et episcopo, et inde deuno cum hymnis itur ad Anastase. Similiter ad Anastase cum uentum fuerit..., similiter fit ad Crucem. Itinerarium XLIII/7-8 (saját fordításom).

⁴⁵¹ Et deuno inde omnis populus christianus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum usque ad Syon, ubi cum uentum fuerit, leguntur lectiones aptae, dicuntur psalmi uel antiphone, fit oratio, benedicuntur cathecumeni et sic fideles, missa autem facta accedunt omnes ad manum episcopi et sic reuertuntur unusquisque ad domum suam hora noctis fortisan media. Itinerarium XLIII/9 (saját fordításom).

2.13 Enkainia⁴⁵² azaz a Templomszentelés ünnepe, a Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepének elődje

Egeria ennek az ünnepnek, amelyet latinul „*ecclesiarum sanctarum encaenia (ἐγκαίνια)*”-nak nevez, többfajta magyarázatát adja, mintha maga se tudná, melyik változat a helyes:

Az első változat: ez a Martyrion felszentelésének a napja, de Egeria bizonytalan ebben és utána azt állítja, hogy ugyanazon a napon szentelték fel az Anasztasziszt is. A konstantini bazilika, azaz a Martyrion építéséről a Bordeaux-i Zarándok számol be először 333-ban⁴⁵³, viszont tudjuk, hogy az Anasztaszisz Cesariai Euszebiosz haláláig, 339-ig még nem készült el. A történetírás szerint 335. szeptember 13-án ezen a napon szentelték fel a Martyriont, majd a következő napon mutatták meg a népnek a Szent Keresztet az új Martyrionban.⁴⁵⁴

Második érvként azt hozza fel, hogy *ea dies esset, qua crux Domini fuerat inuentate*⁴⁵⁵ „ezen a napon találták meg a Szent Keresztet”, leírásának némi talányt kölcsönöz, hogy nem említi Szent Ilona személyét.⁴⁵⁶

Egeria hivatkozik Salamon templomának újbóli felszentelésére is, bár itt hibázik, mert a Hanuka ünnep a Makkabeus féle felkelés utáni zsidó Nagytemplom újrászentelését ünnepli. A fény ünnepének is nevezik, 8 napig tartott. Változó ünnep, többnyire decemberre esik (például János Evangéliuma megemlékezik arról, hogy a Templomszentelés ünnepén, amely télre esett,⁴⁵⁷ Jézus a Nagytemplomban járt).

Sajnos Egeria Útleírásának további részei nem maradtak fent, csak az a mondat, hogy az „*octauas*” alatt minden nap körmenetben vonulnak Jeruzsálem feldíszített templomaihoz és megülik a nevezetes dátumot:⁴⁵⁸

„Ezekben a napokban a (Templomszentelés ünnepén) az összes templom teljes díszben van, mint Húsvétkor és Vízkeresztkor, és így minden nap más szent helyhez vonulnak szertartást tartani, ugyanúgy mint Húsvétkor és Vízkeresztkor”.⁴⁵⁹

⁴⁵² Itt bátorkodtam a magyar gyakorlatban erre az ünnepre használt Enkónion ἐγκώμιον szót, melynek jelentése „győzelmi ének”, a megfelelő Enkainia ἐγκαίνια szóval helyettesíteni, amelynek jelentése „szentelési ceremónia” az Oxford ógörög online szótár alapján. www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195046526.001.0001/acref-9780195046526-e-1670 (kutatás ideje 2018.05.28.)

⁴⁵³ Bordeaux Pilgrim, *Itinerary from Bordeaux to Jerusalem (333 A.D.)* Palestine Pilgrims' Text Society, London, 1887.

⁴⁵⁴ Szeptember 14-én a görögkatolikus szertartásban a Szent Kereszt Felmagasztalását ünneplik.

⁴⁵⁵ Itinerarium XLIX/2.

⁴⁵⁶ Ugyanígy nem tesz említést a Szent Ilona kápolnáról sem.

⁴⁵⁷ Jn 10,22.

⁴⁵⁸ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: az ünnepen a pap a legnagyobb tiszteletadás közben az oltárról a templomhajóba hozza a Keresztet és egy állványon helyezi el, előtte a négy égtáj felől földig meghajol. A Kereszt 8 napig ott maradt, hogy a hívek bármikor csókkal illethessék.

⁴⁵⁹ *Hic ergo diebus enceniarum ipse ornatus omnium ecclesiarum est, qui et per pascha uel per epiphania, et ita per singulos dies diuersis locis sanctis proceditur ut per pascha uel epiphania.* Itinerarium XLIX/3 (saját fordításom).

A Szent Sír Komplexum Martyrionjának felszentelése a korabeli egyházi előírásoknak megfelelően történt, erről tanúskodik Euszebiosz, aki Egyháztörténetében a vallásszabadságot nyert kereszténység első templomainak nyilvános avatásáról ír:

"Felkínáltatott akkor, a mindannyiunk által várt és óhajtott látvány: minden egyes városban nagy fénnel ünnepelték az újonnan emelt szent épületek felszentelését és felavatását."⁴⁶⁰

A később keletkezett, de hiteles *Codex Barbarini*⁴⁶¹ leírja a templomszentelés rituáléját a bizánci rítus szerint, amelynek megfelel Egeria leírása. A szertartás két, egymástól elkülönülő mozzanatban történik: az első napon a püspök (vagy püspökök) *consecratio* megszenteli az oltárt, csakis a klérus jelenlétében, a második napon az egész nép részvételével *dedicatio* megnyitja a kultikus épületet. A templom szentelés első napján, a *consecratio* folyamán,⁴⁶² miután a Szentlélek segítségét kérték, vízzel, olajjal megkenik az oltárt és az oszlopokat, majd megtömjénezik az oltártól haladva az egész templomhajót. Végül a szentelési imádságban kéri Istent, hogy a templom váljon "igazi Szentek Szentjévé".

A második nap történik a *dedicatio*, amelynek fő mozzanata az ereklye ünnepélyes bevitele a templomba. A hajnali zsoltosma elvégzése után egy processzió indul, az egyik püspök hordozza az ereklyét, a főbejárat előtti szertartás után belép az új templomba először a püspök, utána a papság, majd az egész nép követi. A püspök elhelyezi a szent ereklyét az előre elkészített helyre. Ezután Szent Liturgia következik.

⁴⁶⁰ Eusebius, Caesariensis, *Hist. Eccl.*X, 3,1 https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Historia_ecclesiastica_%5BSchaff%5D,_EN.pdf (kutatás ideje 2024.02.24.)

⁴⁶¹ *Codex Barbarini* Biblioteca Vaticana ms. grec.336, 150-156, 159-173 in Salaville Sévérien, *Cérémonial de la consécration d'un église selon le rite byzantin avec introduction et notes explicatives* Tipografia Pliglotta Vaticana 1937.

⁴⁶² Calabuig, Ignazio, *A templomszentelés rítusa* in *A liturgia tudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 504-5.

III. COMPLEMENTUM - UNA LITURGIA IN PLURIBUS LOCIS

3.1 Az *Itinerarium* liturgiájának és az ókeresztény források összehasonlítása

A Pászká tradicionális hálaünnep a zsidóknál annak emlékére, hogy kiszabadultak az egyiptomi fogságból. Az Úr Jézus egy zsidó Pászkaünnepet ült meg tanítványaival együtt, amikor megalapította a szentmiseáldozatot az Utolsó Vacsorán. A zsidók részére a szertartás részletesen meg van szabva: útra készen, felöltözve kell elfogyasztani a húsvéti bárányt és a kovásztalan kenyeret, miközben a családtagok egy közös serlegből borral kínálják a családtagokat. Ugyanezt a szertartást végezte tanítványai körében az Úr Jézus, de a kenyér átadása előtt átváltoztatta azt saját Szent Testévé, és a bort pedig átváltoztatta saját Szent Vérévé. Megalapította a Szentegyházat azzal a parancsával, hogy azután minden híve ugyanezt cselekedje az ő emlékezetére. Amikor a korai időkben az apostolok és az első keresztények megemlékeztek az Úr parancsáról, ezt a Pászká szertartást végezték, de nem a zsidóknál szokásos módon, hanem úgy, ahogy azt az Úr Jézus tette az Utolsó Vacsorán.⁴⁶³

A zsidóknak hetenként ismétlődő istentiszteletük a szombat napi (sabbath) istentisztelet. Lukács evangélista egyik elbeszéléséből⁴⁶⁴ tudjuk, hogy az Úr Jézus maga is részt vett ezeken. Következésképpen folyt az istentisztelet: imádságokat mondtak, majd azután két olvasmány következett, az egyik Mózes öt könyvéből, a másik a prófétákból. A két olvasmány közt énekeltek, és utána pedig a jelenlevők közül a legtekintélyesebb férfi beszédet mondott. A zsidó-keresztények is megtartották ezt a szokást, és a fentiekhez hasonló istentiszteleteket tartottak.⁴⁶⁵

Az Apostolok Cselekedeteiben Szent Lukács leírja, hogy az újonnan megkereszteltek ezrei voltak *„buzgók az apostolok tanításának hallgatásában és a testvéri közösségben, a Kenyértörésben és az imákban”*. Már nem közös étkezésről: „agapéről” beszélnek a szertartások megjelölésekor, hanem „Kenyértörésről”. Ez a keresztény miseáldozat első elnevezése⁴⁶⁶. A keresztény közösségnek ekkor már megvoltak saját imái, mint ahogy az ApCsel 4,22-30 is bizonyítja, ahol már Jézus Krisztus nevében imádkoznak.

Szintén az Apostolok Cselekedeteiben nyoma maradt annak, hogy ha nem volt olyan ház, amely otthont adott volna a gyülekezetnek, a keresztények a szabad ég alatt gyülekeztek. Lukács

⁴⁶³ Pétery (Petró) József, *A szentmise története*, 1931, PPEK, 164.

⁴⁶⁴ Lk 4,16.

⁴⁶⁵ Pétery, *A szentmise története*, 164.

⁴⁶⁶ Pétery, *A szentmise története*, 164.

leírja, hogy macedóniai Filippiben elsősorban asszonyokkal találkoztak, akik szívesen fogadták, házukba invitálták a két apostolt:

„Szombaton kimentünk a kapun kívül a folyóhoz, mert úgy véltük, hogy ott van az imádkozóhely. Leültünk és beszélgetni kezdtünk a körénk gyűlt asszonyokkal.”⁴⁶⁷

468

Másrészt ebből azt is lehet látni, hogy az „Úr vacsorája” – ahogy Szent Pál nevezi, vagy a „Kenyértörés”, ahogy Szent Lukács apostol hívja az Apostolok Cselekedeteiben⁴⁶⁹, olyan esemény volt az ősegyház életében, melynek megünneplése megelőzi az újszövetségi szentírás születését. Előbb volt az apostolok szóbeli igehirdetése és a közös eucharisztikus ünneplés és csak később születtek meg az írott források: először a páli levelek, majd az Evangéliumok. Ahogy az apostolok és a Krisztus-események szemtanúi egymás után meghaltak, úgy vált egyre fontosabbá a tanúságtételük rögzítése. Ezek a szövegek felolvasásra kerültek a keresztény összejöveteleken tanító céllal, amikor már nem csak az ószövetségi írásokat olvastak fel, hanem az apostoli leveleket és az Evangéliumok részleteit is, amit azután a püspök megmagyarázott.

Pétery József leírása szerint, az első két évszázadban két, egymástól teljesen különböző keresztény istentisztelet volt. Az elsőt este tartották, amelynek része volt a közös vacsora (agapé). Mivel azonban ez az időpont visszaélésekre adott alkalmat az Eucharisztia méltatlan vételére: később az Eucharisztikus Áldozatot nem este végezték, hanem hajnalban. Előtte egész éjjel virrasztottak, „vigíliát”-t tartottak, az egész éjjelt imádsággal, zsoltározással, könyörgésekkel töltötték.⁴⁷⁰

Ki kell emelnünk, hogy a Lázár-szombat megünneplésének egyik sajátos eleme, hogy a péntekről szombatra történő virrasztást nem az Anasztasiszban, hanem a Sion templomban tartják:

„Azt a virrasztást, amit a hat hét alatt (a Nagyböjt alatt) az Anasztasiszban végeztek, a hetedik hét hatodik napján (pénteken) a Sionon végzik, annak a szokásnak megfelelően, ahogy azt az Anasztasiszban végezték a hat hét alatt... a püspök bemutatja az áldozatot és elvégzi a szombat reggeli felajánlást (értsd: kivételesen nem az Anasztasiszban, hanem a Sion templomban)”⁴⁷¹.

⁴⁶⁷ ApCsel 16,13.

⁴⁶⁸ Bizonyára az Apostolok Cselekedeteiben leírt (ApCsel 16,13) őskeresztény összejövetel ihlette a legrégebbi amerikai keresztény dalt: „O sisters, let's go down Down in the river to pray! As I went down in the river to pray. Studying about that good ol' way.”

⁴⁶⁹ ApCsel 2,42.

⁴⁷⁰ A szentmise kialakulásának magyarázatára Pétery József: *A szentmise története*, 1931, PPEK, 164. művét használtam.

⁴⁷¹ *Vigiliae, quae in iliis sex septimanis in Anastase factae sunt, septima autem septimana, id est sexta feria, in Syon fiunt uigiliae iuxta consuetudinem ea, qua in Anastase factae sunt per sex septimanas,.. offeret episcopus et facit oblationem mane sabbato. Itinerarium XXIX/2-3 (saját fordításom).*

– írja Egeria – tehát, ha jól értjük Egeria közlését, a jeruzsálemi ősegyházban kialakult gyakorlat szerint a Nagyböjttben a virrasztások helye a Sion zsinagóga volt, és a hagyomány megőrzése céljából tartották a Lázár-szombathoz kapcsolódó reggeli szertartást a Sionon. Miután elkészült a Konstantin felépítette Anasztaszisz, áttették a virrasztások helyszínét a valóban megillető helyre, a Megváltó üres sírjához, de Lázár-szombatján megőrizték a régi szokást. A Lázár-szombat liturgiája a virrasztással, a menetekkel és énekekkel együtt még a Szent Sír felépítése előtti, ezért nem változtattak rajta.

Nagycsütörtökön egész éjszakai virrasztásról⁴⁷² számol be Egeria az Olajfák hegyén. Az Evangélium szerint a csütörtöki pászkavacsora után Jézus „szokása szerint az Olajfák hegyére ment”⁴⁷³. Egeria leírása szerint Jeruzsálem lakói miután megáldoztak a templomban, hazasiettek és megvacsoráztak, majd a Tanítás barlangja felett álló Eleona bazilikához siettek. Az éjszaka I. és V. órája között folyamatosan himnuszokat, antifónákat énekelnek, az olvasmányok után könyörgéseket mondtak⁴⁷⁴, felolvassák az evangéliumnak azokat a részleteit, ahol az Úr ezen a napon ugyanebben a barlangban ülve a tanítványait tanította. Ezután az éjszaka VI. órájában himnuszok éneklése közben az Imbomonra vonultak, ahol tovább folytatták olvasmányok, himnuszok, könyörgések felolvasását és antifónák éneklését.⁴⁷⁵

Egeria egy teljességgel kidolgozott liturgiáról számol be. Az Olajfák hegyén egész éjjel mintegy 10 órán keresztül folyamatosan, szünet nélkül folyó liturgiát ír le a zárandoknő. Ez tipikusan jeruzsálemi tradíció: a városban hosszú ideig a keresztények csak lopva, álcázva végezhetek liturgikus cselekedeteket, de a várostól 3 km levő Tanítás Barlangjában bátran összejöhetnek és énekelhetnek egész éjszaka, megemlékezhetnek Megváltójuk haláláról és feltámadásáról.

Összefoglalva az előbbieket: a szentmise szerkezetében ma is két részt lehet világosan megkülönböztetni.⁴⁷⁶ Az első rész a zsidók szombat-napi istentiszteletéből, illetve az őskeresztény vigíliákból fejlődött ki, ma is imádságokból és énekekből, szent olvasmányokból és azok magyarázatából áll. Ezt nevezzük Igeliturgiának, ezen az első keresztény századokban a még meg nem keresztelt hívők is részt vehettek, azok, akik még csak készültek a keresztség felvételére. A Szentmise második részét, amely az Úr Jézus által bemutatott pászkavacsora, azaz az Utolsó

⁴⁷² Vö Velkovska szerint a 9. századi bizánci hagyományban az ünnepélyes húsvéti éjszakai virrasztás nem teljes, hanem részleges virrasztás.

⁴⁷³ Lk 22,36.

⁴⁷⁴ Itinerarium XXXV/3

⁴⁷⁵ Itinerarium XXXV/3

⁴⁷⁶ Pétery, *A szentmise története*, 164.

Vacsora szertartását követi, úgy, ahogy azt a mi Urunk előírta: Eucharisztikus Áldozatnak nevezzük. Ezen csak a megkeresztelt hívők vehettek részt, mert csak ők áldozhattak. Ez a rész a Szentmisében a tulajdonképpeni áldozat.

Az „Utolsó Vacsora” jelenetét írja le az egyik szemtanú, szent Máté apostol⁴⁷⁷. Szent Lukács kiegészíti e szüksékvé leírást az Úr eme szavaival: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre”⁴⁷⁸. Ezek a szavak, amelyek szent Pálnál is olvashatók⁴⁷⁹, kifejezik az Úr azon parancsát, hogy az apostolok és utódaik megfelelő szertartások keretében a jövőben is változtassák át a kenyeret és a bort az ő Szent Testévé és Vérévé, s ez által mutassanak be áldozatot a bűnök bocsánatára. Az apostolok korában folyó istentiszteletekről szent Lukács a következőt mondja:

„naponként egy szívvel-lélekkel időztek a templomban (értsd: a jeruzsálemi Zsidó Szentélyben), (de ezután) házanként végezték a kenyérszegést”⁴⁸⁰.

E szavak kétségtelenül bizonyítják, hogy a legelején a jeruzsálemi keresztényeknek kétféle szertartásuk volt: az egyiket, a zsidó jellegű a jeruzsálemi Zsidó Szentélyben tartották, ahol részt vettek a zsidó szertartásokon. A szigorúan keresztény jellegű *agapét* magánlakásokban ülték meg.⁴⁸¹

A II. század folyamán a keresztények megszakították a liturgikus közösséget a zsidókkal, már nem jártak fel a Zsidó Szentélybe, de azért a zsidó eredetű szertartást a keresztény gyülekezet körében megtartották. A mi Urunk is minden szombaton jelenlétével tisztelte meg a zsinagógai istentiszteleteket.

Hasonlóan a szombati zsidó istentisztelethez a keresztény szertartás ugyanúgy tartalmazott zsoltárecseklést, közös imádságot, szentírásolvasást, majd szentbeszéddel fejeződött be. A mise eucharisztikus része valószínűleg hasonló volt egy Pászka-vacsorához, mert hiszen az Úr éppen egy ilyen rituális vacsora keretében alapította meg a Szentmisét s ennek megismétlését parancsolta az apostoloknak.

A fent ismertetett Pétery József által leírt korai állapotot tükrözi Egeria elbeszélése: Nagyböjtből péntekről szombatára virradóan egész éjszakás virrasztást tartottak az Anasztasisban, majd kora reggel a Szentmisén megáldoztak. Ezután szombaton nem tartottak semmilyen liturgikus cselekményt a vasárnap reggeli feltámadásig. Mi volt ennek az oka?

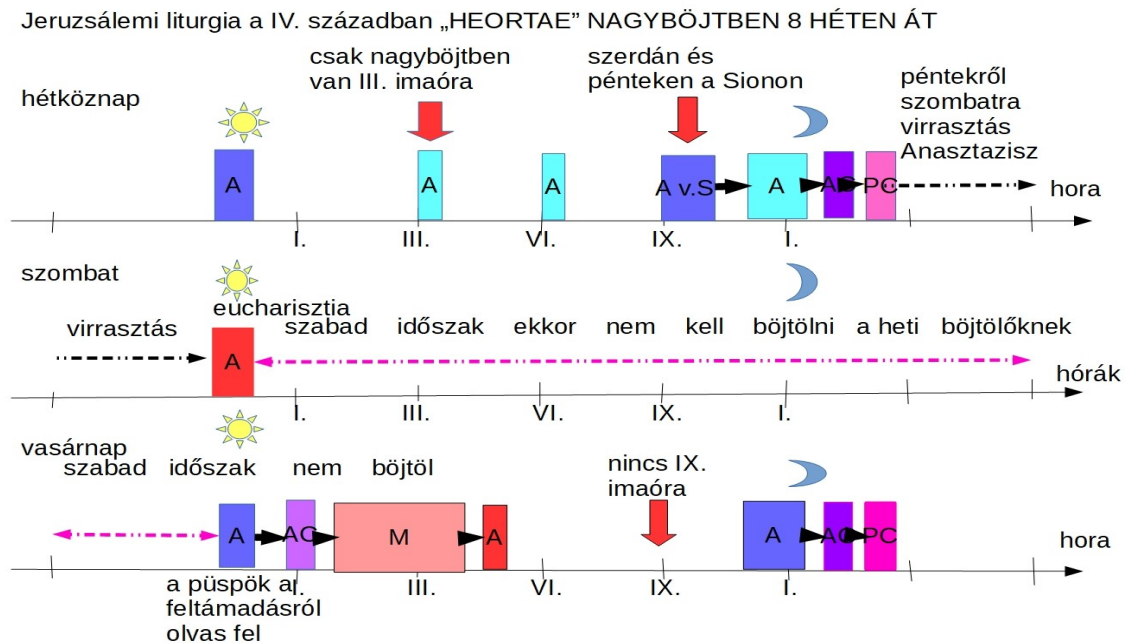
⁴⁷⁷ Mt 26,26-28.

⁴⁷⁸ Lk 22,19.

⁴⁷⁹ 1Kor 11,24.

⁴⁸⁰ ApCsel 2,46.

⁴⁸¹ Pétery, *A szentmise története*, 164.

Baumstark 9. liturgikus törvénye⁴⁸² kimondja, hogy az ünnepi időszakokban különösen erősen megőrződnek a régi liturgikus szokások. Ez esetben fel lehet tételezni, hogy a húsvéti időszak liturgiája legrégebbre, a zsidókeresztény időszakra nyúlik vissza. Jakab, az Úr testvére volt az első jeruzsálemi püspök, akiről tudjuk, hogy a zsidó szokásokat is megtartotta a zsidó Szentély szombati látogatásával, de ugyanakkor vezette a vasárnapi keresztény „kenyértöréseket” a zsidókeresztény közösségben. Ha jól értjük Egeriát, ahogy a szombati szertartásrendet leírja: üres, nincs szombaton előírt szertartás a szombati kora reggeli liturgia után! Feltételezhető, hogy a korai zsidókeresztények szombaton a zsidó Szentély szertartásain vettek részt. Feltételezhetjük, hogy a szombati nap örömteljes jellegét megerősíti az, hogy a nagybőjti virrasztásokat péntekről szombatra virradóan végezték, ellentétben a latin gyakorlattal, amely szombatról vasárnapra virradóan tartotta.

A legkorábbi leírásokat a korai keresztény közösség istentiszteletéről magában a Szentírásban olvashatunk:

- zsoltárokat énekeltek (1Kor 14,26)

⁴⁸² Lásd Nyírány, Robert Taft liturgikus „törvényei”.

- himnuszokat énekeltek (Kol 3,16)
- közös imákat mondtak (Csel 2,42)
- Szentírásból felolvastak részleteket (1Tim 4,13)
- az apostolok leveleiből olvastak fel részleteket (Kol 4,16)
- az olvasmányokat az apostol vagy a püspök magyarázta meg (Csel 20,7),
- elmondták a Hitvallást (1 Tim 6,12)
- adományokat gyűjtöttek (1Kor 6,1-2)
- egymást békecsókkal köszöntötték (Róm 16,16).

Ezután következett maga az eucharisztikus áldozat. Részletesen kidolgozott liturgia az őskeresztény gyülekezetekben nem volt. Ennek hiányát a karizmatikus imádság pótolta, amelyet a püspök a Szentlélek sugallatára akkor és ott fogalmazott meg.

Az Evangéliumok tanulsága szerint a keresztények már az apostolok vezetése alatt a szombat helyett a vasárnap megünneplésére tértek át: *„A hétnak első napján pedig a tanítványok egybegyűlvén a kenyér megszegésére”*⁴⁸³ vagy *„A hét első napján mindegyiktek tegyen félre és gyűjtsön annyit, amennyi neki tetszik”*⁴⁸⁴.

Didaché, azaz a Tizenkét Apostol Tanítása a legrégebbi irat, mely bennünket az őskeresztény liturgiáról tájékoztat, egy 1. század végén keletkezett szertartáskönyv, amely tartalmaz két eucharisztikus imát (IX. és X. fejezet), amelyeket a keresztény közösségekben a kehely és a megtört kenyér felett imádkoztak. Eldöntetlen tény máig, hogy ezek az imák eucharisztikus imaként vagy pusztán asztali áldásokként szolgáltak.

Az első században írta Szent Kelemen római pápa Korintusiakhoz címzett levelét, amelyben megdorgálja a közösséget azért, mert a szent szertartásokat nem *„abban az időben és órában”* végezték, *„ahogy az Úr meghagyta”*. *„Ő ugyanis legfőbb akaratával pontosan megjelölte, hogy hol és kik által akarja a szent áldozatot bemutatni”*⁴⁸⁵. Az 1. század végéről származó pápai levél bizonyítja, hogy már akkor léteztek liturgiai előírások, amelyeket az egész keresztény

⁴⁸³ Csel 20,7.

⁴⁸⁴ 1Kor 16,2.

⁴⁸⁵ *Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz*, (ford. Ladócsi G.) in *Apostoli Atyák* (szerk. Vanyó L., Fonyódi O.), Szent István Társulat, Budapest 1988; 1Kor 4,1-3.

közösség követni tartozott. A keresztény Egyház meghatározta a szertartások módját, idejét, óráját, úgy, ahogy azt az apostolok Ősegyházában végezték.⁴⁸⁶

Egeria nagyszerű partnerünk ebben a feltáró munkában, mert igen pontosan közli a szertartások rendjét, megadja azok kezdetét és végét. Ezzel alkalmat ad nekünk arra, hogy bár a liturgikus szövegeket nem tudjuk rekonstruálni, de hosszukból következtetni tudunk az elhangzó liturgia fajtákra.

Jusztinosz vértanú a II. század közepén védelmi iratot írt abból a célból, hogy a pogány rágalommal szemben a kereszténység ártatlanságát bizonyítsa. Az iratot Antoninus Pius császárnak, a Római Szenátusnak és a római népnek ajánlotta és ebben bemutatja őskeresztény miseszertartást. (A 3. századtól nem találunk írásos beszámolót az eucharisztikus áldozatról, a beavatottak nem írták le, azért, mert nem akarják a legszentebb dolgokat az avatatlanok gúnyolódásainak kitenni.) Először a keresztények zárt gyülekezetében a hívők közös imádságokat mondanak, majd Szent Jusztinosz így folytatja: az előljáróhoz kenyeret, vizet és bort hoznak. Ezeket ő átveszi, és dicséri s magasztalja a mindenség Atyját a Fiú és a Szentlélek nevével, majd hosszú hálaadó imát végez mindazokért a javakért, amelyeket őtőle kaptunk. Mikor befejezte a hálaadást, az egész jelenlevő nép felkiált: Amen. Ezután a diakónusok kiosztják a jelenlevők között a kenyeret és a bort.

A 4. századi jeruzsálemi liturgia ünneplésénél Egeria arról számol be, hogy az eucharisztikus áldozat az Anasztaszisban folyt és szigorúan csak a hívők vehettek rajta részt:

„az Anasztaszisz bazilikájának minden ajtaja megnyílik, belép az egész nép, de csak a hívők, a katekumenek nem”^{487 488}

Az igeliturgia végén a püspök és a hívők lassú, díszes menetben himnuszok éneklése közben az Anasztázisshoz vonulnak, majd a püspök „a korlát mögött” (a sírkápolnában magában) eucharisztikus áldozatot mutat be. A leírás arra utal, hogy egy rövid szertartásról van szó, valószínűleg csak az anafórát mondja el a püspök.

⁴⁸⁶ Pétery, A szentmise története, 164.

⁴⁸⁷ *Aperiuntur omnia hostia de basilica Anastasis, intrat omnis populus, fideles tamen nam cathecumini non.* Itinerarium XXV/2 (Ivancsó I. fordítása).

⁴⁸⁸ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt, „az ajtókat, az ajtókat!” szól a felszólítás, amire az ajtónállók, a „ostiariusok” vagy „ianitorok” bezárták a templom ajtait, hogy a titokfegyelem teljes mértékben megvalósuljon.

Kérdéses, hogy a püspök szétszította-e az eucharisztikus lakomát a klerikusok és a hívők között, mert erről Egeria nem számol be. A legvalószínűbb, hogy Egeria természetesnek veszi az áldoztatást, mint a „felajánlás” természetes tartozékát és ezért nem beszél róla.

Szent Jusztinosz vértanú *Első apológiájának* 66. fejezetében leírja, hogy a keresztények a szent kenyeret Eucharisztíának nevezik, és elmondja, hogyan alapította Jézus az utolsó vacsorán az Oltáriszentséget:

LXVI. FEJEZET – AZ EUCHARISZTIÁRÓL „És ezt az ételt miközöttünk Eucharisztíának nevezik, amelyből senkinek nem szabad enni, csak annak az embernek, aki hiszi, amit tanítunk, és aki igaz, akit megtisztítottak a bűnök bocsánatára az újjászületésre szolgáló keresztelessel és aki úgy él, ahogyan Krisztus parancsolta. Mert nem közönséges kenyeret és közönséges italt kapunk; a mi Megváltónknak, Jézus Krisztusnak, aki Isten testté lett Igéje, teste és vére szolgál a mi üdvösségünkre. Megtanítottak bennünket, hogy az étel, amely megáldott az Ő imája által, átalakult annak a Jézusnak a húsává és vérévé, aki testté lett. Mert az apostolok az általuk összeállított emlékiratokban, amelyeket Evangéliumoknak neveznek, átadták nekünk azt, amit elrendelt nekik; azt, hogy Jézus kenyeret vett (a kezébe), és hálát adott, és így szólt: »Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre: ez az én testem.« és ugyanilyen módon, miután átvette a poharat és hálát adott, így szólt: »Ez az én vérem.« és átadta nekik. Ez az, amit a gonosz ördögök utánoznak Mithras titkaiban, és ugyanezt mondják.⁴⁸⁹

Majd a 67. fejezetben a vasárnapi istentiszteletről szól:

LXVII. FEJEZET – A KERESZTÉNYEK HETI ISTENTISZTELETE ... A vasárnapnak nevezett napon pedig mindazok, akik városban vagy annak vidékén élnek, összegyűlnek egy helyen, és felolvassák az apostolok emlékiratait vagy a próféták írásait, annyit, amennyit az idő enged; majd, amikor az felolvasó abbahagyta, az előljáró beszédet intéz hozzánk és int ezeknek a jó dolgoknak az utánzására. Aztán mindannyian felkelünk és imádkozunk, és ahogy az előbb mondtuk, amikor imánk véget ért, kenyeret, bort és vizet hoznak, és az előljáró hasonló módon imádkozik és hálaadást mond, képességei szerint, és a nép ráfeleli mondván: Ámen

És mindenkinek kiosztják, (mindenki) egy részt kap abból, amiért köszönetet mondanak, és (az istentiszteletről) hiányzóknak egy részt elküldenek a diakónusokkal. És a jótékonyok, akik hajlandók adakozni, azt adják, amit jónak látnak; és ami összegyűlt, az az előljárónál van letétbe helyezve, aki segíti az árvákat, és özvegyeket és azokat, akik betegség vagy más ok miatt szűkölködnek, és a börtönben lévőket és a közöttünk tartózkodó idegeneket, egyszóval gondoskodik mindazokról, akik rászorulnak.

⁴⁸⁹ Jusztinosz, *The first apology of Justin*, <http://earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-firstapology.html> (saját fordításom angol nyelvből).

De a vasárnap az a nap, amelyen mindannyian közös gyülekezésünket tartjuk, mert ez az első nap, amikor Isten, miután megváltotta a sötétséget és az anyagot, megteremtette a világot; és Jézus Krisztus, a mi Megváltónk ugyanazon a napon feltámadt a halálból. Mert a Szaturnusz napját (szombat) megelőző napon keresztre feszítették; és a Szaturnusz napját követő napon, amely a Nap napja (vasárnap), amikor megjelent apostolainak és tanítványainak, megtanította őket ezekre a dolgokra, amelyeket figyelmedbe bocsátottunk.⁴⁹⁰

E leírás szerint a 2. századbeli szentmisében már van: könyörgés, szentlecke, evangélium, szentbeszéd, békecsók, felajánlás, átváltoztatás, az Úr halálára való emlékezés, Amen mondás, a pap áldozása és a hívek áldoztatása. Ez a leírás elsősorban a Rómában szokásos keresztény szertartásokról szól, de hasonló lehetett a keleti egyházak liturgiájában is. Szent Jusztinosz ugyanis, aki Szamáriában született és jól ismerte a keleti liturgiát, kétségtelenül megjegyezte volna, ha a keleti egyházak liturgiája a rómainak lényegesen eltért volna. Egeria leírása is ezt a feltételezést igazolja: azt írja, hogy a Martyrionban a vasárnapi liturgiában „minden a szokásoknak megfelelően történik”⁴⁹¹.

„Vasárnap a városból és a falvakból összejönnek a hívek egy helyre” – írja Jusztinosz. Az Egeria által leírtak megfelelnek ennek: Jeruzsálemben csak egyetlen vasárnapi liturgiát tartottak a város püspökének vezetésével. A vasárnap reggeli istentiszteletet az Anasztaszisban, az igeliturgiát az 5000 fő befogadóképességű Martyrionban tartották, majd az eucharisztikus áldozatra visszatérnek az Anasztázisba. Az Anasztázis befogadóképessége nem több mint 1200 fő, de lehetséges, hogy a hívők sorban álltak és cserélődtek, hogy az áldozatához jussanak⁴⁹². A Miseáldozat fő részeit hosszú, látványos vonulásokkal választják el egymástól, először az Anasztázisból a Martyrionba igeliturgiához:

„Mire kivilágosodik, mivel vasárnap, az Úr napja van, körmenetben a nagyobb templomba vonulnak, amelyet Constantinus épített”⁴⁹³

majd visszafelé a Martyriumból az Anasztázisba az eucharisztikus áldozat elvégzésére:

„ezután a szerzetesek gyülekezete himnuszok éneklése közben az Anasztázisba vezeti a püspököt”⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Jusztinosz, *The first apology of Justin*, <http://earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-firstapology.html> (saját fordításom angol nyelvből) LXVI, LXVII.

⁴⁹¹ *Fiunt omnia secundum consuetudinem*. Itinerarium XXV/1 (saját fordításom).

⁴⁹² Hasonló szervezésről ír Egeria a keresztsókolás leírásánál Nagycsütörtökön a „Post Crucem” kápolnában Itinerarium XXV/1.

⁴⁹³ *Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore, quam fecit Constantinus*. Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

A jeruzsálemi rítus egyik legjellegzetesebb különlegessége a Szent Sír Komplexum templomai között végzett látványos vonulások. Az Anasztaszisz szolgál a szerzetesek részére, hogy a Szent Sír előtt állva az imaórákon teljesítsék a „*folyamatosan imádkozzatok*” parancsát. A Martyrion hatalmas méretei lehetővé tették, a teljes jeruzsálemi keresztény közösség együtt hallgassa meg a vasárnapi igeliturgiát.

A leírásból egyértelműen kiderül, hogy hétköznapi⁴⁹⁵ nem végeztek eucharisztikus áldozatot Egeria szerint. A zarándoknő az eucharisztikus áldozatot *fecere oblationem*-nak nevezi, azaz magyarul „felajánlást tesz”, de Ivancsó István, a kötet fordítója szerint a „hálát ad” azaz a *gratias ago* szókapcsolat is ezt fejezi ki az Útinaplóban.⁴⁹⁶ A virrasztást, a reggeli és alkonyati istentiszteletet, valamint az imaórákat *singulis diebus* minden nap megtartották, akkor is ha nagy ünnep volt, ahogy Egeria leírja: „*Ezt a szertartást végezték minden nap, hat napig a Keresztnél és az Anasztázisznál*”.⁴⁹⁷

Arról, hogy milyen lehetett az Eucharisztikus szertartás, amelyet Egeria nem írt le, mivel az a Szent Sír barlangjában zajlott, és onnan nem hallatszott ki a szöveg, a *Constitutiones Apostolorum* ad támpontot.

A **Constitutiones Apostolorum** (Apostoli rendeletek) szövege mlék Szíriában 380 körül keletkezett, sokak szerint a legrégibb misekánon, amelynek a szövegét ismerjük. Az Apostoli Konstitúciók fontos forrása az antiókhiai szertartású liturgia történetének. Tartalmazza egy anafora vázlatát a II. könyvben, egy teljes anaforát a VII. könyvben (amely a Didachében talált anafora kibővítése), valamint a VIII. könyvben egy teljes liturgiát, amely a legrégebbi ismertnek mondható. Közli a miseimák szövegét, s így alkalmas az őskeresztény mise részleteinek a megismerésére. Ezt a liturgiát **Klementin-liturgiának** szokták nevezni, bár bizonyítottan nem Római Szent Kelemen pápától származik. A liturgiátörténészek szerint a nyugati szír – antiókhiai liturgiát mutatja be, tehát ha egyezéseket találunk az *Itinerarium*-ban leírtakkal, az nem véletlen.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ *Tunc de ecclesia monazontes cum hymnis ducunt episcopum usque ad Anastasim.* Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁴⁹⁵ Az ünnepek liturgiája természetesen eltér ettől.

⁴⁹⁶ Itinerarium, 108, lábjegyzet.

⁴⁹⁷ *Haec operatio cottidie per dies sex ita habetur ad Crucem et ad Anastasim.* Itinerarium XXIV/7 (Ivancsó I. fordítása).

⁴⁹⁸ Többen feltételezik, hogy az itt közölt imák sokkal régebbiek a 4. századnál, sőt bizonyítani kívánják, hogy az 1. század ősliturgiájának a maradványai.

A Klementin-liturgia szerint a Szentmise a 4. században a következő részekből állott:

- Először ötféle szentírásból olvastak fel összeillő részleteket: Mózes törvényeiből, a prófétákból, az apostolok leveleiből, az Apostolok Cselekedeteiből és az Evangéliumokból;
- ezután a püspök buzdító szentbeszédet intézett a jelenlevőkhöz;
- majd külön imák keretében elbúcsúztatták és elküldték egymásután a pogányokat, a katekumenek különböző osztályait és a bűnbánókat.

Ezután kezdődött a hívek miséje:

- hosszú, litániaszerű könyörgésekkel az Egyházért és tagjaiért;
- a püspök hosszabb imát mondott, mely után
- a békecsók;
- a kezek megmosása; és
- a felajánlás következett.

A tulajdonképpeni kánon prefációval kezdődött, amelynek külső alakja majdnem olyan volt, mint a mai prefációké, csak a szövege volt lényegesen hosszabb;

- a Sanctus után a püspök elmondta az Oltáriszentség alapításának a történetét, s ez alatt történt a konszekrálás;
- majd megemlékezett az Úr haláláról (anamnesis); és
- kérte az Atyát, küldje el a Szentleket⁴⁹⁹ az átlényegülés végrehajtására (epiclesis).
- Ezután hosszabb ima következett az élő és megholt keresztényekért (uralkodókért, előljárókért, katonákért stb.);
- majd a püspök áldást adott a népre és felemelte imádásra a konszekrált kenyeret e szavakkal: „Szent dolog a szenteknek” (*Sancta sanctis*).
- Ezután a püspök a szent testtel megáldoztatta a híveket e szavak kíséretében: „Krisztus teste” (*Corpus Christi*);

⁴⁹⁹ Vö A 4. századból az alexandriai pátriárkátus területéről származik Szerapion püspök misekánonja (Euchologium), amelynek érdekessége az, hogy epiklézisében a Fiúistent kéri a konszekráció végrehajtására.

- a szerpap pedig odanyújtotta nekik a szent vért e szavakkal: „Krisztus vére, az élet kelyhe” (*Sanguis Christi, calix vitae*);
- azután hálát adtak, a püspök ismét megáldotta a jelenlevőket;
- a szerpap pedig felszólította őket, hogy távozzanak („Ite in pace”).

Egeria leírja, hogy háromszoros zsoltározás volt a vasárnapi kora reggeli virrasztáson:

"... az egyik pap mond egy zsoltárt, amelyre valamennyien válaszolnak, majd egy imát mond, aztán a diakónusok egyike zsoltárt énekel, majd a másik szintén mond egy imát, a másik klerikus mondja a harmadik zsoltárt, és elmondja a harmadik imát, valamint a megemlékezést mindannyiunkról..."⁵⁰⁰.

A zsoltározások *dicit psalmum* és az imádságok *fit oratio* történhetek énekelt, deklamált vagy szavalt formában, Egeria leírásából ezt utólag lehetetlen megállapítani.

A jeruzsálemi vasárnapi igeliturgia a Martyrionban becsülhetően reggeli 7 és 11 óra között zajlott, jóval hosszabb ideig, mint amit Egeria Nyugaton megszokott. Nem azért, mert más liturgikus elemeket tartalmazott mint a latin gyakorlat, hanem többek között azért, mert több pap és püspök is prédikált. Egeria írja a homília lefolyásáról:⁵⁰¹

"Itt az a szokás, hogy a jelenlevő papok közül, akik akarnak, prédikálhatnak, (majd) mindnyájuk után a püspök prédikál. Ezek a prédikációk mindig vasárnap történnek, hogy mindig oktassák a népet a Szentírásra és az Isten szeretetére"⁵⁰²

Feltételezhetjük, hogy a Martyrionban az Igeliturgiának hat olvasmánya volt, ahogy Ephrem Carr ezt feltételezi a *Costitutiones Apostolorum*⁵⁰³ analógiájára:

1. Mózes törvénye

⁵⁰⁰ ...dicit psalmum quicumque de presbyteris et respondent omnes, post hoc fit oratio, item dicit psalmum quicumque de diaconibus, similiter fit oratio, dicitur et tercius psalmus a quocumque clerico, fit et tertio oratio et commemoratio omnium, dictus ergo his tribus psalmis et factis orationibus tribus. Itinerarium XXV/9 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁰¹ Az igeliturgiában a különböző keresztény rítusokban más és más szövegek vannak: a szír liturgiában a Törvény, a Proféták, nem evangéliumi és újszövetségi részek, a jakobitáknál 3 rész az Ószövetségből, 3 rész az Újszövetségből, a koptok az eucharisztia előtt csak az Újszövetséget olvassák, míg Milánóban a szokott részek mellé a napi vértanú élettörténetét is oda vették. Forrás: Várnagy, Antal, *Liturgika, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 35.

⁵⁰² Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti uolunt, praedicent, et post illos omnes episcopus praedicat, quae praedicationes proterea semper dominicis diebus fiunt, ut semper erudiatur populus in scripturis et in Dei dilectione! Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁰³ Carr, Ephrem, *A liturgikus családok Keleten* in *A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk Pákozdi I., Somorjai Á.) Szt. István Társulat Budapest 2020, 35.

2. Bölcsességi könyvek
3. Próféták
4. Apostolok Cselekedeteiből vagy Katolikus levelekből
5. Páli levelek
6. Evangélium

Egeria egyértelműen leszögezi, hogy igeliturgiát csak vasárnap délelőtt tartottak. Jeruzsálemben minden bizonnyal több nagyszerűen felkészült keresztény teológus, köztük zarándok püspökök is tartózkodtak. A Szentírás aznap felolvasott részleteiről szóló gondolataikat nem a hét különböző napjain szétszórva, hanem egymás, a jeruzsálemi püspök és az összes megjelent keresztény hívő előtt fejtették ki. A hívők bizonyára nagy érdeklődéssel hallgatták, de sajnálatos módon Egeria gyenge görögsege miatt nem igazán érti és unatkozik, „*ezek a prédikációk nagyon késleltetik a szertartás befejezését*”⁵⁰⁴ - panaszkodik kényeskedve.

Jeruzsálemi Szent Cirill Katekétikai leckéi⁵⁰⁵ közül a XXIII. Lecke⁵⁰⁶ a Szent Liturgiáról és a keresztény gyülekezetről szól, magyarázza a Szentmise részeit az újonnan megkeresztelték számára és leírása által mi is értesülünk arról, hogy folyt le az eucharisztikus liturgia⁵⁰⁷ Jeruzsálemben:

Ezért elvetvén minden szennyet, minden álnokságot és gonosz beszédet, stb.

1. Isten szerető jóságából eleget hallottatok korábbi összejöveteleinken a keresztségről és krizmáról, valamint Krisztus testéből és véréből való részesülésről; és most át kell térni a következőre, vagyis a mai napon fel kell tenni a koronát építkezések szellemi épületére.
2. Láttátok hát a diakónust, aki vizet ad a papnak, hogy tisztítsa meg magát, és a presbitereknek, akik Isten oltáránál állnak. Egyáltalán nem a testi szennyeződés miatt; ez nem az; mert szennytelen testtel léptünk be az Egyházba. De a kézmosás

⁵⁰⁴ ... quae predicationes dum dicuntur, gradis mora fit. Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁰⁵ Vö Perendy, L., A IV. századi jeruzsálemi liturgia tanúi: Kürillosz katekézisei és Egeria útinaplója I (szerk. Puskás, A., Laurinyecz, L.,) *Élet az élet kenyeréből: Az Eucharisztia teológiája kurzus előadásai*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2018–2019, Szent István Társulat, Budapest 2021.

⁵⁰⁶ Cyrillus Hierosolymitanus, *Catechetical Lectures*
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/03130387,_Cyrillus_Hierosolymitanus,_Catechetical_Lectures_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/03130387,_Cyrillus_Hierosolymitanus,_Catechetical_Lectures_[Schaff],_EN.pdf) (kutatás ideje 2024.02.29.) (saját fordításom angol nyelvből, az eredeti szöveg rövidítve, a lényeg általam kiemelve).

⁵⁰⁷ Jeruzsálemi Szent Cirill Katekétikai leckéjét olvasva felmerült bennem, hogy a Lecke egy későbbi, sokkal fejlettebb Eucharisztikus szertartást ír le, mint amelyen Egeria részt vett, mert egyes részokról például a kézmosásról, a békecsókról, a gyülekezet többszöri felszólításáról és közös háladásáról tudnia kellett volna és biztosan be is számolt volna róla. Az a Eucharisztikus liturgia, amelyet Egeria leír, az inkább a Juszinosz által leírt szertartáshoz hasonlít, ha nem tévedek.

annak jelképe, hogy tisztának kell lennetek minden bűnös és törvénytelen cselekedettől.

3. Ekkor a diakónus hangosan felkiált: „Fogadjátok el egymást, és csókoljuk meg egymást”. A csók tehát kiengesztelődés, és ezért szent: amint az áldott Pál kiáltott, mondván: Köszöntsétek egymást szent csókkal; ahogy Péter (mondta): békecsókkal.

4. Ezek után a pap hangosan felkiált: „Emeljétek fel szíveteket!”. Mert valóban abban a legszörnyűbb órában szívünknek a magasban Istennel kell foglalkoznia, nem pedig lent, a földre és a földi dolgokra gondolni. Valójában tehát a pap arra kér mindenkit abban az órában, hogy vessen el minden gondot az életéből, a háztartási aggodalmakat, és szívünk a mennyben legyen az irgalmas Istennél.

5. Ekkor a pap így szól: „Adjunk hálát az Úrnak.” Mert bizony hálát kell adnunk azért, hogy olyan nagy kegyelemre hívott el minket, méltatlanokat, mint mi voltunk.

6. Ezek után megemlíjük a mennyországot, a földet és tengert; a napot és a holdat; csillagokat és minden teremtetett dolgot, látható és láthatatlant; angyalokat, arkangyalokat, erényeket, uralmakat, fejedelemségeket, hatalmakat, trónokat; és sokarcú kerubokat: tulajdonképpen megismételve Dávid felhívását: „Magasztald az Urat!”. Említést teszünk a szeráfokról is, akiket Ésaías a Szentlélek által Isten trónja körül látott állni, akik két szárnyukkal eltakarták arcukat, és kettővel lábukat, míg kettővel repültek, kiáltva: „Szent, Szent, Szent Baal Sabaoth!”. Azért, mert elmondjuk Istennek ezt a megvallását, amelyet a szeráfok adtak át nekünk, részesei leszünk a fenti világ seregeinek dicsőítő himnuszában.

7. Miután megszenteltük magunkat ezekkel a lelki himnuszokkal, kérjük az irgalmas Istent, hogy küldje ki Szentlelkét az előtte fekvő ajándékokra; hogy a kenyeret Krisztus testévé, a bort pedig Krisztus vérévé tegye; mert amit a Szentlélek megérintett, az biztosan megszentelődik és megváltozik.

8. Ezután a lelki áldozat, a vértelen szolgálat befejezése után az engesztelő áldozat felett könyörgünk Istenhez a gyülekezetek közös békéjéért, a világ jólétéért; királyokért; katonákért és szövetségeseikért; betegekért; a szenvedőkért; és egyszóval mindazokért, akik segítségre szorulnak, mindannyian imádkozunk és felajánljuk ezt az áldozatot.

9. Majd megemlékezünk az előttünk elhunytakról is, először pátriárkákról, prófétákról, apostolokról, mártírokról, hogy imádságukra és közbenjárásukra Isten fogadja kérésünket.

10. Sokan azt mondják: mit használ az a léleknek, aki akár bűnökkel, akár bűnök nélkül távozik e világból, ha megemlékezünk róla az imában? Krisztusnak ajánljuk fel, aki a mi bűneinkért feláldozta magát, értük is kiengesztelve irgalmas Istenünket.

Ezután Szent Cirill magyarázni kezdi a Miatyánkot⁵⁰⁸ az újonnan megkeresztelkedetteknek⁵⁰⁹ (ennek szövege az Appendixben megtalálható), majd továbbiakban a Szentáldozás⁵¹⁰ menetét és az elhangzott liturgiát fejtegeti:

19. Ezek után a pap azt mondja: „Szentséget a szenteknek!” Szentségek a bemutatott ajándékok, miután elnyerték a Szentlélek látogatását; ti is szentek vagytok, mivel méltónak találtattatok a Szentlélekre; a szent dolgok tehát megfelelnek a szent személyeknek.

Akkor azt mondjátok: „Egy a szent, egy az Úr, Jézus Krisztus!” Mert az Egy valóban szent, természeténél fogva szent; mi is szentek vagyunk, de nem természetünkénél fogva, csak a részvétel, a követés és az imádság által.

20. Ezek után halljatok egy szent dallamot, amely a szent titkok közösségére hív, és ezt mondja: „Ízleljétek és lássátok, hogy jó az Úr!”. Az ítéletet ne a testi szájpaddlásodra bízod, hanem a megingathatatlan hitre; mert nem kenyeret és bort kóstolunk, hanem Krisztus testét és véré.

Az áldoztatás tenyérbe történt:

21. Ha közeledsz, ne jöjj kinyújtott csuklóddal, vagy széttárt ujjaiddal; hanem a bal kezéd legyen trónusa a királynak. És fogadd Krisztus testét, mondván fölötte: "Ámen!" és ügyelj arra, hogy ne veszítsd el annak egy részét!

22. Azután, miután részesedtél Krisztus testéből, közeledj az Ő vérenek poharához is; ne nyújtsd ki kezeidet, hanem hajolj és mondd az istentisztelet és áhítat légkörében: "Ámen!", szenteld meg magad azáltal, hogy Krisztus Véréből is részesülsz. És amíg a nedvesség még az ajkadon, érintsd meg a kezedd, és szenteld meg a szemedet, a szemöldöködöt és a többi érzékszervet. Akkor mond el az imát, és adj hálát Istennek, aki méltónak tartott téged ilyen nagy titkokra!

Végül még egy utolsó figyelmeztetésben részesíti hallgatóit, hogy rendszeresen járuljanak a szentségekhez:

23. Tartsd meg ezeket a hagyományokat tisztán, és őrizd meg magad a bűnöktől. Ne szakadjatok el az úrvacsorától; ne fosszátok meg magatokat a bűnök beszennyezése által ezektől a szent és szellemi misztériumoktól. És a békesség Istene szenteljen meg titeket egészen; és maradjon meg a te lelked és tested feddhetetlenül a mi Urunk Jézus Krisztus második eljöveteleig – Akinek dicsőség, tiszteltetés és hatalom az Atyával és a Szentlélekkel most és mindörökké. Ámen.

⁵⁰⁸ Vö Kajtár, Edvárd, *Az Úr imádsága a római egyház liturgiájában* In: Schöck, Gyula (szerk.) *Közelítések a Miatyánkhöz : Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében*. Schöck ArtPrint Kft. Budapest 2022.

⁵⁰⁹ A püspöki tanítás helyszíne a Tanítás Barlangja, ahol Jézus szívesen tartózkodott Jeruzsálemben. Itt adta át Miatyánk szövegét tanítványainak, ezért lett a közelben épített templom neve Pater Noster.

⁵¹⁰ Vö Kajtár, Edvárd, *Az áldoztatás liturgiájának alakulása az első századoktól napjainkig* In: Baranyai, B., (szerk.) *Összeköt, nem szétválaszt!, Eucharisztikus tudományos konferencia*, Magyar Kurír, Budapest 2019.

Sokáig eldöntendő kérdés volt a liturgiátörténészek körében, hogy hányadik századra sikerült egységet teremteni a keresztény szertartásokban. Az egyes liturgikus családok egymás mellett önállóan fejlődtek, terjedtek. Kisebb városok a főbb liturgikus központok szokásait követték. Egyik-másik város többféle liturgiából is kölcsönzött részleteket, úgyhogy ma már szinte lehetetlen pontos leírást adni ezeknek a liturgiáknak keletkezéséről, kifejlődéséről, egymáshoz való viszonyáról.⁵¹¹ Mind a keleti, mint a nyugati egyházban a liturgia külön-külön önállóan fejlődik, Nyugaton Róma és Milánó a meghatározó, míg Keleten leginkább Antiókhia és Alexandria a mérvadó.

Az egyik legfontosabb liturgiátörténeti megállapítás, amelyet Útinaplóból levonhatunk, hogy a 4. századra már kialakult a vasárnapi miseáldozat egyfajta egységes módja, amelyet Keleten és Nyugaton is elfogadtak és használtak. Ez megegyezik azzal a megállapítással, amit Baumstark 1. liturgikus törvényében⁵¹² rögzít: *„A liturgikus rítusok a különbözőségtől az egység felé tartanak és nem fordítva”*.

Ugyancsak a különböző országok szertartásainak egyöntetűségére következtethetünk Szent Iréneusz lyoni püspök egy megjegyzéséből. Szent Iréneusz említi, hogy amikor szent Polikárp szmirnai püspök (†168 körül) látogatóba Rómába jött, a pápa tiszteletből átengedte neki az ünnepélyes szentmise bemutatását. Ez a megjegyzés is arra mutat, hogy a római és a keleti liturgia között nem lehetett lényegi eltérés.

Mint ahogy ezt az előbbieken már említettem: Egeria úgy írja le a vasárnapi liturgiát, hogy *„a nagytemplomban ... minden a megszokott módon történik, úgy ahogy ez az Úr napján mindenhol másutt zajlik”*⁵¹³. Arra a tényre, hogy Egeria gyakorló keresztény, a legjobb bizonyíték, hogy a latin szertartásokat olyan jól ismeri, hogy azonosítani tudja azokat a részeket, amelyek *„a mindenütt meglevő szokás szerint zajlanak”*⁵¹⁴ még görög nyelven is. Például azt írja: *„... az elbocsátás után, az egyház előírása szerint, ahogy mindenütt szokás”*⁵¹⁵ -írja, képes kiemelni és felhívni a figyelmet azokra a liturgia részekre, amelyek eltérnek a latin rítustól.

A legismertebb szakramentárium a **Sacramentarium Gregoriánium**, mely Nagy Szent Gergely pápa (590-604) liturgikus reformjai alapján készült, összeállításában bizonyára részt vett

⁵¹¹ Pétery, A szentmise története, 164.

⁵¹² Nyírán, Robert Taft liturgikus "törvényei", 81.

⁵¹³ *In ecclesia maiore, ... et fiunt omnia secundum consuetudinem, qua et ubique fit die dominica.* Itinerarium XXV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁵¹⁴ Itinerarium XXV/2.

⁵¹⁵ *... at ubi autem missa facta, fuerit ecclesiae iuxta consuetudinem, qua et ubique fit.* Itinerarium XXV/2 (ford. Ivancsó I.).

személyesen, de csak a nagy pápa halála után fejeződött be az elkészítése. Ebben szakramentáriumban, amely a stációs ünnepek liturgiáját tartalmazza, a karácsonyi három mise kivételével a pápa a napi többszöri misézést megtiltotta.

Egeria leírja, hogy a jeruzsálemi miserend minden vasárnap egy Szentmise végzését írta elő. Egyedül Pünkösd napján engedte meg a a Sion templomban a második eucharisztikus áldozatot. A „Sion”-nak nevezett kicsiny zsidókeresztény zsinagóga volt keresztény egyházunk első misézőhelye. Egeria korában a kicsiny zsinagóga mellett egy nagyszerű körtemplom állt, ahová Pünkösdvasárnap virradatkor (miután reggel az Anasztázisban és Martyrionban „felajánlást tesznek”⁵¹⁶ azaz miseáldozatot mutatnak be) ünnepélyes menetben a keresztény hívők a püspökkel együtt átvonulnak a Sion templomba:

„... az egész nép egységesen himnuszokkal vezeti a püspököt Sion templomába, úgy, hogy az III. órára a Sion megteljen, és amikor megérkeznek, elolvassák azt a szakasz az Apostolok Cselekedeteiből, ahol a Szentlélek alászáll, hogy minden nyelv(ű nép) megértse azt, amit tanítottak, ezután a misét a szokás szerint végezték”⁵¹⁷

Ez egészen kivételes, hogy ezen a napon két liturgiát és két eucharisztikus áldozatot tartattak egy városban.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a jeruzsálemi liturgikus hagyomány nemcsak térben volt megosztott a különböző helyi zsidókeresztény, szír nyelvű őskeresztény, római polgári és a császári katonasággal érkezett latin nyelvű keresztény csoportok eltérő liturgikus gyakorlatai miatt, de a különböző időből származó, a miseliturgia különböző fejlettségi fokán álló elemeket is egyesített:

- Az Olajfák hegyén való virrasztás a legősibb, 1-2. századi keresztény összejöveteleket idézi.
- A Sion hegyén a régebbi hagyomány szerint folytatott istentisztelet eltérhetett a hivatalos konstantinápolyi liturgiától, a püspök gyakori látogatásai az „elhajlók”-nak a katolikus egyházba való visszatérését szorgalmazták.
- A Szent-Sír Komplexum liturgiája mindenben megfelelt saját korában bárhol végzett keresztény szertartásnak.

⁵¹⁶ *Praedicant presbyteri, majd id est offertur iuxta consuetudinem, qua dominica die consuevit fier.* Itinerarium XLIII/1 (ford. Ivancsó I.)

⁵¹⁷ *Omnis populus usque ad unum cum hymnis ducent episcopum in Syon, sed hora tertia plena in Syon sint. Ubi cum uentum fuerit, legitur ille locus de actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellegent, quae dicebantur, postmodum fit ordine suo missa offertur.* Itinerarium XLIII/2-3 (ford. Ivancsó I.)

4. számú összehasonlító táblázat a Szentmise részeire

A Szentmise **Constitutiones Apostolorum (VIII. 5. II.)**
részei
azaz a Klementin-liturgia

Itinerarium Egeriae
XXV/1-4

LECTIO⁵¹⁸ ötféle szentírásból olvastak fel összeillő részleteket: Mózes Törvényeiből, a Prófétákból, az apostolok leveleiből, az Apostolok Cselekedeteiből és az Evangéliumokból	L I T U R G I A	Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore, quam fecit Constantinus fiunt omnia secundum consuetudinem, qua et ubique fit die dominica
HOMILIA ezután a püspök buzdító szentbeszédet intézett a jelenlevőkhöz.	V E R B I	Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti uolunt, praedicent, et post illos omnes episcopus praedicat
COLLECTA majd külön imák keretében elbúcsúztatták és elküldték egymásután a pogányokat, a katekumenek különböző osztályait és a bűnbánókat.⁵²⁰		At ubi autem missa facta fuerit ecclesiae iuxta consuetudinem, qua et ubique fit tunc de ecclesia monazontes cum (h)ymnis ducunt episcopum usque ad Anastasim. Cum autem coeperit episcopus uenire cum (h)ymnis, aperiuntur omnia hostia de basilica Anastasis, intrat omnis populus, fidelis tamen, nam cathecumini non.

⁵¹⁸ A Szentleckét latinul Lectio-nak mondja az Egyház, ami már maga is azt mutatja, hogy régente nem énekelték, hanem hangosan felolvasták, vagy Epistolának, mert a mise leckéinek nagyrésze szent Pál leveleiből származik.

⁵¹⁹ A középkor liturgikusai általában szent Jeromosnak tulajdonították a liturgikus szövegek kiválasztását, és feltételezik, hogy Damasus pápa bízta meg ennek a munkának az elvégzésével. Pétery J. szerint nem azonosítható ez a beosztást végző személy, de a következőképp járt el: először is kiválogatta az Úr életének legfontosabb eseményeiről szóló szentírási szakaszokat és beillesztette a liturgiába, majd a fennmaradt részleteket szétosztotta az egyházi év napjai között. Pétery J. szerint kétségtelen, hogy ez a beosztás nagyon régi és nem fejlődés eredménye, hanem egy kéznek a munkája, mert különben ennek nyomát megtalálnánk az egyházi iratokban.

⁵²⁰ A bizánci liturgiában még ma is megvan egy imarész, mely a katekumenek régente szokásban volt búcsúztatásának a maradványa. A latin liturgiánkban ez a szokás nyomtalanul eltűnt.

ORATIO SUPER OBLATA	hosszan litániaszerűen könyörögtek az Egyház tagjaiért és szükségleteiért.	L	Et at ubi intrauerit populus, intrat episcopus et statim ingreditur intra cancellos martyrii speluncae.
PREX EUCCHARIS TICA ISEU CANON ROMANUS	ezután a püspök hosszabb imát mondott, mely után	I T U	Primum aguntur gratiae Deo, et sic fit orationem pro omnibus;
pax	a békecsók, a kezek megmosása és	R G I A	postmodum mittet uocem diaconus, ut inclinent capita sua omnes, quomodo stant
prefatio	a felajánlás következett: a tulajdonképpen kánon prefációval kezdődött, amelynek külső alakja majdnem olyan volt, mint a mai prefációké, csak a szövege volt lényegesen hosszabb.	E U C	A Kánon vagy Anafora ⁵²¹ leírása ⁵²² teljességgel hiányzik ⁵²³ , amelynek egyik oka, hogy a püspök a Szent Sírban mondta el, ahonnan nem hallatszott ki a szöveg
consecratio	A Sanctus után a püspök elmondta az Oltáriszentség alapításának a történetét, s ez alatt történt a konszekrálás.	H A R	
anamnesis	Majd megemlékezett az Úr haláláról, és	I S	
epiclesis	kérte az Atyát, küldje el a Szentlelket az átlényegülés	T	

⁵²¹ Taft, Robert, *Was the Eucharistic Anafora recited secretly or aloud? The ancient tradition and what became of it?* In *Worship traditions in Armania and the neighbouring Christian East* series 3, Crestwood 2006, 15-57.

⁵²² *Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai* (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana, Nyíregyháza 2022, A keleti egyházakban a liturgikus könyvek kifejezetten előírják, hogy a főcelebráns „halkan” vagy „alig hallhatóan” mondja el az anafora szavait.

⁵²³ A kánon halk mondásának okaként a liturgiagyagyzók azt az érvt hozták fel, hogy nem szabad a szent szavakat kitenni a profanizáció veszélyének. Parenti, Stefano, *Anafora*, 540-541.

	végrehajtására.		
ORATIO	Ezután	hosszabb	ima
UNIVERSA	következett az élő és megholt		
LIS SEU	keresztényekért (papokért,		
ORATIO	királyokért,		
FIDELIUM	elöljárókért,		
	katonákért stb.).		
	majd a püspök áldást adott a		
	népre és felemelte imádásra a		
	konszekrált kenyeret e		
	szavakkal: <i>Sancta sanctis</i>		
	„Szentség a szenteknek”		
RITUS	ez után a püspök a szent		
COMMUNI	kenyérrel megáldoztatta a		
ONIS	híveket e szavak kíséretében:		
	<i>Corpus Christi</i> „Krisztus		
	teste”		
	a szerpap pedig a szent		
	kelyhet nyújtotta nekik e		
	szavakkal: <i>Sanguis Christi,</i>		
	<i>calix vitae</i> „Krisztus vére, az		
	élet kelyhe”		
POSTCOM	azután hálát adtak, a püspök		
MUNIO	ismét megáldotta a		
	jelenlevőket,		
			sajnos Egeriánál még utalás sem
			történik a közös áldozásra ⁵²⁴ , a
			<i>communióra</i> ⁵²⁵
			sic benedicet eos episcopus stans
			intra cancellos interiores
			postmodum egeditur.

⁵²⁴ A 4. században történt az a történelmi fordulat, hogy a tömeges megtérések megváltoztatták az Egyházon belüli rendet, a hívek már nem tekintették az áldozást a Szentmiseáldozatban való részvétel természetes és magától értetődő részének. Ebben az időben az áldozáshoz járulók száma drasztikusan csökkent, amit Egeria leírásában is érzékelhetünk, mert míg a Martyrionban 5000 hallgatták az igeliturgiát, az Anasztaszisban az áldozók száma nem lehetett több mint 1200 (a környékbeli szerzetesekkel és zarándokokkal együtt), erre vissza tudunk következtetni az Eucharisztikus Liturgia alig fél - egy órás időtartama alapján. *Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai* (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana, Nyíregyháza 2022, 29.

⁵²⁵ Ivancsó I. a kötet fordítója szóbeli konzultációja szerint, Egeria magától értetődőnek tartja a szentáldozást a vasárnapi püspöki liturgia végén, ezért nem említi.

RITUS
CONCLUSI
ONIS

a szerpap pedig felszólította
őket, hogy távozzanak *Ite in*
pace

Egredienti autem episcopo
omnes ad manum accedent.

3.2 Közös jegyek vizsgálata jeruzsálemi Szentély zsidó zarándokünnepei és a Szent Sír keresztény fényes hetei között

Olvassuk el a mit ír a Kivonulás könyve a Jeruzsálemi Szentélyben tartandó a zsidó zarándokünnepekről:

„Háromszor szentelj nekem ünnepet évenként!

Tartsd meg a kovásztalan kenyerek ünnepét! Hét napig egyél kovásztalan kenyeret, ahogyan megparancsoltam neked, mert akkor jöttél ki Egyiptomból.

Azután az aratás ünnepét, amikor meződ vetésének első termését takarítod be.

És a betakarítás ünnepét az esztendő végén, amikor a termést betakarítod a mezőről.

Évente háromszor jelenjék meg minden férfi az Úristen színe előtt!”⁵²⁶

Az Ószövetség minden évben három ünnepet írt elő⁵²⁷, amit minden zsidó férfinak kötelezően meg kellett tartani: amelyek közül a legfontosabb a Kivonulás ünnepe, a zsidó népnek az egyiptomi szolgaságból való megmenekülésének emlékeztetere. A másik kettő mezőgazdaságból eredeztethető: az árpaaratáshoz, illetve a termés betakarításához kapcsolódik. Az ünnepcsoportok idővel vallási értelmet kaptak: például az árpaaratás a mózesi kőtáblák, a Törvény kézhezvételének ünnepévé vált. A betakarítás ünnepcsoportja egy hétig sátorban lakást ír elő a hithű családok számára, azért hogy emlékeztesse őket a zsidó nép 40 éves vándorlására a sivatagban. (Új ünnep a fentiekhez képest a Fény ünnepe, amelyet a Makkabeus felkelés után újjászentelt Szentélyben meggyújtott ünnepi kivilágításra emlékezik)⁵²⁸.

Jézus korában a három nagy zarándokünnepnek, amelyen mindenkinek részt kellett vennie, a Kivonulás ünnepe, a Tóra ünnepe és a Sátoros ünnep számított. Az ünnepek ritmusa követte a mezőgazdaság ritmusát. Valamennyi ünnepcsoport egy hétig tartott, szombattól szombatig⁵²⁹, ami alatt Jeruzsálem megtelt vallásukat gyakorló zsidó családokkal.

Egeria pontosan leírja a 385 körül Jeruzsálemben megtartott keresztény ünnepi heteket: sajnos az Epifánia ünnep leírásának az eleje⁵³⁰, az Enkainia ismertetésének pedig a vége hiányzik⁵³¹, de a hiány az azonosítást nem korlátozza.

⁵²⁶ 2Móz 23, 14-17.

⁵²⁷ Greeberg, Irving, *The Jewish Way: Living the Holidays*, Simon and Schuster, New York 2011.

⁵²⁸ Brofsky, David, *Hilkhot Moadim: Understanding the Laws of the Festivals*, Koren Publishers, Jerusalem 2013.

⁵²⁹ Dreyfus, Ben, *Is Passover 7 or 8 days?*, *Reform Judaism.org.*, [www=](http://www.reformjudaism.org/jewish-holidays/passover/passover-7-or-8-days)
<https://reformjudaism.org/jewish-holidays/passover/passover-7-or-8-days> (a kutatás ideje 2015.04. 09.).

⁵³⁰ Itinerarium XXV/6.

⁵³¹ Itinerarium XLIX/3.

Az általam készített összehasonlító táblázatból látható, hogy a keresztény szertartások követik a zsidó zarándokünnepek szerkezetét – természetesen teljesen más teológiai tartalommal: megőrződik a három nagy ünnepcsoport a 8 napos fényes hetekkel és az évente egyszer megtartandó bűnbánati böjt (ami a keresztényeknél Krisztus kereszthalála előtti időszakra helyeződik át).

Jellegzetességei:

- A zsidó és keresztény zarándokünnepek az év ugyanannak a szakára esnek.
- Mindhárom ünnepcsoport 8 napig tartott, a fényes hét a keresztényeknél vasárnaptól vasárnapig, a zsidóságnál szombattól szombatig.
- Húsvét után 7 x 7 napra, illetve a keresztényeknél 50 napra ismét egy nagy ünnep következik.
- A zsidó engesztelésnap előtti többnapos böjt a keresztényeknél Krisztus halála előtti Nagyböjt időszakára helyeződik át.⁵³²

A Jeruzsálemben élő első zsidókeresztények a Második Szentélyhez fűződő hitüket a Szent Sírra vitték át: ez lett számukra a „Szentély”⁵³³. Egeria leírása szerint 4. században már az Anasztaszisz, Szent Sír jelentette a „Szentélyt”. A Martyrion csak gyülekezeti helynek számított, mint egy zsinagóga, bárki látogathatta. Az eucharisztikus áldozatot az Anasztasziszban szigorúan csak hívők jelenlétében végezték.

A két vallás ünnepi rendje közötti megfelelés oka feltevésem szerint az emberi természetben keresendő. A túlnyomórészt mezőgazdaságból élő judeaiak életrendjét a vetés-aratás, valamint a állatok születése, levágása határozta meg. A sikeres év, a jó termés, az állatok szaporasága biztosította a túlélést minden társadalmi csoport számára. Nem véletlen, hogy a zsidó vallás a mindennapi családi étkezést is ünnepélyességgel és Isten iránt érzett hálával üli meg. Ahogy a jeruzsálemi rítus illeszkedik a város munkarendjéhez, ugyanúgy a nyolcnapos ünnepek is megfelelnek a környező népesség életrendjének. Egeria leírja, hogy mindenki nagy bűnnek tartotta,

⁵³² A keleti keresztények 8 hétig 5 napos böjtöt, a nyugatiak hamvazószerdától 4 napos, majd 6 hétig 6 napos böjtöt tartanak.

⁵³³ Pixner, Bargil; Chen, Doron, Margalit; Shlomo, *Mount Zion: The Gate of the Essenes Reexcavated*, Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins 105, New York 1989, 85-95. Dolgozatom 3.10 fejezetében részletesen bemutatom a PIXNER elméletet.

ha a jeruzsálemi ünnepeken nem vett részt: „*azt tartják, hogy súlyos bünt követnek el, ha azokban a napokban nem vesznek részt az ünnepen.*”⁵³⁴

A zsidó *shabbath* és a keresztény *κυριακή ημέρα* viszonyáról

A zsidó *shabbath* szent nap, az Úr napja, ugyanúgy mint a *κυριακή ημέρα*, a keresztény vasárnap. A zsidó nép számára a pihenés napja, amelyen minden munka megszűnik. A szombatnap az Istennel kötött szövetség megünneplésének napja, amely minden vallásos zsidó számára átélhetővé teszi a folyamatos istenkapcsolatot. A fogság után az aprólékos rituális előírások eredményeként a szombatnap a zsidóknak már nem örömteli ünnep, hanem nehezen teljesíthető kötelességgé vált. Jézus nyilvános működésének elején, szinte azonnal összeütközésbe kerül a az ünnep értelmezése miatt a farizeusokkal, ennek eredménye lett messiási voltának kinyilvánítása.

A jeruzsálemi, zsidóságból származó keresztények számára a szombati ünneplés gyakorlata nem képezi vita tárgyát, szombaton továbbra is eljáznak a Szentélybe, de vasárnap szűk körben megtartják a kenyértörést. Az Apostolok Cselekedetei tanúskodik erről a gyakorlatról:

„Ők pedig átmentek Pergén, s a pizídiái Antióchiába érkeztek. Szombaton bementek a zsinagógába és leültek.”⁵³⁵

Pál szokása szerint bement hozzájuk, és három szombaton át magyarázta nekik az Írást.⁵³⁶

Minden szombaton vitatkozott a zsinagógában, hirdette az Úr Jézus nevét, és igyekezett meggyőzni a zsidókat és a görögöket.”⁵³⁷

A szöveg egyértelműen leírja, hogy Pál szombaton terjesztette az Evangéliumot a zsinagógákban. A következő idézetben olvashatjuk, hogy Filippiben, ahol nem volt zsinagóga, a városon kívül gyűltek össze a keresztények:

Szombaton kimentünk a kapun kívül a folyóvízhez; úgy gondoltuk, hogy ott az vannak (értsd: a keresztények). Leültünk ott, és szóltunk az asszonyokhoz, akik összegyűltek.”⁵³⁸

⁵³⁴ ...et quid plura putat se maximum peccatum incurrisse, qui in hisdem diebus tante sollemnitati inter non fuerit. Itinerarium XLIX/2 (saját fordításom).

⁵³⁵ ApCsel 13,14

ὁτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς Πέργης παρεγένοντο εἰς Ἀντιόχειαν τὴν Πισιδίαν, καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν συναγωγὴν τῇ ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων ἐκάθισαν.

⁵³⁶ ApCsel 17,2 τὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ Παύλῳ εἰσῆλθεν πρὸς αὐτοὺς καὶ ἐπὶ σάββατα τρία διελέξατο αὐτοῖς ἀπὸ τῶν γραφῶν.

⁵³⁷ ApCsel 18,4 διελέγετο δὲ ἐν τῇ συναγωγῇ κατὰ πᾶν σάββατον, ἔπειθὲν τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας.

⁵³⁸ ApCsel 16,13 τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως παρὰ ποταμὸν οὗ ἐνομιζομεν προσευχὴν εἶναι, καὶ καθίσαντες ἐλαλοῦμεν ταῖς συνελθοῦσαις γυναῖξιν.

Az a hely, ahol a filippii keresztények gyülekeztek nagyon hasonlított a jeruzsálemi Tanítás Barlangjához. Filippiben ki kellett menni a városkapun kívül ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως egy jellegzetes helyre παρὰ ποταμὸν, ahol szombatnapokon a keresztények feltételezhetően tartózkodtak: ἐνομίζομεν προσευχὴν εἶναι. A feltételeesség ezen esetben a görög nyelven keresztül is érezhető, nem biztos, hogy minden szombaton ott voltak, nem biztosak a résztvevők se, ide például csak az asszonyok jöttek ki, a férfiak, akik a zsidó gyülekezet alapjául szolgálnak, nem. A korai keresztényeknek nem okozott problémát, hogy a pihenőnap és a kenyértörés napja nem esett egybe. A Zsidókhoz írott levélben⁵³⁹ a tökéletes szombat a Megváltó második eljövételének, a jövőbeli mennynek a szinonimája, és ezt a tematikát veszik át az apostoli atyák és később a patrisztika szerzői.⁵⁴⁰ Az elkövetkező három században zsidó-keresztény környezetben a szombat megőrződött mint ünnep, ezzel szemben a pogány eredetű közegben teljességgel elhagyásra került.

Nagy Konstantin császár 321. március 3-án elrendelte a heti hivatalos pihenőnapot vasárnap tartásuk meg: „*Pihenjék minden bíró, városi polgár és mindenki, ki a Nap Napján, amely tiszteletre méltó, végzi mesterségét, pihenjék*”, de a valóban munkamentes vasárnapot csak a VI. századtól tudták megvalósítani. A vasárnapi agapé megkülönböztette a keresztényeket másoktól, és megteremtette az összetartozást a közösségen belül. Alkalom volt közös istentiszteletre, katekézisre és a rászorulókról való gondoskodásra.

Willy Rordolf⁵⁴¹ elmélete szerint a Keleti Egyházak utólagosan 4. században úgy mond „*megkísérelték újra bevezetni*” a szombatnap ünneplését, azért mert judaista befolyás alatt álltak. A szerző vitatható tételével szemben áll a keleti egyházak apostoli eredete, valamint a Kelet folyamatosnak mondható liturgiai hagyománya. Egeria leírása tanúskodik róla, hogy Nagyböjt hosszának megállapítása úgy történt, hogy szombatot és vasárnapot egyaránt ünnepi, azaz böjtmentes napként számították be. A jeruzsálemi liturgia ünnepi szombati napokon sok helyen csak korareggeli ájtatosságot ír elő, a szombati napon „*nem történik semmi*” Jeruzsálemben. Miért? Mert az ősi időkben a hívek a zsidó Szentély szertartásán vettek részt.

⁵³⁹ Zsid 41-10 Eszerint a szombati nyugalom Isten népe számára van fenntartva. Mert aki bement az ő nyugalomába, maga is elnyugodott tetteitől, mint Isten az övéitől. Mivel tehát még érvényben van az ő nyugalomába való bemenetelünk ígérete, féljünk attól, hogy közületek bárkit is későn jöttek találjanak!

⁵⁴⁰ Augé, *A liturgikus év az első négy században*, 406.

⁵⁴¹ Rordorf, Willy, *Sunday, The History of the Day of Rest and worship in the Earliest Centuries of the Christian Church*, S.C.M. Press Philadelphia 1968, 154-173.

5. számú Összehasonlító táblázat a két vallás ünnepi rendje közötti hasonlóságokról

A zsidó zarándok ünnepek rendje a jeruzsálemi Szentélyben:			
ENGESZTELÉS-NAP ⁵⁴²	FÉNY ÜNNEPE ⁵⁴³	KIVONULÁS ÜNNEPE ⁵⁴⁴	SÁTOROS ÜNNEP ⁵⁴⁵
szeptemberben	decemberben	áprilisban	szeptemberben
1 ünnepnap	8 napos ünnep	8 napos ünnep	8 napos ünnepe
előtte böjti időszak		utóünnep 7 x 7 nap után:TÓRA ÜNNEPE ⁵⁴⁶	
A keresztény ünnepek fényes hetek a jeruzsálemi templomokban Egeria szerint:			
	EPIFÁNIA ⁵⁴⁷	HÚSVÉT	ENKAINIA ⁵⁴⁸
	januárban	áprilisban	szeptemberben
	8 napos ünnep	8 napos ünnep	8 napos ünnep
		előtte 40 napos böjt	
		zárása:TAMÁSVASÁRNAP	
	utóünnep a 40. napon HÜPAPANTE ⁵⁴⁹	utóünnep a 50. napon PÜNKÖSD	

⁵⁴² Az Engesztelés napja, Sófárfúvás napjaként is emlegetik, szeptember 6. és október 5. között, ez a zsidóknál az év kezdőnapja. Egyszerre emlékeznek az Első és a Második Jeruzsálemi Templom lerombolására. Az ünnepet bűnbánati napok előzik meg, amelyek három hétig (más források szerint tíz napig) tartanak. Az év egyetlen napja, amikor a főpap beléphetett a Szentek Szentélyébe és ott bűnvallomást tett maga és az egész nép nevében.

⁵⁴³ Chánuká, a Fény Ünnepe, december 4–12. között, annak az emlékére, hogy Kr.e. 165-ben a Makkabeusok vezetésével legyőzték a görög hadsereget és gátat vetettek az erőszakos görög asszimilációnak. Az újjáavatott Szentélyben csak egy napra elegendő olaj maradt a Menóra lángjának meggyújtásához, de az olaj mégis nyolc napig égett.

⁵⁴⁴ Peszach, a kovásztalan kenyér ünnepe, melyet Niszan hónapjának 14–22 napján ünnepelnek meg. Az első két nap és az utolsó két nap ünnep, a közbeeső négy nap félünnep.

⁵⁴⁵ A sátrak ünnepének értelmezése: ahogyan a sátor óvta a zsidókat a sivatag veszedelmeiben, úgy óvja évezredek óta Isten a népét. A Talmud írja: „ezalatt a hét napig a sátrort tartasuk állandó, szilárd lakhelyünknek, házunkat pedig csupán ideiglenes tartózkodási helyünknek tekintsük”.

⁵⁴⁶ Tóra ünnepe - eredetileg az aratásnak, pontosabban az árpaaratásnak ünnepe. Naptári időpontját a többi ünneptől eltérően, nem állapítja meg a Tóra, a Peszach utáni ötvenedik napra kell esnie. A Kinyilatkoztatás ünnepe, a Sinai hegy tövében ezen a napon vette át a zsidó nép a kőtáblákat és az azokon lefektetett isteni tanítást.

⁵⁴⁷ Az Epifánia ünnepe (ἐπιφάνεια, megtestesülés vagy istenjelenés) két evangéliumi történetet jelenít meg egyszerre: egyrészt a Jézus emberként való születését a betlehemi istállóban, másrészt Krisztusnak a Jordánban való megkeresztelkedését. A két cselekmény IV. századi jeruzsálemi liturgiában egyetlen ünnepben összegeződik, amelynek teológiai tartalma egy: Isten megjelent közöttünk. Január 6-án ünnepelték.

⁵⁴⁸ Enkainia (ἐνκαινία) A történetírás szerint 335. szeptember 13-án ezen a napon szentelték fel a jeruzsálemi Szent Sír Martyrionját, majd a következő napon mutatták fel a népnek a Szent Keresztet az új Martyrionban.

⁵⁴⁹ Hüpapante (ὑπαπαντή) ünnepe (Presentatio, vagy Purificatio, később Urunk bemutatása a templomban) Egyedülálló liturgiátörténeti jelentősége van Egeria beszámolójának a születés utáni 40 napon megült Hüpapante ünnepéről. A mózesi törvény előírta az újszülött bemutatását a templomban. Ekkor fogadja az agg Simeon a

3.3 Kísérlet a Nagy Konstantin építette Szent Sír Templom rekonstrukciójára az *Itinerarium-*ban leírt liturgikus mozgások figyelembevételével

Dolgozatom egyik kitűzött célja az volt, hogy megpróbáljam elhelyezni az Egeria által leírt liturgikus cselekményeket minél pontosabban:

- időben (idődiagramok segítségével)
- helyileg (térképvázlatok, alaprajzok segítségével).

A jeruzsálemi Szent Sír Komplexum liturgiájának teljes értékű elemzéséhez hozzá tartozik az, hogy tisztában legyünk azzal, milyen építészeti terekben folytak a szertartások. A szakirodalomban számos alaprajz jelent meg, amelyeket áttanulmányoztam, majd összevetettem őket a régészeti feltárások eredményével, hogy egy valamennyi követelménynek megfelelő templommodellt kapjak. Mindezeket ütköztettem Egeria leírásaival a jeruzsálemi liturgiáról, amelyet az az *Itinerarium-*jában⁵⁵⁰ közölt. A liturgia és a szakrális helyek összefüggéseinek elemzése során dr. Guzsik Tamás nyomán haladtam, aki az ókori keresztény liturgiák építészetről írott munkáival⁵⁵¹ új iskolát teremtett a magyar építészettörténetben.

Többrendű régészeti feltárásokkal bizonyították,⁵⁵² hogy a Golgota a városfalon kívül esett, rendeltetése szerint kőbánya volt. Közvetlenül a városfal mellett egy mintegy 10 méter magas domb magasodott, ahol a kivégzéseket végrehajtották. Krisztus halála után keresztény zarándokhellyé vált a Golgota domb és az üres sír. Az első jeruzsálemi keresztény közösség őrizte, ahogy Euszebiosz mondta a „feltámadás szent és dicsőséges emlékművét”⁵⁵³. Jeruzsálemben folyamatos volt a keresztény jelenlét – a város püspökeinek listája hiánytalanul ismert.

Hadriánusz császár 135 után a Bar Kohba felkelés leverése után Jeruzsálemet római kolóniává tette Aelia Capitolia névvel, a Templomhegyen Jupiternek, a Szent Sír felett pedig Vénusznak állított templomot.

326-ban Jeruzsálemben érkezik a 76 éves Szent Ilona, Nagy Konstantin császár anyja, aki abban évben kapta meg fiától az „augusta”, azaz császárnő rangot. Hathatós irányítása alatt elbontják az Aphrodité templomot, alatta megtalálják a Szent Sírt, valamint a Golgota mögött egy

gyermek Krisztust azzal, hogy ő lesz a nemzeteket megvilágosító világosság, ezért nevezik később ezt az ünnepet a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének.

⁵⁵⁰ Egeria útinaplója (ford. Ivancsó, I.), 42.

⁵⁵¹ Guzsik, Tamás, *Keresztény liturgiák építészete*, (doktori dolgozat), *Szakrális terek funkcióelemzése* www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral1.html (kutatás ideje 2018.08.26.).

⁵⁵² Kroll, *Jézus nyomában*, 482.

⁵⁵³ Eusebius, *Vita Constantini* III., 144.

kőbányában a Szent Keresztet⁵⁵⁴. Konstantin a hírek hatására egy „csodálatos módon ékes”⁵⁵⁵ épületegyüttes létrehozását parancsolja meg. Az építészeti megvalósítással a szír Zenóbiust bízzák meg, aki valóban egyedülállót alkotott. Krisztus sírja köré egy klasszikus mauzóleumot tervezett, az építész célja az volt, hogy mauzóleumszerű hatást keltsen, ezért az építész a Sír körüli sziklát elbontatta úgy, hogy a Szent Sír barlangja mint egy hatalmas szarkofág, kiemelkedjék a környezetből. Egeria ír arról, hogy a püspök a „*in spelunca*” azaz a barlangban végezte a szertartást.

A Nagy Konstantin által megrendelt óriási öthajós bazilika becsült hossza 45 méter, szélessége 38 méter, maximális befogadóképessége 5000 fő volt. A Cardo-hoz, azaz a főutcahoz oszlopsoros átriummal és lépcsőfeljárattal csatlakozott. A bazilika bejárata és főutca között oszlopsorral körbevett külső átriumot emeltek, amely ivó és tisztálkodásra szolgáló vízzel bőven el volt látva.⁵⁵⁶

135-ben Hadrianus a Golgota csúcsán a város védőistenének választott Aphrodité istennőnek a szobrát állította fel bosszúból a város hosszú ostroma alatt kiállt megpróbáltatásaiért. Szent Ilona megszabadította a Golgota szikláját a pogány bálványtól, Zenóbiusz építész egyedülálló megoldással láthatóvá tette a *monticulus Golgothae*-t. „*A császár csillogó kövekkel köveztetette ki és három oldalról oszlopcsarnokkal vette körül*”⁵⁵⁷ – írja Euszébiusz.

Az úgynevezett Szent Ilona kápolnát és a Szent Kereszt Megtalálásának barlangját Egeria nem is említi, ebben az időben nem volt látogatható, valószínűleg az ivásra és tisztálkodásra szolgáló víz tárolására használták. A barlangot mint kápolnát a 12. században a keresztesek építik ki.

A szakirodalomban több mint 30 féle Szent Sír Templom alaprajz létezik, amelyeket ebben a tanulmányban nem kívánok elemezni. Összevetve a legújabb régészeti feltárások eredményeit az Egeria által leírtakkal, hogy a legmegfelelőbbnek Gerhard Kroll által publikált Charles Coüasnon O.P. rekonstrukcióját⁵⁵⁸ tartom és a továbbiakban ezt javaslom használni.

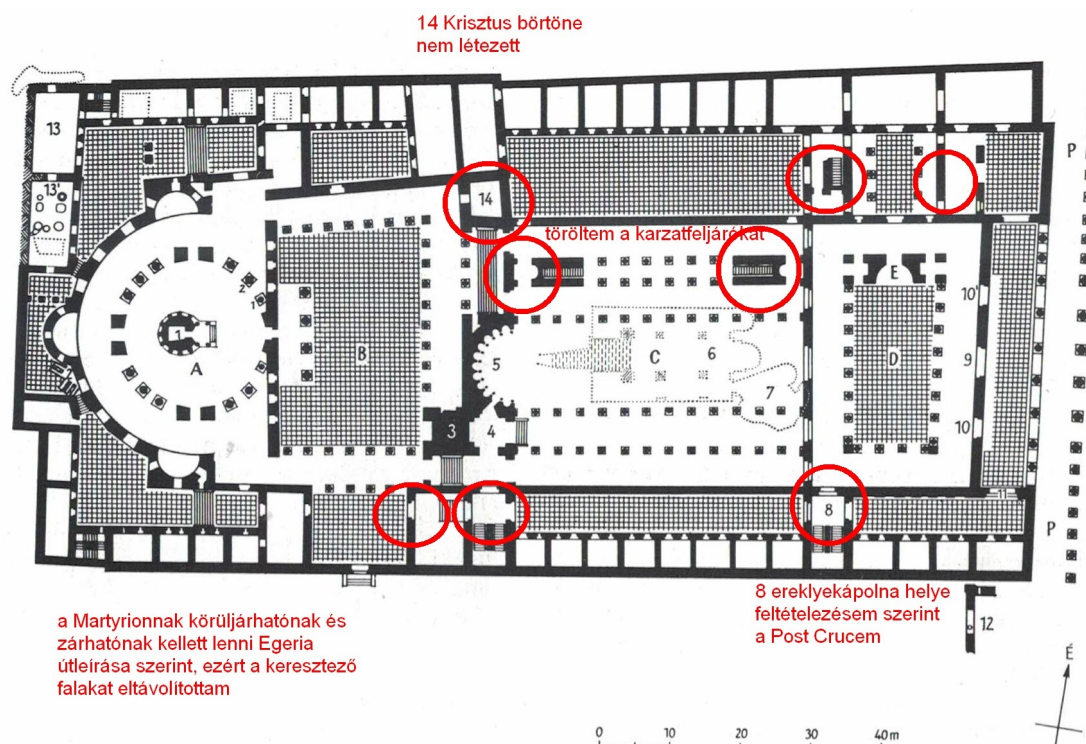
⁵⁵⁴ Egeria nem említi, hogy a Szent Kereszt megtalálása Ilonához kötődne, csak a Templomszentelés ünnepéhez kapcsolódva jegyzi meg, hogy a Templomszentelés napján mutatták fel a Szent Keresztet.

⁵⁵⁵ Eusebius, *Vita Constantini* II., 31-33.

⁵⁵⁶ A jeruzsálemi Szent Sír hármaskör feladatára történt tagolását mind a mai napig megőrizte a római katolikus egyház: az imádság helye a "sedes", a tanítás helye az "ambo", az áldozat helye az "oltár".

⁵⁵⁷ Eusebius, *Vita Constantini* III., 35.

⁵⁵⁸ Kroll, 489.

22. ábra Coüasnon Ch. O.P. Martyrion rekonstrukciója ⁵⁵⁹ az *Itinerarium* leírása szerint
kifogásolható pontok: az Martyrionnak körüljárhatónak és zárhatónak kellett lenni, az
ereklyekápolna helye, a karzat feljáró lépcsői, Krisztus börtöne

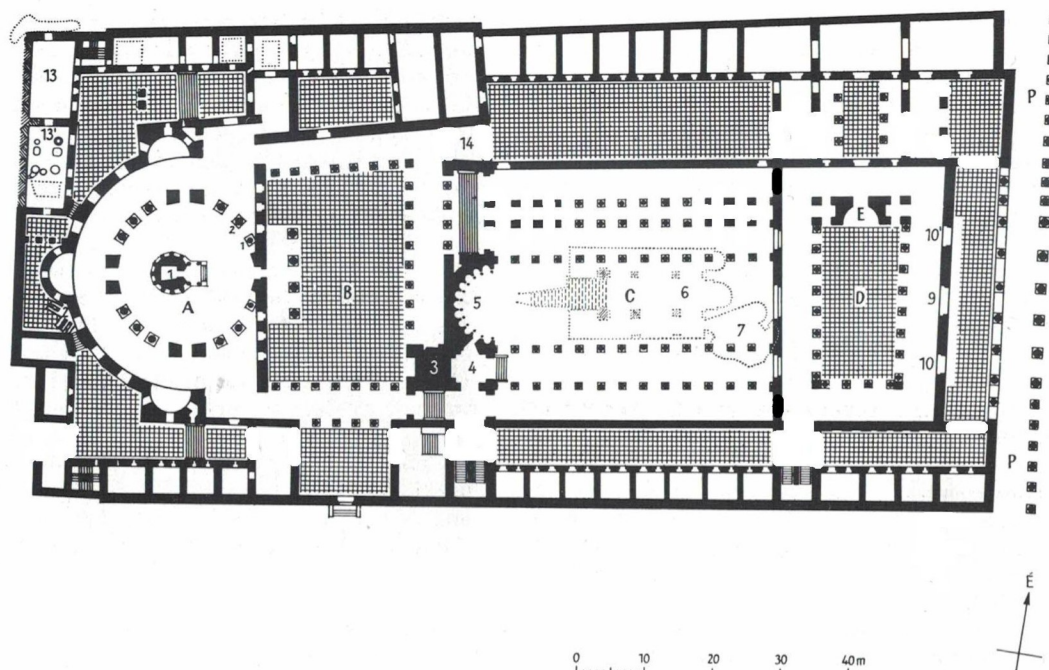
A Coüasnon atya által javasolt rekonstrukcióban előremutatónak tartom, ahogy az Anasztázisz és az *ante Crucem*, *post Crucem* helyek térkapcsolatát megoldotta és nagy pozitívuma az alaprajznak az Anasztázisz főbejáratainak kétoldalra való helyezése, Arculf leírásának megfelelően.

Ugyanakkor Egeria liturgia leírásának megfelelően az alábbi változtatásokat javaslom bevezetni:

1. a Martyrionnak körüljárhatónak és zárhatónak kellett lenni, ezért a keresztes falakat eltávolítottam.
2. A karzat feljáró lépcsőit töröltem – a „matrónák karzata” számára nagy valószínűséggel a bazilika négy sarkában lejtős feljárók vagy kényelmes lépcsők szolgáltak a konstantinápolyi Hágia Szofia bazilikával megegyező módon.
3. az ereklyekápolna helye véleményem szerint a 4. számmal jelzett helyiség, amely megegyezik a *post Crucem* kápolnával.

⁵⁵⁹ Kroll, 489.

4. Krisztus börtöne nem igazolható.

22. ábra Javaslatom a Nagy Konstantin építette Szent Sír templom rekonstrukciójára:

A Anasztaszisz, B átrium = ante Crucem, C Martyrion, D külső udvar, E kút, P propylaion = előcsarnok

1 Szent Sír kápolna, 3 Golgota sziklája, 4 "post Crucem" - ereklyekápolna, 5 Martyrion apszisa, 9 - 10 bejáratok a Cardóra, Jeruzsálem főutcájára, 13 gazdasági épületek - a kenyér és bor előkészítésére

A helyes modellre már rávetíthetők az Egeria leírta liturgikus mozgások

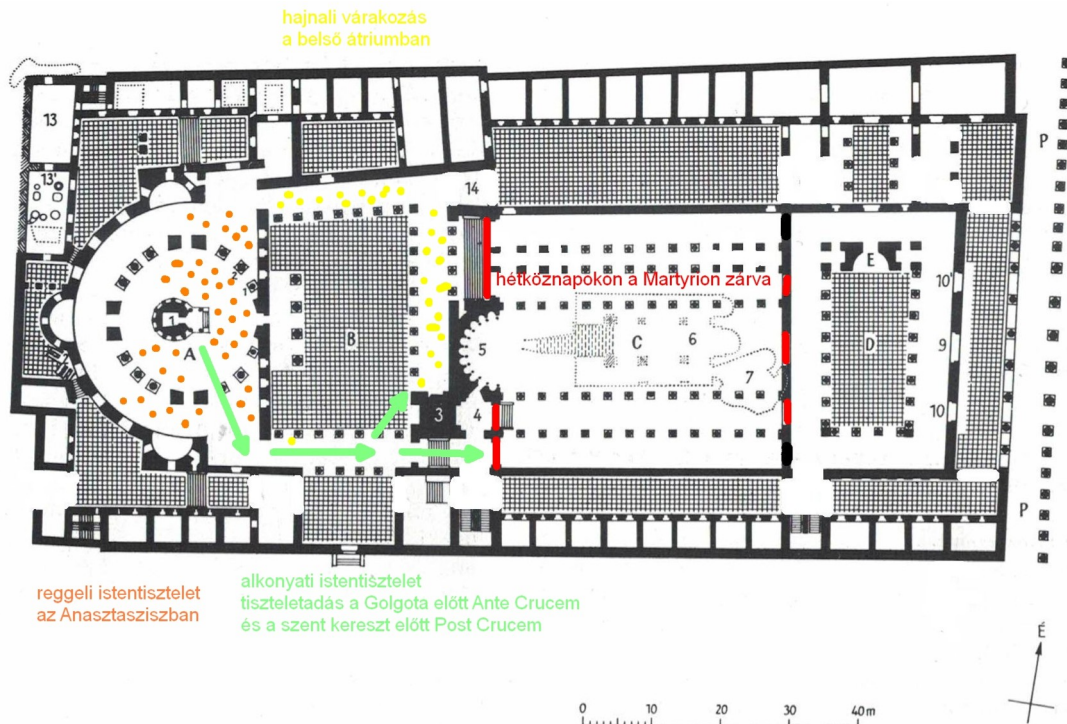
A **reggeli istentiszteletre** *ante pullorum cantum* – még kakas kukorékolása előtt Egeria tanúsága szerint a „*monozontes*” és „*parthene*”-ék a nyitott átriumban, Tripodium oszlopcsarnokokban gyülekeztek, az időt himnuszok, zsoltárok, antifónák éneklésével töltötték. Majd amikor kinyitották az Anasztaszisz összes ajtaját és bevonultak.⁵⁶⁰ „*Laici*” – laikusok bármikor csatlakozhattak hozzájuk, ha ők is részt akartak venni a virrasztáson.⁵⁶¹ Megkezdődött a Matutinum, ahol „a jelenlevő szerzetesek és szerzetesnők himnuszokat, válaszos zsoltárokat, antifónákat énekelnek egy

⁵⁶⁰ *Nam singulis diebus ante pullorum cantum aperiuntur omnia hostia Anastasis et descendunt omnes monozontes et parthene, ut hic dicunt, et non solum hii, sed et laici praeter, viri aut mulieres, qui tamen volunt maturius vigilare. Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).*

⁵⁶¹ *Volunt maturius vigilare. Itinerarium XXIV/1 (ford. IVANCSÓ I.).*

meghatározott rend szerint, minden egyes himnusz és antifóna után imát mondanak”⁵⁶². Az imákat „presbyteri” és „diacones”, azaz felszentelt papi személyek mondják.

A laudesre megérkezik *episcopus cum clero*, a püspököt nagyszámú klérus kíséri⁵⁶³. Egyenesen a Szent Sírhoz megy, belép a barlangba, egyedül, és *dicet orationem*⁵⁶⁴ imát mond. *Intro cancellos*, a korlát mögül megemlíti azok nevét, akiről meg akar emlékezni, megáldja a katekumeneket, majd a hívőket.

23. ábra A reggeli és alkonyati istentisztelet liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szent Sír templom alaprajzára vetítve⁵⁶⁵

A *lucernarium* azaz az **alkonyati istentisztelet** a X. órában valószínűleg folyamatosan követte a IX. imaórát. Egeria megjegyzi, hogy ezt Jeruzsálemben *lycinicom*-nak nevezték. Az egész Anasztáziszt kivilágították: *incenduntur omnes candeae et cerei* „minden olajlámpást és

⁵⁶² *Dicuntur hymni et psalmi responduntur, similiter et antiphonae: et cata singulos hymnos fit oratio. Nam presbyteri bini vel terni, similiter et diacones, ... qui cata singulos hymnos vel antiphonas orationes dicunt. Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).*

⁵⁶³ *Ecce et supervenit episcopus cum clero at statim ingreditur intro spelunca et de intro cancellos primum dicet orationem pro omnibus. Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).*

⁵⁶⁴ Rómában a VI. századig a Glóriát, azaz a nagy doxológiát csak a pápa maga mondhatta el Várnagy A. *Liturgika, Katolikus főiskolai jegyzetek*, Budapest 1985, 31.

⁵⁶⁵ Coüasnon által javasolt Szentsír templom alaprajz közli Kroll, *Jézus nyomában*, 489.

viaszgyertyát meggyújtottak”.⁵⁶⁶ A fény nem kívülről jön, hanem az Edicule, a Szent Sír barlang belsejéből sugárzik szét, mintegy a feltámadás fényét jelezve.

Az alkonyati istentisztelet szerkezete Egeria leírása alapján nagy vonalakban azonos a reggelivel, de két új elem járul hozzá:

- A püspök és a presbiterek leülnek a szertartás közben,⁵⁶⁷ „elfoglalják saját kijelölt helyüket, ahol a püspök *susum*⁵⁶⁸-on, egy kiemelt, magas széken ül”.
- A szertartás befejező aktusaként a clerus és a hívők a Golgotához vonulnak – mind a keresztt előtt azaz *ante Crucem*, mind a kereszt mögött azaz *post Crucem* imádkoznak, majd mindkét helyen a püspök megáldja a katekumeneket, majd a hívőket is. Ugyanazt a rítust megismétlik „*ante Crucem*” azaz a Golgota dombja előtt, majd „*post Crucem*” a Keresztet őrző ereklyekápolna előtt.

Liturgikus mozgások a vasárnapi istentiszteleten

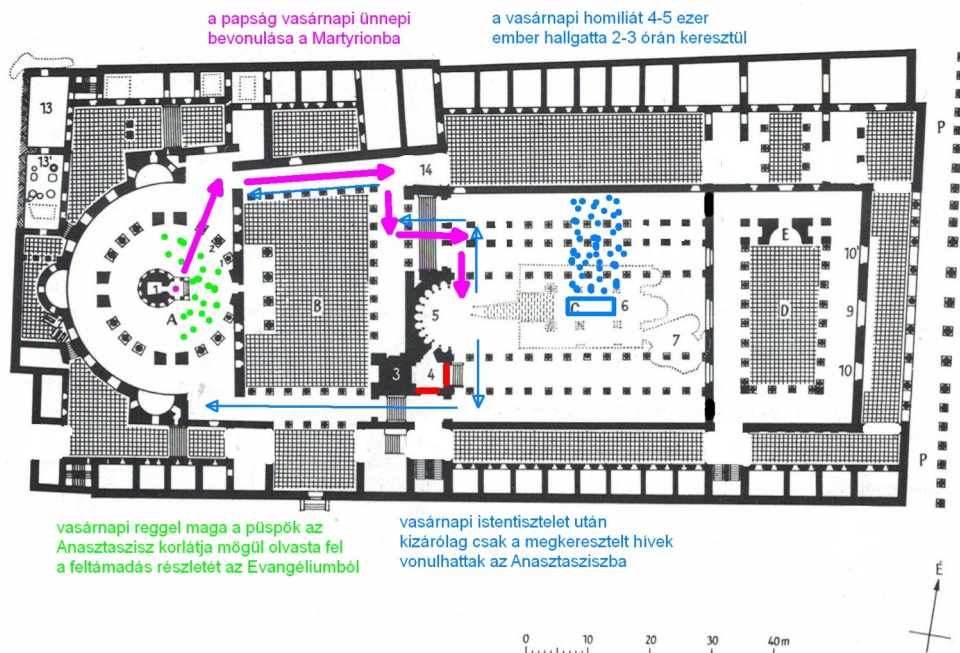
A vasárnap reggeli istentiszteletet az Anasztaszisban, az igeliturgiát az 5000 fő befogadóképességű Martyrionban tartották, majd az eucharisztikus áldozatra visszatérnek az Anasztaszisba. Az Anasztaszis befogadóképessége nem több mint 1200 fő, lehetséges, hogy a hívők sorban álltak és cserélődtek, hogy az áldozatóhoz jussanak⁵⁶⁹. Az Anasztaszis szolgált a szerzetesek részére, hogy a Szent Sír előtt állva az imaórákon teljesítsék a "folyamatosan imádkozzatok" parancsát. A Martyrion pedig elképesztően óriási méretei miatt alkalmas volt a teljes jeruzsálemi hívőközösség és a nagyszámú zarándok befogadására, a vasárnapi igeliturgia meghallgatására.

⁵⁶⁶ *Lumen autem de foris non affertur, sed de spelunca interiori eicitur.* Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁵⁶⁷ *Ecce et commonetur episcopus et descendit et sedet susum, nec non etiam et presbyteri sedent locis suis.* Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁵⁶⁸ "szedesz" kiemelt papi szék a bevezető szertartás alatt Várnagy A. *Liturgika* Budapest 1985, 31.

⁵⁶⁹ Hasonló szervezésről ír Egeria a keresztsókolás leírásánál Nagycsütörtökön a *post Crucem* kápolnában.

24. ábra A vasárnap liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szentsír templom alaprajzára vetítve⁵⁷⁰

A vasárnapi igeliturgia meghallgatására először az Anasztasiszból a Martyrionba igeliturgiához vonulnak ünnepi menetben: „Mire kivilágosodik, mivel vasárnap, az Úr napja van, körmenetben a nagyobb templomba vonulnak, amelyet Constantinus épített”⁵⁷¹, majd ezután visszafelé a Martyrionból az Anasztasiszba az eucharisztikus áldozatra: „aztán a szerzetesek gyülekezete himnuszok éneklése közben az Anasztasiszba vezeti a püspököt”⁵⁷²

A jeruzsálemi rítus egyik legjellegzetesebb különlegessége a Szent Sír komplexum részei között végzett látványos vonulások⁵⁷³, amelyen a püspök az összes presbyterjével, és diakónusával vett részt, bár Egeria leírásában a szerzetesek tömegét emeli ki, valószínűleg ők voltak a legtöbben.

⁵⁷⁰ Coüasnon által javasolt Szentsír templom alaprajz közli Kroll, 489.

⁵⁷¹ *Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore, quam fecit Constantinus.* Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁵⁷² *Tunc de ecclesia monazontes cum hymnis ducunt episcopum usque ad Anastasim.* Itinerarium XXIV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁵⁷³ A bizánci szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: a kisbemenet alatt pap megkerüli az oltárt (amelyet meg lehet feleltetni az Anasztasisznak) megemelt evangéliumos könyvvel gyertyás körmenetet végez „acolythusz”-ok kíséretében. Gyertyavivők kísérték a jeruzsálemi püspököt a nyitott átriumon keresztül a Martyrionba az „ambon”-hoz, a felolvasás helyére (a Martyrion volt az igeliturgia helye). A parókus vagy a kántor felolvassa az olvasmányokat (Jeruzsálemben a „lectorok”, azaz felolvasók tették ezt).

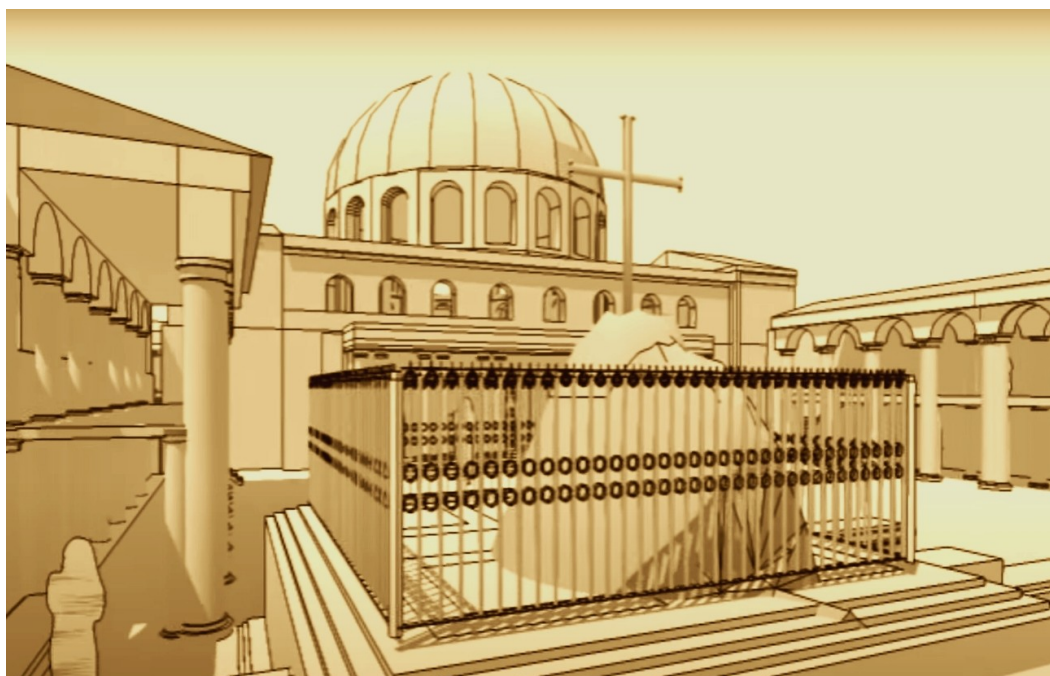
3.4 A *POST CRUCEM* rejtélye

Egeria útleírásának a legtalányosabb szakaszai azok, amelyekben a jeruzsálemi Szent Sírnál folyó liturgia helyszíneként a „Kereszt előtt” és a „Kereszt mögött”-ként megnevezett helyeket jelöli meg.

Az Anasztászisz és a Martyrion között keletkezett nagy tért Zenóbiosz egy három oldalról galériás oszlopcsarnokkal vette körül, amelyet később TRIPODIUM-nak neveztek. Zenóbiosz építész egyedülálló megoldással láthatóvá tette a *monticulus Golgothae*-t. A szabad ég alatt levő ÁTRIUM feladata kettős volt:

- itt gyülekeztek a szerzetesek és a zarándokok az Anasztászisz megnyitása előtt, valamint a szertartások között itt pihenhettek,
- másrészt a nagy méretű tér nagy tömegeket tudott befogadni olyan liturgiárészek lefolytatására mint a Nagypénteki szenvedési evangéliumok.

A javaslatom az, hogy ezt az ÁTRIUM-ot azonosítsuk mint *ante Crucem*-nek nevezett helyszínt. A Golgota előtti tér adott helyszínt Megváltónk szenvedésének adott mindennapos tiszteletadásnak az alkonyati istentisztelet végén.

25. ábra A Golgota szabadon álló sziklatömbje, rajta a Nagy Konstantin által ajándékozott kereszt. A környező nyitott oszlopcsarnokot hívja Egeria úgy, hogy az *ante Crucem* a »Kereszt előtt«. A kép CORBO és ALLITA atyák rekonstrukciója alapján készült.⁵⁷⁴

A konstantini Szent Sír komplexum legnehezebben értelmezhető része az Egeria által POST CRUCEM-ek azaz „kereszt mögötti hely”-nek nevezett épületrész. Közel fekszik a Golgota dombjához, zárható helyiségnek kellett lennie, nem nagy alapterülettel. Mivel az építészettörténészek jelenleg is tanácstalanok ennek a helyiségnek a kinézetéről, nehéz bármi biztosat mondani róla. Régészeti feltárás nem készült ezen a helyen.

Annyit tudunk róla, hogy itt zajlik a Keresztcsókolás rítusa, tehát feltételezhető, hogy itt őrizték az Igazi Keresztet. Egeria megemlíti, hogy a jeruzsálemi püspök székét is itt tárolták, amikor nem volt ünnep. A későbbi szentföldi zarándokok felsorolják, hogy milyen, a kereszténység történelmében szereplő leghöszentebb tárgyakat látták ebben a helyiségben. A helyiség meglétéről tanúskodik a 530-ban itt járt zarándok, Breviarius de Hierosolyma megjegyzi: „baloldalt van az a helyiség, ahol az Úr keresztjét őrizték”⁵⁷⁵. 670-ben a Jeruzsálembe zarándokolt Arculf püspök szerint a Golgota mögött állt egy kis kápolna, ahol az utolsó vacsora kelyhét és más szent tárgyakat őriztek.

„A Golgota-templom és a Konstantin-bazilika között található egy másik terem, amelyben az Úr kelyhét és azt a szivacsot tartották, amelyből a keresztfán ecetet és bort kapott. Ebben őrzik az Úr kelyhét, amelyet saját kezűleg áldott meg az Úrvacsorán, azelőtt, hogy a szenvedésre adta magát. Egy gall pint méretű ezüst serleg, mindkét oldalán egy-egy füllel...”⁵⁷⁶

Arculf 7. századi utazó leírása arról tanúskodik, hogy a Golgota sziklája fölé később az arab hódítás után egy kisebb templomot emeltek, hogy védelmet kapjon a szent szikla. Egeria és Euszebiosz korában még szabadon állt.⁵⁷⁷ Arculf *Golgothana ecclesiának* nevezi:

„Egy másik nagy templom épült kelet felé azon a helyen, amit héberül Golgotának hívnak. (Benne) felül egy nagy sárgaréz kerék függ, amelyről lámpák lógnak. Alatta egy nagy ezüst kereszt van rögzítve ugyanoda, ahol egykor a fakereszt állt, amelyen az emberiség Megváltója szenvedett. Ugyanebben a templomban van az

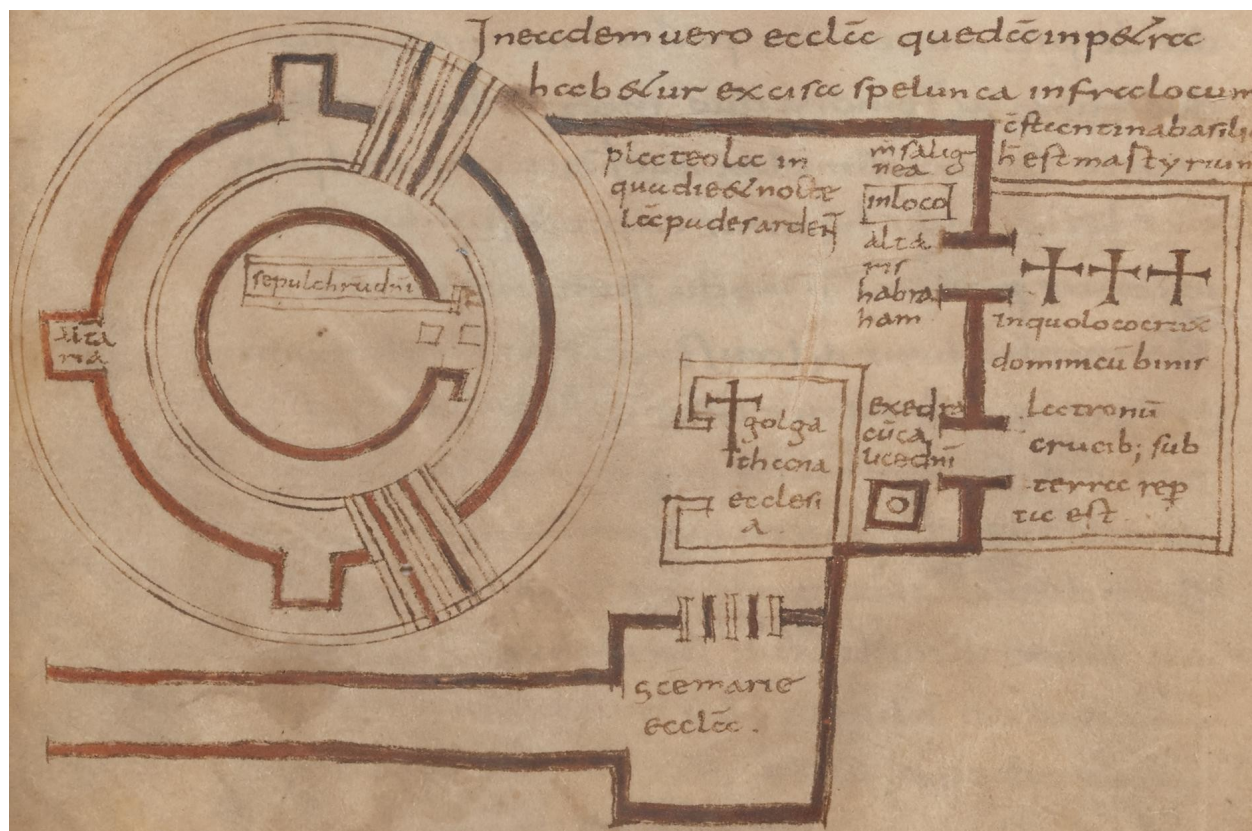
⁵⁷⁴ Virgilio Corbo O.F.M. és Eugenio Allita O.F.M. atyák rekonstrukciója Raffaella Zardoni rövidfilmjében, *Holy Sepulchre* <[youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY](https://www.youtube.com/watch?v=7IrtcvNUKGY)> (kutatás ideje 2019.04.21.).

⁵⁷⁵ Kroll, 504.

⁵⁷⁶ *EXEDRA IN QUA CALICE DOMINI EST - recessum cum calice Domini – de alia exedra inter acclesiam calvariae et constantini basilicam sita, in qva calix domini et spongia in eo recondita habetur, de qva in ligno pendens acetum suxerat et vinum.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (*saját fordításom latinból*)

⁵⁷⁷ Érdekes, hogy a templomot Arculf „nagyinak” titulálja, mit szólt volna a Martyrion eredeti méretéhez!

Úr keresztje alatti sziklába vágott barlang⁵⁷⁸, ahol az oltáron áldozatot mutatnak be bizonyos kitüntetettek lelkéért, mialatt testük eközben az utcán, a Golgota-templomnak a bejárata előtt fekszik⁵⁷⁹, amíg az elhunytak számára a legszentebb misztérium (halotti mise) be nem fejeződik”.⁵⁸⁰

26. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolása a 6. századból⁵⁸¹

Arculf sematikus rajza szerint a Golgota templom és a Martyrion között feküdt egy helyiség, amelyet hol *exedra*-nak, hol *recessum*-nak címeznék, láthatóan kis méretű. Arculf a *calice Domini*-t, a szivacsot, a dárdahegyet és a *Sacrosanctum Linteolum*-ot említi, hogy ott őrizték.

⁵⁷⁸ A jelenlegi Ádám kápolna.

⁵⁷⁹ Az a tény, hogy a halottak testét nem tudták bevinni a templomba, arra utal, hogy valójában kis méretű volt a Golgota-templom.

⁵⁸⁰ *DE ILLA ECCLESIA, QUAE IN CALVARIAE LOCO CONSTRVCTA EST. Alia vero pergrandis ecclesia orientem versus in illo fabricata est loco, qui hebraice Golgotha vocitatur, Cuius in superioribus grandis quaedam aerea cum lampadibus rota in funibus pendet. Infra quam magna argentea crux infixata statuta est eodem in loco, ubi quondam lignea rota, in qua passus est humani generis Salvator, infixata stetit. In eadem vero ecclesia quaedam in petra habetur excisa spelunca infra locum dominicae crucis, ubi super altare pro quorundam honoratorum animabus sacrificium offertur, quorum i corpora interim in platea iacentia ponuntur ante ianuam eiusdem Golgothanae ecclesiae, usque quo finiantur illa pro ipsis defunctis sacrosancta mysteria.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres_MLT.pdf (saját fordításom latinból).

⁵⁸¹ *De Locis Sanctis by Saint Adamnan, National Library of France. Merovingian Manuscript Collection, [place of publication not identified] : [publisher not identified], [700 to 899] (kutatás ideje 2024 december).*

A *post Crucem* kápolnában folyó a nagypénteki Keresztcsókolás leírásánál Egeria a Salamon gyűrűjét, és a zsidó királyokat felkenő szarut említi. Sajnos felsorolása itt megszakad, mert leírásának következő oldala elveszett:

... amikor megcsókolták a keresztet, és továbbhaladtak, (ott) állt egy diakónus, kezében Salamon király gyűrűjével és azzal a szaruval, amiből a királyokat felkenték. Megcsókolták a szarut is, hódoltak a gyűrű előtt... (innen egy oldal hiányzik az Útleírásból) ⁵⁸²

Ha elgondolkozunk azon, miért pont ez a nagy jelentőségű felsorolás hiányzik a zarándokasszony iratából, arra kell gondolnunk, hogy azért szakították ki, hogy a Jeruzsálemben őrzött ereklyékről szóló más eredetű listával vagy listákkal hasonlítsák össze.

Arculf a *calice Domini*-t, a szivacsot, amelyről a Megváltónk ecetet és bort itta, a dárdahegyet, amely átjárta az Úr oldalát és a *Sacrosanctum Linteolum*-ot említi, hogy a *post Crucem* kápolnában tartották:

„... ezüst serleg, mindkét oldalán egy-egy füllel... Ugyanabból a pohárból ivott az Úr a feltámadás után az apostolokkal való találkozásakor. A poharat Arculfus látta annak a ládának hasadékán keresztül, amelyben rejtve tartották, kezével megérintette a fedél nyílását, és megcsókolta. A város egész népe nagy tisztelettel vett részt a szertartáson.” ⁵⁸³

Javaslom, hogy a kereszt előtti nyitott átrium nevét, amelyet Egeria az *ante Crucem*-nek nevez a „*πριν το σταυρό*” görög kifejezés tükörfordításaként értelmezzük. Valószínűleg a *post Crucem* a kereszt mögötti ereklyekápolnát „*μετά τον σταυρό*”-nak nevezték Egeria korában.

Maga a „legszentebb tárgyakat őrző ereklyekápolna” gondolata tartósnak bizonyult a kereszténység történetében. A Lateráni Pápai palota mellett áll egy viszonylag késői barokk épület,

⁵⁸² At ubi autem osculati fuerint crucem, pertransierint, stat diaconus, tenet anulum Salomonis et cornu illud, de quo reges unguebantur. Osculantur et cornu, attendunt et anulum... Itinerarium XXXVII/3 (Ivancsó I. fordítása).

⁵⁸³ DE ALIA EXEDRA INTER ECCLESIAM CALVARIAE ET CONSTANTINI BASILICAM SITA, IN QUA CALIX DOMINI ET SPONGIA IN EO RECONDITA HABETVR, DE QUA IN LIGNO PENDENS ACETVM SVXERAT ET VINVM. Inter illam quoque Golgothanam basilicam et Martyrium quaedam inest exedra, in qua est calix Domini, quem a se benedictum propria manu in cena pridie quam pateretur ipse conuiuia apostolis tradidit conuiuantibus, qui argenteus calix sextarii Gallici mensuram habens duasque ansulas in se ex utraque parte continens conpositas, in quo utique calice illa inest spongia, quam aceto plenam hysopo circumponentes Dominum crucifigentes obtulerunt ori eius: de hoc eodem calice, ut fertur, Dominus post resurrectionem cum apostolis conuiuans bibit, quem sanctus Arculfus vidit et per illius scrinioli, ubi reconditus habetur, operculi foramen pertusi manu tetigit propria osculatus; quem uidelicet calicem universus ciuitatis populus cum ingenti veneratione frequentat. https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (saját fordításom latinból).

amely a *Sancta Scala*-t rejti. A lépcsőt a legenda szerint Szent Ilona hozta magával 327-328 évi utazásáról Jeruzsálemből. Ezen a lépcsőn emelkedett fel Krisztus a Poncius Pilátus palotájához elítélése előtt. A lépcsősor legtetijén áll a *Sancta Sanctorum*, azaz „Szentek Szentje”-nek nevezett ereklyekápolna, amely a pápa magánájtatosságára szolgált, ebben őrizték a pápaság Avignoni fogságáig a kereszténység legszentebb tárgyait.

27. ábra A római Sancta Sanctorum jelenlegi állapota

3.5 Kísérlet a jeruzsálemi liturgia rétegeinek, a 4. században a keresztény világban általánosan végzett liturgia és a „jeruzsálemi hagyomány” szétválasztására

Baumstark liturgikus törvényei⁵⁸⁴ közül a 4. arról szól, hogy minél régebbi egy szöveg, annál kevesebb hatást gyakorol rá a Biblia. Vizsgálatunk során ezt megfordíthatjuk: feltételezhetjük, hogy ott, ahol a jeruzsálemi liturgiában az Evangélium szavait olvassák fel, azokon a helyszíneken nem maradt fent helyhez kötött hagyomány. Előfeltevésem, hogy Jeruzsálemben azokon a helyeken, ahol a keresztények szabadon gyakorolhatták vallásukat, és ez mindig a városon kívül volt, a liturgikus cselekmények megőrződhettek eredeti formájukban.

Az Egeria által leírt 4. századi jeruzsálemi liturgiát eredetének szempontjából két rétegre⁵⁸⁵ javaslom felosztani:

- A „jeruzsálemi hagyomány” a városon kívüli vallásos cselekményeknél maradhatott fenn – ott ahol nem volt római jelenlét. A zsidókeresztény csoportok 33 és 326 között szabadon gyülekezhettek és folytathatták szertartásaikat a városon kívül, ilyen volt például Sion zsinagóga, a Tanítás Barlangja, Lázár sírja, vagy az Olajfák hegye.
- Az „általánosan végzett liturgia”, amelyet a teljes keresztény világban használtak – ahogy Egeria leírja: *fiunt omnia secundum consuetudinem* ahol „minden a megegyező módon történt”.

A jeruzsálemi helyi hagyomány ősbibb, mint az általánosan használt IV. századi liturgia, amelyet a Jeruzsálembé római polgári és katonai csoportokkal érkezett pogánykeresztény közösség vezetett be.

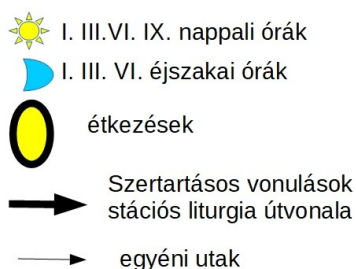
Dolgozatomban minden ünnep szerkezetét lebontottam összetevőire, és idődiagramban ábrázoltam, a liturgia rétegeit különböző színekkel különböztetem meg, amelyet ezután a dolgozat teljes tartalmában következetesen alkalmazok. A római számjegyekkel jelölt idő megfelel az Egeria korában (és a mai szerzetesi gyakorlatban is) alkalmazott időegységeknek, amely a napot 12 és az éjszakát is 12 órára osztja.

⁵⁸⁴ Nyírán, J., *Robert Taft liturgikus "törvényei"*, 83.

⁵⁸⁵ Afanaszjev, Nyikolaj Nyikolajevics, *Az úr lakomája* (ford Dobos A.), Start Nonprofit, Nyíregyháza 2017.

Jeruzsálemi liturgia a IV. században

JELMAGYARÁZAT

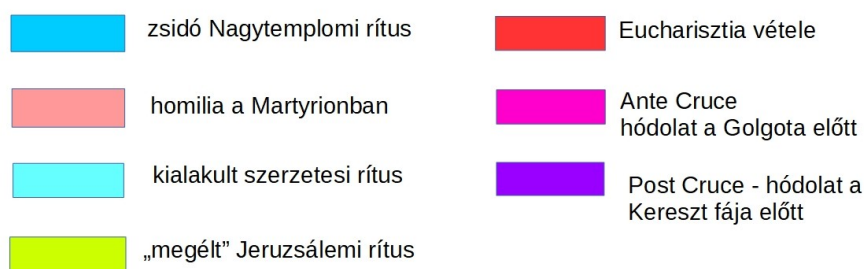

HELYSZINEK:

A Anasztázisz
 M Martyrion
 S Sion temploma
 E Eleona – a tanítás barlangja
 I Imbomon – a mennybemenetel helye
 B Betania – Lázár sírja

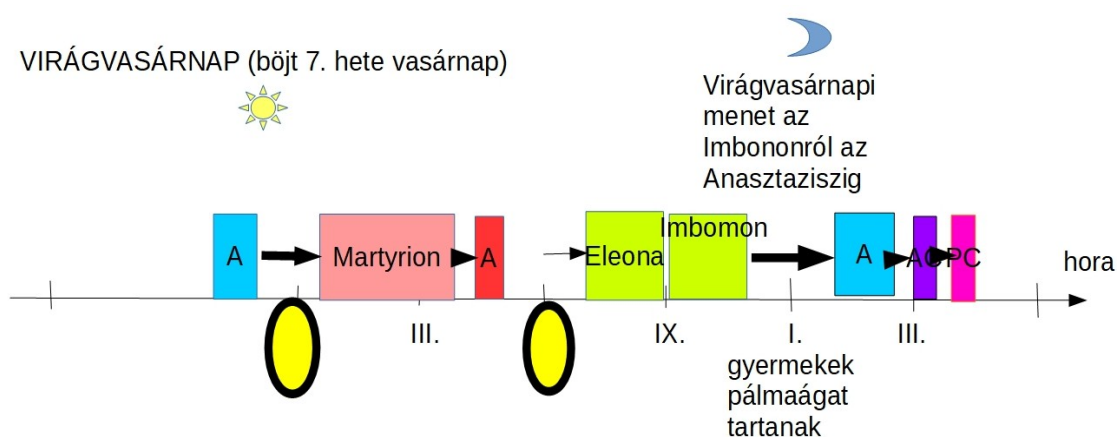
⬇ Figyelem!
 Jeruzsálemi egyéni sajátosság

A LITURGIA RÉTEGEI

Példaként vizsgáljuk meg a Virágvasárnap ünnepének liturgikus rétegeit! A vízszintes vonal az idővonal, a nappali 6 római duplaóra és az éjszakai 6 duplaóra, amit római számokkal jelöltem. Egeria pontosan megadja leírásában, hogy melyik szertartás mennyi ideig tartott, és hol zajlott, ezért modellezni tudjuk az ünnepek liturgiáját.⁵⁸⁶

VIRÁGVASÁRNAP (bőjt 7. hete vasárnap)

⁵⁸⁶ Ami hiányzik, az a görög nyelvű liturgia szövege – Egeria nem, vagy csak alapfokon beszélt görögül, megértette azt, ami a hétköznapi élethez szükséges volt, de mondjuk egy teológiai érvelést már nem.

- Mai fejjel nehéz elképzelnünk azt, hogy a hosszú, megközelítően 20 órás szertartások között mikor tudtak a testi szükségleteikről gondoskodni a résztvevők. A diagramba kis asztal alakú "τραπέζα" ábrákat illesztettem be oda, amikor a szertartások között a hívók haza siethettek és felfrissíthették magukat.
- Minden nap megtartották (még akkor is, ha nagy ünnep volt, és utána még 8 órás stációs liturgia következett) a reggeli és esti istentiszteletet⁵⁸⁷. Feltevésem szerint ennek az eredete a zsidó Szentély liturgiájához nyúlik vissza. Ezt a mindennapos istentiszteletet a szerzetesek és szerzetesnők végezték, de bárki keresztény vagy pogány csatlakozhatott hozzájuk. A püspök csak a szentségi ima elmondására jelent meg. A helyszíne mindig az Anasztázisz, a Szent Sírt körülvevő kör alakú templom volt.
- Minden vasárnap⁵⁸⁸ a püspök a papsággal együtt ünnepélyes menetben átvonult a Martyrionba. A Martyrion volt a legnagyobb területű templom Jeruzsálemben, 5 ezer embert is be tudott fogadni. Itt tartották az igeliturgiát: az ószövetségi, prófétai idézetek és az apostoli levelek után a püspök maga olvasta fel az Evangéliumot. Ezután több jelenlevő püspök, teológus, pap is homíliákban fejtette ki a teológiai nézeteit, legutoljára a jeruzsálemi püspök, övé volt az utolsó szó. Az igeliturgia 2-3 órát is igénybe vett,⁵⁸⁹ ezen bárki részt vehetett, a pogányok is.
- Ezután a hívó keresztények a papsággal együtt ünnepélyes menettel átvonultak az Anasztáziszba az Eucharisztia vételére⁵⁹⁰, amelyet szigorúan a püspök szolgáltatott ki. Kizárólag gyakorló hívó léphetett be az Anasztáziszba, ezt ajtónállók ellenőrizték⁵⁹¹. Így folyt egy átlagos vasárnapi szertartás.
- Virágvasárnapot sajátosan jeruzsálemi módon ünnepeltek⁵⁹², délután a családok egyénileg mentek fel az Olajfák hegyére és a Tanítás Barlangjában gyülekeztek: himnuszokat, antifónákat, zsoltárokat énekeltek. Majd átvonultak az *Imbomonra*⁵⁹³, ott folytatták a megemlékezést – itt a papság imákkal, evangélium olvasással kapcsolódott bele az ünnepi előkészületbe.

⁵⁸⁷ Itinerarium peregrinatio XXIV/1-7.

⁵⁸⁸ Itinerarium peregrinatio XXIV/8- XXV/6.

⁵⁸⁹ Itinerarium peregrinatio XXV/1.

⁵⁹⁰ Itinerarium XXV/2-3.

⁵⁹¹ Ostiarius (ajtónálló) volt a legalacsonyabb egyházi fokozat.

⁵⁹² Itinerarium XXX/2-XXXI/3.

⁵⁹³ A hely, ahonnan Jézus a mennybe emelkedett.

- Az alkonyati órában indult a virágvasárnapi körmenet a város felé nagyon lassan. A prófétai jóvendöléseknek megfelelően minden kisgyerek pálma vagy olajfaágat tartott a kezében és azzal integetett. A felnőttek himnuszokat, antifónákat, zsoltárokat énekeltek. Jeruzsálem teljes kereszténysége, „*még akkor is, ha matróna volt vagy nagy úr*”, gyalog tette meg az utat – ahogy Egeria írja.
- Véleményem szerint ez a virágvasárnapi körmenet és az azt megelőző gyülekezés, közös éneklés, olvasmányok hallgatása, könyörgések egy megélt rítushoz, a „jeruzsálemi hagyományhoz” tartozik, amelyet a keresztények az elnyomatás éveiben is meg tudtak tartani. A helyszín a városon kívül esett, mezőgazdasági terület volt, az esti órákban ott az üldöztetés alatt is össze tudtak gyűlni.
- Miután a menet visszatér a városba, egy szokásos esti istentisztelettel folytatódik a nap, utána a hívek és a püspök tiszteletüket teszik az „ante Crucem” és „post Crucem” helyek előtt – ahogy Egeria nevezi őket. A témával foglalkozó kutatók sokat küszködtek az azonosítással, én arra gyanakszom, hogy ezek görög kifejezések tükörfordításai. Szerintem az „ante Crucem” a Golgota kis dombként kiemelkedő szikláját jelentette, rajta a drágakövekkel kirakott arany kereszt állt, Nagy Konstantin ajándéka. A „post Crucem” feltehetően egy ereklyekápolna volt, amelyben a kereszténység legszentebb tárgyait őrizték, többek között a Szent Keresztet.⁵⁹⁴

A jeruzsálemi ünnepi liturgia egyik sajátossága véleményem szerint az, hogy azokat az Evangéliumból ismert jeleneteket, amelyekről nem maradt fenn hagyomány, nem építették vissza, „nem játszották el” a feltételezhető helyszíneken. Az Evangélium szavait tisztelettel felolvasták⁵⁹⁵ legtöbbször az Anasztázisban a Szent Sír előtt, ritkábban az eredeti helyszíneken. Ez a megközelítési mód a liturgiaalkotók mélységes hagyománytiszteltéről tanúskodik.

„A keresztény világban általánosan végzett” liturgiaréteg (*qua et ubique fit*⁵⁹⁶ – ahogy mindenütt szokás) jellemzői:

⁵⁹⁴ A kettős tiszteltetés máig megmaradt a bizánci liturgiában: Krisztus és a Szűzanya ikonja előtt végzik.

⁵⁹⁵ Minden vasárnap reggel az Úr feltámadását az Evangéliumból a püspök olvassa fel *Itinerarium peregrinatio* XXVII/2, Lázár szombatján a Lázárium előtt *Itinerarium peregrinatio* XXIX/5, nagycsütörtökön a Getszemáni kertben *Itinerarium peregrinatio* XXXVI/3, nagypénteken a Golgota előtt *Itinerarium peregrinatio* XXXVII/6 olvassák fel a megfelelő részletet az Evangéliumokból.

⁵⁹⁶ *Itinerarium* XXV/2.

- Szigorúan ragaszkodik a Szentírás minden szavához (például mivel az Evangélium azt írja, hogy Jézus elfogásának helyszíne a Getszemáni kert, az elfogatás órájában az ünnepi menet oda vonul⁵⁹⁷).
- A Szent Liturgia végzése kevés kivétellel az új Szent Sír épületkomplexumhoz kötődik.
- A liturgia Krisztus központú, a feltámadás barlangja előtt olvastatja fel a Krisztushoz köthető, de a szenvedéstörténet során Jeruzsálemben bárhol máshol lejátszódó eseményeket.
- Mindig teológiai célja van – minden ünnepet, még azokat is, amelyek a „jeruzsálemi” hagyományréteghez tartoznak, újraértelmezi, és Krisztus személyéhez kapcsolódóan új teológiai tartalmakat fogalmaz meg.

A "jeruzsálemi hagyomány" rétegének jellemzői:

- A liturgia órára órára (sőt néha percre pontosan) követi Krisztus urunk szenvedéstörténetének időrendjét.
- Az énekelt himnuszok és antifónák mindig *apti loco et diei* a „helynek és a napnak megfelelőek”⁵⁹⁸.
- A liturgikus énekek áthagyományozódása kizárólag szóbeli volt, nem voltak írásban rögzítve a szövegek⁵⁹⁹.

A továbbiakban kísérletet teszek a kétfajta liturgikus forrás szétválasztására, a felsorolás sorrendjében követem a dolgozatomban kifejtett témákat:

⁵⁹⁷ Itinerarium XXXVI/2.

⁵⁹⁸ Véleményem szerint az Egeria által is megcsodált gazdag liturgiai-hagyomány nem alakulhatott ki mindössze ötven év alatt (333 és 385 évek között, hiszen ezek a nagy ünnepek csak évente egyszer ismétlődtek), szerintem a liturgia összetettsége egy hosszabb kialakulási folyamatot feltételez, ellentétben Robert Taft (*A bizánci rítus rövid története*, Budapest 2005) állításával.

⁵⁹⁹ A hosszú vonulások, kitelepülések alatt nem is tudtak volna iratokat hordozni magukkal.

6. számú összehasonlító táblázat

A teljes keresztény világban ÁLTALÁNOSAN VÉGZETT LITURGIA	Kizárólagos JERUZSÁLEMI HAGYOMÁNY
ÉVKÖZBEN minden vasárnap reggel a püspök felolvassa a feltámadás jelenetét az Evangéliumból az Anasztászisban a Szent Sír előtt a „korlát mögöl”	szerdán és pénteken a IX. imaórát a Sion templomban tartják, a püspök bűnbánatra szólít fel (mint későbbiekben kifejtem Sion a bűnbánati cselekmények helyszíne Jeruzsálemben)
de a nagy ünnepi liturgiát a Martyrionban tartják	EPIFÁNIA – mindenki Betlehembe vonul (sajnos a lap hiányzik)
HÜPAPANTE felolvassák az Anasztászisban, majd liturgia a Martyriumban (Egeria idejében keresztény kézben van Jeruzsálem, szabadon megtarthatták volna a szertartást a zsidó Szentély helyén)	
NAGYBÖJTEN: virrasztás a péntekről szombatra virradóan az Anasztászisban (hasonló a latin virrasztáshoz, csak az szombatról vasárnapra történik) Evangéliumolvasás a Lazariumban,	LÁZÁR SZOMBATJA: virrasztás péntekről szombatra a Sionon, a VII órában mindenki saját családjával egyenként kivonul Mária, Lázár nővére és Jézus találkozási helyére, onnan menet a Lazariumba, mindenki saját családjával egyenként tér haza
az Imbononon Evangéliumok olvasása bevonulnak az Anasztászisba	VIRÁGVASÁRNAP: a VII órában a Eleonában, a Tanítás Barlangjában gyűlnek össze, zsoltár, antifóna éneklés, a IX órában felmennek az Imbononra, a XI. órában az egész nép a püspök előtt ünnepi menetben levonul Jeruzsálembe, a gyermekek pálmaágakat lengetnek,
NAGYHÉTEN a püspök olvassa az Evangéliumot NAGYSZERDA az Anasztászis előtt felolvassák az Evangéliumot: Júdás eladja Jézust, a nép kesereg	NAGYKEDD: A Tanítás Barlangjában a (Mt)
NAGYCSÜTÖRTÖK az utolsó vacsora emlékére az egész nép megáldozik a Martyrionban a „Kereszt mögött”, rövid szertartás az Alapítás Szavaival felolvassák az Evangéliumot,	Eleonában az éjszaka I. és V. órája között zsoltár, antifóna éneklés

az éjszaka XI. órájában a Getszemáni kertbe mennek, Jézus elfogásának helyszínére	az Imbononon az éjszaka V. és X. órája között zsoltár, antifóna éneklés
NAGYPÉNTEK a „Kereszt előtt” felolvassák Pilátus ítéletét az Evangéliumból a „Kereszt mögött”- kápolnában Kereszthódolás a II. és VI. óra között a „Kereszt előtt”-i átriumban a prófétai jövendölésekből, Evangéliumból, Apostoli levelekből az Úr szenvedésére vonatkozó részleteket olvasnak fel délutáni VI. és IX. óra között + IX. óra az Úr kiadja lelkét, a IX. imaórára a Martyrionba mennek az Anasztázisban felolvassák azt a részt, ahol József elkéri Pilátustól Jézus test	a megostorozás oszlopához vonulnak a Sionra
NAGYSZOMBAT	megkeresztelik a neofitákat, akik csatlakoznak a hívők szertartásához
HÚSVÉTVASÁRNAP szertartások az egész keresztény világban kialakult egységes liturgia szerint	
FÉNYES HÉT délelőtti szertartások az egész keresztény világban kialakult egységes liturgia szerint	Eleonán minden délután a püspök a Tanítás Barlangjába megy és tanítja a neofitákat TAMÁSVASÁRNAP Sion templomban felolvassák az ide vonatkozó Evangéliumot
PÜNKÖSD Evangéliumi részletet a Szentlélek eljövételéről felolvasásokat tartanak az Evangéliumból az Úr Mennybemeneteléről az ünnepi menet visszafelé tart a Martyrionba, majd az Anasztázisba, majd a Kereszt elé	a délelőtti III. órában a Sion templomban felolvassák majd kivételesen itt is tartanak eucharisztikus liturgiát Imbononon a VI. órában az Eleona templomban IX. óra imaórát és az alkonyati istentiszteletet tartanak majd az ünnepi menet a Sionhoz vonul.

3.6 Jeruzsálem, a „Szent Város” liturgiája egyben a környező kolostorok liturgiája (Jakab liturgia)

Bocsásd le reánk és ezekre az előttünk fekvő szent adományokra
a te legszentebb Lelkedet, az Urat és Éltetőt,
aki veled, az Istennel és Atyával és a te egyszülött Fiaddal együtt trónol,
együtt uralkodik, egylényegi és együttesen öröktől fogva való...
(aki) leszállt a te szent apostolaidra lángnyelvek alakjában,
a szent és dicsőséges Sion felső termében szent Pünkösöd napján
(szent Jakabnak, az Úr testvérének anaforája)⁶⁰⁰

Egeria *Itinerariuma* a bizonyíték arra, hogy az őskeresztények kezdeti húsvéti egy éjszakás virrasztását, a későbbi századokban a szigorú böjttel kísért „Szent Három Nap”-ját, a teljes Nagyhét liturgikus hagyománya követte.⁶⁰¹ A Húsvét Egeria korára, azaz a 4. század végére a Bizánci Birodalom területén kiteljesedett a 40 napos előböjttel és ötven napos utóünneppelel. Az ünnep teológiai bemutatása is megváltozik: az egyetlen misztériumot, az ember megváltását, az örök élet „vételezését” felváltja a Húsvét történetként való elbeszélése. A Szent Városban az Evangéliumok kijelölte helyszíneken külön ünneplések sorozatát folytatják, amely idővel stációs liturgiává áll össze.

A jeruzsálemi liturgiában meg kell különböztetnünk „szerzetesi” és „nagytemplomi” hagyományt, ahogy Anton Baumstark⁶⁰² bevezette, majd Robert Taft⁶⁰³ alkalmazta a bizánci liturgia vizsgálatában, felosztva a jeruzsálemi liturgia szertartásait két alapsoportra:

- mindennapi szertartások, közösségiek és magán jellegűek, amelyen a szerzeteseknek kötelező részt venni;
- ünnepi szertartások, nagy létszámú résztvevővel, az egész hívő közösség számára, amelyet maga a püspök vezet.

⁶⁰⁰ Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana Nyíregyháza 2022, 288-9

⁶⁰¹ Augé, A liturgikus év az első négy évszázadban in A liturgiatudomány kézikönyve, (szerk. Pákozdi, I., Somorjai Á.), Szt. István Társulat, Budapest 2020, 418.

⁶⁰² Megfelelve annak, ahogy Baumstark használja „monastic” és „cathedral” fogalmakat. Baumstark, A., *Comparative Liturgy*, 111-113, in *On historical Development of the Liturgy*, Collegeville 2011.

⁶⁰³ Taft, Robert, *Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction*, Bolletina della Badia Greca di Grottaferrata series 3, 62, h.n. 2005.

A jeruzsálemi liturgiára jellemző, hogy a szertartások a szerzetesek állandó részvételén alapul, ők ismerik a bonyolult liturgia minden részletét, a himnuszokat, antifónákat, zsoltárokat emlékezetből tudják. Ott vannak a Szent Sír „nagytemplomi” (azaz konstantinápolyi) jellegű szertartásain is. (A Palesztinában élő szerzetesközösségek a későbbi századokban is jelentős befolyással rendelkező, sokszor egyéni teológiát kialakító közösséget alkotnak.) A liturgikus kéziratok megkülönböztetik azt, hogy egyházi (ταξίς του εκκλησιαστού) vagy szerzetesi (του Τυπικού) forrásból származnak.⁶⁰⁴ Egeriával egybehangzóan a Codex Sinai Geo. O. 34. a X. századból leírja, hogy a vesperás, az éjjeli, a reggeli szertartások nyilvánosak voltak, mindenki számára látogathatóak. A városban élő szerzetesi közösség és a környéken élő remeték (monozontesz) végezték a szertartásokat, a szerzetesek különböző csoportjai megosztották a szolgálatot⁶⁰⁵.

Egeria *Itinerarium*ának idejéből, késői 4. századból liturgikus könyv nem maradt fel, de a rítus struktúráját megőrizte a *Constitutiones Apostolorum*, Aranyszájú Szent János még Antiókhiaiban írt levelei, és Mopszvesztiai Theodorosz keresztségi katekézisei.⁶⁰⁶ A liturgikus szertartások a városokban görögül folytak, vidéken a szír helyi nyelvet használták.

Bár a szír keresztények csak a Khalkédoni Zsinat után (451) szakadtak szét véglegesen melkitákra (azaz királpártiakra), akik elfogadták a zsinat határozatait és jakobitákra, akik elutasították, de a 4. század végén már érzékelhetőek a különböző irányzatok ellentétei. Nüsszai Szt. Gergely, amikor 381-ben Jeruzsálemben jár, „zűrzavarokról” számol be.⁶⁰⁷ Jeruzsálemben a nyolcnapos ünnepi időszakokban 30-40 püspök részvételével szimpóziumokat tartanak, ahol feltételezhetően tartalmas teológiai munka folyt. A császárhű jeruzsálemi püspökök fokozatosan bevezették a birodalmi főváros liturgiáját, ennek eredményeként a jeruzsálemi liturgia átesik egyfajta „bizantinizálódáson”, azaz átveszik a konstantinápolyi liturgiát.⁶⁰⁸ Bizton állíthatjuk, hogy Makariosz (312–333) püspök az, aki ebben élen jár, a császár barátja és közvetlen megbízottja volt, ahogy ezt Nagy Konstantin hozzá írott levele bizonyítja.⁶⁰⁹ Szír szertartás őrizte meg számunkra az egyik legősibb a tizenkét apostolról elnevezett anafórát, amely antiókhiai eredetű, és a Szent Jakab anafórát, mely Jeruzsálemből származik.

⁶⁰⁴ Guiver, George, *Company of Voices, Daily Prayer and the People of God*, New York, 1988, 53.

⁶⁰⁵ Galadza, Daniel, *Monastic Liturgy in Byzantine Jerusalem and Palestine in Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, 2018, 57.

⁶⁰⁶ Galadza, 34.

⁶⁰⁷ Nüsszai Szt. Gergely *Seconde Lettre* (ed. Pasquati, G.,) MPG 41, Berlin, 1935, 11-17.

⁶⁰⁸ Galadza, Daniel, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford 2019, 41.

⁶⁰⁹ Eusebius, *Vita Constantini* XCIII, 31.

A bizánci avagy a „nagytemplomi” (catedral) liturgia

Konstantinápolynak, amelyet Nagy Konstantin császár alapított 330-ban Byzantion nevű halászfalu helyén, nem volt saját „apostoli” liturgikus tradíciója, kezdetekben valószínűleg a héraikleai metropólia hagyományát követte.⁶¹⁰ A császári udvar gazdag szertartásai arra indították Konstantinápoly egyházát, hogy a császári udvar szokásaihoz igazodó nagyszabású liturgiát hozzon létre. Liturgiája a környező gazdag hagyományból meríthetett: Jeruzsálem és Antiokhia liturgiájából. Kappadókiából származó liturgikus szövegek is forrásai közé tartoztak, amelyet később Nagy Szent Bazilnak (330-379) tulajdonított liturgia összegezett. Különösen nagy hatással volt a bizánci liturgiára az Antiokhiából származó püspökök kinevezése a konstantinápolyi püspöki székhelybe.⁶¹¹ Aranyszájú Szent János (398-407) a bizánci rítus anaforáját adta.

Jeruzsálem hatását a 6. századra kialakult konstantinápolyi zsolozsmában és a Nagyhét ünnepi szertartásaiban fedezhetjük fel.

A bizánci rítus sajátossága a különlegesen gazdag megjelenés: a méltóságteljes bevonulási körmenetek, az arannyal díszített liturgikus ruhák, tömjén bőséges használata, az anafora csúcspontján az ünnepélyes epiklészisz, többszörös énekelt ekténia a hívek előadásában.

Liturgia történések a jeruzsálemi liturgiáról

Bonfaas Luykx⁶¹² az 1950 években bizonyítani kívánta, hogy a konstantinápolyi *Μεγάλη Εκκλησία*, a Nagy Templom (Hagia Szofia) tipikonja a jeruzsálemi Anasztászisban végzett zsolozsmán alapult, amely magában foglalta a Szent Liturgiát, a reggeli és esti istentiszteleteket. A húsvét és nagyböjt alatt végzett papi és válaszimádságok szerint szintén a jeruzsálemi gyakorlatból származtak. Luykx szerint ennek az oka az volt, hogy a konstantinápolyi püspökségre gyakran választottak szerzeteseket életszentségük miatt. A jelenleg “bizáncinak” nevezett egyházaknak, amelyek az egész világban elterjedtek, közös ismervük, hogy elfogadják az első hét egyetemes zsinat teológiáját, és azonos típusú liturgiát végeznek. A Typikonon keresztül osztályozhatjuk őket, Luykx alapján a “nagytemplomi”, “szabbaita” és “sztudion”-ról elnevezett csoportokra osztva.

Jeruzsálemben nem különült el szigorúan a nagytemplomi és szerzetesi rítus, a pátriárkátus területén városi szerzetesek és sivatagi remeték is éltek, és valamennyien tevőlegesen részt vállaltak a Szent Sír Templom szertartásaiban. Juan Mateos⁶¹³ a múlt század hatvanas éveiben hármas

⁶¹⁰ Carr, *A liturgikus családok Keleten*, 38.

⁶¹¹ Carr, *A liturgikus családok Keleten*, 39.

⁶¹² Luykx, Bonifaas, *L'influence des moines sur l'office paroissial*, in MD 51, 1957, 55-81.

⁶¹³ Mateos, Juan, *The Origins of the Divine Office Worship* 41, 1967, 477-485.

felosztást javasolt: „nagytemplomi” (konstantinápolyi), „városi-szerzetesi” (jeruzsálemi) és „egyiptomi szerzetesi” hatást.

Manel Nin 1990 években írt munkái szerint Jeruzsálem liturgiája a keleti rítusú antiokhiai ághoz tartozik. A bizánci liturgia archaikus korszakában volt, amikor Egeria megfigyelte és *Itinerarium*ában leírta.⁶¹⁴ A latin egyház látszólagos liturgikus egységével szemben a keleti liturgiák változatosak. Valamennyi keleti liturgia Manel Nin szerint szorosan egy-egy pátriárkai székhöz köthető⁶¹⁵. Ezek a székek Rómán kívül: Konstantinápoly, Alexandria, Antiokia és Jeruzsálem, valamint másodlagosan Örményország és Grúzia. A keleti egyházak fejlődésében a *Didakhé*ban és a *Traditio Apostolica*ban leírt „kezdeti” és a 9. századból megmaradt kéziratokban vizsgálható „kifejlett” állapot között világosan észlelhető a liturgiafejlődés, de sajnos a köztes századokból hiányoznak az írott források.

Anton Baumstark⁶¹⁶ feltételezi, hogy a kezdeti sokszínűségből az egységesülés felé haladt a keresztény liturgia, a különböző egyházi szövegek, helyi rítusok összeolvadtak egy egész Mediterráneumban egységesen használt rituális egységben. Ezt a megállapítását Egeria is fényesen igazolja, akkor amikor több alkalommal is megjegyzi: *fiunt omnia secundum consuetudinem* azaz „minden a szokásoknak (azaz Egeria által megismert latin liturgiának) megfelelően történik”. Baumstark úgy tartja, hogy a keresztény liturgia kezdeti tömörségéből gazdagon díszítetté és kibontottá vált az évszázadok során⁶¹⁷. Az *Itinerarium* szerint Anasztázisban tartott Eucharisztikus Liturgia a résztvevő hívek áldoztatásával együtt is csak körülbelül fél-egy óráig tartott, amely azt sugallja nekünk, hogy az anafora szavain kívül kevés szöveget tartalmazhatott.

A 4. században Manuel Nin szerint a keleti liturgia már megkülönböztethetően két ágra szakadt: az alexandriai és a szír-antiokhiai ágra, amelyeket az anafora alapján különböztethetünk meg. Jeruzsálemi a szír-antiokhiai ágba tartozik azokkal az egyházakkal együtt, amelyek eredetileg az antiokhiai pátriárkai szék alá tartoztak. Liturgiája Manel Nin szerint szemita és hellén elemek keveréke. Hasonló a Mezopotámia és Perzsia liturgiájához, de megfelel a későbbiekben Konstantinápolyban használt Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil liturgiájának. Jeruzsálem liturgiája bizonyíthatóan hatott a konstantinápolyi, örmény és grúz liturgiákra.⁶¹⁸

⁶¹⁴ Nin, Manel, *A keleti liturgiák története* in *A liturgia tudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 104-107.

⁶¹⁵ Ivancsó, I., *Manuel Nin: Isten ideje, az egyház ideje, Bizánci szertartású egyházi év, Vigilia* 87,7. 612-612, Budapest 2022.

⁶¹⁶ Baumstark, Anton, *Liturgie comparée: principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Editions de Chevetogne, Chevetogne, Belgique, 1953, 16-32.

⁶¹⁷ Baumstark, *Liturgie comparée*, 16-32.

⁶¹⁸ Nin, Manuel, *A keleti liturgiák története* in *A liturgia tudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 104-107.

Antiokhiában Manuel Nin szerint a liturgia három ágra szakad:⁶¹⁹

- Antiochia és Jeruzsálem liturgiájára, amely a nyugati-szír liturgiában kristályosodik ki;
- Mezopotánia és Perzsia liturgiájára, amelyet majd keleti-szír liturgiának neveznek;
- a bizánci liturgiára.

A liturgikus egyesítő folyamat lassú volt, és a 9. századig nem állnak rendelkezésünkre eukhologikus szövegek. A folyamatot Manel Nin szerint az egyházatyák írásaiból ismerhetjük meg, katekiziseikből, műsztagógiáikból, liturgikus kommentárjaikból. Megfigyelhető a konstantinápolyi liturgia fokozatos túlsúlyba kerülése a görög nyelvű liturgiák felett, pontosabban csak azokban a egyházakban, amelyek khalkédóniánusok maradtak.

Ephren Carr szerint 5. század közepétől a Kelet-római Birodalomban az egyházi és liturgikus központok a következők: Alexandria, Antiokhia, Konstantinápoly és Jeruzsálem.⁶²⁰ A keleti liturgikus családokat Carr az alábbiakra osztja:

- alexandriai és antiochiai – a nyugati szír rítus;
- bizánci, örmény és perzsa – a keleti szír rítus,

amely felosztás alapvetően megfelel az 5. század egyházkerületi szervezetének.⁶²¹

A jeruzsálemi liturgia Daniel Galadza⁶²² szerint, ahogy Jeruzsálemi Cirill 5 *Műsztagógikus Katekizisében* leírja a liturgia szerkezetét,⁶²³ nagyon hasonló az Asszír Keleti Egyház szír nyelvű liturgia-változatához⁶²⁴, más szempontból nézve megfelel *Apostoli Konstitúció* 8.12 részeinek. *Műsztagógikus Katekizis* neofiták részére (neofótisztoi) a keresztény élet összefoglalását tartalmazta. Galadza feltételezi, hogy az Anasztásziszban Húsvét előtt hangzottak el. Saját feltételezésem szerint a 18 húsvét előtti katekizise valóban a Martyrionban hangozhatott el az igeliturgia keretében, de 5 húsvét utáni katekizisét a fényes héten abban a barlangban tartotta, „*ahol az Úr Tanított*”. Egeria leírja:

⁶¹⁹ Nin, Manuel, *A keleti liturgiák története*, 107.

⁶²⁰ Carr, Ephrem, *A liturgikus családok Keleten* in *A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk Pákozdi I., Somorjai Á.) Szt. István Társulat Budapest 2020, 31-32.

⁶²¹ Perendy, László, *A IV. századi jeruzsálemi liturgia tanúi: Kürillosz katekizisei és Egeria útinaplója I* (szerk. Puskás, A., Laurinyecz, L.,) *Élet az élet kenyeréből: Az Eucharisztia teológiája kurzus előadásai. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2018–2019*, Szent István Társulat, Budapest 2021.

⁶²² Galadza, Daniel, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford 2019.

⁶²³ Taft, Robert, *The Interpolation of the Sanctus into the Anaphora: When and Where?* in *A Review of Dossier*, 1992, 85-88.

⁶²⁴ Kretschmar, Georg, *Die frühe Geschichte der Jerusalemer*, in *Liturgie Jahrbuch für Liturgie*, 1953, 29-31.

„Húsvét mind a nyolc napján, az ebéd után püspök az egész papsággal megérkezik (a barlangba), és mindazok... akik tanulni akarnak... az Eleona templomához felmennek a barlanghoz, ahol Jézus tanította tanítványait.”⁶²⁵

Imaórák

Az imaórák liturgiája a „folyamatosan imádkozzatok”⁶²⁶ szentírási parancsán alapul, amelyre az Egyház a kezdetektől létrehozott egyfajta sajátos nyelvezetet. Az euchologiák mindig jelen voltak az Egyház liturgiájában.⁶²⁷ Kezdetről helyet kapott a liturgiában a Szentírás ünnepélyes felolvasása perikópákra tagolva, amely kötelezően rövidek, de érthetőséget biztosító hosszúságúak kellett lenniük. A bibliai szakaszt kiragadták az eredeti bibliai szöveggörnyezetéből és új szertartási szöveggörnyezetbe helyezték. Az Evangéliumok meghallgatására az olvasmányok, az ószövetségi részletek, prófétaí jövendölések és példabeszédek készítettek fel a hallgatókat.

Jeruzsálem hatása leginkább a 6. századra kialakult konstantinápolyi zsolozsmában mutatkozik. A zsolozsma⁶²⁸ fejlődésének két központját különbözteti meg Robert Taft⁶²⁹ a múlt század utolsó éveiben írott munkáiban: Jeruzsálemet és Konstantinápolyt. Írott források maradtak fenn Jeruzsálemből az 5. századból való lektionáriumok, 7. századtól a hórologionok (imaórák imádságai) formájában. A typikonok azok a könyvek, amelyek egy-egy kolostor liturgikus előírásait leírják, a legrégebb Szent Pakhómiosz (+348) regulája. Egeria Jeruzsálemben nagy valószínűséggel az ő liturgikus előírásai szerint folytatott imaórákat figyelhetett meg.

A jeruzsálemi monasztikus hagyományra támaszkodhatott később Szent Szabbász (Mar Szabai) szerzetes (439-532), aki miután végiglátogatta a Palesztina és Egyiptom kolostorait a Jeruzsálemtől mintegy 20 kilométerre levő Kidron-völgy sziklafalában egy barlangban telepedett meg. Elterjedt a magányos vezeklő híre, hozzá más istenkeresők is csatlakoztak. A Kidron-völgy mindkét oldalán lévő barlangokban telepedtek le kezdetleges „celláik”-ban, idővel ebből nőtt ki Palesztina legnagyobb remetekolostora, a később nagy hírnévre szert tett Nagy Szabbász-Lavra (Mar Szaba). Szent Szophróniosz (550-638) szír szerzetesnek, aki jeruzsálemi püspök volt 634-től

⁶²⁵ Itinerarium XXXIX/3.

⁶²⁶ 1Tész 5,25; Lk18,1.

⁶²⁷ De Zan, R., *Biblia és Liturgia in A liturgiatudomány kézikönyve* (szerk. Pákozdi I., Somorjai Á.) Szt. István Társulat Budapest 2020, 58.

⁶²⁸ Kajtár, Edvárd, *A római rítusú zsolozsma történetének vázlatos bemutatása, és szempontok a zsolozsma hitbéli és teológiai értékének mélyebb megértéséhez*, in *Zsoltárok a Bibliában, a liturgiában, a személyes imaéletben és a teológiában*, (szerk. Puskás, A., Gárdonyi, M.) Szent István Társulat, Budapest 2022.

⁶²⁹ Taft, Robert, *La liturgia delle ore in oriente e occidente*, Publicazioni Centro Aletti, Rome 2001.

haláláig, tulajdonítják a Jeruzsálemi Typikon szövegét (másképpen Szent Szabbasz Typikonjának nevezett), vagy legalább is annak javított változatát. Szent Szabbasz typikonja Manel Nin szerint⁶³⁰ tükrözi Palesztina szerzetesi központjainak hagyományát, erőteljesen monasztikus, például az éjszakai virrasztások esetében. (A konstantinápolyi Sztudion 463-ban alapított kolostorának typikonját *ακοίμητοι* (*akoimetoι*) „soha nem alvó”-nak nevezték, mert napi 24 órában folyt a liturgia, amit később az Athosz hegyére települt szerzetesek folytattak.)

3.7 A Nagyböjt gyakorlata Jeruzsálemben, amire Egeria különös figyelmet fordít

Érdekes egybevetést végez Egeria, amikor az *Itinerarium peregrinatio*-jában egymás mellé állítja a latin és a görög böjti gyakorlatot. Érvélése rövid és lényegre törő, látszik, hogy a Jeruzsálemben megszokott böjti kötelezettségek különösen érdeklik őt és társnőit is, lehetséges, hogy egy böjt szigorúságáról szóló vitát kívánnak lezárni.

A böjt negyven napos időtartamát (Τεσσαρακοστή – Quadragesima) maga Krisztus határozta meg amikor „negyven nap és éjszaka böjtölt”⁶³¹. Ennyi időt egyhuzamban táplálék nélkül az emberi szervezet nem bír ki, ezért könnyítésként vasárnapokon – Krisztus feltámadásának napján – a hívek feloldozást kaptak a böjt alól – ez a latin böjt. De Jeruzsálemben „soha nem böjtölnek szombaton,... kivéve Húsvét vigiliáját, amikor böjtölni kell”⁶³² – írja Egeria.⁶³³

A jeruzsálemi és majd az ebből kialakuló bizánci böjti szokás szerint⁶³⁴ szombaton és vasárnap is táplálkoztak, azaz böjti időszak heteit 5 böjtös és 2 böjt nélküli napra osztották fel. A szombati liturgiát kora hajnalban napfelkelte előtt megtartották, hogy utána szabadon étkezhessenek, majd a vasárnapi liturgia után ismét kiadósan megebédeltek, de utána a következő szombatig semmit sem ettek a böjtöt szigorúan betartó szerzetesek:

⁶³⁰ Nin, Manuel, *A keleti liturgiák története*, 108.

⁶³¹ Mt 4.2.

⁶³² *Nunquam hic toto anno sabbato ieiunatur, excepta una die sabbati, qua vigiliae paschales sunt et necesse est ieiunari.* *Itinerarium XXVII/1* (ford. Ivancsó I.).

⁶³³ Vö. Velkovska *A bizánci liturgikus év*-ben felhívja a figyelmet, hogy Nagyböjtben a bizánci egyházban szombaton és vasárnap is a szokásos teljes eucharisztikus liturgiát végezték a 9. századtól. A nagyböjti szombatot mindig ünnepi napnak tartották a bizánci liturgiában.

⁶³⁴ Vö. Velkovska feltételezi, hogy az ősi bizánci hagyományban az ünnepélyes húsvéti nagyböjt csak három hétből állt. Mawwell Johnson *From Three weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent* (in *Living Water, Sealing Spirit, readings on Christian Initiations*, Collegeville, 1995, 118-136.) című írása alapján. Velkovska feltételezésének ellentmond Egeria, aki egyértelműen leszögezi, hogy 8 hétig tartott a böjt Jeruzsálemben: „itt 8 hetet számítanak Húsvét előtt” *Hic octo septimanas attenduntur ante pascha.* *Itinerarium XXVII/1* (ford. Ivancsó I.).

„Szombaton korábban befejeződik a szertartás, vagyis a napfelkelte előtt megtörténik, hogy minél előbb befejezhessék a (böjtjüket) azok, akiket itt »hetiböjtölők«-nek hívunk⁶³⁵”

„akik megtartják a heti böjtöt: vasárnap, az Úr napján a mise után az V. órában vesznek táplálékot magukhoz, ... és miután vasárnap étkeztek, már nem esznek csak szombat reggel⁶³⁶”

– fejt ki Egeria, többször is ismételve ezt a részletet a teljes megértés kedvéért.

Azokat, akik a böjtöt megtartották, *ques dicunt hic ebdomadarios* „hetiböjtölőknek” avagy *hic dicunt apudactite* „ahogy itt mondják: aszkétáknak” nevezi Egeria. Valószínűleg nem kötötte őket világi kötelesség, mert biztos, hogy nyolc hétig semmilyen fizikai munkát nem tudtak végezni, állapotuk annyira leromlott a böjt miatt. Amikor Egeria az ünnepi meneteknél arról beszél, hogy a menet lassan haladt, vánszorgott a böjtölők miatt, akkor óroluk beszél.

Egeria az alábbi módon mutatja be társnőinek a mindenkinek kötelezően megtartandó jeruzsálemi böjtöt:

„senki sincs kényszerítve, mennyit kell végeznie, hanem mindenki amennyit bír, annyit végez, és sem azt nem dicsérik, aki sokat végez, sem azt sem hibáztatják, aki kevesebbet”⁶³⁷

– számol be Egeria társnőinek. Valószínűleg a korabeli latin gyakorlat jóval szigorúbb volt, lehetséges, hogy egységesen írta elő az elvégzendő böjti rendet mindenkinek.

Arról, hogy Egeria leírásával egy időben a Római Egyházban a Nagypéntek és Nagyszombat előtt egy hosszú előkészületi bűnbánatot tartottak, Jeromos Marcellához írott levele tanúskodik⁶³⁸. A 40 napos időszakot leginkább a hosszú böjtölés és Istennek tetsző kegyes cselekedetek gyakorlása jellemezte, Nagy Szent Leo (440-461) is erre biztat nagyböjti beszédeiben. A kor szokása a nyilvános bűnbánattartás, amikor a bűnösöknek alá kellett vetniük magukat a 40 napos böjtnek, ezért a latin böjt kezdete hamvazó szerdára, *Caput Quadragesimae*-re került.⁶³⁹ Már az 5. század elején a Nagyböjt alatt a nyilvános bűnösök hamvazó szerdán bűnbánati ruhát öltöttek, hamut

⁶³⁵ *Maturius fit missa sabbato, id est ante solem, propterea fit, ut citius absoluant hi, ques dicunt hic ebdomadarios. Itinerarium XXVII/7 (ford. Ivancsó I.).*

⁶³⁶ *Id est qui faciunt septimanas, dominica die, quia hora quinta fit missa, ut manducen ... et quemadmodum prandiderint dominica die, iam non manducant nisi sabbato mane. Itinerarium XXVII/9 (ford. Ivancsó I.).*

⁶³⁷ *Nemo autem exegit, quantam debeat facere, sed unusquisque ut potest id facit, nec ille laudatur, qui satis fecerit, nec ille uituperatur, qui minus. Itinerarium XXVIII/4 (ford. Ivancsó I.).*

⁶³⁸ Jeromos, *Epist.* 24,4 in PL 22, 428.

⁶³⁹ Augé, *A liturgikus év a római rítusban*, 442.

szórtak magukra, és bűnbánatot tartottak egészen Nagycsütörtökig, amikor úgy tartották, hogy letudták bűneiket.⁶⁴⁰

A jeruzsálemi böjt legenyhébb fokozata az volt, amelyet a családos munkásemberek is be tudtak tartani, hogy mindennap étkeztek, de csak napszállta után⁶⁴¹.

Egeria pontosan leírja, mit tartottak a jeruzsálemiek böjtös ételeknek: vizet és lisztpépet⁶⁴², míg maga Egeria a böjt alatt olajba mártott kenyeret és gyümölcsöket fogyasztott latin szokás szerint:

„nem szabad ízlelniük, se kenyeret, sem olajat, sem semmit, ami fákon terem, hanem csak vizet és egy kis lisztpépet”⁶⁴³

A 4. század közepén egy Gangrában (jelenleg Çankırı, Törökország) tartott helyi zsinaton, amelyen 15 püspök vett részt, az alábbi határozatokat hoztak a böjt témájában: (a dokumentum Dionysius Exiguus művei között maradt fenn)

18. (Bár) ha a valaki azért, mert jámborsági gyakorlatnak tekinti, az Úr napján is böjttől, legyen anathema felette.

19. Ha valaki azok közül, akik a jámborság gyakorlását végzik, testi szükség nélkül, áthágja, és megszegi a közös hagyomány és az Egyház által megszabott böjtöket, amely (böjtölési gyakorlat) általánosan követendő, és megtagadja az utasítást, legyen anathema felette.⁶⁴⁴

A Gangrai Zsinat böjtje vonatkozó határozatai két oldalról is behatárolják a böjtje vonatkozó szabályokat, egyrészt a túlzott aszketizmusból végzett vasárnapi böjtöt megtiltják, de másrészt a keresztény közösségekben általánosan elfogadott böjti gyakorlatot kötelezővé teszik a hívek számára. Betegek, öregek, gyermekek, szoptatós anyák részére mégis felmentést engedélyez *necessitate corporis* „testi szükség” esetében.

⁶⁴⁰ Ez a szokás tovább él a spanyol nyelvű egyházakban, ahol a nagyhéten igen látványos körmenetekben mindenki "bűnös"-nek vallja magát és a Keresztút állomásait megjelenítő installációkat hordoznak a városon keresztül.

⁶⁴¹ Ezt a szokást vették át muzulmán testvéreink saját negyven napos böjtjükre.

⁶⁴² Ez „lisztpép” nagyon hasonlít a forró kővön kisütött zsidó kovásztalan kenyérre.

⁶⁴³ *Nec panem, qui delibari non protest, nec oleum gustent, nec aliquid, quod de arborius est, sed tantum aqua et sorbitione modica de farina.* Itinerarium XXVIII/4 (ford. Ivancsó I.).

⁶⁴⁴ *Si quis, ob eam quae existimatur pietatis exercitationem, Dominico die jejunat, anathema sit. 19. Si quis eorum, qui pietatis exercitationi student, absque necessitate corporis, insolescat, et tradita in commune jejunia et ab Ecclesia observata dissolvat, nimirum perfecta, quae in eo est, ratiocinatione illa improbante, anathema sit.* https://earlychurchtexts.com/main/gangra/gangra_canons.shtml (kutatás ideje 2024.02.10.) (saját fordításom).

A Didaskalia (3. század Szíria) Nagypéntek, Nagyszombatra teljes böjtöt ír elő, a gyülekezet minden tagja számára az éjszaka III. órájáig való virrasztást, próféták és evangéliumi részletek olvasását, zsoltárok éneklése közben.

A zsidó hagyomány azt tartja, hogy a Messiásnak a húsvéti ünnepek alatt kell eljönnie, ezért néhány patrisztikus szerző, köztük Jeromos is azt tartja, hogy a húsvéti virrasztással a keresztény hívők Krisztus második eljövetelét várták⁶⁴⁵. A húsvéti ünnep három meghatározó eleme: felidézés, várakozás és eljövétel.

Míg a húsvéti ünneplés az első két században csak mint kétnapos szigorú böjt jelenik meg⁶⁴⁶, – amikor a virrasztás alatt imádságokat mondanak, olvasmányokat hallgatnak és himnuszokat énekelnek, majd az ünnepet közös eucharishtiával zárják le – a Húsvét a harmadik századra egy 15 hétig tartó ünnepi időszakra bővül, amely a pünkösd megünneplésével fejeződik be.

A Nagyhét Egeria korára teljes liturgikus hagyománnyá teljesedik ki, 40 napos előböjttel és ötven napos utóünneppe⁶⁴⁷. A Szent Városban az Evangéliumok kijelölte helyszíneken külön ünneplések sorozatát tartják meg, amelyek idővel stációs liturgiává állnak össze.

⁶⁴⁵ Jeromos, *Kommentár Máté evangéliumához* 4,25,6.

⁶⁴⁶ Augé, *La revalorización del 'ieiunum paschale* in *Ecclesia orans* (9) 1992, 277-286.

⁶⁴⁷ Augé, *A liturgikus év az első négy évszázadban* in *A liturgiatudomány kézikönyve*, Szt. István Társulat, Budapest 2020, 418.

3.8 A stációs liturgia Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban

Egeria Útinaplójából kitűnik, hogy az igen bonyolult szerkezetű, változatos helyszíneken folyó jeruzsálemi stációs liturgia számára újdonság⁶⁴⁸, a zarándokasszony kiemelt figyelmet fordít a körmenetek leírására mind térben, mind időben. Ezt bizton állíthatjuk, mert *Itinerarium*-mában azokról a liturgikus cselekményekről, amely megegyeznek a római (vagy konstantinápolyi) gyakorlattal, csak átsiklik kedvelt mondatával *fiunt omnia secundum consuetudinem* – „minden a szokott módon történt”. Írásának döntő részét azoknak az egyházi ünnepeknek a leírása foglalja el, amivel kapcsolatban látványos felvonulásokról számol be az egyik jeruzsálemi templomtól a másikig⁶⁴⁹. Ünnepeyes lassú menetben az egész jeruzsálemi hívőssereg vezette a püspököt és a papságot a keresztény emlékhelyek között. Útközben zsoltárokat, antifónákat, himnuszokat énekeltek. A jeruzsálemi liturgiában az Evangéliumnak megfelelően óráról órára követték az eseményeket. Egeria ebben nagyszerű partnerünk, minden ünnepen pontosan leírja melyik templomban mettől meddig zajlott a szertartás, mi volt annak tartalma, kitér arra is, hogy milyen lelkülettel vettek részt a hívők a liturgiában, milyen érzelmekkel élték meg az ünnepet.

John Baldovin a stációs liturgiák szakértője, négy ismérvet határozott meg, amely minden stációs liturgiára igaz⁶⁵⁰:

1. egy városon belül vagy annak közvetlen környékén zajlik;
2. egy konkrét ünnepen vagy egy konkrét szándékra végzik;
3. a város püspöke vezeti;
4. a helyi egyház fő liturgikus cselekménye azon a napon.

Ha röviden össze akarjuk foglalni mindazt, amit Egeriától megtudhatunk, a 4. század végén az alábbi jeruzsálemi helyszíneket ismerték el hiteles keresztény emlékhelyként. Nagy Konstantin ezeken a helyeket „locus sanctus”⁶⁵¹-ként emlegette. Megbecsülése jeleként parancsára több ezer ember befogadására alkalmas óriási császári bazilikák épültek ezeken a helyeken⁶⁵²:

⁶⁴⁸ Galadza, Daniel, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford 2018.

⁶⁴⁹ Wilkinson, John, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Aris & Phillips, Jerusalem 1978.

⁶⁵⁰ Baldovin, John, *Liturgy in Ancient Jerusalem*, Grove Books, Lincoln 1999.

⁶⁵¹ Baldi, Donato, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Altera, Jerusalem 1955.

⁶⁵² Patrich, Joseph, *Early Christian Churches in the Holy Land*, https://www.academia.edu/36852895/early_christian_churches_in_the_holy_land (kutatás ideje 2022.12.17.).

- Anasztaszisz: a Feltámadás helye, eredetileg temetkezőhely, sírkamra oldalt egy padkával, amelyre a holttestet fektették, e fölé épült egy óriási, kupolával fedett mauzóleum, a jelenlegi a Szent Sír templom⁶⁵³.
- Sion, a keresztények első összejövetele helye⁶⁵⁴, minden templomok anyja, ahol a Szent Lélek alászállt az apostolokra, és ahol az Úr megjelent tanítványai előtt, jelenleg a „Dávid király Sírjaként” ismert helyiség (a hely iróniája, hogy az izraeli zászlóval letakart szarkofág nagy valószínűséggel Szent István, az első vértanú, vagy Jakab, az első jeruzsálemi püspök síremlékeként készült a II. században)⁶⁵⁵.
- Eleona bazilika az Olajfák hegyén, amely alatt a „Tanítás Barlangja” húzódik, az Úr itt tanította az apostolokat⁶⁵⁶, Jézus legtöbbször itt tartózkodott Jeruzsálemben, kellemesen hűvös hely a nagy melegben is, két belső forrással, amely hűtött vizet szolgáltatott.
- Imbomon, az Olajfák hegyének legmagasabb pontja, ahonnan az Úr az égbe emelkedett⁶⁵⁷, hetven méterre van a Tanítás Barlangjától, Egeria idejében egy nyitott tetejű nagyméretű körtemplom állt itt, jelenleg egy kicsiny türbe áll a helyén.
- Betlehem, a Születés Barlangja, itt még ma is megcsodálhatjuk a Nagy Konstantin építette bazilikát.
- Lázár sírja és Bethfáge távol esett a várostól, csak a Lázár szombaton folyt ott a liturgia.

Egeria leírása bizonyító erejű arra, nézve, hogy az 380 években az Újszövetségben említett "loca sancta" közül, melyeknek ismerték a pontos helyét⁶⁵⁸, és mely helyeket nem tudtak azonosítani – ez esetben az ott zajló eseményeket csak felolvasták az Evangéliumból.

⁶⁵³ Skarsaune, Oscar, *In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*, Inter Varsity Press, Illinois 2002.

⁶⁵⁴ Pritz, Ray, *Nazarene Jewish Christians. From the End of the New Testament Period until its Disappearance in the Fourth Century*, Brill Academic Pub, Jerusalem 1988.

⁶⁵⁵ Limor, Ora, *The Origins of a Tradition: King David's Tomb on Mt. Zion*, in *Traditio*, vol. 44, Jerusalem 1988, 453-462.

⁶⁵⁶ Eusebius, *Vita Constantini*, 43.

⁶⁵⁷ Eusebius, *Vita Constantini*, 41.

⁶⁵⁸ Taylor, Joan, *Christians and the Holy Places, The Myth of Jewish-Christian Origins*, Clarendon Press, Oxford 1993, 207.

Sion templomán kívül mindegyik keresztény „locus sanctus” eredetileg egy-egy barlang volt, és valamennyi hely a Aelia Capitolina római város falain kívül esett. A városon kívül a keresztények az üldöztetés századaiban is feltűnés nélkül megtarthatták szertartásaikat.⁶⁵⁹

Az Egeria által leírt jeruzsálemi liturgiában az ünnepek alatt kötelezően végiglátogattak minden olyan helyet, amely „locus sanctus”-nak számítottak. A jeruzsálemi rítus fontos elve, hogy azokat az eseményeket, amelynek helye ismeretlen vagy feledésbe merült, csak felolvassák az Evangéliumból. A 4. századi liturgia hű a hagyományhoz, azon a helyszíneken, ahol nem maradt fel hagyomány, nem játsszák el az eseményeket.

28. ábra Jeruzsálem látképe a stációs liturgiák helyszíneivel

A jeruzsálemi három nagy ünnep fényes hete, az *octauas*⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ Kroll, *Jézus nyomában*, 539.

⁶⁶⁰ Vö. Velkovska E. beszámol arról, hogy a 9. századi bizánci hagyományban a konstantinápolyi kanonarion szerint egyetlen „nyolcad” ismert, az ünnepélyes húsvéti nyolc nap, amelyet a megújulás hetének is neveztek. A konstantinápolyi húsvéti *octauas* stációs liturgia útvonala Velkovska szerint: Szent Apostolok temploma, Isten Anyja, Szent István, Szent János evangélista, az Úr testvére Jakab, Szent Péter és Pál, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templom.

Egeria különös figyelmet fordít a három nagy ünnepet követő nyolcnapos utóünnepok leírására, az úgynevezett „fényes hetekre”⁶⁶¹. Leírásának részletességéből arra tudunk következtetni, hogy társnőit is érdekli a téma, mert ezzel a jelenséggel csak Jeruzsálemben lehet találkozni. Rómában csak a VI. és VII. század között jelennek meg a nyolcadok: a *totius albae* a „fényes hét” minden napjára más és más szertartási szövegeket ír elő *Octabas Paschae die dominico*⁶⁶² (499-503).

A jeruzsálemi ünnepsor általában egy vasárnapi nagy ünneppel kezdődik, amelyet egy hetes ünnepi időszak követ a következő vasárnapi ünnepzárásig, amelyre rá 40-50 napra egy utóünnep következik. Három ilyen ünnepcsoport van: Epifánia a Hüpapantéval, a Húsvét az ünnepzáró Pünkösddel és a Templomszentelés ünnepe (itt nem tudjuk mivel zárult az ünnepcsoport, mert hiányoznak a lapok).

Egeria csodálkozva írja le, milyen hatalmas zarándok áradat érkezett Jeruzsálembe az ünnepekre:

„Már előtte sok nappal, hogy az ünnep megkezdődne, összegyűlnek... nemcsak a szerzetesek és az vezeklők a különböző tartományokból... legyen szó Mezopotámiáról és Szíriáról, Egyiptomról vagy Thébaiszról...”⁶⁶³

„A püspökök, akik ezeken a napokon jelen voltak Jeruzsálemben, több mint negyven-ötvenen voltak, és velük együtt jött nagyszámú papságuk...”⁶⁶⁴

„... mert nincs senki, aki ezen a napokon ne menne Jeruzsálembe, a nagy öröm és tiszteletadás napjaira”⁶⁶⁵

Nehéz megbecsülni, pontosan mennyi klerikus és hívő érkezett egy-egy nagy ünnepre, de biztos, hogy tízezres nagyságrendben kell feltételezni.⁶⁶⁶ A jeruzsálemi aktív hívők számát 3-5000 fő körül lehet becsülni, a Martyrion méreteiből kiindulva. Az egyhetes ünnepsor megismételt istentiszteletei arra is szolgáltak véleményem szerint, hogy minden egyes zarándok biztosan bejuthasson legalább néhány szertartásra.

⁶⁶¹ A lengyel katolikusok „fehér hét”-nek nevezik ezt a hetet, annak emlékére, hogy a frissen kereszttelt katekumenek egy hétig fehér ruhát viselnek.

⁶⁶² *Octabas Paschae die dominico*
<https://catholiclibrary.org/library/view?docId=/Medieval-OR/AnHymAuthorLIIThesauriHymnologiciProsariumAnalectaHymnica.00000101.la.html;chunk.id=00000127> *Octabas Paschae die dominico* (kutatás ideje 2024.01.08.).

⁶⁶³ *Nam ante plurimos dies incipiunt se undique colligere tuebae non solu monachorum uel apudactum de diuersis prouinciis, id est tam de Mesopotamia uel Syria uel Egypto aut Thebaida.* Itinerarium XLIX/1 (saját fordításom).

⁶⁶⁴ *Episcopi autem, quando parui fuerint, hisdem diebus Ierusalima plus quadraginta aut quinquaginta sunt, et cum illis ueniunt multi clerici sui.* Itinerarium XLIX/2 (saját fordításom).

⁶⁶⁵ ... nullus est enim, qui non se eadem die in Ierusalima tendat ad tantam laetitiam et tam honorabiles dies. Itinerarium XLIX/1 (saját fordításom).

⁶⁶⁶ A zsidó Szentély (működése idején) ünnepeire érkező zarándokok számát százezres (?) nagyságrendre becsülik a történészek.

A jeruzsálemi stációs liturgia állomásai

A jeruzsálemi gyakorlatban nagy ünnepeken végzett stációs liturgia állomásai bizonyos rend szerint ismétlődtek. Ha a vizsgálatunk alá vonjuk a liturgia elemeit, levonhatjuk azt a következtetést, hogy az Eleona és Imbomon meglátogatására általában délután vagy este kerül sor. Az Olajfák hegyére a hívők mindig egyénileg kapaszkodnak fel. Hosszú, több órás zsoltározás, éneklés és imádkozás után minden ünnepen az esti órákban a kivilágított városon keresztül az Anasztáziszhoz vonul a keresztények ünnepi menete. Ezután tiszteletet adnak a Golgotának „ante Crucem” és a Szent Keresztnek „post Crucem”.

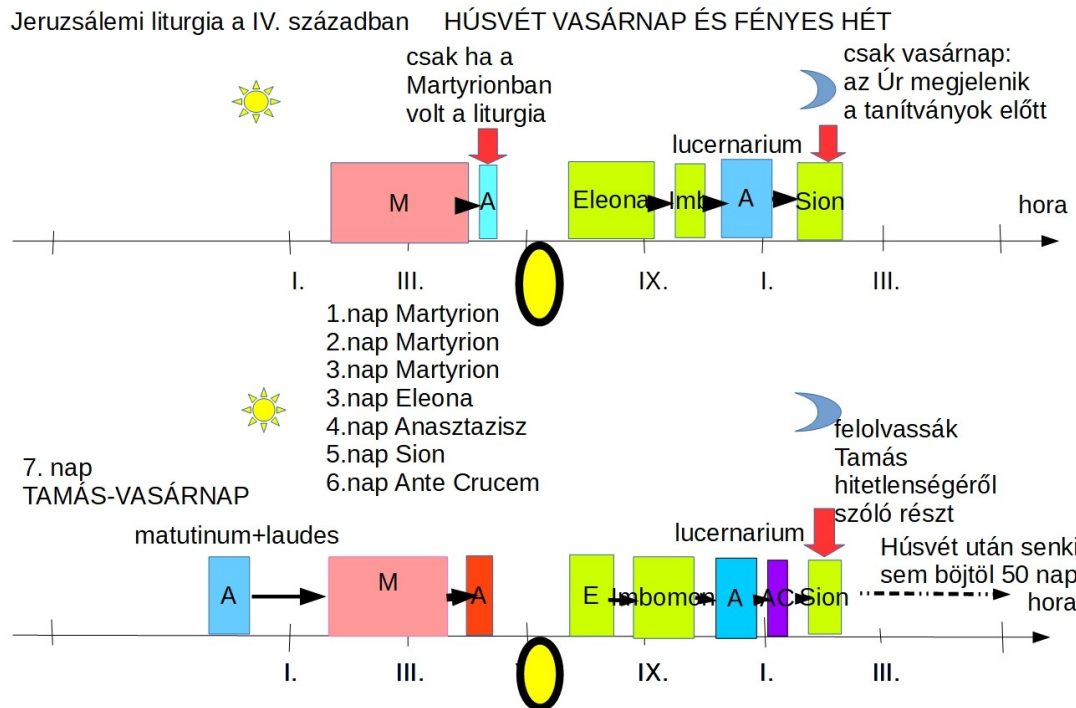
Ha az ünnep jellege aláhúzza a Sion templomának fontosságát, akkor ennek a templomnak a meglátogatására is sor kerül (feltételezésem szerint ezt az elemet később csatolták a stációkhoz, ahogy ezt a későbbiekben kifejtem).

Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy a Szent Sír templomegyüttesen belüli vonulásokat: az Anasztázisz sírtemploma, az *Ante Crucem*-nek nevezett nyitott átrium, a *Post Crucem*-nek hívott ereklyekápolna, valamint a Martyrion bazilika között – nem sorolom a stációs liturgia körébe.⁶⁶⁷ A vasárnap reggeli istentiszteletről a Martyrion bazilikába történő ünnepélyes átvonulás a bizánci liturgia „kis bemenetelelének” előképe. Az eucharisztikus áldozatra az Anasztáziszbba tartó püspöki vonulás a keleti liturgiák „nagy bemenetelelével” megegyezik. Ezen liturgikus cselekmények majd a konstantinápolyi Nagy Templom (Megala Ekklészia) liturgiájában fejlődnek ki teljes szépségükben.

A jeruzsálemi ünnepi liturgia **kétszeresen is stációs jellegű**, kettős jellegét az adja, hogy a liturgikus mozgások:

1. egy ünnepnapon belül: az ünnep eseményeinek helyén épített jeruzsálemi templomok között zajlanak, avagy
2. egy „fényes héten” belül: minden nap másik jeruzsálemi templomban tartanak igeliturgiát

⁶⁶⁷ Vitatom Daniel Galadza *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, (Oxford University Press, Oxford 2018.) megállapításait, aki a Szent Sír templomon belüli mozgásokat is stációs liturgiák közé számítja.

Egy jeruzsálemi keresztény ünnep úgy zajlik, hogy felkeresik az ünnep eseményének helyén felépített templomot. A liturgia szinte percnyi pontosan követi az Evangéliumok által leírt eseményeket. Nem helyeznek át más napra, vagy más helyszínre megemlékezéseket. A történeteket az Evangéliumból a helyszínen kizárólag a püspök olvashatja fel. Ha más olvassa – például egy pap – annak megszegyenyítés a célja: például amikor Judás a Szanhedrinnel való alkudozásáról van szó.⁶⁶⁸ Ha nem maradt fenn az esemény helyszínéről információ, csak felolvassák az esemény leírását az Evangéliumból. A Megostorozás időpontjában mivel az eredeti helyszín emléke nem maradt fent, a Sion templomban álló megmentett oszloptöredékhez vonulnak tiszteletadás céljából.

Az Olajfák hegyének döntő szerep jut a jeruzsálemi liturgiában. Az Eleona templomban Krisztus tanításának helyszínét tisztelik. A nagy ünnepek előtti virrasztásokat ott szokták tartani, ahová az Evangélium szerint Jézus „szokása szerint az Olajfák hegyére ment”⁶⁶⁹. Egeria leírása szerint Jeruzsálem lakói miután megáldoztak a templomban, hazasiettek és megebédeltek, a Tanítás barlangja felett álló Eleona bazilikához mentek fel. Ott letelepedtek, a napnak és helynek megfelelő

⁶⁶⁸ Itinerarium XXXV/1.

⁶⁶⁹ Lk 22,36.

himnuszokat, és antifónákat énekeltek, hasonlóképpen olvasmányokat és presbiterek könyörgéseit hallgatták és „felolvasták az evangéliumnak azokat a részleteit, ahol az Úr ugyanezen a napon ugyanebben a barlangban ülve a tanítványaival beszélt”⁶⁷⁰.

Majd később himnuszok éneklése közben a hegycsúcshoz, az Imbomonhoz vonultak, ahol tovább folytatták a napnak és helynek megfelelő olvasmányok, könyörgések felolvasását, himnuszok és antifónák éneklését. Az Olajfák hegyén egész éjjel mintegy 10 órán keresztül szünet nélkül folyó liturgiáról számol be a zarándoknő. Honnan eredhetett ez a hagyomány? Csakis onnan, hogy hosszú időig a keresztények nem végezhetek liturgikus cselekedeteket a Golgota előtt, de a várostól 3 km levő Tanítás barlangjában bátran összejöhetnek és énekelhetnek egész éjszaka, megemlékezhetnek a Megváltó haláláról és feltámadásáról.

A három nagy ünnep nyolcadja, azaz *octauas* megünneplése a jeruzsálemi templomok között egy szigorúan megszabott rend szerint zajlott⁶⁷¹. Erről a következőképpen számol be Egeria:

„Szertertást (ige- és eucharisztikus liturgiát) tartanak az első vasárnap a nagyobb templomban, ami a Martyrium, a hét második napján, majd a hét harmadik napján is, ahol a szertertás mindig oly módon történik, hogy a Martyriumból az Anasztászisba vonultak himnuszok éneklése közben. A negyedik nap az Eleonában tartják (a szertertást), az ünnep ötödik napján az Anasztászisban, a hatodikat Sion templomában, szombaton a „Kereszt előtt”, az Úr napját, a nyolcadot ismét a nagytemplomban, a Martyriumban (ülik meg).^{672,673}

A stációs vonulások rendszerét bemutatandó egy táblázatban összegezem a nagy keresztény ünnepek lefolyását (nem ábrázolom a mindennapos „kötelező” szertertásokat: úgy mint reggeli, alkonyati istentiszteleteket és imaórákat):

Az általam elvégzett munka egyik fontos tanulsága az, hogy a 4. század végére a jeruzsálemi stációs liturgia már teljességgel kialakult. A stációs liturgia kialakulásának az adott okot, hogy Jézus életének főbb eseményei Jeruzsálemben játszódtak le, ezeknek a „szent helyeknek” a végiglátogatása jelentette a keresztény stációs liturgiák kezdetét. A jeruzsálemi „locus sanctus”- ok meglátogatására utazott a nagyszámú zarándok Jeruzsálembe.

⁶⁷⁰ *Loca etiam ea de euangelio leguntur, in quibus Dominus allocutus est discipulos eadem die sedens in eadem spelunca. Itinerarium XXXV/3* (saját fordításom).

⁶⁷¹ Perrone, L., *Jerusalem, a city of prayer in the Byzantine era* in *Proch-Orient Chrétien* 64, h.n. 2014, 5-30.

⁶⁷² *Proceditur autem ipsa die dominica prima in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, et secunda feria et tertia feria, ubi ita tamen ut semper missa facta de Martyrio ad Anastase ueniatur cum hymnis, Quarta feria autem in Eleona proceditur, quinta feria ad Anastase, sexta feria in Syon, sabbato ante Cruce, dominica autem die, id est octauis, denuo in ecclesia maiore. Itinerarium XXXIX/2* (Ivancsó I. fordítása).

⁶⁷³ A görögkatolikus szertertásban a nyolcadnak liturgikus nyoma maradt: az egész fényes hét alatt az ikonosztázion ajtaja nyitva marad.

A jeruzsálemi liturgia szerkezetében kétségtelenül megegyezik az általunk ismert bizánci liturgia szerkezetével, de idővel annak szövege gazdagodott, liturgikus részei kibomlottak.⁶⁷⁴ A 4. századi jeruzsálemi liturgia tanulmányozása megmagyaráz néhány olyan bizánci liturgikus sajátosságot, amelynek eddig nem tudtuk magyarázatát adni, amelyeknek gyökere valószínűleg a jeruzsálemi hagyomány, többek között jeruzsálemi liturgia mintájára vezették be a stációs liturgiák gyakorlatát Konstantinápolyban.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Baumstark, Anton, *On the Historical Development of the Liturgy*, Liturgical Press, Minnesota 2011.

⁶⁷⁵ Topalilov, Ivo, *On one aspect of the Stational Liturgy in Constantinople in 4th century in Antisarismatos Episfragisis*, Sumen 2019.

7. számú táblázat a jeruzsálemi ünnepi stációs liturgia szerkezetének bemutatására

Epifánia	Betlehem-ből érkeznek				Martyrion	Anasztázis Ante Crucem Post Crucem	Betlehem-be távoznak
Lázár szombat	Sión			Betánia találkozás Máriával	Lázár feltámasztása	Anasztázis Ante Crucem Post Crucem	
Virág vasárnap		Eleona tanítás barlangja	Imbomon			Anasztázis Ante Crucem Post Crucem	
Nagy-csütörtöki éjszakai virrasztás csütörtökre péntekre	(az elárultatás éjszakája)	Eleona ott tartózkodtak a tanítványok	Imbomon	Getszemánkert az elfogás helye		Ante Crucem	Sión ostorozás oszlopához
Húsvéti virrasztás szombatról vasárnapra					Martyrion	Anasztázis	
Fényes hét minden nap		Eleona a püspök oktatja a neofitákat	Imbomon			Anasztázis	Sión itt az Úr megjelenik tanítványai előtt
Tamás vasárnap		Eleona	Imbomon			Anasztázis	Sión itt az Úr megjelenik tanítványai előtt
Pünkösd	Sión a Szent Lélek alászáll az apostolok-ra		Imbomon mennyei bemenetel helye	Eleona	Martyrion	Anasztázis Ante Crucem Post Crucem	Sión

A római és a konstantinápolyi stációs liturgia

A konstantinápolyi és a római liturgiák hasonlóak a jeruzsálemihez: lényegük szerint stációs liturgiák⁶⁷⁶, mert nemcsak a fő katedrálishoz kötődnek, hanem a városban levő templomok, kolostorok és szentélyek hálózatához, amelyeket körmenettel kötnek össze a székesegyházzal⁶⁷⁷. Ez a stációs karakter alapjaiban határozta meg a keresztény egyház arculatát, imaóráit, liturgikus évének szerkezetét. A konstantinápolyi liturgikus évről a 9. és 10. századtól fennmaradt tipikonok tanúskodnak.⁶⁷⁸

A keresztény stációs liturgia nem jeruzsálemi eredetű, **Rómában** jelent meg először szinte azonnal, hogy Nagy Konstantin engedélyezte a keresztényeknek a vallásgyakorlást 312-ben. A városban fekvő keresztény templomoktól a városon kívüli nekropoliszokhoz, a mártírok sírjaihoz

⁶⁷⁶ Baldovin, John Francis, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational liturgy*, OCA 228, Roma 1987, 167-226.

⁶⁷⁷ Velkovska, Elena Velkova, *A bizánci liturgikus év in A liturgiatudomány kézikönyve* Szt. István Társulat Budapest 2020, 420.

⁶⁷⁸ Patmosz 266 és Jeruzsálem Hagiosz Szauros 40 kódexek

vallási felvonulásokat tartottak a mártír szent égi „születésnapján”, azaz halálának évfordulóján. A menetet a római püspök vezette⁶⁷⁹. A felvonulások célja kettős: egybekovácsolni a különböző pogánykeresztény és zsidókeresztény csoportokat, valamint terjeszteni a városban a szent hitet. Idővel, az 5. századra, mivelhogy egyre másra épültek a keresztény templomok Rómában az útvonalon egyre több megálló: „stáció” alakult ki. A 6. század volt a tömeges, sok résztvevős stációs liturgiák virágkora, ez nyilvánvalóan a konstantinápolyi utánzásaként.

A VII. századi húsvéti római stációs liturgia egy alkonyati istentisztelet kereszteléssel, körmenettel, kereszthódolással egybevonva. Az ünneplés három helyen zajlik: a Lateráni Bazilikában kezdődik, csúcsponti mozzanata a körmenet és a megállás a keresztelő kápolnában kereszteléssel, majd ezután Santa Croce in Gerusalemme-ben történő a Szent Kereszt előtti tiszteltetéssel fejeződik be.⁶⁸⁰ Bár valószínűleg nincs kapcsolata a jeruzsálemi liturgiával, de ennek ellenére a római stációs liturgia ugyanazon elemeket használja, mint amelyeket a jeruzsálemi szertartás alkalmazott.

A kiforrott római húsvéti stációs liturgia minden napot más templomban ünnepli: például Nagypénteket és Nagyszombat vigiliáját a Santa Croce in Gerusalemme bazilikában, a Húsvétot a Santa Maria Maggiore bazilikában. A Húsvéthétfőt a Szent Péter bazilikában, Húsvét keddjét a Szent Pál bazilikában, szerdáját a falakon túli Szent Lőrinc bazilikában, csütörtökjét a Tizenkét Apostol bazilikájában, péntekjét a Santa Maria ad martyres templomban, szombatját a Lateráni Szent János bazilikában, a vasárnapot a Szent Pongrác templomban. A stációs liturgia napjain a pápai szentmisét az előre meghirdetett stációs templomban tartották. A hívek egy közeli templomban, a *collecta*-templomban gyülekeztek és körmenetben vonultak át a stációs templomhoz. Minden szentmisének saját olvasmányai voltak, a mise végén a pápa a Szent Vérből és a konszekrált ostyából is küldött a diakónusaival minden tituláris templomnak a közösség jeleként.⁶⁸¹

A keresztény stációs liturgia a latin Rómában a teljesebb ki, ahol a római vértanúk sírjainak és szentek ereklyéinek imádságos meglátogatása a cél. A héttemplomos római stációs zarándoklat során Szent Péter, Szent Pál, Szent Sebestyén, Szent Lőrinc sírjait, valamint lateráni Szent János, a Jeruzsálemi Szent Kereszt, és a Santa Maria Maggiore templomban őrzött ereklyéket kell végiglátogatni.

⁶⁷⁹ Clark, Gillian, *Christianity and Roman Society*, University Press, Cambridge, 2004

⁶⁸⁰ Augé, A *liturgikus év a római rítusban*, 441

⁶⁸¹ Angeli, Ottó, *A nagyböjti misék története és magyarázata*, (disszertáció) Budapest, e.n.

Szent Ambrus a **milánói** keresztény gyülekezet számára a relikviák, többek között az „igazi kereszt” imáadására *adventus* nevű stációs liturgiát vezet be⁶⁸², amelynek elemei:

- *synantesis*: örömteli felvonulás, amelyben az egész lakosság részt vesz, a kivilágított városon keresztül, himnuszok éneklése mellett;
- *propone*: relikviák kísérete himnusz és zsoltáreneklés, könyörgések mellett, a felvonulást császári hivatalnokok vezetik;
- *apotheosis*: azaz a relikviák oltárra helyezése.

Ezzel szemben **Konstantinápoly** semmilyen keresztény emléket nem tudott felmutatni, egyetlen előnye az volt, hogy császári székváros. 330 május 11-én tette át Nagy Konstantin a Római Birodalom székhelyét a szűkössé vált Rómából a nagyszerű stratégiai pozícióban fekvő Konstantinápolyba. A 4. és 5. századot a niceai kereszténység és az ariánus eretnekek küzdelme jellemezte, amely teológiai csata nyilvános volt, Konstantinápoly utcáin zajlott. Konstantinápoly főbb templomai, a Hágia Szofia, a Hágia Iréne, a Szent Akakiosz és a Szent Anasztasia templomok hol ariánus, hol niceai kézen voltak a császárok kegyének megfelelően. Az ariánusok mint politikai fegyvert használták a Konstantinápoly belsejében tartott sokszereplős énekes éjszakai felvonulásokat. Ezek a körmenetek igen népszerűek voltak a lakosság körében, a császári udvar ezüst lámpások és keresztok adományozásával támogatta.

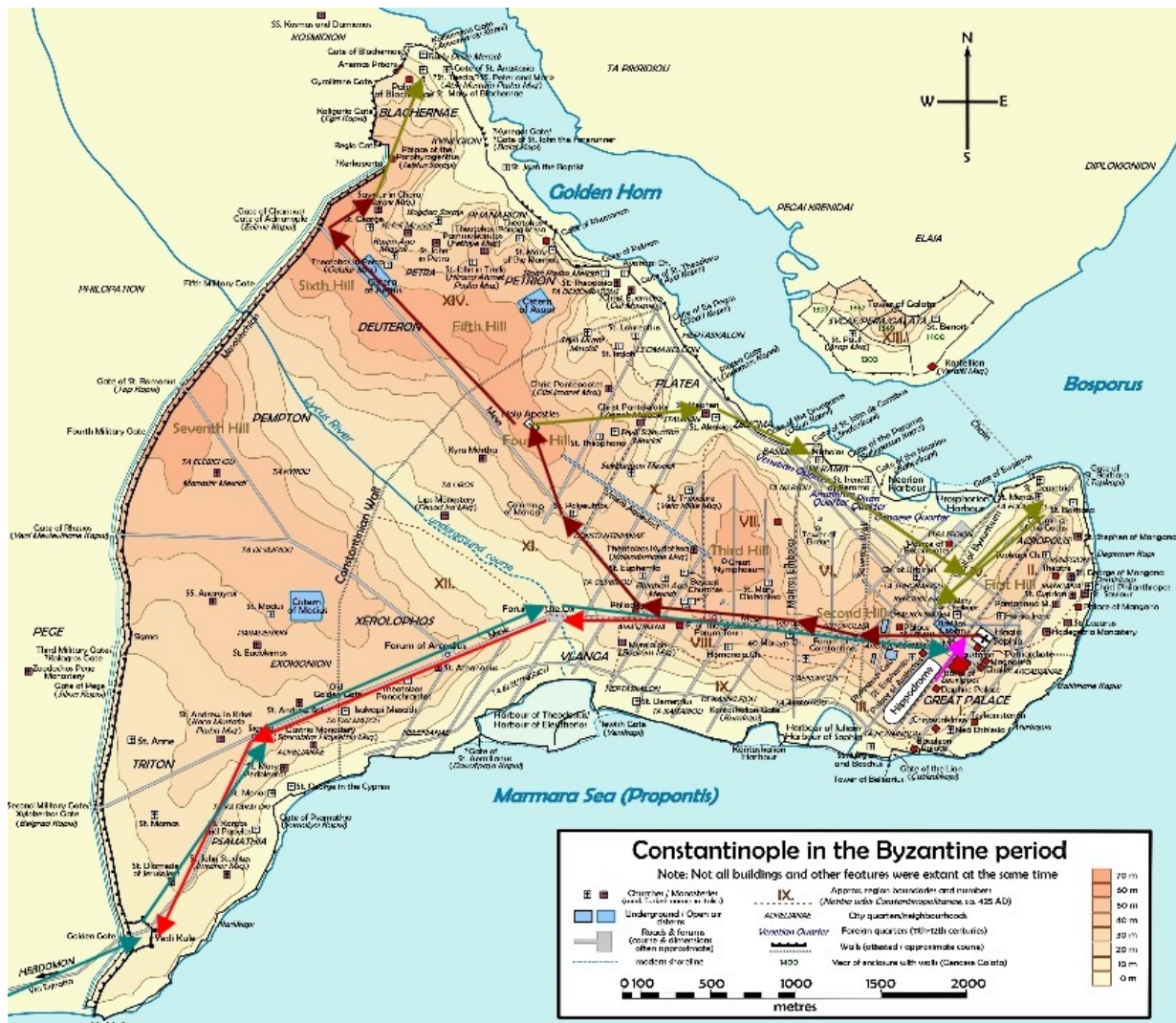
Baldovin elmélete⁶⁸³ szerint a niceaiak és ariánusok egyházi harca volt a stációs liturgia konstantinápolyi elterjedésének oka, valamint a Bizánci Birodalmat ért sorozatos természeti katasztrófák és idegen támadások, amik miatt könyörgő meneteket tartottak a városért.

Baldovin szerint a kialakulás két lépcsőben zajlott:

- első lépcsőben statikus stációs liturgia az Antiokhiából érkezett Nazianzi Szent Gergely idejében (379-381),
- második lépcsőben éjszakai lámpás felvonulások Aranyszájú Szent János (398-402) püspöksége alatt, mint népszerű fegyver az ariánusokkal folytatott harcban.

⁶⁸² McCormack, Sabine, *Change and Continuity in the Late Antiquity, The Ceremony of Adventus*, Historia 21, 1972, 721-752.

⁶⁸³ Baldovin, John Francis, *The urban character of Christian worship: the Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1987, 37.

Baldovin szerint 4. században

A győzelmi felvonulások útvonala

Hágia Szofia Typikonja szerint 6. század

10. századi útvonal Velkovska szerint

Ivo Topalilov⁶⁸⁴ feltételezi, hogy a stációs liturgia Konstantinápolyban való gyors elterjedésének oka I. Theodosius császár (379-395) tevékenysége. A császár „homo novus” volt a bíborban-született császárok között, aki rendkívüli tehetségével kapaszkodott fel a trónig. Konstantinápolyt saját dinasztikus városává akarta tenni, ambíciója volt mint a Kelet- és a Nyugat-

⁶⁸⁴ Topalilov, Ivo, *On one aspect of the Stational liturgy in Constantinople in 4th century*, https://www.academia.edu/43343829/On_one_aspect_of_the_Stational_liturgy_in_Constantinople_in_4th_century (kutatás ideje 2025.08.).

Római Birodalom központjává kiépíteni. Már uralkodásának elején, meg kellett oldania a belső egyházi feszültségeket, el kellett fogadtatnia magát mind az arisztokráciával, mind az egyházi elittel.

Topalilov másik elmélete az, hogy I. Theodosius egyértelmű állásfoglalása a niceiai párt mellett azon alapul, hogy a szabályszerű utódlás útján trónra lépett Valens császárt mint eretnek ariánust mutassa be. Ugyan Valenst valóban ariánus püspök keresztelte, és uralkodása alatt több templom volt ariánus kézen, de ez nem csak Valenst jellemezte, a mindenkori politikai viszonyoknak megfelelően osztották el a templomokat. Több száz évig a Konstantinápoly püspöki székhelyén felváltva ültek ariánus és nikaiai püspökök a császári kegynek megfelelően.

Michael McCormick⁶⁸⁵ szerint a stációs liturgia elterjedésének harmadik oka az volt, hogy a 378 évi katasztrofális hadrianopoliszi (Drinápoly) vereség után, amelyben a gótok megölték az addig sikeresen háborúzó Valens császárt, káosz tört ki Balkánon és Kis-Ázsiában, a császár meg akarta nyugtatni a császárváros lakosságát a nagyszabású győzelmi felvonulások megtartásával.

A császár, a császárnő és a császári ház több tagja is részt vett a stációs liturgiában, és ha a császár nem tudott részt venni, a városi előljárók helyettesítették. A felvonulás útvonala Theodosius korában Baldovin szerint civil polgári létesítmények mellett halad, a Forum Theodosiustól a Porta Aureáig, a Hippodromtól a Hágia Szófiáig, és egyáltalán nem nevezhető egyházasnak vagy liturgikusnak. A hálaadó győzelmi menetek a várostól mintegy 10 kilométerre fekvő Hebdomontól, a fő bizánci katonai bázistól a császári palotáig tartanak, szintén egyházas jelleggel. Velkovska beszámol arról, hogy a késői, 9. századi bizánci hagyományban a konstantinápolyi a húsvéti stációs liturgia útvonala: Szent Apostolok temploma, Isten Anyja, Szent István, Szent János evangélista, az Úr testvére Jakab, Szent Péter és Pál, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templomok.

I. Theodosius maga igyekszik az ünnepi események számát szaporítani „translatio reliquiae” által. 362-ben Szent Babylas, 356-ban Szent Gallus, 381-ben Hitvalló Szent Pál, majd az afrikai szentek Terentius és Africanus, és utána Phocas ereklyéit, 391-ben Keresztelő Szent János fejereklyéjét viszik át a császárvárosba. Az ereklyék „átvitele” nem egyházi indíttatású, politikai és a császári hatalom megerősítésére szolgál. A változásokat a császár kezdeményezi, az új templomok, amelyek az ereklyék elhelyezésére szolgálnak, építkezésénél az egyház sem a kialakításba, se a díszítésbe nem szólhat bele Topalilov szerint.

⁶⁸⁵ McCormick, Michael, *Eternal Victory, Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Univercity Press, Cambridge 1986.

Theodosius már 380-ban leváltja az ariánus Demophilosz (370-379) konstantinápolyi püspököt és 379-től a nagy tekintélyű Nazianzi Szent Gergelyt (379-381) jelöli a püspöki székbe. Azonban elégedetlen azzal, hogy a szent püspök konzekvensen képviseli az egyház álláspontját, ezért 381-ben Nectoriust (381-397) nevezi ki, aki neki hű embere, régebben szenátor volt. Nectorius boldogan adja át a vezető szerepet a császárnak a stációs liturgiában. A császár saját kezében viszi be Keresztelő Szent János fejét a Hebdomonban újonnan felépített bazilikába.

A konstantinápolyi eltérését a római és a jeruzsálemi stációs liturgiától az is mutatja, hogy míg a császárvárosban nagyszámú, akár száz fős hivatásos kórus vezeti a felvonulást, a másik két helyen maguk a hívek, vagy az ott szolgálatot teljesítő szerzetesek éneklék a zsoltárokat és himnuszokat vonulás közben. A X. században a Hágia Szofia Typikonja egy egyházi évre már 68 körmenetet ír elő, ami közül 46 a Fórumtól indul.

1. Összefoglalva az előbbieket, a jeruzsálemi stációs liturgia azért jöhetett létre, mert Jeruzsálem városában helyezkedtek el a kereszténység legszentebb helyei, ahol az Evangélium főbb történései lejátszódtak. Nagy ünnepeken természetes volt, hogy ezeket a helyeket végiglátogatták.
2. A városon kívül fekvő helyszíneken (például a Tanítás Barlangja, Olajfák hegye vagy Sion temploma)⁶⁸⁶ a római megszállás alatt is a keresztény szertartások folyamatos végzését feltételezem. Ez a helyi hagyomány kapcsolódott össze a Nagy Konstantin által épített új Szent Sír templomkomplexum liturgiájával, amely megegyezett a keresztény világban bárhol máshol végzett korabeli istentisztelettel. Egeria igazolja kedvenc szófordulatával: *qua et ubique fit*⁶⁸⁷ „ahogy mindenütt szokás, ahogy mindenütt végezték”, úgy végezték a liturgiát Jeruzsálemben is. Így alakult ki az általam bemutatott jeruzsálemi liturgia.

⁶⁸⁶ Kroll, *Jézus nyomában*.

⁶⁸⁷ Itinerarium XXV/2.

3.9 Sion, minden templomok anyja

Felajánljuk neked Uram, ezt a vértőlküli áldozatot
a szent Sionért, az összes egyház anyjáért,
és a szent Egyházért az egész világon!
(Szent Jakab anaforája)⁶⁸⁸

Az elmúlt 50 évben parázs vita bontakozott ki arról, hogy a jeruzsálemi Sion templom mennyire tekinthető hiteles helynek. Hol volt az a „felső terem”, ahol Jézus a tanítványaival elfogyasztotta az Utolsó vacsorát? Fennmaradt-e az elnyomatás századaiban keresztény gyülekezeti hely Jeruzsálemben?

Röviden be óhajtom mutatni hely eredetiségét tagadó (Baldovin, Biberstein, Taft, Schwank) és támogató (Epiphanius, madabai mozaik, Pixner, Skarsaune, Meyers) véleményeket.

Legelőször is felhívom a figyelmet arra a tényre, hogy Sion temploma minden keresztény gyülekezet közös és legmélyebb gyökere, keresztények első összejövetele helye, amelyet a Szentírás nyomatékosan megjelöl. A Sion templom az egyházi emlékezet szerint: az apostolok gyülekezeti helye, az utolsó vacsora helye, a lábmosás szertartásának helye, a Szűz elszenderedésének helye, Mária, Márk anyjának háza.

Mit ír a Szentírás, hol volt a „felső terem”, ahol Jézus a tanítványaival elfogyasztotta az Utolsó vacsorát?

ἀνέβησαν „felmentek” ὑπερῶν „a felső terembe”⁶⁸⁹

ἀνάγειον μέγα ἐστρωμένον ἑτοιμον· „nagy berendezett és kész felső szoba”⁶⁹⁰

A hely eredetiségét tagadó vélemények felsorolása, amelyek azt állítják, hogy nem maradt fenn a konstantini kor előtt keresztény gyülekezeti hely Jeruzsálemben:

⁶⁸⁸ Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana, Nyíregyháza 2022, 200.

⁶⁸⁹ ApCsel 1,13.

⁶⁹⁰ Mk 14,15; Lk 22,12.

- John Baldovin szerint nem maradt fenn a konstantini kor előtt keresztény gyülekezeti hely, nincs rá archeológiai bizonyíték, Sion területén későbbi építmények állnak, amelyek ellehetetlenítik a kutatást.⁶⁹¹
- Klaus Biberstein szerint Sion templomához nem fűződik 4. század előtti tradíció, csak a 381 évi Konstantinápolyi Zsinat jelölte meg a püünkösdi történések helyként, határozta meg, hogy itt szállt alá az apostolokra a Szentlélek.⁶⁹²
- A „régí római iskola” Giuseppe Marchi ÉS Giovanni Battista de Rossi minden keresztény hatást a római katakombákból vezetnek le, kizárólag Rómán keresztül feltételezik az áthagyományozódást.^{693 694}
- Vajon Sion temploma megegyezik-e Jakabnak az Úr testvérének, Jeruzsálem első püspökének templomával? Feltételezhető-e, hogy a Sion templom akkor vesztette el a jeruzsálemi püspök templomának státuszát, amikor a Szent Sír Komplexum elkészült, ami ezután címeit is átvette? ahogy Damaszkuszi Szent János az Enkainia ünnepére írt homiliájában szerepel Michel-Jean Von Esbroek kutatása alapján.⁶⁹⁵
- Egy grúz forrás úgy említi, mintha a Sion templomot II. János (386-417) jeruzsálemi püspök építette volna. Valójában 395. év az eredeti kicsiny zsidókeresztény zsinagóga mellett álló Nagy Konstantin által épített körtemplom helyére épített új öthajós bazilika felszentelésének dátuma volt. A bazilikát valóban II. János építtette és szentelte fel.
- Robert Taft szerint nem maradt fenn semmilyen liturgiai hagyomány Jeruzsálemben, mert a városban nem laktak keresztények 200 évig, azaz véleménye megegyezik „régí római iskola” képviselőivel, Giuseppe Marchival ÉS Giovanni Battista de Rossival. Feltevése szerint a teljes jeruzsálemi köznapi és ünnepei liturgiát három jeruzsálemi püspök: Makariosz (312-335) Maximos (333-347) és Cirill (350-386) alakította ki hetven év alatt.⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Baldovin, John, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Oriental Institute Press, Roma 1987, 45-46.

⁶⁹² Biberstein, Klaus, *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte in XII. Int. Kongresses für Christliche Archäologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991. 543-551.

⁶⁹³ Marchi, Giuseppe, *Monumenti delle arti cristiane primitive nella metropoli del cristianesimo*, Puccinelli, Roma 1844.

⁶⁹⁴ de Rossi, Giovanni Battista, *Roma Sotterranea - Or, Some Account of the Roman Catacombs, Especially of the Cemetery of San Callisto* Longman, Indiana University 1869

⁶⁹⁵ Von Esbroeck, Michel-Jean, *Le discours de Jean Damascène pour la Dédicace de l'Anastasis*, OCP 63, 1997, 53-98.

⁶⁹⁶ Taft, Robert, *The Byzantine Rite: A Short History in American Essays in Liturgy*, Liturgical Press, Minnesota 1992.

Szeretnék némi történeti kiegészítést adni annak magyarázatául, hogy mi a történeti alapja ezeknek a véleményeknek:

- 70-ben Titus császár lerombolta Jeruzsálemet – a zsidók Pellába menekültek, de 2-3 év után visszatértek és újjáépítették házaikat, zsinagógaikat⁶⁹⁷. Ezután zsidó származású (ahogy Eusebiosz nevezi őket: „körülmetélt”) püspökök vezették a gyülekezetet Jeruzsálemben⁶⁹⁸, név szerint ismerjük őket Eusebiosz egyháztörténetéből.
- 135-ban Hadrianus császár a Bar Kohba felkelés leverése után halálbüntetés terhe alatt kitiltotta a zsidókat Jeruzsálemből. Arra a kérdésre, hogy a rómaiak a jeruzsálemi keresztényekhez hogyan viszonyultak, több válasz is létezik a szakirodalomban, néha egymással teljesen ellenmondó érveket hangoztatnak:
 - A. A keresztényeket is egy kalap alá vették a zsidókkal – a rómaiak szemében a kereszténység egy kártékony zsidó szekta volt⁶⁹⁹. 138 után Antoninus Pius alatt a zsidók lassacskán visszaszivárogtak Jeruzsálembe. Természetesen vallási szertartásokat már nem tarthattak, a zsidó Szentély rítusa egyszer és mindenkorra véget ért.
 - B. Sion hegye kívül esett Aelia Capitolián, a „Küszöb” kapun túl feküdt, ezért az itt letelepedett zsidókeresztények megmaradhattak Jeruzsálem külterületén. Bargil Pixner szerint a rómaiak nem üldözték őket, mert nem vettek részt a Bar Kohba felkelésben.⁷⁰⁰ 200 után negyedüket fallal vették körül, amelyet Pixner „esszésus negyednek” nevez. Ezt a negyedet a római megszállókkal érkezett pogány keresztények nem látogatták, mert lenézték a helyi zsidókeresztényeket. A jeruzsálemi püspököket 130 után latin vagy görög származásúak közül válogatták (Eusebiosz meghatározása szerint ők voltak a „körülmetéletlenek”). Sion dombja alapvetően mezőgazdasági terület volt, „uborkaföldek” húzódtak ott – későbbiekben ezt a kifejezést használja Epiphanius.

⁶⁹⁷ Eusebius, *Egyháztörténelem* 3,5,2-3.

⁶⁹⁸ Epiphanius *Panarion* 27,7, 32,7 (ford Williams F.) [www=https://ia800501.us.archive.org/18/items/EpiphaniusPanarionBksIIIIII/Epiphanius%20-%20Panarion_%20-%20Bks%20II%20%26%20III%20-%20I.pdf](https://ia800501.us.archive.org/18/items/EpiphaniusPanarionBksIIIIII/Epiphanius%20-%20Panarion_%20-%20Bks%20II%20%26%20III%20-%20I.pdf) (kutatás ideje 2023.11.08.)

⁶⁹⁹ Skarsaune, Oskar, *The Proof from Prophecy: A Study in Justin Martyr's Proof-Text Tradition: Text- Type, Provenance, Theological Profile*. By. Supplements to Novum Testamentum 56. Leiden: E. J. Brill, 1987.

⁷⁰⁰ Pixner, Bargil, *With Jesus Through Galilee According to the Fifth Gospel*, Corazin Publishing, Jerusalem 1992.

- 135-325 Aelia Capitolina időszaka, amikor is a X. Római Légió állomásozott a városban, annak is a déli részén. Tudjuk-e biztosan állítani, hogy fennmaradhatott-e ilyen hosszú időn keresztül, azaz 200 évig, mintegy 6 generáción keresztül egy keresztény közösség Jeruzsálemben?

Sion, mint az utolsó vacsora helyszínének eredetiségét valló vélemények:

- Római Katolikus Anyaszentegyház, amelynek megerősítése az a tény, hogy 2014. évi szentföldi zarándoklata során Ferenc pápa az Utolsó Vacsora termében misézett.
- Ószövetségi prófétai jövendölések: Jóel próféta könyve⁷⁰¹ Károlyi Gáspár gyönyörű fordításában:

„Serkenjenek fel és jöjjenek fel a népek a Josafát völgyébe; mert ott ülök törvényt, hogy megítéljek minden népeket. Az Úr pedig megharsan a Sionról és megzendül Jeruzsálemből, és megrendülnek az egek és a föld; de az Úr az ő népének oltalma és az Izráel fiainak erőssége! És megtudjátok, hogy én vagyok az Úr, a ti Istenetek, aki a Sionon lakozom, az én szent hegyemen. És szentté leszen Jeruzsálem, és idegenek nem vonulnak át többé rajta. ... Júda örökké megmarad; Jeruzsálem is nemzetségről nemzetségre. És kitisztítom vérökből, a melyből még ki nem tisztítottam, és a Sion lesz az Úr lakóhelye!”

- *Itinerarium Burdigalense* (333-334) bordeaux-i zarándok útleírása a Szentföldre tett útjához. Hiteles, 4 példányban fennmaradt. *Enchiridion Locorum Sanctorum*⁷⁰² leírja, hogy miután a „murus Sion”-on áthaladt „felszántott és művelt” földeket látott. Megjegyzi, hogy az ott lakóknak, már csak egy kis romos zsinagógájuk maradt a valamikori ott állt hét zsinagógából.
- Epiphanius (Szalamiszi) 392-ben a *De mensuris et ponderibus*⁷⁰³-ban leírja, hogy amikor Hadrianus 130-ban meglátogatja Jeruzsálemet, a város még romokban fekszik, kivéve a Sion hegyén állt néhány ház és a keresztény közösség „kicsiny” temploma (kai tesz tou theou ekklesziasz mikrosz). Megjegyzi, hogy ennek „felső szobájába” tértek vissza a tanítványok, miután az Úr az Olajfák hegyéről a mennybe emelkedett. Tehát a szent püspök

⁷⁰¹ Jo 3,12-21

⁷⁰² Baldi, Donato, *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia*. Reimpressio secundae editionis, Jerusalem 1982. in [www= https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum](https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum)}, interhash = {6d1cfe7e98b873d4c886e36ff26a7cfc (kutatás ideje 2023.11.08.)

⁷⁰³ Epiphanius, *De mensuris et ponderibus* (ford Dean J.) [www= https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf](https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf) (kutatás ideje 2023.11.08.)

egyértelműen azonosítja az épületet, és közli, hogy az Konstantin idejéig fennmaradt mintegy véletlenül, mint „kunyhó a szőlőben”:

„És úgy maradt a Sion leánya, mint kunyhó a szőlőben, mint kaliba az ugorkaföldön, mint a megostromlott város. Ha a Seregek Ura valami keveset meg nem hagyott volna belőlünk, úgy jártunk volna, mint Sodoma, vagy Gomorához volnánk hasonlók.”⁷⁰⁴

- Jeruzsálemi Cirill Keresztelési katekéziseiben⁷⁰⁵ arról beszél, hogy az apostolok Sion templomában gyülekeztek (de nem írja, hogy ez az utolsó vacsora helye, vagy itt kapták volna meg a Szent Lelket).
- 135-325 Aelia Capitolina időszaka, a X. Római Légión két helyen állomásozott Jeruzsálemben: a város belsejében, valamint a déli részen, pontosan a Sion templom környékén. Érthetetlen, miért maradt itt a zsidó-keresztény közösség, az oroszlán szájában? Ennek egyetlen oka lehetett Jerome Murphy O'Connor szerint, az, hogy Jézus Krisztus valóban itt fogyasztotta el az Utolsó vacsorát tanítványaival abban a bizonyos „felső szobában”⁷⁰⁶.
- Hágia Sion bizánci bazilika a Madaba-i mozaikon, jól látszik milyen óriási méretű volt:

Sion szerepe igen fontosnak mondható az Egeria által leírt jeruzsálemi liturgiában

Azok, akik a jeruzsálemi liturgiát a 380-as években végezték nem kételkedtek abban, hogy Sion volt az apostolok gyülekezési helye, a tanítványok ott kapták meg a Szentlelket, ezért Sion templomának jelentős szerepet biztosítottak az ünnepi stációs liturgiákban.

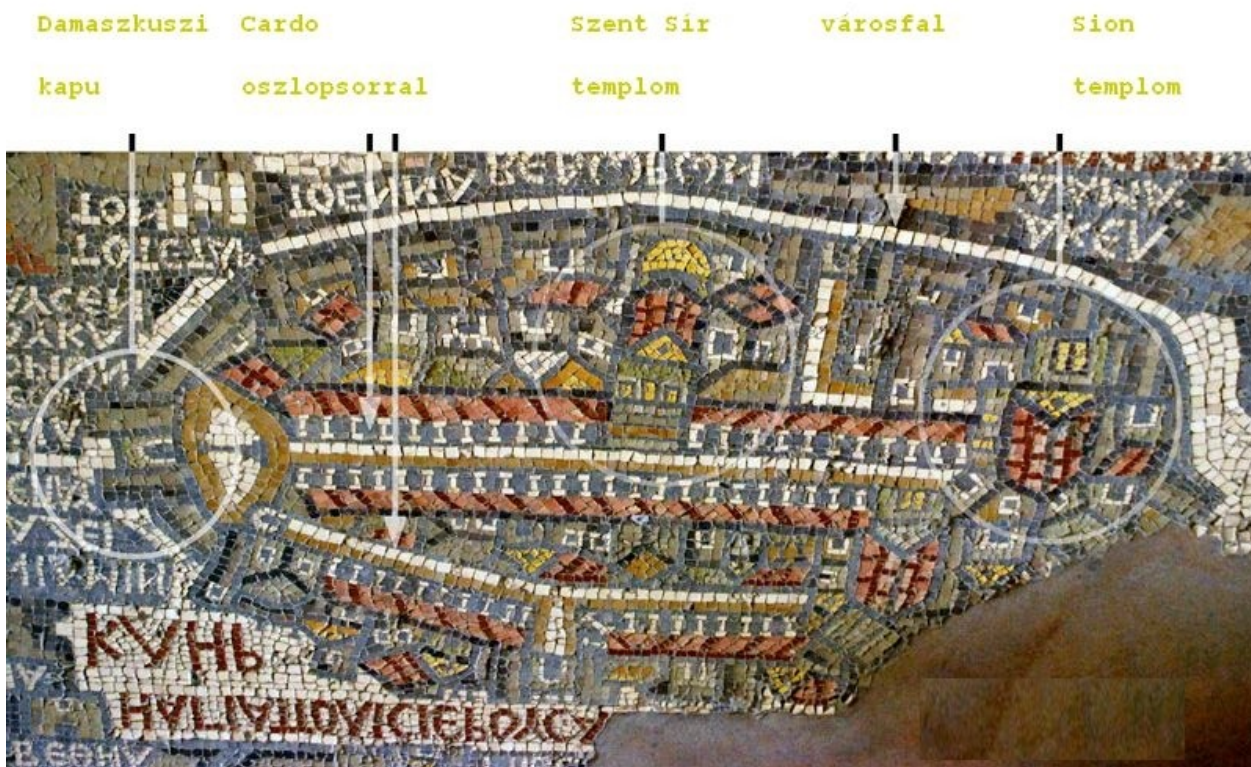
A jeruzsálemi ünnepi liturgiában „logikátlanak” mondható lépések vannak: ugyanazon a napon, de előbb ünneplik a Szentlélek alászállását, mint Krisztus Mennybemenetelét. A szentírás szerint a Szentlélek a reggeli III. órában szállt alá az apostolokra, ezért a Sionon folyó szertartás előbb zajlik mint a Mennybemenetel délutáni ünneplése az Olajfák hegyén. A Szentírás így írja le, hol vártak a tanítványok: τὸν οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι - „a házban, ahol ültek”⁷⁰⁷ (tehát nem barlangban, mint több kutató feltételezi).

⁷⁰⁴ Ésa 1,8-9

⁷⁰⁵ Jeruzsálemi Szent Kürillosz összes művei, (ford.VANYÓ, L.,) in Ókeresztény írók, Szt. István Társulat, Budapest 2006.

⁷⁰⁶ Murphy O'Connor, Jerome, *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, in *Oxford Archaeological Guides*, Oxford University Press, Oxford 2008.

⁷⁰⁷ ApCsel 2,1

29. ábra A madabai bizánci templom padlómozaikja: „Jeruzsálem szent városa”

A VI. századból származó 8 x 16 m méretű padlómozaik (az ábrát elfordítottam 180 fokkal, hogy a Szent Sír komplexum a hatalmas Martyrionnal és a mögötte levő kupolás Anasztázisszal jól látható legyen). A mozaikon jól látszik, hogy a Hágia Sion bizánci bazilika összemérhető nagyságú volt a Martyrionnal.

A kezdetektől a XIX. századig a „Megostorozás Oszlopa” a Sion templom közepén állt. Ezt a tényt a bordeaux-i zarándok is, Egeria is említi, Arculf berajzolja az általa adott vázlatba. Egeria leírja, hogy a jeruzsálemi nagyheti liturgiában a megostorozás idején (Nagypéntek reggel 6 óra körül) az egész hívőcsereg a püspökökkel és a papsággal a Szent Sír komplexumból átvonul Sion templomához, hogy lerója tiszteletét a Megostorozás Oszlopa előtt.

„Ezt követően, amikor befejeződött a szertartás a Keresztnél; mielőtt a nap teljesen felkelne, mindannyian lelkesülten sietnek Sionhoz az oszlophoz, amelynél megkorbácsolták az Urat.”⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ *Post hoc ergo missa facta de Cruce, id est antequam sol procedat, statim unusquisque animosi uadent in Syon orare ad columnam illam, ad quem flagellatus est Dominus. Itinerarium XXXVII/1 (Ivancsó I. fordítása).*

Független grúz forrás úgy említi, hogy a II. János (386-417) jeruzsálemi patriarcha által épített templom közepén állott az oszlop⁷⁰⁹.

A húsvéti nyolcad lezárásaként tartják meg a Tamás-vasárnapot. A jelenet eredetileg a Sion templomban játszódott, és valóban a jeruzsálemi liturgia ugyanazon a helyen ünnepli, ott történik Tamás apostol történetének olvasása. Tamás-vasárnapon egy ünnepi menet indul a Sion templomhoz:

„És akkor az összes hívő együtt himnuszok éneklése közben a püspököt elvezette Sion templomához. Érkezéskor himnuszokat énekeltek, amelyek alkalmasak voltak a helyre és a napra és végül az evangéliumból elolvasták azt a részt, amikor húsvét utáni nyolcadik nap az Úr belépett oda, ahol a tanítványok összegyűltek, és megróttá Tamást, mert hitetlen volt”.⁷¹⁰

A pünkösdi liturgia szertartásainak nagy részét Sion templomában tartják, mivel az ünnep történései ott folytak le. Az ünnep tartalma kettős: az Úr Mennybemenetele és Szentlélek eljövetele, amelyet János így ír le:

„De én az igazat mondom néktek: Jobb néktek, hogy én elmenjek: mert ha el nem megyek, nem jó el hozzátok a Vigasztaló: ha pedig elmegyek, elküldöm azt tihozzátok.”⁷¹¹

A Szentlélek eljövetelének ünneplése Sion templomában: a III. órára⁷¹² (Pünkösdszombat 9 óra) ünnepélyes menetben a püspökkel átvonulnak a Sion templomba, ahol felolvassák az Apostolok Cselekedeteiből a Szentlélek eljöveteléről szóló részeket⁷¹³. Íme a délelőtti szertartás leírása Egeria által:

„az egész nép egységesen himnuszokkal vezeti a püspököt a Sion templomába, úgy, hogy az III. órára Sion megteljen. ... Amikor megérkeznek, elolvassák azt a szakaszt az Apostolok Cselekedeteiből, ahol a Szentlélek alászáll, hogy minden nyelv(ű nép) megértse azt, amit tanítottak, ezután a misét szokás szerint végezték.”⁷¹⁴

Pünkösöd napján, miután a Szent Sír templomában a szokásos liturgiát elvégezték, Sion templomában ismételtén liturgiát és eucharisztikus áldozatot mutatnak be. Kivételes, hogy Egeria

⁷⁰⁹ Baldi, 745.

⁷¹⁰ ... et inde omnis populus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum usque ad Syon, Ubi cum uentum fuerit similiter dicuntur hymni apti loco et diei, legitur denuo et ille locus de euangelio, ubi octauis paschae ingressus est Dominus, ubi erant discipuli, et arguet Thomam, quare incredulus fuisset. Itinerarium XL/2 (Ivancsó I. fordítása).

⁷¹¹ Ján 16,7.

⁷¹² ApCsel 2,15.

⁷¹³ ApCsel 2,1-4.

⁷¹⁴ Omnis populus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum in Syon, sed hora tertia plena in Syon sint, Ubi cum uentum fuerit, legitur ille locus de actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellexerent, quae dicebantur, postmodum fit ordine suo missa offertur. Itinerarium XLIII/2-3 (Ivancsó I. fordítása).

leírása szerint ezen a napon két liturgiát és két eucharisztikus áldozatot tartanak Jeruzsálemben. Ezután a hívők hazatérnek, otthon étkeznek és pihennek egy kicsit.

Az Úr mennybemenetelének⁷¹⁵ ünneplése az Olajfák hegyén: az Imbomonon hosszú virrasztásos szertartást tartanak, majd átmennek az Eleona templomba, hogy ott esti *lucernáriumot* tartsanak, ezután az ünnepi menet visszatér a városba. A Martyrionból az Anasztazisba, onnan a Kereszthez vonulnak. Legvégül, késő este az ünnepi menet visszatér Sion templomába. Íme az esti szertartás leírása:

„Az egész keresztény nép egyként himnuszokkal vezeti a püspököt Sionhoz, ahova megérkeznek, (majd) megfelelő szentleckéket olvasnak fel, zsoltárokat és antifónákat mondanak, imádkoznak, megáldják a katekumeneket és a híveket is, az elbocsátás után mindenki a püspök kezéhez járul, majd aztán mindenki hazatér a saját házába, úgy éjjél tájban”⁷¹⁶

Egeria leírása arról tanúskodik, hogy a délelőtti, Sion templomban tartott Szentlélek alászállására és az Imbomonon tartott Mennybemeneteli ünnepre régi, kidolgozott szertartásrendjük volt a jeruzsálemi keresztényeknek. Ehhez társult a konstantinápolyi rítus szerint minden egyes nap megtartandó reggeli istentisztelet, az imaórák és a kötelező vasárnap délelőtti igeliturgia. A Mennybemenetel hosszú szertartása után még egyszer meglátogatni a Martyriont, az Anasztaziszt, a Golgotát, majd ezután visszatérni a Sion templomhoz: valóban nagy hitbuzgóságra vall – egyértelműen arra utal, hogy a Sion templomát ismertek el az Utolsó Vacsora és a pünkösdi események valódi színterének.

A pünkösdi stációs liturgiában csak a délutáni mennybemeneti szertartás időtartama 12 óra, az egész nap több, mint 20 órán át folyt a keresztény ünnepi liturgia⁷¹⁷.

⁷¹⁵ Mk 16,19; Lk 24,51; ApCsel 1,3; ApCsel 1,9.

⁷¹⁶ *Et de uno inde omnis populus christianus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum usque ad Syon, ubi cum uentum fuerit, leguntur lectiones aptae, dicuntur psalmi uel antiphone, fit oratio, benedicuntur cathecumeni et sic fideles, missa autem facta accedunt omnes ad manum episcopi et sic reuertuntur unusquisque ad domum suam hora noctis fortisan media.* Itinerarium XLIII/9 (Ivancsó I. fordítása).

⁷¹⁷ Véleményem szerint a hívek cserélődtek a hosszú szertartás alatt.

3.10 Bűnbánó Sion – magyarázat a Szent Sion templomban folytatott liturgia bűnbánati jellegére

Egeria beszámol arról, hogy a Sion templomban speciális szertartásokat tartottak nagyböjtben szerdai és pénteki napokon.

A „Sion”-nak nevezett kicsiny zsinagóga a városon kívül esett, ezért itt a zsidók Jeruzsálemből történt kitiltása után is össze tudott jönni a zsidó-keresztény közösség. Megtartották minden vasárnap a „kenyértörés”-nek nevezett szertartásukat. Becslésem szerint maximum 60 embert – férfiakat, nőket és gyermekeket – tudott befogadni. Itt kereshetjük a jeruzsálemi liturgia legrégebbi forrását.

30. ábra Az Anasztázisztól a Sion templomhoz vezető útvonal

Egeria korában a kicsiny zsinagóga mellett egy nagyszerű nyolcszögletű körtemplom állt, amely akár 1200 hívőt is be tudott fogadni. Egeria leírja, hogy a Nagyhéten milyen kivételes szertartások folynak ott. Az Útinapló leírása nem mindig egyértelmű, de itt egyértelmű, hogy ezeket a szertartásokat „bűnbánatinak” jellemezhetjük. Sion templomát csak a böjtös napokon, szerdán és pénteken nyitották ki:

„szokás itt...szerdán és pénteken a kilencedik órában a Sionra menni, (ahol)... mindent elvégeztek, amit a kilencedik órában szokás elvégezni, kivéve a felajánlást (eucharisztikus áldozatot).⁷¹⁸

Egeria beszámol arról, hogy Sionon a *lucernarium* alkonyati szertartásához kapcsolódott egy bűnbánatra, vezeklésre felszólító püspöki okítás:

„A népet oktatják a törvényre, a püspök és egy pap kitartóan prédikál... és amikor véget ér a szertartás, a nép himnuszok éneklése közben az Anasztászishez vezet a püspököt...”⁷¹⁹

A szertartás „bűnbánati” jellegére utal az a tény, hogy ha valamelyik szent ünnepe szerdára vagy péntekre esett, azt az ünnepet nem Sionon, hanem az Anasztásziszban ülték meg.

Vizsgáljuk meg, mi lehetett ennek az oka?

- A 325-ös Niceai Zsinat után a zsidó-keresztény csoportok eretnekgyánúsak lettek, mert többen nem fogadják el a niceai hitvallást.
- Nüsszai Szt. Gergely, amikor 381-ben Jeruzsálemben jár, „zűrzavarokról” számol be⁷²⁰.
- Porphyrius gázai püspök, aki maga is zsidó származású volt, és a források szerint Sion hegyén szerzeteskedett, vissza akarta vezetni a zsidó-keresztényeket az ortodox bizánci egyházba.⁷²¹
- Michel Van Esbroeck úgy modellezi a folyamatot, hogy amikor 394. szeptember 15. II. János jeruzsálemi püspök megáldja a Sion oltárát, és homiliájában dicséri Porphyriust,⁷²² valójában befejezi a közeledési folyamatot a zsidókeresztényekkel. (Esbroeck nem bizonyított elmélete az, hogy a Sion templomot egy esszénus maradvány birtokolta.) Esbroeck feltételezését helyesnek tartom, abban a tekintetben, hogy feltételez egy közeledési folyamatot, de az időpont meghatározása hibás: 394-ben II. János a konstantini körtemplom helyén az újonnan épített öthajós bazilikát szenteli fel. Az átépítés oka az, hogy a Nagy Konstantin által építtetett templom kicsinek bizonyult, csak 1200 fő volt a befogadó képessége. De Egeria a

⁷¹⁸ *Quarta feria ad nona in Sion proceditur iuxta consuetudinem totius anni et omnia agentur, quae consuetudo est nonam agi, praeter oblatio.* Itinerarium XXVII/6 (Ivancsó I. fordítása).

⁷¹⁹ *Nam ut semper populus discat legem, et episcopus et presbyter praedicant assidue, cum autem facta fuerit missa, inde cum hymnis populus deducet episcopum usque ad Anastasem.* Itinerarium XXVII/6 (Ivancsó I. fordítása).

⁷²⁰ Pasquati, G., ed. *Seconde Lettre MPG* 41, Berlin, 1935, 11-17.

⁷²¹ Esbroeck, Michel Van, *Jean II de Jerusalem*, Analecta Bollandiana 102, Brussels 1984, 99–133.

⁷²² Esbroeck, *Les plus anciens homiliaires Georgiens*, Université catholique de Louvain, Louvain 1975, 314-315.

bizonyíték, hogy már korábban: 383-385-ben elismerték Sion helyét a jeruzsálemi liturgiában.

Az „eretnek” csoportokkal szembeni a jeruzsálemihez hasonló toleráns befogadó gyakorlatot ír le a Konstantinápolyi Zsinat 7. kánonja. A zsinat Egeria utazásával egyidejűleg zajlott a 381. évben, I. Theodosius hívta össze a konstantinápolyi Hagia Iréne templomba. A rendelet elsősorban a féláriánus eretnekeket érintette. A zsinat rendelkezik arról, hogy milyen eretnekeket lehet befogadni, és korrektül meghatározza milyen lépéseken kell a visszatérőnek végighaladnia:

„Azokat, akik az eretnekségtől az igaz hithez fordultak és azt a részüket, akik közülük üdvözülni vágnak: befogadjuk (katolikus egyházunkba) a következő(ekben leírt) rend és szokás szerint:

ha írott formában megtagadják az eltévelyedéseiket⁷²³, majd ezután megpecsételtük, azaz megkentük szent olajjal a homlokukat, a szemüket, az orrukat, a szájukat és a fülüket; és amikor megkenjük, ezt mondjuk:

»(Ez) a pecsét a Szent Lélek ajándéka«. Az első napon keresztyénekké tesszük, a másodikon katekumenekké, majd harmadnap kiűzzük belőlük a gonoszt, olyan módon, hogy háromszor rálehelünk az arcukba és a fülükbe.

Oktatjuk és neveljük őket, és gondoskodunk arról, hogy sok időt töltsenek a gyülekezetben, és hallgassák az Írásokat, majd ezután megkereszteljük őket.”⁷²⁴

Visszamenőleg nehéz meghatározni, melyik 4. századi jeruzsálemi gyülekezet volt messiásváró zsidó, zsidó-keresztény vagy ortodox keresztény⁷²⁵?

A 4. századig Izraelben és Szíriában arám vagy héber nyelvű zsidó-keresztény közösségek maradtak fenn, amelyek a zsidó szokásokat – olyanokat, mint a körülmetélés vagy a kóser étkezések – megtartották.⁷²⁶ Ezek a közösségek a IV. században tűntek el⁷²⁷, de tanításaikból részletek őrződtek meg például Jeromos leveleiben. Az apostoli atyák közül biztosan zsidó származású volt Római Kelemen és a Hermász Pásztorának írója, akik vegyes gyülekezeteket vezettek a diaszpórában a II. és III. században.

⁷²³ *Eos qui ex haereticis rectae fidei et parti eorum quisalvantur, adhaerere cupiunt, admittimus secundum subjectum ordinem et consuetudinem... et signatos sive unctos primum sacro unguento, et frontem, et oculos et nares, et os, et aures: et eos signantes, dicimus: Signaculum doni Spiritus sancti... admittimus: ac primo quidem die eos christianos designamus, altero catechumenos, deinde tertio die adjuramus eos, ter simul in faciem eorum et aures insufflando. Et sic instituimus et erudimus eos, damusque operam, ut longo tempore in Ecclesia versentur, et audiant Scripturas: et tunc eos baptizamus.* a fordításhoz segítségül felhasználtam az angol nyelvű változatot in [https://documentacatholicaomnia.eu/03d/03810381,_Concilium_Constantinopolitanum_I,_Documenta_Omnia_\[Schaff\],_EN.pdf](https://documentacatholicaomnia.eu/03d/03810381,_Concilium_Constantinopolitanum_I,_Documenta_Omnia_[Schaff],_EN.pdf) (kutatás ideje 2024.02.10.) (saját nyersfordításom angolból).

⁷²⁴ https://earlychurchtexts.com/main/constantinople/canons_of_constantinople.shtml (kutatás ideje 2024.02.10.)

⁷²⁵ Pritz, Ray, *Nazarene Jewish Christianity: From the End of the New Testament Period Until Its Disappearance in the Fourth Century* in *Studia Post-Biblica*, Brill Academic Pub, Leiden 1988.

⁷²⁶ Skarsaune, Oscar, *In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*, IVP Academic, Westmont, Illinois 2008.

⁷²⁷ Pritz, *Nazarene Jewish Christianity*.

Bagatti⁷²⁸ - Tesla elmélet⁷²⁹: Jeruzsálemben a konstantini idők előtt két keresztény közösség létezett:

1. zsidó-keresztény, mely a jeruzsálemi „szent hely”-eken Krisztus idejétől fogva folyamatosan folytatott istentiszteletet – ezek a helyek szinte kizárólagosan barlangok voltak, itt folytatták kereszteleési szertartásaikat és közös étkezéseiket;
2. pogány-keresztény közösség, amely a római hatóságokkal vagy katonasággal érkezett.

Bargil Pixner⁷³⁰ elmélete szerint a Sion nevezetű kis zsinagóga-templomot a Titus féle megsemmisítő rombolás után Kr.u. 72-ben Pellából visszatért zsidó-keresztény csoport építette a herodiánus falak szétszórt köveiből (a Nagy Heródes által épített városfal).

Pixner továbbiakban feltételezi, hogy mivel Josephus Flavius szerint a közvetlen közelben állt az „esszénusok kapuja”⁷³¹, a ház a Qumránból menekült esszénus szerzetesek központja volt. Maga Krisztus szavai: kövesd a vízhordó férfit, arra utal, hogy ott cölebsz férfiak laktak. A vízhordás akkoriban női munka volt, férfi csak akkor vállalta, ha nem volt nő a családjában.

A továbbiakban megpróbálom az Utolsó Vacsora körülményeit pontosítani a Szentírás görög nyelvű eredetijéből:

ἄνθρωπος κεράμιον ὕδατος βαστάζων⁷³² - „férfi, aki vizes korsót visz”

ἐρεῖτε τῇ οἰκοδεσπότῃς⁷³³ - „menjetek a ház gazdájához” - küldi őket Jézus (ez nem lehetett egy barlang)

ἀνάγειον μέγα ἐστρωμένον ἔτοιμον⁷³⁴ - „nagy, berendezett és kész felső szoba” (tizenhárom férfinak helyt adó) azaz ἐστρωμένον berendezett és a ἔτοιμον zsidó vallási szokásoknak megfelelően előkészített (a leírás városi környezetre utal)

Benedict Schwank⁷³⁵ tagadja ezt az elméletet, mert szerinte semmilyen más adattal nincs alátámasztva az esszénusok jelenléte Jeruzsálemben, valamint arra hivatkozik, hogy az első században Sion hegye volt a legelegánsabb lakóhely Jeruzsálemben, ahol a templomi arisztokrácia

⁷²⁸ Bagatti, Bellardino Camillo, *The Church from the Circumcision*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1971, 121.

⁷²⁹ Taylor, Joan, *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish Christian Origins*, Clarendon Press. Oxford 1993.

⁷³⁰ Pixner, Bargil, *An Essene Quarter on Mount Zion?*, Franciscan Printing Press, in *Studia Hierosolymitana I.- Studi archeologici in onore di P. Bellarmino Bagatti*, Jerusalem 1976, 245-286.

⁷³¹ Pixner, B.; Chen, D.; Margalit, S., *Mount Zion: The Gate of the Essenes Reexcavated*, Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins 105, New York 1989, 85-95.

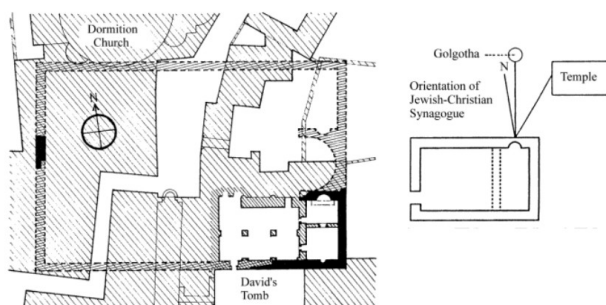
⁷³² Mk 14,13.

⁷³³ Mk 14,11.

⁷³⁴ Mk 14,15 Lk 22,12.

⁷³⁵ Schwank, Benedict, *Neue Funde in Nabatäerstädten und ihre Bedeutung für die neutestamentliche Exegese*, in *New testament studies*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

gazdag villái állottak. Ha ezt elfogadjuk, feltételezhető, hogy Jézus egyik tehetős követője, az *οικοδεσπότης* – „a ház ura”⁷³⁶ rendezte meg a pászkavacsorát Jézus és tanítványai számára.

31. ábra Pixner rajza: a zsidó-keresztény zsinagóga tórafülkéje nem a zsidó Szentélyre irányul, hanem a Golgota felé. A két irány között 15 fokos eltérés van, ami már jól érzékelhető.

Pixner⁷³⁷ elmélete: Sion zsidó-keresztény zsinagógája már nem a zsidó Szentély üres helye felé irányul, hanem megváltásunk központjára, a Golgotára. (A Nagy Konstantin által épített Martyrion bazilika tengelye is a Szent Sírra lett irányozva)

J. Pinkerfeld⁷³⁸ archeológus, aki ezen a helyen utoljára dolgozott, „Dávid sírja”-nak épületét mint 2. századi későrómai zsinagógát határozta meg. A zsinagógaként való azonosítást ugyan megkérdőjelezzük a tipikus zsinagógai építészeti jellemzők, mint például az oszlopok, padok vagy hasonló felszerelések hiánya. A tórafülke túlságosan nagy a tekercsek elhelyezésére, de ezzel a véleménnyel szemben Carol Meyers⁷³⁹ feltételezi, hogy azért olyan nagy a fülke, mert a tóratekercseket egy frigyládára emlékeztető dobozban tárolták.

Ennyi idő távlatában nehéz megérteni, miért pont a Sion-templomhoz kötődött a bűnbánati jelleg.⁷⁴⁰ Feltevésem szerint az Egeria által leírt gyakorlatot az magyarázza, hogy a Sion templomának zsidókeresztény eredetű közössége nemrégiben csatlakozott Porphyrius gázai püspök

⁷³⁶ Mk 14,14.

⁷³⁷ Pixner, Bargil, *An Essene Quarter on Mount Zion?*, Franciscan Printing Press, in *Studia Hierosolymitana I.- Studi archeologici in onore di P. Bellarmino Bagatti*, Jerusalem 1976, 245-286.

⁷³⁸ Pinkerfeld, Jacob, 'David's Tomb': *Notes on the History of the Building: Preliminary Report*, In *Bulletin of the Louis Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues* 3, (ed. Avi Yonah M.) Hebrew University, Jerusalem, 41-43.

⁷³⁹ Meyers, Carol, *Jerusalem and Zion after the Exile: The Evidence of First Zechariah*, Eisenbrauns, Jerusalem 1992.

munkájának eredményeként a bizánci rítusú Szent Sír templomkomplexum közösségéhez. Ez volt az oka annak, hogy minden szerdán és pénteken a jeruzsálemi püspöknek prédikációt kellett tartani az áttérteknek, hogy ortodox hitről oktatást nyújtson nekik.

⁷⁴⁰ Más feltételezésnek ad utat Arculf 670-ből származó útleírása, amely beszámol arról, hogy a Sion templomhoz közel állt az a fa egy kőhíd mellett, ahová Judás felakasztotta magát, a bűnbánati jelleg ezzel is indokolható. „*De illo loco in quo Judas Scariothes lanquee se suspendit*” https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf

3.11 Jeruzsálemi teológiai „szinódusok” hagyománya Egeria *Itinerarium*-ában

Az első jeruzsálemi zsinatról, amelyet 49-ben még az apostolok tartottak, az Apostolok Cselekedetei számol be:

„Összegyűltek az apostolok és a presbiterek, hogy megvizsgálják ezt az ügyet. Heves vita támadt... Erre az apostolok, a presbiterek és az egész egyház jónak látták, hogy kiválasszanak maguk közül néhány férfit, és Pállal és Barnabással elküldjék őket... Ezt írták a kezük által: »Az apostolok és a presbiterek, a testvérek, üdvözlétüket küldik... a pogányságból megtért testvéreiknek! ...Elküldtük hát Júdást és Szilást, ők majd előszóval is elmondják nektek ezeket«”.⁷⁴¹

Ezek szerint már az Evangéliumban is szerepel, hogy egy helyi keresztény gyülekezet problémáját a jeruzsálemi zsinat oldja meg:

„(a küldöttek) elmentek Antióchiába, összehívták a közösséget és átadták a levelet. Azok örömmel olvasták a vigasztaló sorokat.”

„...sorra járták a városokat, (a helyiek) lelkére kötötték, hogy tartsák meg a határozatokat, amelyeket az apostolok és a presbiterek hoztak Jeruzsálemben.”⁷⁴²

Más helyen arról értesülünk, hogy Szent Pál Jeruzsálemben igyekszik, hogy ott részt vegyen az év egy bizonyos napján tartott összejövetelen:

”Pál ugyanis azt határozta, hogy elhajózik Efezus mellett, hogy Ázsiában ne veszítsen időt. Sietett, ahogy ha csak lehet, (azért) hogy Pünkösd napjára Jeruzsálemben legyen.”⁷⁴³

325-ben megtartott Nicaei Zsinat határozott arról, hogy helyi zsinatokat kell tartani a püspökök részvételével. Az intézkedés célja elsősorban az volt, hogy az egyházfegyelmi rend számonkérésére fórumot teremtsen, de bizonyára teológiai témák megvitatására is jutott idő:

V. „Minden évben kétszer tartsanak zsinatot minden tartományban⁷⁴⁴, hogy a tartomány összes püspöke együtt tárgyalhassa meg az ilyen kérdéseket”⁷⁴⁵

Egeria leírja, hogy a vasárnapi és az ünnepi jeruzsálemi igeliturgia a Martyrionban becsülhetően reggeli 7 és délelőtt 11 óra között zajlott. Ez az idő hosszabb, mint amit Egeria Nyugaton megszokott, de nem azért, mert más liturgikus elemeket tartalmazott, mint a latin mise, hanem azért, mert homíliák sokkal hosszabb ideig tartottak⁷⁴⁶: „itt az a szokás, hogy a jelenlevő

⁷⁴¹ ApCsel 15,22.

⁷⁴² ApCsel 16,4.

⁷⁴³ ApCsel 20,16.

⁷⁴⁴ https://earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_02.shtml (kutatás ideje 2024.02.10.)

⁷⁴⁵ V. *Ut singulis annis per unamquamque provinciam bis in anno synodi fiant, ut omnes in unum convenientes episcopi provinciae, ejusmodi quaestiones examinent* (saját fordításom).

⁷⁴⁶ Ezenkívül feltételezhető, hogy a zsoltárok valamennyi versszakát végig énekelték, ami nagyon elnyújtotta a szertartást.

papok közül, akik akarnak, prédikálhatnak”⁷⁴⁷ Mivel feltételezhetően több pap és püspök is tartott Szentírás magyarázatot, elhúzódott az igeliturgia. Egeria nem említi az olvasmányokat, hogy azok honnan valók voltak, és hogy hány olvasmány volt, ószövetségiek, az apostoli levelekből vagy az Evangéliumokból is lehettek. „*Mindnyájuk után pedig a püspök prédikál*”⁷⁴⁸ – ez a jeruzsálemi püspök hagyomány által alátámasztott jelentős szerepét tanúsítja, lehetővé tette számára, hogy akár püspöktársai teológiai tévedéseit is kiigazítsa.

Egeria leírja, hogy a három nyolcnapos ünnepre, az Epifánia, Húsvét és Enkaina ünnepére „*Mezopotámiából és Szíriából, Egyiptomból vagy Thébaiszból*”⁷⁴⁹ nagyszámú zarándok érkezik. „*A püspökök, akik ezeken a napokon jelen voltak Jeruzsálemben, több mint negyven-ötvenen voltak, és velük együtt jött nagyszámú papságuk*”.⁷⁵⁰ A nagy ünnepeken három egymást követő napon egyenként 3-4 órás igeliturgiát tartottak, ami azt jelentette, hogy tisztán mintegy 10 órán keresztül teológiai előadásokat hallgattak. Ha akarta, valamennyi részvevő püspök előadhatta teológiai álláspontját. Az igeliturgiák helye a Nagy Konstantin által emelt óriási méretű Martyrium, amely akár 5.000 hívőt is befogadhatott.

8. táblázat A keresztény ünnepek fényes heteinek ünneplési rendje a jeruzsálemi templomokban Egeria szerint:

	EPIFÁNIA	HÚSVÉT	ENKAINIA
vasárnap	Martyrium	Martyrium	Martyrium
hétfő	Martyrium	Martyrium	Martyrium
kedd	Martyrium	Martyrium	Martyrium
szerda	Eleona	Eleona	Eleona
csütörtök	Lazarium	Anasztaszisz	sajnos itt hiányzik a leírás
péntek	Sion	Sión	
szombat	Anasztaszisz	Kereszt előtt	
vasárnap	Kereszt előtt	TAMÁSVASÁRNAP Eleona Imbomon Anasztaszisz Sion	

⁷⁴⁷ *Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti uolunt, praedicent.* Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁷⁴⁸ *Et post illos omnes episcopus praedicat.* Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁷⁴⁹ *... de Mesopotamia uel Syria uel Egypto aut Thebaida.* Itinerarium XXV/1 (Ivancsó I. fordítása).

⁷⁵⁰ *Episcopi autem, quando parui fuerint, hisdem diebus Ierusalima plus quadraginta aut quinquaginta sunt, et cum illis ueniunt multi clerici sui.* Itinerarium XLIX/2 (Ivancsó I. fordítása).

Ezt a mind a klérus, mind a hívők által széles körben látogatott teológiai előadások sorát, amelyet a kereszténység egyik legnagyobb bazilikájában tartottak, bátran nevezhetjük keleti kereszténység teológiai szimpóziumainak. Jeruzsálemi Szent Cirill püspök a klasszikus arianizmust elutasította, de a fél-ariánus eszmékkel szimpatizált. Patrisztikus ismereteinkből kiindulva feltételezhetjük, hogy a jeruzsálemi szimpóziumok nagy valószínűséggel fél-ariánus irányultságúak lehettek⁷⁵¹.

Egeria saját bevallása szerint nem érti, miről szólnak a teológiai viták Jeruzsálemben, csak megjegyzi, hogy miattuk az Igeliturgia nagyon „elhúzódik”.

Tudjuk azt, hogy ez az az időszak a kereszténység történetében, amikor a Kelet és a Nyugat teológiájában hasadás lép fel. A 359-ben mind a nyugati, mind a keleti püspökök részére külön-külön zsinatot hívott össze Constantius császár.⁷⁵² Reginiben 400 nyugati püspök gyűlt össze és elfogadta a Nikaiai Hitvallást. Szeleukiában a fél-ariánusok kerültek többségbe, és Jeruzsálemi Szent Cirill vezetésével elutasították a Hitvallást.⁷⁵³

Nagy Theodosziosz 381-ben újabb zsinatot hív össze a fél-ariánusok okozta szakadás megállítására Konstantinápolyba. Kizárólag a keleti püspököket hív meg, ahol 150, a császári akaratot elfogadó püspök jelenik meg. Határozataik a krisztológia és a szentháromságtan területén világosítják meg a keresztény hitet, elítélik az arianizmus néhány késői formáját, az apollinarizmust, markellianizmust, szabellizmust és a Szentlélek istenségét tagadó makedonizmust.

Az arianizmusokkal folytatott vitákban választ kellett adni azokra a kérdésekre, hogy ha Krisztus a Logosz, öröktől való-e, teremtett-e, az Atyával egyenlő-e, és miben különbözik az Atyától, és volt-e idő, amikor nem létezett?

A Rimini Zsinat megerősítette, hogy a Fiúisten az Atyaistennel *ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ* „egylényegű az Atyával”, míg a félariánus Szeleukiai Zsinat a *ὁμοιοούσιος* „hasonló lényegű” kifejezést tartotta megfelelőnek.

⁷⁵¹ A fenti feltételezést igazolja, hogy Szent Jakab anaforája több monofizita teológus püspökről emlékszik meg: Diszkorosz (444-451), Timótheosz (457-477) alexandriai, Antimosz (535-536) konstantinápolyi és Baradeusz Jakab (52-578), valamint Jakab (+708) edasszai püspökökről. De megemlít olyan nesztorianus szerzeteseket is, mint Szent Izsák (+700 körül) és Barszauma (470-496). *Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai* (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana Nyíregyháza 2022, 204.

⁷⁵² Jedin, Hubert, *A zsinatok története*, Ecclesia, Budapest 1998, 21.

⁷⁵³ Adriányi, Gábor, *Az egyháztörténet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest 2001, 56.

A Szentháromságtan terén a szigorú ariánusok, az aetánusok szerint a Fiú lényegre nézve az Atyához nem fogható, a mérsékelt fél-ariánusok, az eunomiusiak elfogadják a Fiú istenségét, de úgy vallják, hogy az istenségben kevésbé részesül, csak „hasonlatos” az Atyához, A szubordinacionizmus fél-ariánus tan, amely elismeri a három isteni személy különállóságát, de azt tartja, hogy az Atya alatt a Fiú, a Fiú alatt a Szentlélek helyezkedik el. A markellionizmus⁷⁵⁴ tagadja a Fiú és a Szentlélek örök létezését, szerinte a Logosz csak teremteskor, a Szentlélek csak Pünkösdkor működött. A szabellista eretnység tagadja a Szentháromságos Isten létét, szerinte az isteni személyek csak az egyetlen Isten megnyilvánulási módjai. A makedonianisták tagadják a Szentlélek istenségét, azt tartják a Fiú teremtette, angyalszerű lény, ezért Πνευματομάχοι, azaz „lélek ellen küzdőknek” is szokták őket nevezni.

A Krisztológia terén szintén fél-ariánus tan volt az apollinarizmus, amely tagadja, hogy Krisztusnak emberi lelke volt, mert úgy tartották, hogy a Szentlélek foglalta el teljesen Jézus testében a lélek terét, ezzel elindítva a monofizita krisztológiát. A monofiziták, vagy miafiziták teljes mértékben vallják, hogy Krisztusnak egyetlen természete van: az isteni, mert a Logosz mintegy „kiszorította” az emberit.

Egeria korára a kereszténység átlépett a montanizmus, az adopcionizmus, a doketizmus, a donatizmus, a paulinianizmus eretnégein, de pontosan Egeria szentföldi látogatásának idején is forrnak a teológiai viták, a keresztény teológia még kialakulóban volt. A kor fő kérdése Krisztus személye, isteni és emberi természetének viszonya, a Szentlélek istensége. A „keleti püspökök”-nek Jeruzsálemben évente több alkalommal is alkalmuk nyílt egyeztetésre, hitbéli álláspontjuk kialakítására.

A jeruzsálemi szimpóziumoknak minden bizonnyal nagyobb hatásuk lehetett, mint azt az egyháztörténet eddig számon tartotta.

⁷⁵⁴ Egy adalék: Ankürai Markellosz (a markellionizmus atyja) nem jelent meg a jeruzsálemi Szent Sír felszentelésén 335. szeptember 13-án, ezért Nagy Konstantin megfosztotta a püspökségtől.

3.12 Három szent püspök: Makariosz (312–333), Maximus (333–348) és Cirill (350–386) szerepe a „jeruzsálemi liturgia” kialakulásában

Először emlékezzél meg szent atyánkról, N.-ről,
szent klérusáról és papi testületéről,
ajándékozz neki tisztes öregkort, tartsd meg őt hosszú életen át,
hogy teljes istenfélelemben és tisztességben pásztorolja népedet.
(Szent Jakabnak, az Úr testvérének anaforája)⁷⁵⁵

Római Katolikus Egyházunk „atyáknak” először az első Niceai hitvallást kidolgozó és elfogadó zsinati résztvevőket nevezte. Később kiterjesztette azokra, akik tanúsították és megvédték a katolikus hitet, amelyet ez az első zsinat foglalt össze.⁷⁵⁶ Ezeket az Atyákat a Tridenti Zsinat négy ismérv alapján azonosítja: az ősiség, az ortodoxia, az életszentség és az egyházi elfogadás alapján. A 4. századi jeruzsálemi liturgia kialakításában három szentként tisztelt püspök vett részt, akiknek az életútjáról a feljegyzések az alábbiakat árulják el:

- **Szent Makariosz**⁷⁵⁷ (312–333) Μακάριος Α' Ἱεροσολύμων jeruzsálemi püspök a Szent Sír megtalálója és a templomkomplexum teológiai koncepciójának megformálója. Theophanes történetíró (?-818) *Kronográfiájában* arról számol be, hogy Nagy Konstantin a Niceai Zsinat (325) végén Makariosz püspököt utasította, hogy „a Feltámadás és a Passió, valamint az igazi Kereszt helyszíneit” kutassa fel. A történetíró szerint ásatásokat nem sokkal Niceai Zsinat (325) után kezdték meg Makariosz felügyelete alatt. Szent Sír feletti pogány templomot lerombolták, és „amikor a föld eredeti felszíne megjelent, minden várakozással ellentétben azonnal megtalálták Megváltónk feltámadásának megszentelt emlékművét”⁷⁵⁸. A hír hallatán Konstantin levélben parancsot adott „egy minden eddiginél pompázatosabb templom felállítására a helyszínen”⁷⁵⁹ – írja Eusebiosz. Ezután a Születés és a Mennybemenetel helyén is nagyszerű templomok építési munkálatait kezdték meg. Atanáz

⁷⁵⁵ Anaforák A keleti egyházak eucharisztikus imádságai (szerk: Baán I.) Collectanea Athanasiana Nyíregyháza 2022, 230.

⁷⁵⁶ Studer, Basil, *Liturgia és az Atyák* in *A liturgiatudomány kézikönyve*, 67.

⁷⁵⁷ Vanyó, László, *Ókeresztény írók lexikona*, Szent István Társulat. Budapest 2004, 10.

⁷⁵⁸ Eusebius, *Vita Const.*, III, 28.

⁷⁵⁹ Eusebius, *Vita Const.*, III, 51-53.

egyik arianizmus elleni beszédében Makarioszra úgy hivatkozik, mint „*az apostoli férfiak becsületes és egyszerű stílusának*” példájára.⁷⁶⁰ Makariosz 312-ben foglalta el a püspöki széket Caesareai Euszebiosz Jeromos által átdolgozott *Krónikája* szerint⁷⁶¹. 326 körül elkíserte Szent Ilona augustát, Nagy Konstantin anyját, amikor Jeruzsálemben kereste Jézus ereklyéit, köztük az Igazi Keresztet. Szalamiszi Epifaniosz írja, hogy Makariosz volt az egyik püspök, akinek Sándor pápa figyelmeztetést írt az ariánus befolyás ellen. Halálának a 335-ös Tíruszi Zsinat előtt kellett történnie, mert azon már utódja, Maximus püspök jelent meg. Makariosz részt vett a Niceai Zsinaton (325), és az ott játszott szerepével kapcsolatban két tényt érdemes megemlíteni:

1. Összetűzés volt közte és metropolitája, Caesareai Eusebius között székhelyeik jogairól. A zsinat hetedik kánonja – „*Ahogy a szokás és az ősi hagyomány azt mutatja, hogy Aelia [Jeruzsálem] püspökét tisztelni kell, övé az elsőbbség; azonban a metropolia méltóságának sérelme nélkül*” – ez a homályosan megfogalmazott szöveg arra utal, hogy a zsinat nem kívánt egyik vitázó fél mellé sem állni.
2. Makariosz részt vett a Niceai Hitvallás megszövegezésében. Az arianizmus teológiájával szembeni hatékony tevékenységének köszönhető az az ellenséges magatartás, amellyel Arius ír róla a Nikomediai Euszebiosznak írt levelében, erről Theodoretosz számol be. A Cyzicus-i Gelasiusnak tulajdonított „Niceai zsinat történetében” számos vitáról számol be a zsinat atyái és az ariánus filozófusok között. Az egyik ilyen vitában, ahol Makariosz a püspökök szóvivője, megvédi Krisztus a pokolba leszállását (κατέβη εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς), arra hivatkozva, hogy megtalálható a Jeruzsálemben használatos Hitvallásban:

„Hiszek egy Istenben, a Mindenható Atyában, a menny és a föld, és minden látható és láthatatlan teremtményében; És az egy Úrban, Jézus Krisztusban, az Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától született idők előtt, igaz Istenben, aki által minden teremtmény, aki megtestesült és emberré lett, keresztre feszítették, és eltemették, **leszállt a föld alsóbb részeibe**, harmadnapon feltámadt, és felment a mennyekbe, és leült az Atya jobbára, és eljön ítélni élőket és holtakat. És a Szentlélekben, a Parakletusban, aki a próféták által szólt; És az egy szent katolikus egyházban; és a test feltámadásában; és az örök életben.”⁷⁶²

⁷⁶⁰ Zöckler, Otto, *Macarius in New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* VII. Funk and Wagnalls, London and New York 1914

⁷⁶¹ Zöckler, *Macarius* 1914, 103.

⁷⁶² Denzinger, Heinrich; Hünermann, Peter, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Szent István kézikönyvek (9), Budapest 2004.

Makariosz neve Palesztina püspökei között van, akik aláírták a Niceai zsinat határozatait. Atanáz az egyiptomi és líbiai püspökökhöz írt enciklikájában Makariosz nevét (aki ekkor már régen meghalt) az ortodoxiájáról híres püspökök közé sorolja. Szozómenosz elmondja, hogy Makariosz először Lydia püspökévé szeretne volna Maximust kinevezni, de kinevezés nem lépett érvénybe, mert a jeruzsálemiek nem voltak hajlandók megválni Maximustól. A történetnek egy másik változatát is közli, miszerint Makariosz meggondolta magát, attól tartva, hogy ha Maximus távozik, egy unortodox püspököt neveznek ki utódjaként Jeruzsálemben. Makarioszt az ortodox és a katolikus egyház is szentként ismeri el. Szent Makariosz ünnepére március 10-én emlékezünk. Nagy bizonyossággal ő, a császár bizalmasa, honosítja meg a "nagytemplomi" hagyományt a Szent Sír templom komplexum liturgiájában.

- **Jeruzsálemi Szent Maximus III. (333–348)** jeruzsálemi püspök volt nagyjából 333-tól egészen 348-ben bekövetkezett haláláig. Ő volt Jeruzsálem harmadik, Maximus nevű püspöke, a másik kettő a 2. század második felében élt. Korának egyik üldöztetése során megkínózták keresztény hite miatt, bár a modern források nem értenek egyet abban, hogy ez Galerius és Maximianus (306-308) vagy Diocletianus és Maximianus (302-305) uralkodótársak uralkodása idején történt-e. Pap volt Jeruzsálemben, Szozómenosz azt mondja, hogy életszentsége miatt lett gyóntatóként olyan népszerű a nép körében⁷⁶³, hogy amikor Szent Makariosz megpróbálta kinevezni Lydda (más néven Dioszpolis) püspökévé, a lakosság ragaszkodott hozzá, hogy Jeruzsálemben tartsák. Makariosz halála után Maximus Jeruzsálem püspöke lett, és 335-ben jelen volt Tíruszi Zsinat első szinódusán, és aláírta Atanáz elítélését. Amikor Atanáz visszatért a száműzetésből, 346 körül Maximus tizenhat palesztin püspökből álló szinódust hívott össze Jeruzsálemben, amelyen üdvözölték Atanázt. Szókratész Scholasticus feljegyezte, hogy Maximus „visszavonta Atanáz kiközösítését és visszaadta neki a püspöki rangot”⁷⁶⁴, Atanáz támogatást kapott az ariánusok ellen, Maximus pedig elérte a jeruzsálemi püspökök azon vágyát, hogy székük egyenlő státuszú legyen Cézarea metropolia székhellyel. Maximust Jeruzsálem püspökeként Szent Cirill követte, bár a választási folyamat tisztázatlan. Szozómenosz és Szókratész azt mondják, hogy Maximust Cirill javára mondatta le caesareai Acacius és szkitopoliszi Patrophil, mindketten

⁷⁶³ Yarnold, Edward, *Cyril of Jerusalem*. Routledge. 2009, 4.

⁷⁶⁴ Bright, William, *The Age of the Fathers: Being Chapters in the History of the Church During the Fourth and Fifth Centuries* Maximus of Jerusalem, Longmans, Green. 2009, 199.

ariánusok.⁷⁶⁵ Jeromos ezzel szemben azt írja, hogy Maximus utódja Hérakleiosz volt, akit Maximus a halálos ágyán megnevezett, de Acacius és Patrophilosz leváltották Hérakleioszt, és Cirillt püspökké tették. Rufinus csak annyit említ, hogy a felszentelés valamilyen módon „szabálytalan” volt. Függetlenül attól, hogy az utódlás hogyan jött létre, Cirill és Acacius elkeseredett ellenségekké válnak az elkövetkező néhány évben, ellenfelek az ariánus vitában⁷⁶⁶, és székeik elsőbbsége és jogai tekintetében. Ünnepe a római katolikus egyház május 5-én, a keleti ortodox egyház pedig május 9-én tartja. Népszerűségét az adhatta, hogy a jeruzsálemi liturgiát a helybéli lakosok kívánságára ő bővíti olyan helyi elemekkel, mint a virrasztás az Olajfák hegyén, Lázár szombatja és a Virágvasárnapi menet a városon keresztül.

- **Jeruzsálemi Szent Cirill** (350–386) Κύριλλος Ἀ' Ἱεροσολύμων minden bizonnyal Jeruzsálemben vagy annak közelében született 313 és 315 között. Meggyötört életében üldöztetések, száműzetések és rehabilitációk váltották egymást.⁷⁶⁷

Makariosz jeruzsálemi püspök 335-ben diakónussá, majd nyolc évvel Maximus püspök pappá szentelte. 350 körül Maximust követte a jeruzsálemi székben, bár ennek bizonyítékai a Cirill által írt *Katekéziseken* (Κατηχήσεις) alapulnak, ahol „püspöknek” nevezi magát. Jeromos azt sugallja, hogy Cirill ariánus volt ebben az időben. Más adatok szerint 348-ban Acacius, Caesarea metropolitája szentelte jeruzsálemi püspökké. Ariánusokkal rokonszenvezik, ezért többször leváltották és hosszú évekre száműzték. 70/72 éves korában halt meg, 387-ben. Részt vett Konstantinápolyban a II. Ökumenikus Zsinaton, és a zsinati atyák megdicsérik Szent Damasus pápának írt levelükben.

Leghíresebb műve a 24 katekézis (Κατηχήσεις), amelyet 348-ban vagy 350-ben rögzítettek a Szent Sír- bazilikában egy gyorsíró által készített jegyzet alapján. Mindegyik katekézisben a püspök egy-egy témát fejt ki. A bevezetésben hangsúlyozza a katekumeneknek a keresztségről hozott döntésük fontosságát. A következő 18 prédikáció a keresztség előtti felkészítés: bűnről, vezeklésről, hitről beszél, és bemutatja a „keresztség” tartalmát (amely nagyon hasonlít az I. Konstantinápolyi Zsinat által elfogadott Hitvalláshoz). Az utolsó 5 kisebb terjedelmű katekézis a legfontosabb, ezek az úgy nevezett „Müsztagógikus Katekézisek”, vagyis a húsvét utáni héten az újonnan megkeresztelteknek szóló tanácsok. A

⁷⁶⁵ Bright, *Maximus of Jerusalem*, 2009.

⁷⁶⁶ Hanson, Richard Patrick, *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381 AD*. Continuum. 2009, 399–400.

⁷⁶⁷ Yarnold, Edward, *Cyril of Jerusalem*. Routledge. 2009.

húsvét ünnepén kapott szentségekkel: a keresztséggel, bérnállással, az Eucharisziával, a hívek liturgiájával foglalkozik. A kutatók sokszor ellentmondásos véleménye ellenére nincs olyan bizonyíték, amely határozottan cáfolná e katekézisek Jeruzsálemi Szent Cirill általi szerzőségét. Andrew Louth⁷⁶⁸ szerint Jeruzsálemi Szent Cirill⁷⁶⁹ Kateketikai előadásait (Κατηχήσεις) a Martyrionban, a Konstantin által emelt bazilikában tartotta, ahol erőteljes szellemi harcot folytatott a pogány és zsidó eretnek tévedések ellen.⁷⁷⁰

1882-ben XIII. Leó pápa egyházdoktorrá nyilvánította.

Jeruzsálemi Cirill 386 évi haláláig állandósult és rögzítésre került a jeruzsálemi liturgia rendszere.⁷⁷¹ Az általa kidolgozott „jeruzsálemi hitvallást” recitálták a húsvéti keresztelési szertartáson. Ő állapította meg a húsvéti böjt hosszát. Püspöksége alatt ismerték el a Sion templom közösségét kereszténynek, megerősítették a hely szentségét az apostolok gyülekezeti helyeként, és csatolták be a jeruzsálemi stációs liturgiába.

Kísérlet a jeruzsálemi liturgia kialakulásában végzett szerepük megállapítására:

- **Makariosz (312–333)** püspök a Szent Sír megtalálója és a templomkomplexum teológiai koncepciójának megformálója. Konstantin hozzá írott levélben ad parancsot a Szent Sír komplexum építésére⁷⁷². Nagy bizonyossággal ő, a császár bizalmasa, honosítja meg a „nagytemplomi” hagyományt a Szent Sír templom komplexum liturgiájában.
- **Maximus (333–348)** igen népszerű pap volt Jeruzsálemben, a lakosság ragaszkodott hozzá, Makariosz halála után Jeruzsálem püspöke legyen. Feltehető, hogy a jeruzsálemi liturgiát a helybéli lakosok kívánságára ő bővíti olyan helyi elemekkel, mint a virrasztás az Olajfák hegyén, Lázár szombatja és a Virágvasárnap menet a városon keresztül.
- **Cirill (350–386)** 350 vége körül Maximust követte a jeruzsálemi székből, bár ennek bizonyítékai saját írásain alapulnak, ahol „püspöknek” nevezi magát. Cirill 386 évi haláláig

⁷⁶⁸ Louth, Andrew, 'Palestine', in Young F. *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge 2010, 284.

⁷⁶⁹ Perendy, László, *A IV. századi jeruzsálemi liturgia tanúi: Kürillosz katekézisei és Egeria útinaplója*, (szerk. Puskás, A., Laurinyecz, L.) in *Élet az élet kenyereiből: Az Eucharisztia teológiája kurzus előadásai*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2018–2019, Szent István Társulat, Budapest 2021.

⁷⁷⁰ Drijvers, Jan Willem, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, Supplements to vigiliae christianae, 72, Brill Academic Pub, Bruxelles 2004.

⁷⁷¹ Van Nuffelen, Peter, *The Career of Cyril of Jerusalem c. 348–387 A Reassessment*, Journal of Theological Studies 58, 2007, 134–146.

⁷⁷² Van Nuffelen, 51–53.

állandósult és rögzítésre került a jeruzsálemi liturgia rendszere.⁷⁷³ Az általa kidolgozott „jeruzsálemi hitvallást” recitálták a húsvéti keresztelési szertartáson. Ő állapította meg a húsvéti böjt hosszát. Püspöksége alatt ismerték el a Sion templom közösségét kereszténynek, megerősítették a hely szentségét az apostolok gyülekezeti helyeként, és csatolták be a jeruzsálemi stációs liturgiába.

⁷⁷³ Van Nuffelen, 134-46.

IV. SUMMATION - THESES DE LITURGIA HIEROSOLYMITANA

4.1 A jeruzsálemi liturgia – ahogy Egeria leírásából megismertük

Egeria a jeruzsálemi városlakók és a környező vidékről érkező zarándokok, városi és sivatagi remeték, „szüzek” és „özvegyek” által ismert, cselekvően támogatott, bonyolult szertartásrendről számol be. Azt írja:

„mind a helynek, mind a napnak megfelelő zsoltárokat és antifónákat mondanak, mind amiket éjjel, mind amiket nappal, mint ahogy nap közben is a hatodik órában, vagy a kilencedik órában, vagy az alkonyati istentiszteleten, mindig megfelelőek és ésszerűen választottak, hogy megfeleljenek a körülményeknek”⁷⁷⁴.

Egeriának sajnos van egy nagy hiányossága: ahogy már említettem, gyengén beszélt görögül, a szertartások szövegét nem igazán érti. A jeruzsálemiek számoltak a görögül nem beszélő nyugati zarándokok jelenlétével, számukra a homíliákat latinra fordítják.⁷⁷⁵ A zarándoknő türelmetlenséget mutat a hosszú, több órás, több pap által előadott vasárnapi prédikáció alatt, „ezek prédikációk nagyon késleltetik a szertartás befejezését”⁷⁷⁶ – írja, mert a görögül előadott teológiai vitákat nem igazán érti. Ezalatt a görögül tudó hívősereg türelmesen hallgatja a teológiai okfejtéseket. Felvetődhet bennünk a kérdés, megbízható tanú-e az ifjú zarándoknő, komolyan vehető-e a leírása?

Egeria jól ismeri a Mediterráneumban általánosan használt keresztény liturgiát, napi imádságaival, összes ünnepével, kereszteleési szertartásával együtt. Ha a jeruzsálemi liturgiában olyan szertartásrészről számol be, amelyet ismer, csak ennyit mond: „úgy, mint nálunk”. Ez feltétlenül arra utal, hogy valóban elkötelezett gyakorló keresztény, napi gyakorisággal részt vett a szertartásokon, máskülönben ilyen határozottsággal nem tudna nyilatkozni. Megerősíti ezt mély bibliaismerete is: „mivel emlékeztem, hogy Szent János Enonban keresztelt”⁷⁷⁷ – jegyzi meg, amikor ott jár.

Vegyük komolyan ennek a hívő, elkötelezett és tudni vágyó fiatal zarándoknőnek a szavait, hiszen munkájából kiviláglik, hogy célja a jeruzsálemi liturgia megismerése volt, és az, hogy erről társnőinek minél részletesebben beszámoljon. Érdekes, hogy az összes többi szentföldi zarándok

⁷⁷⁴ Itinerarium XXIX/3 (ford. Ivancsó I.).

⁷⁷⁵ „Arra való tekintettel, hogy latinok is vannak itt, vagyis akik sem szírül, sem görögül nem tudnak, hogy el ne szomorodjanak, számukra is érthetővé teszik, mivel vannak görög-latin testvérek és nővérek, akik latinul adják elő nekik.” Itinerarium XLVII/4 (ford. Ivancsó I.).

⁷⁷⁶ Itinerarium XLVII/4 (ford. Ivancsó I.).

⁷⁷⁷ Itinerarium XLVII/4 (ford. Ivancsó I.).

inkább az épületek, a megőrződött szent tárgyak iránt mutat érdeklődést, és alig említik az ott folyó szertartásokat. Egeria leírása összehasonlíthatatlanul részletesebb, pontosabb, és a liturgia szempontjából elemző jellegű.

A jeruzsálemi liturgia sajátosságaira az alábbi következtetéseket vonhatjuk le, feldolgozva az Útinaplóban található nagy mennyiségű információt, megállapíthatjuk, hogy Egeria egy teljességgel kialakult szertartásrendről számol be.

A napi szertartások rendje a szerzeteseken és szerzetesnővéreken nyugodott. Részvételük a szertartásokon állapotbeli kötelességüknek számított. Ők ismerték és vezették az alkalomhoz illő zsoltárok, antifónák, himnuszok éneklését. Laikusok bármikor csatlakozhattak hozzájuk, mindenki annyit vállalt, amennyit bírt, amennyit életállapota, egészsége lehetővé tett. Ezzel elérkeztünk a jeruzsálemi vallásgyakorlat első alapelvéhez, amely a hívő személyes lelkiismeretre bízta a részvételt, a hívők számára nem volt meghatározva a teljesítendő templomlátogatás, vagy a böjtölés mértéke.

A leírásból egyértelműen kiderül, hogy hétköznapi nem végeztek eucharisztikus áldozatot, és vasárnap is csak egy alkalommal a Jeruzsálemi Szent Sír templomban a teljes keresztény gyülekezet részvételével. A legnagyobb ünnepeken végeztek második „felajánlást”, pontosabban: Nagycsütörtökön⁷⁷⁸ és Húsvét éjjel⁷⁷⁹ más helyszínen.

Egeria egyértelműen tanúskodik arról, hogy a Martyrionban a vasárnapi liturgiát „a mindenütt meglevő szokás szerint”⁷⁸⁰ tartják, tehát következtetésül levonhatjuk, hogy 385 körül a keresztény világban már egységesedett a liturgia végzésének módja. A liturgia az általunk is ismert módon szétvált igeliturgiára, amelyet a Martyrionban tartottak és Eucharisztikus áldozatra, amelyet az Anasztázisban osztottak ki a hívők között. Megfigyelhettük, hogy az Igeliturgia igen hosszú volt, 3-4 órát is igénybe vehetett, amelynek keretében is Jeruzsálem legjobb helyi és vendég hitszónokai tartottak homíliát egymás után. Ezzel ellentétben az eucharisztikus lakoma alig fél – egy órát tartott, feltételezhetően az anaforára és az eucharisztia kiosztására korlátozódott.

A húsvéti és a pünkösti időszak jeruzsálemi liturgiája a legrégebbre, a zsidó-keresztény időszakra nyúlik vissza. Jakab, az Úr testvére volt az első jeruzsálemi püspök, aki a zsidó szokásokat is megtartotta a szombaton, és ugyanakkor vezette a vasárnap reggeli keresztény „kenyértöréseket”. A Nagyszombati szertartásrendben nincs előírt szertartás Jeruzsálemben a szombati kora reggeli liturgia után. A zsidó-keresztények ekkor a zsidó Szentély szertartásain vettek

⁷⁷⁸ Itinerarium XXXV/1 (ford. Ivancsó I.).

⁷⁷⁹ Itinerarium XXXV/1(ford. Ivancsó I.).

⁷⁸⁰ Itinerarium XV/2 (ford. Ivancsó I.).

részt. Zsidó hatást mutat az a tény is, hogy a nagyböjti heti virrasztásokat péntekről szombatra virradóan hajtották végre, ellentétben a latin és a mai gyakorlattal, amely szombatról vasárnapra végzi.

A jeruzsálemi rítus másik fontos elve, hogy azokat az eseményeket, amelynek helye ismeretlen vagy feledésbe merült, csak felolvassák az Evangéliumból. A IV. századi jeruzsálemi liturgia hű a hagyományhoz, azon a helyszíneken, ahol nem maradt fel hagyomány, a liturgia nem építi vissza.

A jeruzsálemi rítus harmadik fontos elve, hogy bármilyen nagy ünnepen sem hagynak el szokásos napi szertartást – a hajnali és az alkonyati istentiszteletekre és az imaórákra gondolok – csak abban az esetben hagyják el, ha a két esemény időpontja ütközik.

Még egyszer szeretném felhívni a figyelmet, hogy Egeria Útinaplója elképesztő mennyiségű információt hordoz pár oldalban, amihez természetesen hozzájárul a latin nyelv tömörsége. Az elvégzett munka egyik legfontosabb eredménye véleményem szerint az, hogy egy 330-as években kialakult kialakult, majd a 633 évi muszlim hódítás után elfeledett rítust ír le. Szertartásainak legrégebbi rétegekre visszanyúló eredete megkérdőjelezhetetlen. Összefoglalásként elmondhatjuk, a 4. századi jeruzsálemi liturgia forrásai: a helyi zsidókeresztény csoport; a feltételezetten esszénista háttérű zárt közösség; és a császári katonasággal érkezett keresztény római polgárok liturgikus gyakorlata. A jeruzsálemi liturgia különböző időből származó, a keresztény mise liturgiájának különböző fejlettségi fokán álló elemeket is egyesített. Az Olajfák hegyén való virrasztás a legősibb, 1-2. századi keresztény összejöveteleket idézi. A Sion hegyén a régebbi hagyomány szerint folytatott a feltételezhetően az esszénusokhoz köthető istentisztelet eltérhetett a hivatalos konstantinápolyi liturgiától, a jeruzsálemi püspök gyakori látogatásai az „elhajlók”-nak a katolikus egyházba való visszatérését szorgalmazták. A Szent-Sír Komplexum liturgiája mindenben megfelelt konstantinápolyi Nagytemplom, a *Μεγάλη Ἐκκλησία*, azaz saját korában általánosan végzett keresztény szertartásnak.

Manuel Nin szerint Jeruzsálem liturgiája keleti rítusú az antiochiai ághoz tartozik. A bizánci liturgia archaikus korszakában volt, amikor Egeria megfigyelte és *Itinerarium*ában leírta.⁷⁸¹ A latin egyház látszólagos liturgikus egységével szemben a keleti liturgiák változatosak. Valamennyi keleti liturgia szorosan egy-egy pátriárkai székhöz köthető és ezen székek egyike Jeruzsálem. A keleti egyházak fejlődésében a *Didakhé*-ban és a *Traditio Apostolica*-ban leírt „kezdeti” és a 9. századból megmaradt kéziratokban vizsgálható „kifejlett” állapot között megfigyelhető a liturgiafejlődés, de a

⁷⁸¹ Nin, *A keleti liturgiák története*, 104-107.

közbenső századokból nem maradtak fenn források. Carl Anton Baumstark⁷⁸² feltételezi, hogy a kezdeti sokszínűségből az egységesülés felé haladt a keresztény liturgia, a különböző egyházi szövegek, helyi formulák és eltérő rítusok összeolvadtak egy egész Mediterráneumban egységesen használt rituális egységben. Ezt a megállapítását Egeria is fényesen igazolja akkor, amikor több alkalommal is megjegyzi: *fiunt omnia secundum consuetudinem* azaz „minden a szokásoknak (azaz az Egeria által ismert liturgiának) megfelelően történik”. Baumstark szerint a keresztény liturgia kezdeti tömörségéből az évszázadok során gazdagon díszítetté és kibontottá vált. Ezt alátámasztja az *Itinerarium*, amely szerint Anasztászisban tartott Eucharisztikus Liturgia a résztvevő hívek áldoztatásával együtt is csak körülbelül fél-egy óráig tartott, amely azt sugallja nekünk, hogy az anafora szavain kívül kevés egyéb szöveget tartalmazott. A 4. században Nin szerint a keleti liturgia már megkülönböztethetően két ágra szakadt: az alexandriai és a szír-antiochiai ágra, amelyeket az anafora alapján különböztetnek meg a liturgia történészek. Sajnos, Egeria ebben az esetben nem tud segítséget nyújtani: az anaforát a püspök a Szent Sír barlangjában mondja el, a szöveg nem hallatszik ki onnan.

A jeruzsálemi liturgia hasonló a császárvárosban, Konstantinápolyban használt, a Kelet nagy szentjeinek: Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil liturgiájához. A későbbiekben Jeruzsálem liturgiája bizonyíthatóan hatott az örmény és grúz liturgiákra.⁷⁸³ Nin szerint a liturgikus egyesítő folyamat lassú. A 9. századig nem maradtak fenn euchologikus szövegek, de a folyamatot megismerhetjük az egyházatyák írásaiból, katekiziseikből, műsztagógiáikból, liturgikus kommentárjaikból. Galadza szerint megfigyelhető a konstantinápolyi liturgiának a túlsúlyba kerülése a görög nyelvű liturgiák felett⁷⁸⁴, különösen azokban az egyházakban, amelyek khalkédóniánusok maradtak.

A zsolozsma fejlődésének két központját különbözteti meg Robert Taft⁷⁸⁵: Jeruzsálemet és Konstantinápolyt. A tipikonok egy-egy kolostor liturgikus előírásait tartalmazzák, a legrégebbi Szent Pakhómiosz regulája. Egeria Jeruzsálemben nagy valószínűséggel az ő liturgikus előírásai szerinti imaórákat figyelhetett meg. Az Egeria által leírt jeruzsálemi monasztikus hagyományra támaszkodhatott Szent Szabbász szerzetes, aki megalapította a Nagy Szabbász-lavrát Jeruzsálem mellett. Szent Szophróniosz szír szerzetesnek, aki jeruzsálemi püspök, tulajdonítják a Jeruzsálemi Typikon (másképpen Szent Szabbasz Typikonjának nevezett) szövegét. Szent Szabbasz typikonja

⁷⁸² Baumstark, *Liturgie comparée*, 16-32.

⁷⁸³ Nin, *A keleti liturgiák története*, 107.

⁷⁸⁴ Galadza, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, 56.

⁷⁸⁵ Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*.

Manuel Nin szerint⁷⁸⁶ tükrözi Jeruzsálem szerzetesi hagyományát, erőteljesen monasztikus, például az éjszakai virrasztások esetében.

A konstantinápolyi Sztudion 463-ban alapított kolostorának typikonját *akoimetoí* „soha nem alvó”-nak nevezték, mert napi 24 órában folyt a liturgia. Később ezt a szertartásrendet az Athosz félszigetére települt szerzetesek folytatták.

Benedict Luykx⁷⁸⁷ bizonyítva látja, hogy a konstantinápolyi Μεγάλη Ἐκκλησία, a Nagy Templom typikonja a jeruzsálemi Anasztázisban végzett zsolozsmán alapult, amely magában foglalta a Szent Liturgiát, a reggeli és esti istentiszteleteket. A húsvét és nagyböjt alatt végzett papi és válaszimádságok szerint szintén a jeruzsálemi gyakorlatból származtak, Luykx szerint ennek alapja az volt, hogy a konstantinápolyi püspökségre gyakran választottak palesztínai szerzeteseket életszentségük miatt.

4.2 Az *Itinerarium* legfőbb értéke – hiteles beszámoló a hívek cselekvő részvételéről

A 20. század végén megszaporodtak az *Itinerarium*-mal foglalkozó tudományos munkák, jelenleg a téma virágkorát éli, a tudományos világ kezdi megérteni, milyen ritka kincset kapott kezébe a csodaszerű körülmények között felfedezett írással. Ivancsó István professzor költőien érzékeny és laikusok által is élvezhető fordítása megnyitotta az utat ahhoz, hogy magyar nyelven is foglalkozhassunk a témával.

Ismerkedjünk meg *Itinerarium* néhány mai értékelésével (saját fordításomban):

„Egeria levele, amelyet szeretett nővéreihez írt *per se* első személyben, egy útleírás, pontos leírása utazásainak és részletes beszámoló a jeruzsálemi liturgiáról... Az a zárándoklat, amelyet ebben a levélben leír, egyrészt érzelmi folyamat, másrészt az Írások megértését célozza. Egeria a Bibliát mint úti vezetőt használja.”(Ora Limur)⁷⁸⁸

„Egeria pontos és szenvedélyes leírása a jeruzsálemi liturgiáról értékes információkat ad át. Nincs még egy olyan írás, amely ilyen mélyen mutatná be a jeruzsálemi szent helyek szertartásai során átélt légkört, ahogy ő képes volt!”(Lorenzo Perrone)⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Nin, *A keleti liturgiák története*, 108.

⁷⁸⁷ Luykx, *L'influence des moines sur l'office paroissial*, in MD 51, 1957, 55-81

⁷⁸⁸ Limur, Ora, *Early pilgrimage itineraries (333-1099)* in L. J. TAYLOR *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage* Brill, Leiden 2009, 1-4.

⁷⁸⁹ Perrone, Lorenzo, *Jerusalem, a city of prayer in Byzantine era* in *Proche-Orient Chrétien* 64, 2014, 5-30.

„Egeria beható pillantást nyújt egy IV. századi keresztény zarándok lelkiületébe”
(Edward David Hunt)⁷⁹⁰

„Egeria érzelmileg felfokozott leírása a „szent helyek” meglátogatásakor egy egyfajta új viszonyulást jelez, amely a konstantini fordulat utáni évtizedekre jellemző... Előadói stílusa ünnepli a világ kereszténnyé való átformálását, szövegének stílusa tükrözi Euszebiosz az új keresztény világba vetett biztos hitét. Levelében a bibliai múlt és a megszentelő jelen folyamatosságába vetett meggyőződés sugárzik...”(Robert Markus)⁷⁹¹

Valamennyi tanulmány kiemeli Egeria magas érzelmi fokon átélt leírását, és a beszámolójában nyújtott személyes hangját a jeruzsálemi hívek mélyen átélt részvételéről. A szerzők fő szempontnak tartják, hogy a korabeli *Itinerarium* írók közül szinte egyedülként számol be hiteles szemtanúként arról, hogy a hívők milyen lelkesültséggel és odaadással vettek részt a liturgikus cselekményekben, a kora hajnali, még a kakas kukorékolása előtti zsoltározástól az egész éjen át folytatott virrasztásokig bezárólag. Szeretnék néhány részletet bemutatni, hogy a jeruzsálemi hívők milyen lelkiülettel vettek részt a Szentmisén:

1. példa Minden vasárnap a püspök a Szent Sír rácsa mögött állva, vette az Evangéliumot, és maga olvasta fel az Úr feltámadását és valószínűleg a szenvedéseit is, mert Egeria beszámol arról, hogy:

„Amikor elkezdi a felolvasást, akkora nagy a sírás és a jajveszékelés az egész nép részéről és olyan nagy könnyek hullottak, hogy a legkeményebb (ember) is könnyezik, hogy az Úr milyen sokat szenvedett értünk”⁷⁹²

2. példa Nagyszerda esti szertartásban megjelent az árulás feletti düh:

„Akkor a pap... felolvassa azt a részt, ahol Iskarióti Júdás elment a zsidókhoz, és megállapodott, hogy mit adnak neki, hogyha elárulja az Urat. Azon a helyen, amikor ezt olvassák, akkora üvöltözés és szitkozódás támad az egész nép részéről, hogy nincs senki, aki nem állja meg, hogy ne könnyezték abban az órában”⁷⁹³

⁷⁹⁰ Hunt, Edward David, *Holy Land Pilgrimage in the later Roman Empire A.D. 312-460*, Oxford Claredon Press, Oxford 1982, 86.

⁷⁹¹ Markus, Robert, *Mapping History Redemption: Eschatology and Topography in the Itinerarium Burdigalense in Jerusalem: Its Sanctity and Centricity to Judaism, Christianity and Islam*, ed. I. LEVINE New York and Jerusalem, 1998, 163-187.

⁷⁹² *Quod cum coeperit legi, tantus rugitus et mugitus fit omnium hominum et tantae lacrimae, ut quamvis durissimus possit moveri in lacrimis Dominum pro nobis tanta sustinuisse.* Itinerarium XXXVI/3 (saját fordításom)

⁷⁹³ *Presbyter... legit illum locum, ubi Iudas Scariothes hiuit ad Iudeos, definiuit, quid ei darent, ut traderet Dominum. Qui locus at ubi lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus est totius populi, ut nullus sit, qui moueri non possit in lacrimis in ea hora.* Itinerarium XXXIV/1 (saját fordításom)

3. példa Egeria beszámol róla, a Getszemané kertbe való megérkezés után felolvasták a Krisztus elfogását, amely miatt a tömeg kétségbeesik:

„Hasonlóképpen az Evangéliumból azt a részt is felolvasták, amikor az Urat letartóztatják. Akkor, amikor ezt felolvasták, az egész nép felháborodása és zúgolódása olyan nagy az Úr halálán, hogy a nép siránkozását talán az egész város hallja.”⁷⁹⁴

4. példa Nagypénteken a III. és VI. óra között olvassák a szenvedési olvasmányokat, ami alatt Egeria megfigyelése szerint a hívők mély fájdalmat mutatnak az Úr szenvedései miatt:

„De minden egyes olvasmánynál és imádságnál, annyi érzelem és sóhaj keríti hatalmába az egész népet, hogy nem meglepő, hogy nincs senki, se idős, se gyermek, aki el nem sírja magát azon a három óra alatt, annyiszor, hogy azt már meg sem lehet megbecsülni – azért mert az Úr értünk szenvedett.”⁷⁹⁵

5. példa Felnőtt keresztelésnél, amikor a neofitáknak a püspök hitünk szent titkait tárja fel, feltámadásunk miatt önfeledt ujjongásban törnek ki:

„Amikor a püspök mindent elmagyaráz és elmond nekik, olyan hangosan kiáltozva dicsérik (a feltámadás hírére tudtul adó püspököt), hogy hangjuk messze hangzik a templomon kívül is.”⁷⁹⁶

Összefoglalva a fenti példákat, rácsodálkozhatunk arra, hogy a korabeli hívők milyen mély érzelmi átéléssel vettek részt a Szentmisén. Számukra ez nem „megemlékezés” volt, hanem életük része, megváltásuk jelen ideje. Júdás árulása és Krisztus szenvedései számukra a jelenben történtek. Holtuk utáni feltámadás nem csak egy „remény”, hanem biztos tudás, amelybe többéves előkészület és hosszú böjtölés után, maga a püspök szigorúan zárt ajtók mögött avatta be őket.

Lelkesültségükből és istenszeretetükből csak meríthetünk: merjünk valóban sírni Nagypénteken és teljes szívünkből örülni a Húsvétkor az üres sírnál!

⁷⁹⁴ *Item legitur ille locus de euangelio, ubi comprehensus est Dominus. Qui locus ad quod lectus fuerit, tantus regitus et mugitus totius populi est cum fletu, ut forsitan porro ad ciuitatem gemitus populi omnis auditus sit. Itinerarium XXXVI/3 (saját fordításom).*

⁷⁹⁵ *Ad singulas autem lectiones et orationes tantus affectus et gemitus totius populi est, ut mirum sit, nam nullus est neque maior neque minor, qui non illa die illis tribus horis tantum ploret, quantum nec extimari potest, Dominum pro nobis ea passum fuisse. Itinerarium XXXVII/7 (saját fordításom)*

⁷⁹⁶ *Disputante autem episcopo singula et narrate tante uoces sunt collaudantium, ut porro foras ecclesia audiantur uoces eorum. Itinerarium XLVII/2 (saját fordításom)*

4.3 Mit mond Egeria negyedik századi *Itinerarium*-a huszonegyedik századi liturgia történészeknek?

„Az emberi történelem csúcs- és fordulópontja Jézus Krisztus megtestesülése és kinyilatkoztatása, ezt mutatja be a liturgia egy órában.”
(Albert Gerhard)⁷⁹⁷

A zsidó népnek tett ószövetségi ígéret a Jézus Krisztusban lett valósággá, „*az Isten az asztalhoz ülteti és megvendégli népét*”, „*a feltámadott maga hívja az asztal köré népét*”⁷⁹⁸, Jézus tanítja a népét az újfajta, vértelen istentiszteletre, és maga szolgál az asztalnál. Az istentisztelet új értelmet nyer, valódi szeretetlakomát ülhettünk Megváltónk asztalánál.

Sehol sem lehetett közelebből érezni azt, hogy az Istennek az ember által felajánlott véres áldozat helyett maga az Isten adott saját magát felajánló áldozatot, mint Jeruzsálemben. Egeria korában hegyen még állt a zsidó Szentély romjaira épített pogány templom, de a megváltó szenvedésének helyén és üres sírja felett már egy nagyszerű templomkomplexum magasodott. Az Istennek felajánlott áldozat helye megváltozott, a véres áldozatot elhagyták, a vértelen kenyér és boráldozat helye a Megváltó feltámadásának helye.

A liturgia lényegének megértéséhez kevés a tudományos megközelítés, még ha becsületes szakember végzi is, csak hittel lehet felfogni a lényegét. A liturgiában lezajló események a *magnum mysterium*, szemmel nem láthatóak, füllel nem hallhatóak, csak a hívő tudja szívével felfogni. A liturgia az Egyház életformája, a Szentlélek működési területe.⁷⁹⁹ Keresztény liturgiánk hosszú fejlődése során mindvégig Isten vezető, irányító kezét kell feltételeznünk.

A liturgia lényeges eleme az emlékezés, az „anamnézis”, a rítus feladata megjeleníteni Jézus Krisztus életművét, amelyet az olvasmányok, hálaadások, könyörgések szolgálnak, ehhez csatlakoznia kell a jelenben való újraélésnek, az áldozat jelenvalóvá tételével, és eszkatologikus dimenziót kell nyitnia a jövő felé. Az Egyház istentiszteleti tradíciója már a kezdetektől kiterjed a szövegek, formák, rituális cselekmények, hangzó liturgikus zene és ének mindegyikére. Egeria hűségesen beszámol a 4. század keresztény liturgikus gyakorlatáról, erre támaszkodva becsülhetjük meg, hogyan alakultak, éltek, bővültek, virágoztak fel, lettek egyre díszesebbek egyes liturgikus formák. A liturgia soha nem egyedül a szertartáson elhangzó szöveg, kapcsolódik hozzá a hely, ahol

⁷⁹⁷ Gerhard, Albert; Kranemann, Benedict, *Introduction to the Study of Liturgy III*. The Catholic University of America Press, Collegewill 2017, 56.

⁷⁹⁸ Metzger, Marcel, *History of the Liturgy*, The Mayor Stages, Liturgical Press, 2025.

⁷⁹⁹ Metzger, Marcel, *History of the Liturgy*, The Mayor Stages, Liturgical Press, 2025.

történik, a személyek, akik végzik, az egyházi ének, a tárgyak, az egyházi ruhák, de legfőképpen a hívők lelkülete. A liturgia, bár túlnyomórészt szóbeli hagyományra épül, de fontosak az azt alátámasztó régészeti leletek, a liturgikus cselekmények és tárgyak leírásainak kutatása.

A liturgiátörténet az egyháztörténet lényeges része, a „központja”, ezért az istentiszteletet az egyháztörténeti összefüggéseiben kell vizsgálni.⁸⁰⁰ A liturgiatudomány megpróbál visszanyúlni minél korábbi dokumentumokhoz, megérteni a liturgiafejlődés összefüggéseit, vizsgálja a liturgikus családok néha párhuzamos, néha elágazó fejlődési útjait. Van, hogy teljesen függetlenül alakul ki ugyanaz a liturgia forma, van, hogy átvesznek bizonyos konkrét liturgikus elemet egymástól. A liturgia történetének kutatásában félre kell tenni minden preconcepciót, a konkrét szöveg vizsgálata kell hogy elvezessen az elmélet megalkotásához. Mintegy másfél évszázaddal ezelőtt a liturgia történetben módszerváltásra került sor⁸⁰¹, amely során a kialakulás folyamatait, hatásainak vizsgálatát, az istentisztelet részeinek kialakulását újfajta módon kezdték vizsgálni.

- Anton Baumstark (1872-1948) megalkotta az „összehasonlító liturgiátörténeti módszerét”⁸⁰², amelyben a liturgikus családokban az egyezéseket, és eltéréseket vizsgálta. Ő és tanítványa Robert Taft feltételezték, hogy a liturgia fejlődésének első szakasza közös volt, az eltérések később alakultak ki.⁸⁰³ A keresztény liturgia fejlődését „evolúciószerűen”, „organikus módon” írják le.
- Paul de Clerk (1939-2025) elmélete szerint a liturgia alakulására az emberi tényező hatott döntően, ezért modelljét „szociokulturális modell”-nek nevezi. Nem fogadja el Baumstark szerves fejlődést feltételező modelljét⁸⁰⁴, mert szerinte nagyszámú tény nem magyarázható meg vele. Szerinte történeti személyek, pápák vagy zsinatok reformjai nagyobb változásokat okoztak, mint a liturgia saját belső fejlődése⁸⁰⁵.

Melyik elméletet igazolja Egeria 4. századi liturgia leírása? Tulajdonképpen mindkettőt!

Arton Baumstark liturgiátörténész „organikus” fejlődés elméletét alátámasztja Egeria leírása az Olajfák hegyén tartott virrasztásokról. Ezek mindig ünnepei időszakban kerültek megtartásra, általában éjszaka I. és V. órája között, amit Velkovska „részleges virrasztásnak” nevez.

⁸⁰⁰ Messner, Reinhard, *Bevezetés a liturgia tudományba, Einführung in die liturgiewissenschaft*, Praeconia VII. 2012/2

⁸⁰¹ Lang, Bernhard, *Heiliges Spiel, Eine Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Beck, München 1998.

⁸⁰² Baumstark, Anton, *On historical Development of the Liturgy*, Liturgical Press, Collegeville 1923.

⁸⁰³ Nyirán, János, *Robert Taft liturgikus „törvényei” in Keleti teológusok és nyugati interpretációjuk a XX. századból* (szerk: Seszták I.), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2007.

⁸⁰⁴ De Clerk, Paul, *A Baumstark-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai*, Praeconia, 2006/1, 5-21.

⁸⁰⁵ De Clerk, Paul, *L'Intelligence de la Liturgie*, Cerf, Paris 1995.

- Virágvasárnap délutánján VII. órától a XI. óráig a sokaság himnuszokat, antifónákat énekel, olvasmányokat hallgat. Mindenki ül, csak a diakónusok maradnak állva, majd ezután indul a virágvasárnapi körmenet Jeruzsálembe.
- Nagyhéten kedd éjszaka a IX. imaóra után a püspök a katekumenekkel ünnepélyes menetben felment az Olajfák hegyére, és a Tanítás barlangjában és az Evangéliumos könyvből felolvassa a Máté Evangélium szavait a balga és okos szűzekről.
- Nagycsütörtökön egész éjszakás virrasztást tartanak az Eleona templomban éjszaka I. és V. órája között, majd az éjszaka VI. órájában az Imbomonra vonulnak. Ott folytatják a napnak és helynek megfelelő olvasmányok, himnuszok, könyörgések felolvasását és az antifónák éneklését a kakaskukorékolásig.
- Pünkösdfvasárnap délután az Úr mennybemenetelét az Imbomonon ülik meg, a VI. és IX. óra között, ahol ülve meghallgatják az Úr mennybemeneteléről szóló részeket az Evangéliumokból és az Apostolok cselekedeteiből, és himnuszokat és antifónákat énekeltek, imákat mondtak. A IX. és X. óra között az Eleona templomban a lucernare-t tartják meg, majd ünnepi menetben Jeruzsálembe vonulnak.

Perendy László tanulmánya⁸⁰⁶ hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a szertartások igeliturgiaként is értelmezhetők. Az Olajfák hegyén való virrasztás a legősibb, 1.-2. századi keresztény összejöveteleket idézi. Pétery József leírása szerint, az első két évszázadban két, egymástól teljesen különböző keresztény istentisztelet volt. Az elsőt este tartották, amelynek része volt a közös vacsora (agapé). Mivel azonban ez az időpont visszaélésekre adott alkalmat az Eucharisztia méltatlan vételére: később az Eucharisztikus Áldozatot nem este végezték, hanem hajnalban. Előtte egész éjjel virrasztottak, „vigiliát”-t tartottak, az éjjelt imádsággal, zsoltározással, könyörgésekkel töltötték.⁸⁰⁷

Az a szertartás, amit Egeria gondosan leír *Itinerarium*ában, már nem igeliturgia, mert hiányzik belőle a püspöki tekintéllyel történő tanítás. Megőrződtek benne a régi elemek: zsoltárok, himnuszok, antifónák éneklése, olvasmányok hallgatása, de nem követi Eucharisztikus lakoma. Az esemény minden alkalommal az Anasztásziszba tartó ünnepi menettel zárul.

Egeria egy kicsiny keresztény csoport által több száz éven keresztül megtartott liturgia-maradványról számol be. A jeruzsálemi liturgia tisztelte és megőrizte az összes helyi hagyományt,

⁸⁰⁶ Perendy, László, *A IV. századi jeruzsálemi liturgia tanúi: Kürillosz katekézisei és Egeria útinaplója, Élet az élet kenyéréből: Az Eucharisztia teológiája*, (szerk: Puskás, A., Laurinyecz, M.), Szent István Társulat, Budapest 2021.

⁸⁰⁷ A szentmise kialakulásának magyarázatára Pétery József: *A szentmise története*, 1931, PPEK, 164. c. művét használtam.

becsatolta a város stációs liturgiájába, és minden évben megismételte. Egeria ebben az esetben Anton Baumstark „összehasonlító liturgiátörténeti módszerét” igazolja.

Paul de Clerk elméletét, mely szerint történeti személyek reformjai nagy változásokat okoztak a liturgiában, alátámasztja Ivo Topalilov⁸⁰⁸, amikor arról ír, hogy a stációs liturgia Konstantinápolyban való elterjedésének oka I. Theodosius császár (379-395) tevékenysége. A császár nem volt uralkodói származású, rendkívüli tehetségével kapaszkodott fel a trónig, de bizonyítania kellett, hogy méltó az akkori keresztény világ vezetésére. I. Theodosius igyekezett az ünnepi események számát szaporítani, ahol ő maga, a császár játssza a főszerepet. A konstantinápolyi stációs liturgia fényes alkalmat szolgáltatott erre, különösen amikor újabb és újabb szentek ereklyéit szállítottak Konstantinápolyba. 381-ben a császár Nectoriust nevezi ki konstantinápolyi pátriárkának, aki neki hű embere, régebben szenátora volt, Nectorius boldogan adja át a vezető szerepet a császárnak a stációs liturgiában. A császár saját kezében viszi be Keresztelő Szent János fejét a Hebdomonban (a bizánci flotta Konstantinápoly mellett levő katonai bázisa) az újonnan felépített bazilikába.

Egeria a kutatók összehangolt véleménye szerint 385-386 évben tért vissza szentföldi zarándoklatáról Konstantinápolyba, ekkor került az *Itinerarium* rögzítésre. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a császárhoz közeli rokoni viszony fűzte, biztosan feltételezhetjük, hogy Egeria beszámolhatott neki a csodálatos jeruzsálemi stációs liturgiáról, és többek között arról, hogy a stációs liturgia felvonulásain a polgári és katonai előkelőségek családjukkal együtt, gyalog vettek részt. Nagy Theodosius császár ebben az esetben részt vett a liturgia alkotás folyamatában, ami Paul de Clerk azon elméletét igazolja arról, hogy egy történeti személy változásokat vezethet be a liturgiába.

Katolikus liturgiánk számos helyi tradíciót, több keresztény közösség a szertartásait egyesítette, ebben a dolgozatban számos példát mutattam be a liturgiacsaládok egymás mellett futó vagy egymástól eltávolodó útjairól. Amíg a Katolikus Egyház egy élő test, amely élteti, erőt ad és táplálékot szolgáltat az emberiségnek, addig az Egyház liturgiája megszenteli és kegyelemmel tölti el népét. Él az Egyház és vele él a liturgia. Az emberi történelem során változtak a viszonyok, változott maga az Egyetemes Anyaszentegyház is, liturgiájával együtt, csak egyetlen dolog nem változott: Jézus Krisztus Urunk irántunk érzett szeretete, megbocsátása és irgalma⁸⁰⁹.

⁸⁰⁸ Topalilov, Ivo, *On one aspect of the Stational liturgy in Constantinople in 4th century*, https://www.academia.edu/43343829/On_one_aspect_of_the_Stational_liturgy_in_Constantinople_in_4th_century

⁸⁰⁹ Jn 15,13.

APPENDIX

Az *itinerarium* műfaja

Az **Itinerarium** szó a latin *iter*, azaz „út” szóból származik és útikönyvet jelent. Az ókori rómaiaknál az utazó az *itinerarium*ból megtudhatta az útvonalán található helységek nevét és a köztük lévő távolságot. Szöveges változata az *itinerarium scripta* vagy *adnotata*, illusztrált változata az *itinerarium picta* (például a Tabula Peutingeriana), a mai térképek őse. A Szentföld régészete számára különösen fontosak a jeruzsálemi *itinerarium*ok.⁸¹⁰ Itinerariumok a rómaiaknál bármilyenek voltak: írottak (*itineraria scripta*), vázlatosak (*adnotata*) vagy képesek (*picta*), de mindegyik valódi felméréseken alapult. A császárkorban a posta- és közlekedésügy fontossá vált, az *Itinerarium scripta* valóságos útikalauzok voltak szárazon és vízen, pontosan közölték a megteendő távolságot, és felsorolták az állomásokat.

A legrégebbi keresztény útleírás az *Itinerarium Hierosolymitanum* v. *Burdigalense* a 4. sz.-ból származik, a Burdigalából Hierosolymába vezető útvonalat tartalmazza, mégpedig nagyon pontosan és részletesen.⁸¹¹

Az *Itinerarium pictum*⁸¹² legkiválóbb példánya a római világposta idején készült 230 körül (talán Alexander Severus alatt). Az egyetlen fennmaradt eredeti példányát tulajdonosáról Peutinger-féle táblának (*Tabula Peutingeriana*) nevezték el. Ezt a másolatot, mely jelenleg a Bécsi Könyvtárban van, 1714-ben találták meg, és megállapították, hogy még 1215-ben készült. 12 pergamenlapon mindazon országokat mutatja, amelyek a római világbirodalomhoz tartoztak, Hispánia és Britannia kivételével. Félig postatérkép, félig *orbis pictus*, de mutatja az állomások távolságát. Ezen a térképen először jelennek meg az egyes városok mellett a térképeken szokásos, a település nagyságára utaló jelzések.⁸¹³

A rómaiak és általában az ókori utazók nem használtak térképeket. Bár az illusztrált térképek léteztek, de nehezen voltak másolhatók, és út közben nem is használták őket általánosan. A római

⁸¹⁰ art. *Itinerarium*, in Magyar Katolikus Lexikon VII (szerk. Diós I., Viczián J.), 999, Szent István Kiadó, Budapest 2002. <https://lexikon.katolikus.hu/I/itinerarium.html>

⁸¹¹ Kiadások Wesselingtől (Amsterdam 1735) kezdve.

⁸¹² art. *Itinerarium*, in *A Pallas nagylexikona IX*, (szerk. Gerő L., Bokor J.), Pallas nyomda, Budapest 1900. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/h-B866/itinerarium-D943/>

⁸¹³ Legjobb kiadása Desjardinstól (Páris 1868).

úthálózaton céljának eléréséhez az utazónak szüksége volt információra arról, hogy merre tart, hogyan jut el oda, és mennyi ideig fog tartani az útja. Az *itinerarium* ezt az igényt kielégítette, eredetileg az út mentén található városok listája volt, valamint a mérföldköveken adott információk írásos jegyzéke. Az utak különböző elágazásait párhuzamos vonalakként ábrázolták. A városok, postaállomások, folyók a leggyakrabban bemutatott szimbólumok. A térképek nem ábrázoltak terepformákat, hanem egy egyszerű, könnyen értelmezhető sematikus ábrát adtak a felhasználónak. Ezeket a térképeket másolták és az utcán árulták.

A római kormányzat időről időre elkészítette az összes római út *Itinerarium*át. Julius Caesar és Marcus Antonius i. e. 44-ben Zenodoxust, Theodotoszt és Poliklitoszt, a három görög geográfust bízott meg, hogy mérjék fel a útrendszert és állítsák össze a fő útvonalak vázlatát. A munka több mint 25 évig tartott. Az eredmény egy a Pantheon közelében felállított, kőbe vésett, mesteri összefoglaló vázlat lett, amelyről az utazók és az útiterv-értékesítők másolatot készíthettek.

Középkori *Itinerarium*ok – a középkor szinte valamennyi útleírásának a tárgya a Szentföldre vezető utazás volt. Ez a fogalom kétféle dolgot foglalt magában: az utazók élményeit, amelyek leírják az általuk meglátogatott helyeket és országokat, valamint az utazás azon eseményeit, amelyeket érdemes megemlíteni. Azokban az időkben, amikor az utazás nehézségekkel és veszélyekkel volt teli, ritkán tettek hosszú utakat, szinte csak kizárólag vallási indíttatásból. A jámbor keresztényeket különösen vonzották azok a helyek, amelyeket a Megváltó jelenléte szentelt meg, vagy amelyek az Ótestamentumban szerepeltek; visszatértük után ezekhez *loca sancta*-khoz fűződő nagy fokú érdeklődésre válaszolva beszámolókat írtak zarándokútjukról. Mások pedig a leendő zarándokok használatára gyűjtötték az írók által szolgáltatott információkat, vagy azok tájékoztatására, akik nem tudták megtenni a hosszú utat. Noha ezeknek a munkáknak nagy része, különösen a régebbiek, elpusztultak, mégis kiterjedt irodalom maradt fenn, amely a nagy értékeket képvisel az egyháztörténet, a keresztény régészet, valamint a Biblia tanulmányozása szempontjából. A szemtanúként megszólaló zarándokok leírásai természetesen nagyobb jelentőséggel bírnak, mint az adatgyűjtők munkái.

Az *Itinerarium* irodalmi kontextusban mint latin nyelvű utazási irodalom szerepel. Sokféle fennmaradt szöveg létezik, az úti beszámolóktól a regényekig, több műfajban. A *periegesis*, „leíró utazás – prózában vagy versben – egy hely, terület vagy akár az ismert világ körül”⁸¹⁴; útvonalak, utak, városok és megállók leírása, kulturális és antropológiai szempontok bemutatása; néha

⁸¹⁴ Beda, Venerabilis, *De locis sanctis*, (Critical Edition) (szerk. Desiderio, J.), Ludwig Universitat, München i.n. <https://www.bedadls.gwi.uni-muenchen.de/> (Kutatás ideje 2023.12.21.)

veszélyes tengeri utazások leírása. Míg a *periegesis* és a *periplous* görög eredetű, az *itineraria* főleg latin műfaj. Ezeket a szövegeket: vagy a katonaság, vagy civil kereskedők, vagy keresztény zarándokok írták és használták a szent helyekre tartó úton. Ez a korpusz, amely a negyedik századtól a középkorig terjedő szövegeket tartalmaz, formailag heterogén, beleértve az irodalmi kézikönyveket, helyjegyzékeket és grafikus térképeket. Azt is érdemes megjegyezni, hogy az ókorból csak néhány név és mű érkezett hozzánk, és hogy egyes darabok nők által – vagy hangján – íródnak (például az Egeria utazása).

E változatosság ellenére a korpusz továbbra is egy egészként fogható fel, mivel minden darabban közös a téma: a Római Birodalom területeinek leírása egy utazó által elmondott vagy illusztrált módon. Négy fő csoportba sorolható:

- katonai írott útitervek;
- *itineraria picta* (rajzolt térképek);
- keresztény zarándokok beszámolóí, mint az *Itineraria Hierosolymitana*, vagy az *Itineraria Romana* (vö. Fugmann, 2001);
- az utolsó csoportba a keresztény zarándokok által írt útvonalak tartoznak, amelyeknek formája változatos, a rövid versektől⁸¹⁵ a teljes beszámolókig terjednek, esetleg spirituális szempontokkal gazdagított zarándoklatról mint az *Itinerarium Egeriae*.

Ezeknek az írásoknak az irodalmi minősége változó, az író műveltségétől, céljától függően. A Szentföldre tartó keresztény zarándok célja más volt, mint például egy menetútvonalat kereső katonatisztnek. Nyelvileg minden hozzánk eljutott szöveg a késő latinnak nevezhető, bár kétségtelenül vannak stílusbeli különbségek az első *itinerarium* (*Itinerarium burdigalensis*, 333) és a kora középkorban írottak között⁸¹⁶ (Milani, 1997). A késő ókort a beszélt latin és az írott latin közötti növekvő távolság jellemezte. Az egyházi iskolák klasszikus latin irodalmi utánzására szorítkoztak. A zarándokok útleírásai nemcsak a keresztény irodalomra, de olykor klasszikus pogány szövegekre utalnak, hanem visszaadják a *sermo vulgaris*, azaz a közbeszéd jellemzőit is. Az irodalmi témák és a Szentírásra való hivatkozások gyakoriak a Szentföldet leíró szövegekben, de a zarándokok által használt nyelvezet távol áll Cicero latinjától. Valójában, ez a korpusz nyújtja az egyik legjobb betekintést az ókori világ topográfiájáról ma is, mivel pontos információkat ad a

⁸¹⁵ Ennodius, *Itinerarium Bringantonis castelli* [CCXLV carm. 1,1] és *Itinerarium Padi* [CDXXIII carm. 1,5] (Critical Edition) (szerk. Desiderio, J.), Ludwig Universitat, München i.n.

⁸¹⁶ *Itinerarium Antonini Placentini: Un viaggio in Terra Santa del 560 - 570*. Milani, Celestina, Milano 1977.

helységekről és a köztük lévő távolságokról. A „szent helyek”-ről szóló beszámolók leírják a körülvevő tájat, és felsorolják, hol találhatóak a Szentírásban említett keresztény emlékhelyek, mivel ez a alapvető ismeretnek számított. A helynévkutatás az egyik fő forrásai ezek az útleírások, ezekből a szövegekből pontos információk nyerhetők.

Abban a témában, amelyet értekezésem témájául választottam, nem lehet a *Palestine Pilgrims' Text Society* (PPTS) társaság munkáját figyelmen kívül hagyni. Ez a 19. századi londoni székhelyű társaság a szentföldi zarándoklatok történetével kapcsolatos középkori szövegek fordításainak kiadására szakosodott. Az eredeti elbeszélések számos nyelven íródtak, köztük görögül, latinul, arabul, héberül, ófranciául, oroszul és németül; ezeket angol nyelvre fordították, hozzáférhetővé téve az egész világnak. Megjelentették az alábbi munkákat:

- (1887): Piacenzai Antoninus mártír által meglátogatott *loca sanctaról*
- (1887): Bordeaux-i zarándok (333) útvonala Bordeaux-ból Jeruzsálembe
- (1887): Jeromos levelezése
- (1887): Szent Paula palesztinai zarándoklata
- (1888): Procopius munkája Justinianus építményeiről (560 körül)
- (1889): Paula és Eustochium levelei Marcellának a *loca sanctaról* (386)
- (1890): Szent Eucherius összegezése bizonyos *loca sanctaról* (440) és Piacenzai Antoninus a szemelvényei avagy Jeruzsálem rövid leírása (530)
- (1890): Antoninus Martyr(?) által meglátogatott *loca sanctaról* (570)
- (1891): és (1896): Konstantin templomai Jeruzsálemben: Eusebius és a korai zarándokok íratai
- (1891): Aquitaniai Szent Silvia zarándoklata a *loca sanctához* (385)
- (1893): Theodosius (530)
- (1895): Adomnán
- (1895). Arculfus zarándoklata a *loca sanctához* (670)
- (1897): Vol III, Arculfus zarándoklata
- (1889) *Hodoeporicon* (ὁδοιπορικόν „guide-book”), Szent Willibald Szíria és Palesztina leírása

A legrégebbi zarándokleírás az *Itinerarium Burdigalense* – vagy más néven *Itinerarium Hierosolymitanum* – amelyet egy névtelen író, közismertebb nevén **„Bordeaux-i Zarándok”** írt le. 333-4-ben járt a Szentföldön, útja szárazföldön Észak-Olaszországon és a Duna völgyén Pannónián

keresztül Konstantinápolyig vezetett, majd onnan Kis-Ázsián és Szírián keresztül Jeruzsálemig. A Palesztinán kívüli utazásáról szóló beszámoló alig több, mint a városok száraz felsorolása, amelyeken áthaladt, és azon helyek, ahol megállt vagy lovat cserélt, a megtett távolságokkal együtt. A Szentföldre vonatkozóan csak röviden közli a különböző helyekhez kapcsolódó fontos eseményeket. Jeruzsálemről szóló leírása, bár rövid, de nagy értékű információkat tartalmaz a város topográfiája szempontjából.⁸¹⁷

Az Itinerarium összeállítója meghatározza a távolságokat egyik római tartománytól a másikig, és különbséget tesz a lóváltások (*mutatio*) és a szálláshelyek (*mansio*) között. Különbséget tesz egyszerű falvak (*vicus*), erődítmények (*castellum*) valamint városok (*civitas*) között. Az utazás szakaszait összefoglalja; nagyvárosok határolják a szakaszokat, valószínűleg itt hosszabb pihenőket tartott. Az író összefoglalót közöl Rómában és Milánóban, a nagy múltú kulturális és közigazgatási központokban tett utazásairól, valamint Konstantinápolyban tett látogatásáról (amelyet mindössze három évvel korábban Konstantin alapított). Részletesen számol be arról, hogy mit látott Jeruzsálem városában.

Elsner J. megjegyzi, hogy huszonegy évvel azután, hogy Konstantin legalizálta a kereszténységet, „*a Szentföldet, amit a zarándok meglátogatott, teljesen újraformálták ezekben az években*”. Elsner meglepetésére tapasztalta, hogy „*milyen gyorsan képes egy keresztény szerző átértelmezni és újraéleszteni a régi megrögzött formákat, miközben egy hagyományos minta szerint, a bevált görög-római Itinerariumok műfajában ír.*”

Bowman G. azt állítja, hogy ez egy gondosan felépített munka,⁸¹⁸ amely mélyen kapcsolódik az Ó- és Újtestamentum korszakaihoz a keresztség jelképei segítségével. A korai kereszténység egyes kutatói azt állítják, hogy a könyv nem egy keresztény zarándok első szám első személyű beszámolója a bizantin Palesztinába tett utazásáról, hanem egy Bordeaux-i szerző által összeállított másodkézből származó gyűjtemény. Az *Itinerarium Burdigalense*-nek négy kézírata maradt fenn, mindegyik a 8. és 10. század között készült. Ezekből kettő csak a zarándokút júdeai részét közli (amely legrészletesebben kidolgozott), a többi részből hiányoznak a tájrészletek és a keresztény legendák.

⁸¹⁷ Elsner, J., *The Itinerarium Burdigalense: politics and salvation*, in *The geography of Constantine's Empire, The Journal of Roman Studies*, Society for the Promotion of Roman Studies, Cambridge 2000, 181–195. [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Itineraria_by_BECHTEL_F._S.](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Itineraria_by_BECHTEL_F._S.)

⁸¹⁸ Bowman, G., *Mapping History's Redemption: Eschatology and Topography in the Itinerarium Burdigalense' in Jerusalem: its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam*, (ed. Lee, Levine I.), Continuum Press and Magness Press, New York & Jerusalem 1998, 163–187. (on-line text in pdf format Archived 2006-09-24 at the Wayback Machine).

A fentiekől merőben különbözik **Egeria** **zarándoklatáról** szóló beszámoló⁸¹⁹, amely egy kedves barátnőknek szánt hosszú levél ugyanezen század végén (385). Gamurrini, aki 1884-ben felfedezte az arezzói könyvtárban, Aquitániai Szent Szilviának tulajdonította. Szent Szilviáról feltételezik, hogy Rufinusnak, Nagy Theodosius és Arcadius császárok prefektusának a nővére volt. Ennek a gall apácának tulajdonította az Útleírást, és úgy vált ismertté mint *Peregrinatio Sanctæ Silviæ*. Férotin M. azonban később⁸²⁰ azzal az elmélettel állt elő, hogy a valódi szerző a spanyolországi Galíciában született, akinek nevét különbözőképpen: Etheria, Echeria és Egeria néven említik. Úgy tűnik, fontos hölgy volt az udvarban, sőt Férotin szerint valószínűleg magának Theodosiusnak volt a rokona.⁸²¹ Akárhová is ment, a püspökök vezették, a császári tisztek katonai kíséretet adtak neki ott, ahol az út nem volt biztonságos. Több mint három éves zarándokútja során meglátogatta Nyugat- és Kelet-Palesztinát, Idumeát, a Sínai-félszigetet, Egyiptomot, Kis-Ázsiát, Szíriát és Mezopotámiát. Férotin úgy írja le, hogy „durva, provinciális latin nyelve ellenére bizonyos bájjal” írja meg beszámolóját.

A *Peregrinatio* szövegét gyakran szerkesztették és tanulmányozták. Bechtel F. S. egy filológiai szempontú tanulmányt publikált az Egyesült Államokban „*Sanctæ Silviæ Peregrinatio A szöveg és a latinság tanulmányozása*” címmel (Chicago, 1902). A szerzőt spanyolnak tartja, apácának és Egeriának nevezi (Bechtel ezt a névváltozatot tartotta helyesnek, ezek után hívja a szakirodalom a *Itinerarium* szerzőjét Egeriának, bármilyen feltételezéssel is él személyére vonatkozóan). 386-ban két másik magas státuszú hölgy követte a Szentföldre, Szent Paula római matróna és lánya, Eustochium. Palesztinai és egyiptomi zarándoklatukról szóló beszámoló, amelyet Szent Jeromos írt meg Paula halála után⁸²² sajnos kevésbé ismerteti a meglátogatott helyeket. Az írás célja inkább az volt, hogy megismertesse a zarándokok erényeit, számos hasznos információt tartalmaz.

A *Peregrinatio* sajnos csak töredékesen maradt fenn, bár a hézagokat részben pótolják a XII. századi író, **Péter diakónus** *De Locis Sanctis* című traktátusának kivonatai⁸²³. Igen értékes topográfiai részletekkel szolgál Jeruzsálemről, templomairól, de különösen érdekesek a korabeli

⁸¹⁹ Brodersen, K., *Aetheria/Egeria, Reise in das Heilige Land*. (Lateinisch/deutsch bilingual edition) (Sammlung Tusculum). De Gruyter, Berlin und Boston 2016.

⁸²⁰ Férotin, M., *La Vierge Espagnole Eterie*, in *Revue des Questions Historiques* (74), Paris 1903.

⁸²¹ [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Itineraria](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Itineraria) Itineraria by BECHTEL F. S.

⁸²² Epist. CVIII ad Eustoch.

⁸²³ Hunt, E.D., *Itinerarium Burdigalense*, az alapkiadás *Early Christian pilgrimage* (ed. Geyer P., Kuntz O.) Brepols, 1965, 107-21.

vallási szertartásokról szóló leírásai a liturgikusok számára.⁸²⁴ Értékét ebből a szempontból emeli ki Cabrol D.⁸²⁵.

Több évszázaddal később (670) **Arculf** gall püspök szerencsétlenül járt Nagy-Britannia nyugati partjain, miután visszatért a Szentföldről. Ennek a balesetnek köszönhetjük szent Adamnan *De locis sanctis libri tres* című művét. Miután Szent Adamnan, a híres Iona kolostor akkori apátja vendégszeretően fogadta, Arculf elbeszélte neki utazását, valamint viasztáblákra megrajzolta néhány jeruzsálemi templom alaprajzi vázlatát. Adamnan feljegyezte, majd később három könyvbe szerkesztette az elhangzottakat. Tanulmányozói szerint más forrásokból származó anyagokat is felhasznált. A középkorban, amikor Európa el volt vágva a Szentföldtől ez a mű különösen fontossá vált, mert tartalmazta az első leírást Jeruzsálemről a muszlim (614) és Omár idején, az arab megszállás (637) során bekövetkezett változások után.⁸²⁶ Palesztináról sokáig alapforrásként fogadták el.

Tiszteletreméltó **Baedae De Locis Sanctis**-ja főként Adamnan munkái alapján készültek, de mégis igen nagy jelentőségűek.

Szent **Willibald**, Szent Bonifác unokaöccse, Eichstätt püspöke fiatal korában nyolc évig (721-729) utazott, ebből hármat a Szentföldön töltött. Öregkorában elmesélte életét és utazásait a heidenheimi kolostor apácáinak. A történetéről két beszámoló maradt meg: az elsőt, a *Hodæporicon Sancti Willibaldit* (785) a szent egyik rokona, a kolostor egyik apácája írta feljegyzéseiből, amelyeket Willibald elbeszélése közben készített.⁸²⁷

A névtelen BORDEAUX-i zarándok (333)

Jeruzsálem leírása⁸²⁸, bár hiányos, de nagyon részletes. Jeruzsálem városa annak a római Colonia Aelia Capitolina területén feküdt, amelyet 135-ben Hadrianus császár alapított. Látogatása idején az alapító császár két szobra a Templom-hegyen áll, és néhány pogány vallási hely még mindig

⁸²⁴ Cabrol, D., *La Peregrinatio Silviæ: Les églises de Jérusalem, la discipline et la liturgie au IVe siècle*, Librairie Religieuse II Oudin, Paris 1895.

⁸²⁵ Art. *Itineraria* in *Catholic Encyclopedia* (8) (ed. Herbermann Ch. and others)), New York 1913.

[https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Itineraria](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Itineraria) Catholic Encyclopedia (1913) Itineraria

⁸²⁶ Walsh, Th., *Arculf* art. in *Catholic Encyclopedia* <https://www.encyclopedia.com/encyclopedia/encyclopedia/vol1/volone927.shtml>

⁸²⁷ *The Christian Topography of Early Islamic Jerusalem: The Evidence of Willibald of Eichstätt (700-787 CE)* in *Studia Traditionis Theologiae: Explorations in Early and Medieval Theology*, (ed. O'Loughlin), Brepols Pub., Turnhout 2009.

⁸²⁸ Hunt, E., *Holy Land Pilgrimage in the later Roman Empire A.D. 312-460*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1982.

látható. Akkoriban Jeruzsálemet lázas építési tevékenység jellemezte, amely a kereszténység szent helyein: a Golgota és a Szent Sír környékén, valamint a Mennybemenetel helyén, az Olajfák-hegyén folyt. Ezek a munkák a császári rendeletre készültek (iussu Constantini), köztük különösen az első fontos, mivel egy Aphroditénak szentelt pogány templom pontosan a Golgota felett állt. A nagy keresztény történész, Euszebiusz, Caesarea püspöke másképpen meséli el, úgy hogy „*Makariosznak, Jeruzsálem püspökének sikerült engedélyt szereznie a császártól a pogány templom lerombolására és egy keresztény bazilika építésére*”. Egy másik hagyomány Szent Ilonának, Konstantin anyjának tulajdonítja az igazi Kereszt és magának a Szent Sírnek a megtalálását.

„Innen Jeruzsálembe – még 12 mérföld.⁸²⁹ Összesen Caesarea Palaestina és Jeruzsálem között 116 mérföld volt, 4 megállás, 4 lóváltás.”

„Jeruzsálemben két nagy medence (piscinae) van a templom oldalán (ad latus templi), vagyis egy jobb, egy pedig bal oldalon, amelyeket még Salamon készített; a városban pedig ikermedencék (piscinae gemellares) találhatók öt oszlopcsarnokkal, amelyeket Bethsaidának⁸³⁰ neveznek. Ott meggyógyulnak azok is, akik évek óta betegek; a medencék vize vörös színre változik, ha felzavarják. Van itt egy kriptá is, amelyben Salamon ördögöket kínozott.”⁸³¹

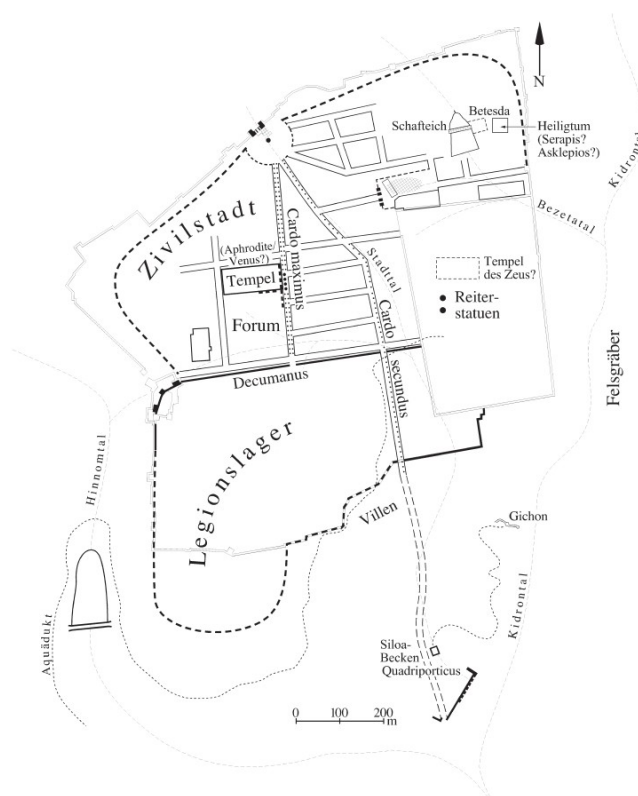
„Van itt egy rendkívül magas torony is, ahová Urunk felment, és ahol a kísértő azt mondta neki: »Ha Isten Fia vagy, vedd le magad innen«. Az Úr pedig így válaszolt: »Ne kísértsd az Urat, a te Istenedet, hanem csak neki szolgálj!« (Máté 4:1-11). Van egy nagy sarokkő, amelyről azt mondták: »Ez az a kő, amelyet az építők elvetettek, a szegletkövé válik.«⁸³²”

⁸²⁹ *The library of the Palestine Pilgrims' Text Society*, (ed. White, Dickson), Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1832-1918. (angol nyelvű leírásból saját fordításom)

⁸³⁰ A Biblia modern Revised Standard Version-ben (Ján 5,2) a medencét héberül *Bethzatha*-nak hívják, a King James Versionban pedig ugyanezt a medencét *Bethesda*-nak hívják. Bordeaux-i zarándokunk *Bethsaidá*-nak nevezi a Vetus Latina, a Biblia első latin fordítása szerint.

⁸³¹ Salamon királyt ördögűzőként is számon tartották. Salamon pecsétgyűrűjét *anulum Salomonis* bemutatták a zarándokoknak a Szent Sír templomban, erről Egeria is ír. (Itinerarium XXXVII/3) Flavius Iosephus (Régiségek 8.2.5) szintén beszél Salamon király démonok elleni hatalmáról.

⁸³² Mt 21,42; vö. Zsolt 118,22.

map 1: Roman Aelia Capitolina (2nd to 4th century)

32. ábra A névtelen BORDEAUX-i zárandok által leírt 333. évi állapot Heyden K., Lissek M.,⁸³³ által készített vázlaton

„A torony csúcsa alatt sok szoba található, mert itt volt Salamon palotája. Ott van az a kamra is, amelyben megírta a Bölcsesség Könyvét; ezt a kamrát egyetlen kő fedi. Vannak nagy földalatti víztározók és nagy munkával megépített medencék is. Magában az épületben, ahol a Salamon építette templom állt, ahol Zakariás vére kiömlött⁸³⁴ a kőburkolaton. Az őt meggyilkoló katonák cipőjének szögeinek nyomai is láthatók az egész körülzárt területen, olyan világosan, mintha a viaszba nyomták volna. Hadrianusnak két szobra áll, és a szobroktól nem messze van egy perforált kő, amelyhez a zsidók minden évben odajönnek és felkenik, nyögve siránkoznak, megszaggatják a ruhájukat, majd távoznak. Ott van Ezékiásnak, Júda királyának háza is.”⁸³⁵

„Ugyancsak amint kijössz Jeruzsálemből, a Sion hegyére jatsz. Balra lent a völgyben, a fal mellett van egy tó, amelyet Siloe-nak hívnak⁸³⁶, amelynek négy oszlopcsarnoka van; valamint még egy nagy medencéje azon kívül. Ez tavasszal hat napon és éjszakán át működik, de a hetedik napon, azaz a szombaton egyáltalán nem működik, sem nappal, sem éjjel”.⁸³⁷

⁸³³ Heyden, K., Lissek, M., által készített vázlat *Jerusalem on Roman-Byzantine times*, in *Civitates Orbis Mediterranei Studia*, Tübingen, Mohr Sieben 2021.

⁸³⁴ Mt 23,35; vö. Lk 11,51.

⁸³⁵ *The library of the Palestine Pilgrims' Text Society*, (ed. White, Dickson), Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1832-1918. <https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up>, Palestine Pilgrims' Text Society (saját nyersfordításom angol nyelvből).

⁸³⁶ Jn 9,1-11.

⁸³⁷ A Siloe forrást tápláló Gichon vízutánpótlása szakaszos, még ha nem is hetente változó.

„Ha errefelé tovább megyünk fel Sionra, és meglátjuk, hol állt Kajafás pap háza⁸³⁸. Még mindig ott áll az az oszlop, ahol Krisztust botokkal verték. Sion falán belül látható az a hely, ahol Dávid palotája volt. Hét zsinagógából, amelyek egykor itt voltak, csak egy maradt meg; a többi felszántották és bevetették, ahogy Ésaías próféta jövendölte⁸³⁹.

„Innen a Sion falából kilépve, a kapu felé haladva jobbra, lent a völgyben falak állnak, ahol Poncius Pilátus háza vagy Praetoriuma⁸⁴⁰ volt. Itt állították próba elé a mi Urunkat szenvedése előtt. Balra van a Golgota kis dombja, ahol az Urat keresztre feszítették⁸⁴¹. Körülbelül egy kőhajításnyira van onnan a Szent Sír, amelybe a testét fektették, és ahol a harmadik napon feltámadt⁸⁴². Ott jelenleg Konstantin császár (iussu Constantini) parancsára egy bazilikát, vagyis egy csodálatos szépségű templomot (dominicum) építenek, amelyet oldalsó ciszternák (excepturia) környeznek, hogy vizet lehessen belőlük nyerni. Mögötte egy fürdő (keresztelőmedence) van, amelyben a csecsemőket vízbe merítik (keresztelik).”

„Ugyanúgy, ha Jeruzsálemből a keleti kapuhoz megyünk, hogy feljussunk az Olajfák hegyére, a Jósafát völgyében balra szőlőket találunk, és áll egy kő azon a helyen, ahol Iskariótes Júdás elárulta Krisztust⁸⁴³. Jobbra egy pálmafa, melynek ágait a gyermekek elhordták és az útra szórták, amikor Krisztus bevonult Jeruzsálembe⁸⁴⁴. Onnan nem messze, körülbelül egy kőhajításnyira van két nevezetes, csodálatos szépségű síremlék; az egyikben, ami egy kőtömb, Ézsaiás próféta, a másikban Ezékiás, a zsidók királya fekszik. Innen feljutsz az Olajfák hegyére⁸⁴⁵, ahol a szenvedés előtt az Úr tanította tanítványait⁸⁴⁶. Azon a helyen Konstantin parancsára egy csodálatos szépségű bazilika épül. Nem messze van onnan az a kis domb, amelyre az Úr felment imádkozni, ahová magával vitte Pétert és Jánost, és ahol meglátták Mózeszt és Illést⁸⁴⁷.”⁸⁴⁸

„Másfél mérföldre keletre található a Betánia nevű falu. Van ott egy kriptá, amelybe Lázárt fektették, akit az Úr feltámasztott⁸⁴⁹.

⁸³⁸ Mt 26,57-68.

⁸³⁹ Iz 1:2.4-8; Mik 3,9-12.

⁸⁴⁰ Mt 27,11-31.

⁸⁴¹ Mt 27,33-37.

⁸⁴² Mt 27,57-60; 28,1-10.

⁸⁴³ Mt 26,36-50.

⁸⁴⁴ Mt 31:8.

⁸⁴⁵ Úgy tűnik, hogy a bordeaux-i zarándok itt az Olajfák hegyének tetejére helyezi a színeváltozást (Mt 17,1-8) Jézus mennybemenetele (Lk 24,51) helyére.

⁸⁴⁶ Mt 24-25.

⁸⁴⁷ Mt 17,1-8.

⁸⁴⁸ In *The library of the Palestine Pilgrims' Text Society*, (ed. White, Dickson), Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1832-1918.<https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up> (saját nyersfordításom angol nyelvből)

⁸⁴⁹ Jn 11,1-44.

Jeruzsálemből Betlehembe (Beit Lahm) 6 mérföld (az út). Az úton, a jobb oldalon van egy sír, amelyben Ráhel, Jákob felesége fekszik⁸⁵⁰. Két mérföldre onnan balra található Betlehem, ahol a mi Urunk, Jézus Krisztus született⁸⁵¹. Konstantin parancsára bazilikát építenek ott.”⁸⁵²

Baedae a *De Locis Sanctis*-a

Baedae első szövegei nyelvoktató anyagok, pedagógiai írások voltak, A *De natura rerum* (701) című munkájában azt tanította tanítványainak, hogy „a teremtés rendezett, és a földi és mennyországi jelenségek racionálisan megmagyarázhatók”. A „szent helyek”-ről szóló összegező beszámoló, a *De locis sanctis* című munkája valószínűleg 702-703 körül készült. Ez az opus, bár meglehetősen rövid, a nyolcadik század eleji Brit-szigeteken a latin szöveghasználat nagyszerű példája. Baedae soha nem járt Keleten, hanem Arculf püspök palesztinai utazásairól szóló Adomnan által írt munkájára, *Hesegippus* beszámolójára és Pseudo Eucherius *De situ Hierusolimae*-jére támaszkodott – szövegét kutatói gyakran hasonlítják össze jelentésben és formailag forrásaival. Munkájának gazdag volt az utóélete már a középkorban is: **Péter diakónus** használta forrásként a XII. században. A szent helyek földrajzi leírása, a helynevek tanulmányozása során elengedhetetlen Baedae olvasása, valamint a helyszínek a Szentírással, a bibliai kommentárokkal való összehasonlító értékelésénél.

A latin utazási irodalom együttesében **Baedae** *De locis sanctis* című műve segít rávilágítani a keresztény *itinerariumok* hasonlóságaira és különbségeire Jeromos korától a nyolcadik századig. A szent helyekről szóló *itinerariumok* leírják a tájat, és megjelölik, hol található a szentélyek, ez a Szentírás megértésében alapvetőnek számított. Mivel az útvonalak leírása az ősi helynévkutatás egyik fő forrása, fontos, hogy ezekből a szövegekből világos és pontos kiadások készüljenek.⁸⁵³

⁸⁵⁰ Ter 35,16-20; Mt 2,16-18.

⁸⁵¹ Mt 2,18-25; Lk 2,1-7.

⁸⁵² *The library of the Palestine Pilgrims' Text Society*, (ed. White, Dickson), Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1832-1918.<https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n57/mode/2up> (saját nyersfordításom angol nyelvből)

⁸⁵³ Bernard, J.H., *The pilgrimage of saint Silvia of Aquitania to the holy places (circ. 385)*, (appendix by Wilson C.W.) London, 1896.

Egeria megfeleltethető-e Szent Szilvianak?

1883-ban, a toszkánai Arezzóban Gamurrini G. F., egy a laikus egyházi testvériség tudós könyvtárosa fedezte fel mindazt, amit tudunk „*Szent Szilvia zarándoklatáról*”. Felfedezéséről beszámolót közölt 1884-ban a *Studi e Documenti di Storia e Diritto*-ban, majd 1887-ben kiadott egy kötetet, amely a szöveget tartalmazta, bevezetéssel és jegyzetekkel.⁸⁵⁴ A kézirat készítésének idejét a tizenegyedik századra teszi, a példány kézzel íródott, és Gamurrini szerint nagy valószínűséggel a Monte Casinoi szerzetesek munkája volt. Az írat több helyen megcsönkített, de tartalmazza Poitiers-i Szent Hilarius elveszett értekezésének, a *De Mysteriis*-nek egy részletét és két vallási himnuszt, valamint egy zarándokló a Szentföldre tett utazásáról szóló beszámolót. Mi ez utóbbival foglalkozunk. A zarándoklat időpontja néhány év pontossággal rögzíthetővé vált, amint azt már Gamurrini maga és utána sokan mások is kimutatták.

1896-ban Londonban jelent meg Bernard J.H. a dublini Szentháromság főiskola teológia professzorának műve: *The pilgrimage of Saint Silvia of Aquitania to the holy places*, Wilson C.W. által szerkesztett függelékkel.

Gamurrini és Bernard meghatározó érvei az írat keletkezésének évszámáról röviden a következők:

- A Jeruzsálemben egész évben tartott istentiszteletek beszámolójában gyakran emlegeti a Konstantin által épített nagy Feltámadás Templomot (Anasztászis); és utal a Apostolok Templomára (Eleona) is, amelyet a császár 337-ben fejezett be. Másrészt nem esik szó Szent István vagy Szent Mária (Nea Maria) templomáról, amely ugyanabban a században épültek Jeruzsálemben, tehát azt kell feltételeznünk, hogy a zarándoklat ezeket megelőzően történt.
- A zarándok Harranban vagyis Charrisban (ahol Ábrahám családja élt azután, hogy elhagyták a kaldeai Ur városát⁸⁵⁵) tett látogatása alkalmával érdeklődött az adott hely püspökétől, hogy meghosszabbíthatja-e útját a szárazföld felé, mire az ezt válaszolta:

„... innen Niszibisz öt állomáshelyre van, onnan Urig, ami a káldeusok városa volt, szintén öt állomáshely van, de a rómaiaknak nincs ott erődítésük, ugyanis mindent a perzsák szálltak meg⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ Bernard, J.H., *The pilgrimage of saint Silvia of Aquitania*, Palestine Pilgrims' Text Society, London 1896.

⁸⁵⁵ Ter 11,31–32

⁸⁵⁶ *Hinc usque ad Nisibin mansiones sunt quinque; et inde usque ad Hur, quæ fuit civitas Chaldæorum, aliæ mansiones sunt quinque; sed modo ibi accessus Romanorum non est; totum enim illud Persæ tenent.* Itinerarium XX/12 (Ivancsó I: fordítása)

Nisibist, amelyet Lucullus i. e. 72-ben foglalt el, Jovian i.sz. 363-ban visszaadta a perzsáknak. Ez valószínűleg nem sokkal a zarándok látogatása előtt történt, mivel nem tud arról, hogy ez megtörtént. A püspök szavai is *modo ibi accessus* arra utalnak, hogy a területátruházás a közelmúltban történt; de mindenesetre arra a következtetésre juthatunk, hogy a zarándoklat időpontja későbbi (és valószínűleg nem sokkal későbbi), mint Kr.u. 363.

- A zarándok látta az edesszai Szent Tamás templomot, amelyet *nova dispositione*-ként ír le, építése Valens alatt fejeződött be, Kr.u. 372-ben.
- A zarándoknő az Edesszába tett látogatása nyilvánvalóan a béke időszakában történt; az ariánusok Valens uralma alatt üldözték a katolikusokat, ezért Gamurrini azt sugallja, hogy a zarándoknő Valens Kr.u. 378-ban bekövetkezett halála után járt ott, amikor helyreállt a béke az egyházban.
- A zarándoknő Szent Tamás „mártíriumáról” úgy beszél, mintha az más helyen lenne, mint az edesszai székesegyház.

... el akartam menni ... hogy imádkozzak Szent Tamás apostol martyriumánál, ahol a teljes teste el van helyezve... vagyis Edesszában..”⁸⁵⁷

Ezért látogatása Szent Tamás maradványainak az új templomba való átvitele előtt lehetett, amelyre 394-ben, Cyrus püspök vezetésével került sor.

... megérkeztünk Edesszába... rögtön elmentünk Szent Tamás templomába és martyrumába, ... szokásunk szerint elmondtuk az imákat, és olvastuk Szent Tamásra vonatkozó szövegeket (apokrifeket) ... A templom pedig, ami ott van, hatalmas, nagyon szép és új építésű...⁸⁵⁸

- Bathnæ (Batanist) szíriai város (Bexé & Jerapolis között), Edessa és Haran püspökeit „hitvalló”-ként írja le. Ez minden valószínűség szerint a Valens alatti üldözésre utal, aki az összes katolikus püspököt elbocsátotta a székéből.

Batanist püspöke Ábrahám püspök (+381):

„... Batanisban van egy templom egy valóban szent, szerzetes és hitvalló püspökkel”⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ *Et ideo iman ... gratia orationis ad martyrium sancti Thomae apostoli, ubi corpus illius integrum positum est, id est apud Edessam. Itinerarium XVII/1 (Ivancsó I: fordítása)*

⁸⁵⁸ *... Pervenimus ...Edessam. Ubi cum pervenissemus, statim perreximus ad ecclesiam et ad martyrium sancti Thomae. ...et aliquanta ipsius sancti Thomae ibi legimus. Ecclesia autem, ibi quae est, ingens et valde pulchra et nova dispositione. Itinerarium XIX/2-3 (Ivancsó I: fordítása)*

⁸⁵⁹ *Id est Batanis ... et ecclesia cum episcopo vere sancto et monacho et confessore habet. Itinerarium XIX/1 (Ivancsó I: fordítása)*

Eulogius, Edessza püspöke 387-388-ban halt meg (Cyrus követte, aki, amennyire tudjuk, nem esett átüldözésen, ezért nem hívhatta hitvallónak). Ennek megfelelően a püspök, akit a zarándok látott, Eulogius lesz, és ez rögzíti az Edesszai látogatását 389 előttinek.

„és minthogy ennek a városnak (Edessza) a szent püspöke, valóban vallásos, szerzetes és hitvalló...”⁸⁶⁰

„majd láttam a hely (Haran vagy Charris) püspökét is, valóban szent és Isten embere, szent és hitvalló is”⁸⁶¹...

Gamurrini ezekből a jelekből arra következtetett, hogy a zarándoklat dátuma Kr.u. 379-388 közé esik. Egeria maga számol be arról, hogy legalább három évet a Szentföldön töltött:

„mivel már három teljes év telt el azóta, hogy Jeruzsálembe jöttem, és láttam az összes szent helyet, ahová imádkozni jöttem...”⁸⁶²

Gamurrini megkísérelte a zarándok nemzetiségének és rangjának meghatározását. Szerinte egyértelműen latin volt az anyanyelve, de egy kicsit értett görögül, ami elegendő volt ahhoz, hogy megértse a görög szavakat és kifejezéseket, amelyeket gyakran magyaráz levelében. Például az a pap, aki megmutatja neki Keresztelő Szent János kertjét Enonban⁸⁶³, azt görögül *κῆπος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου*⁸⁶⁴-ként írja le.

A Jeruzsálemben tartott esti istentiszteletről szólva elmagyarázza, hogy ezen az istentiszteleten a kórusban a kisfiúk *Κύριε, ἐλέησον* „Kyrie eleison”-t mondanak válaszként.⁸⁶⁵

Az Eufrátesz és a Rhône összehasonlítása azt sugallja, hogy az író is ismeri az utóbbi folyót, és elvárja, hogy olvasói is ismerjék; ezért Gamurrini feltételezi, hogy a közösség, aki a levél címzettje,

⁸⁶⁰ *Et quoniam sanctus episcopus ipsius civitatis, vir vere religiosus et monachus et confessor.* Itinerarium XIX/5 (Ivancsó I: fordítása)

⁸⁶¹ *Episcopum loci ipsius vere sanctum et hominem Dei, et ipsum et monachum et confessorem.* Itinerarium XX/2 (Ivancsó I: fordítása)

⁸⁶² *Cum iam tres anni pleni essent, a quo in Ierusalem venisse, visis etiam omnibus locis sanctis, ad quos orationis gratia me tenderam.* Itinerarium XVII/1 (Ivancsó I: fordítása)

⁸⁶³ Itinerarium XV/3 (Ivancsó I: fordítása)

⁸⁶⁴ *Dixit nobis ipse sanctus presbiter „in hodie hic hortus aliter non appellatur Graeco sermone nisi khrou tou agiou Iohanni, id est quod vos dicitis Latin hortus sancti Johannis”.*

⁸⁶⁵ Abban Gamurrini téved, hogy ezt az ismerős „Miserere Domine” helyett mondják, mert Egeria idejében a latin szertartásnak ez még nem része, csak több mint száz év múlva veszi át a nyugati egyház először görögül, majd újabb száz év múltán fordítja le saját nyelvére: „Miserere Domine”.

valószínűleg a Rhône szomszédságában élt. (Ezzel az edesszai püspök szavai is egybehangzanak, miszerint Egeria „föld végéről (érkezett) erre a helyre”⁸⁶⁶ *de extremis terris ad hæc loca.*)

„a nagy folyam, az Eufrátesz, hatalmas és valóban félelmetes, ugyanis ahogy hömpölyög, olyan ereje van, mint a Rhône folyónak”⁸⁶⁷

Gamurrini szerint az írás nyelvi sajátosságait vizsgálva ugyanez a következtetés vonható le. Gamurrini kifejti, hogy a *perdicere*, *peraccedere*, *consuetudinarius* szavak; az *eo quod* használata az *acc* helyett *infinn* elbeszélő igék után; a *quod* használata *quando* értelmében; és az *ad* for *iu* használata olyan kifejezésekben, mint a *profecta sum de Antiochia ad Mesopotamiam*; délnyugat-francia dialektusra mutat, és általánosságban hasonló az aquitaniai Prosper nyelvi kifejezéseihez.⁸⁶⁸

Gamurrini szerint a fentiek elegendőek ahhoz annak bizonyításához, hogy szerzőnk Galliából érkezett, nagy valószínűséggel ugyanazon az úton, mint a Bordeaux-i zarándok. Megjegyzi, hogy nem volt közönséges zarándok; úgy tűnik neki is, hogy jelentős személyiség volt. Udvariasan fogadták, bárhová is ment, és személyesen beszélt vele valamennyi püspök. Katonákból álló gárda kísérte, amikor a Sínai-félszigetről Egyiptomba utazott és egy veszélyes országrészen haladt át:

„(a Vörös tengertől) minden állomáshelynek vannak őrhelyei katonákkal és tisztekkel, akik mindig elkísértek bennünket egyik erősségtől a másikig”⁸⁶⁹

„Innen (Thébaisztól) elengedtük a katonákat, akik a római felsőség nevében segítettek nekünk, amíg gyanús helyeken haladtunk keresztül, de most már ez a nagy (forgalmú) közút nyílt Egyiptom felé ... ezért nem volt szükséges zavarnunk a katonákat!”⁸⁷⁰

Akkor ki volt Egeria? Erre a kérdésre már sokan próbáltak válaszolni, de lehetetlen biztos feleletet adni.

Kohler Ch.⁸⁷¹ 1884-ben felvetette a *Note sur un manusrip de la bibliotheque d'Arezzo* című cikkében, hogy az író Galla Placidiával, Nagy Theodosius lányával azonosítható. A hercegnő

⁸⁶⁶ Itinerarium XIX/5 (Ivancsó I. fordítása)

⁸⁶⁷ ... *Ad flavium Euphraten, de quo satis bene scriptum est esse „flumen magnum Euphraten” et ingens, et quasi terribilis est.* Itinerarium XVIII/2 (Ivancsó I. fordítása)

⁸⁶⁸ Vö. Wölfflin és Geyer.

⁸⁶⁹ *Ceta mansiones monasteria sint cum militibus et praepositis, qui nos deducebant semper de castro ad castrum.* Itinerarium VII/2 (Ivancsó I. fordítása)

⁸⁷⁰ *Nos autem inde iam remisimus milites, qui nobis pro disciplina Romana auxilia praebuerant, quandiu per loca suspecta ambulaveramus, iam autem, quoniam ager publicum erat per Aegyptum ... et ideo iam non fuit necesse vexare milites.* Itinerarium IX/3 (Ivancsó I. fordítása)

⁸⁷¹ KOHLER, Ch., *Note sur un manuscrit de la bibliotheque d'Arezzo*, in *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* (45), Daupeley-Gouverneur, Chartes 1884, 141-151

423-ban Konstantinápolyban tartózkodott, és egy anconai egyházi forrásból származó hagyomány szerint utána Jeruzsálembe zárandokolt. Eltekintve e hagyomány megbízhatatlanságától, az a dátum, amelyet szerzőnk utazásához hozzá kell rendelnünk, legalább negyven évvel megelőzi Placidiaét, így Kohler javaslata nem megalapozott.

Férotin M.⁸⁷² 1903-ban közreadott tanulmányában *Le véritable auteur de la „Peregrinatio Silviae”*: *la vierge espagnole Ethéria* vezeti be az „Éthéria” nevet, hispániai apácának tartja.

Gamurrini felvetette, hogy a zárandok, akinek beszámolója előttünk áll, az aquitaniai Szent Szilvia, Rufinus, a keleti prefektus nővére, Nagy Theodosius rokona, akinek zárandokútját Jeruzsálemből Egyiptomba Palladius *Historia Lausiaca*-ban megemlíti. Szerzőnkhez hasonlóan Szent Szilvia is komolyan tanulmányozta a Szentírást; utazásának dátuma, rangja és nemzetisége, valamint az a tény, hogy Palesztinából hazatérve egy ideig Konstantinápolyban pihent, jól egyezik zárandoknőnk beszámolójával – olyan jól, hogy jobb hiányában a szakirodalom elfogadta a Gamurrini adományozta címet: *S. Silviae Peregrinatio ad Loca Sancta*.

Palladius *Historia Lausiaca*-ban írja:⁸⁷³

„Szent Szilvia azt mondja: hatvan éves vagyok, de az ujjaim hegyét leszámítva soha nem ért víz, hacsak nem a embertársaimmal való érintkezés alatt, sem az arcomat, lábamat vagy a végtagjaimat sem. Még akkor sem bírtam elviselni, amikor különféle betegségek gyötörték, és az orvosok fürdésre buzdítottak. Soha nem aludtam ágyban, és nem utaztam sehova gyaloghintóban.”⁸⁷⁴

Bernard J.H. azt állítja, hogy Palladius azért írta meg Lausiac történetét, *Ἡ Λαυσαϊκὴ Ἱστορία* (419–420), a sivatagi atyák történetét, amelyben mintegy 60 remete szerepel, hogy mintaszerű aszkétákat mutasson be. Célja az volt, hogy sok elhunyt origenista társát Lausiac követőjeként állítsa be. Beszámol Vak Didymus, Izidor Presbiter, Idősebb Melánia, Aquileai Rufinus és Pontusi Evagrius életéről, származásáról, és követőikről. Célja az origenisták és aszkéta programjuk védelme, válaszul Jeromos támadásaira.⁸⁷⁵

Le kell szögezni, hogy míg Szent Szilviát a fent idézett részlethez hasonlóan szigorú aszkétaként írják le, szerzőnk magatartásában vagy nyelvezetében nyoma sincs az aszkézisnek. Tisztelettel tekint azokra az aszkétákra, akikkel találkozik utazása során, de nem árul el hajlamot

⁸⁷² Férotin, M., *Le véritable auteur de la „Peregrinatio Silviae”: la vierge espagnole Ethéria*, in *Revue des questions historiques* vol 74, 1903, 367-397

⁸⁷³ Palladius, *The Lausiac history of Palladius*, (ford. Butler E.C.), Cambridge University Press, 1904

⁸⁷⁴ saját nyersfordításom az angol fordításból <https://archive.org/details/lausiachistoryof02pall/page/n7/mode/2up>

⁸⁷⁵ <https://academic.oup.com/book/5078/chapter-abstract/147639913?redirectedFrom=fulltext> 8

nyomukba lépni. Sokat morog a Sínai-hegy meredeksége miatt, és úgy tűnik, sajnálja, hogy nem vihető fel gyaloghintón vagy öszvér nyergében „*in sella*”;

„A felmenetel végtelen sok fáradsággal történik, mivel nem lehet lassacskán haladni, a hegyet körbejárva – csigavonalban – hanem egyenesen kell felmászni, úgy mint egy falra – nagy fáradság árán, gyalog kellett felmennem, nem volt lehetőségem nyeregben lovagolva⁸⁷⁶”

Sok fáradságtól kíméli magát, mert számár- vagy öszvérháton lovagol fel a Nébo-hegy tetejére, ahelyett, hogy gyalog járna, mint egy igazi aszkéta. Szent Szilvia viszont azzal dicsekszik, hogy soha életében nem használt gyaloghintót:

„Eljutottunk a Nébó hegyének lábához, ami nagyon magas volt, mégis nagyobb részében fel lehetett menni számárháton, de egy kis része még meredekebb volt, úgyhogy ott gyalog kellett felmenni, nehezen, így is tettünk”⁸⁷⁷

Zarándokunk, akinek személye mögött Gamurrini szerint aquitaniai Szent Szilvia bújik meg, vagy valaki más, de ettől függetlenül kétségtelen, hogy utazásainak története igen értékes. Gamurrini és Bernard egybehangzóan kiemelik, hogy milyen érdekesítő beszámolót nyújt nekünk a jeruzsálemi egyház liturgiájáról a negyedik század vége felé, a következőkről értesültünk:

- a nagyböjt nyolc hétig folyt, ami a nyugat-európai gyakorlatban ismeretlen (ez a keleti egyház gyakorlata).
- a tömjén használatáról a keresztény istentiszteletben az *Itinerarium*ban találjuk a legkorábbi feljegyzéseket
- a Boldogságos Szűz megtisztulásának ünnepéről megtartásáról
- Virágvasárnap ünnepélyes felvonulással való megünnepléséről
- a három zsoltár énekléséről a kánoni órákban
- a *Kyrie Eleison* még nem jutott el a gallikán liturgiába ebben az időben
- zsoltárválasztást a különböző évszakokhoz igazították, Galliában a beszámolónk időpontjában még ismeretlen volt ez a szokás

⁸⁷⁶ *Qui montes cum infinito labore ascenduntur, quoniam non eos subis lente et lente per girum, ut dicimus in cocleas, sed tozum ad directum subis ac si per parietem et ad directum descendi necesse est singulos ipsos montes ... sic cum grandi labore, quia pedibus me ascendere necesse erat, quia prorsus nec in sella ascendipoterat. Itinerarium III/1-2 (saját fordításom)*

⁸⁷⁷ *Pervenimus ad radicem montis Nabau, qui erat valde excelsus, ita tamen, ut pars eius maxima sedendo in asellis possit subii, modice autem erat acrius, quod pedibus necesse erat subiri cum labore, secut et factum est. Itinerarium XI/4 (saját fordításom)*

Mindezek a tények bizonyítják a szerző a liturgikus érdeklődését. Érdekes módon, bár az összes többi zarándok férfi volt, de az érdeklődési körük csak az épületekre és a kereszténység szent tárgyaira szorítkozott, és meg sem említik a liturgikus cselekményeket. Ennek oka lehetett az, hogy nem vettek, vagy vehettek részt rajtuk, például a Bordeaux-i zarándokról feltételezik, hogy zsidó vagy zsidó-keresztény volt, és ezért nem vett részt a bizánci rítusú istentiszteleten. A későbbi, a muszlim megszállás utáni szentföldi zarándokok csak egy-egy vasárnapi liturgiában vehettek részt. A keresztények be voltak szorítva az Anasztászis és az előtte fekvő udvar területére, ekkor már a jeruzsálemi ünnepekre jellemző látványos stációs liturgiát sem lehetett megtartani.

Az *Itinerarium* teret nyit a filológiai vizsgálódás számára, mivel a latinja sajátos. A Biblia régi latin verzióinak tanulmányozója számára itt több olyan részt is megőrzött, amelyek közül néhányat addig nem ismertek. Gamurrini rámutatott, hogy az *Itinerarium* szövegét Péter Diakónus, a XII. századi Monte Casino könyvtárosa felhasználta a *De Locis Sanctis* című művében. Gamurrini *S. Silviae Peregrinatio ad Loca Sancta* első kiadásának mellékleteként csatolja és ezért látható, hogy a Sínai-hegyről és környékéről szóló zarándoklat beszámolója szinte teljes egészében bekerült Péter értekezésébe. Gamurrini kísérlete azonban, hogy megkülönböztesse a traktátus összes, *S. Silviae Peregrinatio ad Loca Sancta*-nak köszönhető szakaszát azoktól, amelyeket Baedae a *De Locis Sanctis* szóló munkájából vették át, nem bizonyítható, csak találgatás.

Gamurrini második kiadása sokkal pontosabb, mint az első, de nem használható óvatosság nélkül, mivel az ő olvasatait több esetben megkérdőjelezték azok, akik tudományosan ellenőrizték. 1896-ban Londonban jelent meg Bernard J.H. a dublini Szentháromság főiskola teológia professzorának műve: *The pilgrimage of saint Silvia of Aquitania to the holy places*, Wilson C.W. által szerkesztett függelékkel.

Gamurrini földrajzi feljegyzései nem annyira megbízhatóak, mint történelmi tényekre vonatkozó megjegyzései. Mommsen 1887-ben egy rövid cikket közölt az *Itinerarium* topográfiájáról a *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissensch*-ben, fordítás a függelékében található, Wilson közreműködésével.

De Waal A.⁸⁷⁸ 1887-ben cikket közölt a jeruzsálemi egyház rituáléjáról, amint egy 15. századi római zarándoklatot követően ismertetett.

⁸⁷⁸ Waal, de A., *Ein deutsches Itinerarium vom Jahre 1496 über die Katakomben von S. Sebastian in Romische Quartalschrift für christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte*, Bd. I., 1887, 297.

S. Silviae Aquitanæ Peregrinatio ad Loca Sancta, az *Itinerarium* a Rómában megjelentetett 1888 évi kiadását 1889-ben adta ki Szentpéterváron az Orosz Palesztina Társaság, orosz fordítással és Pomialowsky J. jegyzeteivel.⁸⁷⁹

Mountford J. F.⁸⁸⁰ szerint amikor Gamurrini először publikálta a *Peregrinatio ad loca sancta*t (Róma, 1887) egy úgymond „apátnő” elbeszélését a negyedik század utolsó negyedében a Szentföldre tett zarándoklatról, a szerzőt Silviával, Arcadius császár Rufinus nevű tisztségviselőjének nővérével azonosította. 1908-ban Heraeus könyvében *Silvae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta*⁸⁸¹ kifejti a nézetét, hogy a művet egy bizonyos Aetheria írta, és előszavában alapos indoklást ad. Az „Egeria” formát pusztán nyelvromlásnak tartja. Beszámol arról, hogy a limoges-i székesegyházi könyvtár tizenharmadik századi katalógusa említi egy könyvet *Itinerarium Egenae abbatissae* címmel, amely szerinte ugyanaz a *peregrinatio ad loca sancta*, csak a példány időközben elveszett.

⁸⁷⁹ Geyer, P., *Itinera Hierosolymitana*, Vienna, 1898, *Kritische Bemerkungen zu S. Silviae Aq. Der.*, Augsburg, 1890.

⁸⁸⁰ Mountford, J. F., *Silvia, Aetheria, or Egeria?* in *The Classical Quarterly* (17, 1), Cambridge University Press, Cambridge 2009, 40 – 41.

⁸⁸¹ Heraeus, *Silvae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta*. Sammlung vulgärlateinischer Texte, Heidelberg 1908.

Piacenza névtelen zarándoka

Egy hatodik századi keresztény zarándok érkezett az észak-olaszországi Piacenzából, aki az 570-es években, a bizánci uralom csúcspontján utazott a Szentföldre, és írt egy útleírást – egy *itinerariumot* – zarándokútjáról.

Hosszú ideig tévesen azonosították ezt a névtelen zarándokot Piacenzai Szent Antoninusszal, aki 303-ban halt meg mártírként.

A zarándok Piacenzából Konstantinápolyon és Cipruson át Tripoliszba utazott. Innen Bejrúton és Türoszon keresztül délre haladt tovább, majd Galilea felé fordult, ahol meglátogatta Názáretet és Kapernaumot. Szamárián keresztül a Jordán felé folytatta útját, ahol Vízkeresztkor meglátogatta azt a helyet, ahol Jézus megkeresztelkedett. Ezután Jeruzsálembe látogatott, ahol a Szent Sír-templomban egy igen nagy tiszteletnek örvendő ónix-kehelyről számol be. A Sion-hegyi bazilikában lévő Szent Lándzsáról szóló leírása az erekleve kultuszának korai bizonyítéka. Ezután a tengerpart felé utazott, és áthaladt Gázán, ahol megemléltette Szent Hilarion sírját, majd elindult a Sínai-hegy felé. A zarándok számos tárgyat vitt haza, amelyeket a szent helyekről gyűjtött. Ezek a tárgyak: gyógynövények, földminták a Szent Sír-ból, olajfiolák, valamint kődarabok voltak. A zarándok útiterve dokumentálja azt hatodik századi turisztikai felkészültséget, amely a szentföldi jámbor zarándokokat szolgálta ki.

A piacenzai zarándok a helyszínekről és a hagyományokról szóló leírása nagy fontosságú, mert bár néha pontatlan, mivel hajlamos összekeverni a helyszíneket.⁸⁸² Utazása többnyire ugyanazt a területet érintette, mint más zarándokoké (például Egeria), a piacenzai zarándok útleírásait nagyra értékelik a kutatók, mert olyan helyi szokásokról és hagyományokról is tartalmaz olyan információkat, amelyeket más szöveg nem említ. Megemlíteném, hogy ő volt az utolsó útleírás-író, aki a muszlim hódítás előtt járt a Szentföldön.⁸⁸³

⁸⁸² Jacobs, A.S., *Placentiae Peregrinus*, in *Receptum VI Ianuarii MMXXIV*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, Birmingham 2016.

⁸⁸³ Avni, G., *Fabula de duabus urbibus*, in *Transitio byzantino-islamica in Palaestina: Actio archaeologica*, Oxford Studies in Byzantium, Oxoniae, University Press, Oxford 2014, 1-2.

Theodosius német esperes leírása⁸⁸⁴

A *De situ terrae sanctae* egy rövid 6. századi beszámoló egy korabeli szentföldi zárandoklatról. Szerzőjét a 9. századi Codex Vaticanus (6018) Theodosius nevű német főesperesként azonosítja.⁸⁸⁵ A mű tartalmazza a helyszínek és útvonalak listáját, alkalmanként kommentárokat ad a vonatkozó bibliai részekhez, ötvözve az *Itinerarium* műfaját a modern útleírásra emlékeztető történetekkel. 518 után, de még 530 előtt állították össze, mivel a szerző tud I. Anasztáz császár (491–518) építési munkáiról, I. Juszthinianus (527–565) alatti építkezésekről azonban nem.⁸⁸⁶ Theodosius forrásai tárgyában Tsafirir Y.⁸⁸⁷ amellett érvelt, hogy a munkában szereplő topográfiai információk az idegenvezetők által használt térképeken alapulnak. Ugyanez tükröződik az ugyanebben az időszakban készült Madaba-térképen is. A szerző vagy saját utazásai (vagy más zárandokok beszámolóí) alapján közöl további információkat.⁸⁸⁸ A szöveg 32 szakaszra vagy bekezdésre van felosztva, a jeruzsálemi szent helyeket a 7–11., 17., 21. és 31. szakasz ismerteti:

„Jeruzsálemtől⁸⁸⁹ az Olajfák hegyéig 7 stadion, azaz 1 mérföld távolság van (kb 1500 m), onnan szállt fel az Úr az egekbe, azon a területen 24 templom épült.”⁸⁹⁰

„Jeruzsálem városában, az Úr sírja közelében van a Kálvária helye, ahol Ábrahám felajánlotta fiát égőáldozatként. Az oltár fölött hegy emelkedik, a hegy lábánál készítette Ábrahám az oltárt. Az oltár fölött magasodó hegyre lépcső vezet fel. Ott feszítették keresztre az Urat. Az Úr sírjától a Kálvária helyéig 15 (kettős)lépés van (kb 22 m), az út fedett. A Kálvária helyétől a Golgotáig (romlott szöveg értsd a Szent Helena kápolnáig) 15 (kettős)lépés van (kb 22 m), ott, ahol megtalálták az Úr kereszttjét. A Golgotáról 200 (kettős)lépés a szent Sionig (kb 300 m), amely minden gyülekezet anyja, Siont a mi Urunk Krisztus az apostolokkal alapította. Itt volt Szent Márk evangélista háza.”⁸⁹¹

⁸⁸⁴ A művet a 6. századi gall-római történész és Tours-i Gergely püspök ismerte. Tilbury-i Gervase (1211 körül) is bevette az Otia Imperialiába. A nevezetes kéziratok közé tartozik Guelferbytanus (Weissenburg 99) (8./9. sz.), Haganus 165 (8. sz.), Vaticanus 6018 (9. sz.) és Parisinus 4808 (9. sz.).

⁸⁸⁵ Jenkins, C., *Christian Pilgrimage, A. D. 500–800 in Travel and Travellers in the Middle Ages*, Routledge, 1926, 47–49.

⁸⁸⁶ Gildemeister, J., *Theodosius: De situ Terrae Sanctae im ächten Text und der Breviarius de Hierosolyma vervollständigt*, Bonn 1882.

⁸⁸⁷ Tsafirir, Y., *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C. E.*, Dumbarton Oaks, Harvard University, Washington 1986.

⁸⁸⁸ Geyer, P., *Itinera Hierosolymitana*, Vienna, 1898, republished in Corpus Cristianum 1965, 113–125.

⁸⁸⁹ *Theodosius de situ Terrae sanctae im ächten Text* <https://archive.org/details/theodosiusdesit00theogoog/mode/2up>

⁸⁹⁰ *De Hierusalem usque in montem Oliveti, quod scribitur stadia Septem, miliarium unum. inde dominus ascendit in caelos. ibi sunt fabricatae ecclesiae numero xxiii.* (saját fordításom latinból)

⁸⁹¹ *In civitate Hierusalem ad sepulcrum domini ibi est Calvariae locus, ubi Abraham obtulit filium suum in holocaustum, et quia mons petreus est, in ipso monte, hoc est ad pedem montis ipsius fecit Abraham altare. super altare eminet mons, ad quem montem per gradus calatur. Ibi Dominus crucifixus est. De sepulcro domini usque in Calvariae locum sunt passus numero xv, sub uno tecto est. De Calvariae loco usque in Golgotha passus xv, ubi crux Domini inventa est. De Golgotha usque in sanctam Sion passus numero cc, quae est mater omnium*

Sem a névtelen Bordeaux-i zarándok (333), sem Egeria (385) leírásában nem említi, hogy a Golgotát tartanák Ábrahám áldozatának helyéül. Theodosius (518-530) és Arculfus (680) arról számol be, hogy közvetlenül a Golgota mellett áll *altaris Abraham*. Mindketten tévednek, Ábrahám oltára a Mórija hegyén, későbbi Zsidó Templomhegyen volt. Ma a muzulmán Sziklamecset magasodik az ábrahámi oltár, a három vallás számára szent szikla felett, ahol Ábrahám bemutatta áldozatát az Úrnak. A jelenlegi Szent Sír templomban az Ádám kápolna pontosan a Golgota alatt helyezkedik el, aminek jelentős teológiai tartalma van: Krisztus lecsurgó vére megváltotta az emberiséget Ádám vétkétől.

„A szent Siontól Kajafás házáig, amely most Szent Péter temploma, körülbelül 50 lépés távolság van (kb 75 m). Kajafás házából Pilátus székhelyéig (Praetorium) a távolság 100 lépés (kb 150m). Ott most az Isteni Bölcsesség Temploma áll.

... az az oszlop, amely Kajafás házában volt, amelynél az Krisztust Urunkat megostorozták, az most a Szent Sionban van. A mester parancsának következtében az oszlopba, ahogy korbácsolás közben, mintha viasz lenne, karjai, kezei vagy ujjai belerajzolódtak, a mai napig őrzik az egész arcot, az állát, orrát vagy szemeit, mintha viaszba nyomta volna.”⁸⁹²

A fent elírt Megostorozás Oszlopa leginkább a Rómában a Santa Prassade bazilika templomának mellékkápolnijában elhelyezett erősen roncsolt felületű oszloptöredékre emlékeztet.

„Szent Istvánt a galileai kapun kívül kövezték meg. Van ott egy templom is, amelyet Eudocia úrhölgy, Theodosius császár felesége épített. A Siloám-tó, attól a helytől, ahol Jeremiás prófétát a tóba lökték, 100 (kettős)lépés távolságban van (kb 150 m), a falon belül.”⁸⁹³

ecclesiarum, quam Sion dominus noster Christus cum apostolis fundavit. Ipsa fuit domus sancti Marci evangelistae. (saját fordításom latinból)

⁸⁹² *De sancta Sion usque ad domum Caiphae, quae est modo ecclesia sancti Petri, sunt plus minus passus numero L. De domo Caiphae usque ad praetorium Pilati plus minus passus numero c. ibi est ecclesia sanctae Sophiae. ... columna, quae fuit in domo Caiphae, ad quam dominus Christus flagellatus est, modo in sancta Sion est. iussu domini ipsa columna secuta est, et quomodo eam, dum flagellaretur, amplexavit, sicut in cera, sic brachia eius, manus vel digiti in ea haeserunt et hodie parietem, sed et facies omnis, mentus, nasus vel oculi eius, sicut in cera designavit.* (saját fordításom latinból)

⁸⁹³ *Sanctus Stephanus foras portam Galilaeae lapidatus est. ibi et ecclesia eius est, quam fabricavit domina Eudocia, uxor Theodosii imperatoris. Piscina Siloe a loco, ubi missus est Hieremias propheta in lacum, habet passus numero c, quae piscina intra murum est.* (saját fordításom latinból)

A zárándok megemlíti Pilátus házát, a római helytartó palotáját, a volt Praetoriumot. Ezt az épületet a Első Konstantinápolyi Zsinat után Hagia Szofia⁸⁹⁶-ról elnevezett templommá alakítják⁸⁹⁷, ami arról tanúskodik, hogy Jeruzsálem Konstantinápoly ortodox antiariánus irányzatához csatlakozott. Hagia Szofia, a legfelsőbb isteni bölcsesség avagy a Logosz: a megtestesült Jézus Krisztus. A templom elnevezése mutatja, hogy Krisztus istenségét egyenlőnek ismerik el az Atyáéval. Az arianizmus tagadta a szentháromságos teológiát, Jézus Krisztust teremtménynek, az Atyához hasonlónak, de nem vele azonosnak tekintették. A féláriánusok azt állították, hogy a Fiú „hasonló” (homoiousios) mint az Atya, de „természete kevésbé isteni mint az Atyának” (homoiousios). A 325-ös niceai zsinat az arianizmust kiátkozta.

A keleti püspökök többsége, akik részt vettek a 335 évben megtartott Türoszi Zsinaton (amelyet egyébként Nagy Konstantin azért hívott össze, hogy minden püspök vegyen részt a Szent Sír templom-komplexum felszentelésén) megerősíti Arius nézeteit, visszavették a melitiánusokat (akik azt állították, hogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek három hiposztázis) a közösségbe, és elítélték Atanázst.

359-ben az udvari párt úgy döntött, hogy két zsinatot kell tartani, egyet a nyugatiaknak Riminiben, és egy másikat a keletieknek Szeleuciában. Szeleukiában 359-ben a féláriánusok kerültek többségbe, mert olyan püspökök támogatták őket, mint Jeruzsálemi Szent Cirill, de nem tudták elérni a céljukat.

381-ben összehívták az Első Konstantinápolyi Zsinatot azzal a céllal, hogy leküzdjék a féláriánusokat, és valóban, ezen a zsinaton sikerült az arianizmust betiltani, és a niceai hitvallást jóváhagyatni.

„Szent Jakab, akit az Úr saját kezével rendelt püspökké, az Úr mennybemenetele után leesett a templom csúcsáról, de nem esett kára. Majd leesett arra a rúdra, amelyen a dolgokat hordani szokott (?), és ez megölte. Az Olajfák hegyén nyugalomra helyezték. Szent Jakabot, Szent Zakariást és Szent Simeont egy sírba fektették, amely emlékművet még maga Szent Jakab emelte, és ő helyezte el oda a testüket, és elrendelte, hogy temessék el őt is velük együtt.”⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ Ναὸς τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας, vagy Святая София Премудрость Божия azaz az Isteni Szent Bölcsesség temploma – Nem tévesztendő össze szent Szófiával, aki koraközépkori moráleteológiai alapon, filozófiai síkon alkotott szent, leányaival Hittel, Reménnyel és Szeretettel együtt.

⁸⁹⁷ Ez természetesen Egeria 381-385 években feltételezett látogatása után történt, mert a zárándokasszony nem említi.

⁸⁹⁸ *Sanctus Jacobus, quem Dominus manu sua episcopum ordinavit, post ascensum domini de pinna templi precipitatus est et nihil ei nocuit, sed fullo eum de vecte, in quo res portare consueverat, occidit et positus est in monte Oliveti. Ipse sanctus Jacob et sanctus Zacharias et sanctus Simeon in una memoria positi sunt, quam memoriam ipse sanctus Jacobus fabricavit, corpora illorum ipse ibi recondidit et se ibi cum eis praecepit poni.* (saját fordításom latinból)

„Ott van a Josaphat völgy, ott árulta el Judás az Urat, ott van Miasszonyunknak, Máriának, az Úr anyjának temploma. Ott mosta meg az Úr a tanítványok lábát, ahol vacsorázott. Négy heverő van ott, ahol maga az Úr is ledőlt, az apostolok körében. Ezek a heverők (egyenként) három embert fogadnak, megismételve a (Utolsó Vacsora) vallási rítusát. Amikor odaérnek (a zarándokok) örömmel eszik meg húsételüket, meggyújtják a lámpákat, ott, ahol maga az Úr mosta meg az apostolok lábát, mert maga a hely egy barlangban van, és oda ereszkedik le 200 (?) szerzetes.”⁸⁹⁹

Theodosius leírásából egyértelműen kiderül, hogy a Tanítás Barlangjáról mesél, oda helyezi az Utolsó Vacsora és a lábmosás színhelyét. Érdekes, hogy az Kr.u. 518 és 530 között történt látogatása idején már elfelejtődött korábbi korok biztos hite abban, hogy az Utolsó Vacsora színhelye Sion volt. Tudjuk, hogy a 381 évben megtartott Konstantinápolyi Zsinat határozta meg egyértelműen, hogy a Sion templomban folytak le pünkösdi történések, onnan kezdték szent épületnek, keresztény egyházunk „anyjának” tartani. De például Biberstein K. tagadja, hogy Sion templomához bármilyen 4. század előtti tradíció fűződne.⁹⁰⁰

Ezzel ellentétben Egeria Útinaplója egyértelműen bizonyosságot tesz arról, hogy a 380-as években Jeruzsálemben kétség nélkül vallották, hogy Sion temploma volt az a hely, ahol a feltámadott Úr megjelent tanítványai előtt, ahol felelősségre vonta Tamás apostolt, és ahol a Szentlélek alászállt az apostolokra.

Ferenc pápa 2014-es a „felső teremben” tett jeruzsálemi látogatása során homíliájában három fontos eseményt emelt ki, amelyek abban a szent térben történtek: „Itt, ahol Jézus megosztotta az utolsó vacsorát az apostolokkal; ahol feltámadása után megjelent közöttük; ahol a Szentlélek erővel leszállt Máriára és a tanítványokra, itt született meg az Egyház, és azért született, hogy terjedjen.”⁹⁰¹

⁸⁹⁹ *Ibi est vallis Josaphat, ibi Dominum Judas tradidit. ibi est ecclesia dominae Mariae, matris domini. Ibi et dominus lavit pedes discipulorum. Ibi et cenavit. Ibi sunt quatuor accubita, ubi dominus cum apostolis ipse medius accubuit, quae accubita ternos homines recipiunt. modo aliquanti pro religiositate. Ibi cum venerint, eicepta carne ibi cibaria sua comedere delectantur et accendunt luminaria, ubi ipse dominus apostolis pedes lavit, quia ipse locus in spelunca est, et descendunt ibi modo cc monachi.* (saját fordításom latinból)

⁹⁰⁰ Biberstein, K., *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte in XII. Int. Kongresses für Christliche Archäologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991, 543-551.

⁹⁰¹ https://www.vatican.va/content/francesco/en/homilies/2014/documents/papa-francesco_20140526_terra-santa-omelia-jerusalem.html

Konstantin -féle Szent sír Komplexum az írott hagyomány tükrében

Caesareai Euszebiosz, *De vita Constantini*, 337-340

Konstantin történésze, Caesareai Eusebius „Konstantin élete” című művében leírta azokat a munkálatokat, amelyeket Konstantin kérésére végeztek a Capitolium pogány építményeinek eltávolítására, valamint a Golgota környékén végzett nagy méretű épület komplexum felállítására. A tőle telhető legnagyobb részletességgel leírta azokat az új keresztény épületeket, amelyeket a megváltó Krisztus dicsőítésére emeltek.

Pogány templomok építése a Golgota helye felett:

„Bizonyos istentelen és becstelen személyek úgy gondolták, hogy ezt a szent barlangot teljesen eltüntetik az emberek szeme elől, mert ostobaságukban feltételezték, hogy így elfedik az igazságot. Ezért sok munkával nagy mennyiségű földet hozattak távolról, és szétterítették a hely felett; majd oldalról kő támfallal megerősítették, e hatalmas feltöltés alá rejtve a szent barlangot. Aztán, hogy céljukat teljesen elérjék, ezen a teraszon egy förtelmes építményt készítettek, élettelen bálványok komor szentélyét építve annak a tisztátalan szellemnek, akit Vénusznak neveztek, és utálatos áldozatokat ajánlottak fel benne a profán és átkozott oltárokon. Hiszen azt hitték, hogy céljukat másként nem érhetik el, csak ha eltemetik a szent barlangot e ronda szemét alá.”⁹⁰²

Konstantin kérésére végrehajtott bontás leírása:

„(Konstantin) úgy ítélte meg, hogy kötelessége, hogy Üdvöztünk feltámadásának áldott helyszínét mindenki számára imádás és tisztelet tárgyává tegye. Ezért azonnal parancsot adott ki egy (bazilika) felállítására ezen a helyen: és ezt nem saját elméjének pusztáztatására tette, hanem maga a Megváltó ösztönözte lélekben... Isten segítségét kérve elrendelte, hogy a helyet alaposan tisztítsák meg, gondolván, hogy a pogányság által beszennyezettek jelt kapjanak Isten nagyságáról. Amint kiadták a parancsát, a megtévesztés démonjai büszke kivagyiságukból a földre zuhantak, a tévelygések ezen helyei, a szobraikkal és az általuk képviselt gonosz erőkkel együtt elpusztultak... De itt sem állt meg a császár buzgalma; további parancsot adott, hogy a megsemmisült anyagokat: a követ és a fát távolítsák el, és a lehető legmesszebbre hordják a helyszíntől; ezt a parancsot gyorsan végre is hajtották. A császár azonban nem elégedett meg ezzel, amit eddig tett: szent lelkesedéstől égve elrendelte, hogy magát a földet kell bizonyos mélységig felásni, és a talajt, amelyet a pogányság piszka beszennyezett, az istentiszteleti helyről messzi távoli helyre szállítani.”⁹⁰³

⁹⁰² Eusebius, C., *De vita Constantini* III. 26. (saját fordításom angol nyelvből)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

⁹⁰³ Eusebius, C., *De vita Constantini* III. 25-27. (saját fordításom az angol nyelvű változatból)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)

Krisztus sírjának felfedezése:

„...amint (elértek) a föld eredeti felszínéig, minden várakozással ellentétben azonnal napfényre került Megváltónk feltámadásának tiszteletreméltó és megszentelt emlékműve. Ez a legszentebb barlang az Ő feltámadásának hű hasonmása volt, mert bár a sötétségbe temetkezett, de végül napvilágra került. Mindenkinek, aki szemtanúja volt e látványnak, világos és látható bizonyítékát adta annak a csodának, amelyeknek ez a hely egykor színhelye volt; a Megváltó feltámadásának tanúságtétele minden hangnál hangosabb lett.”⁹⁰⁴

„...a császár olyan parancsot adott, amely valódi keresztény lelkiületben fogant, de egyúttal bőséges pénzkészletet is biztosított (a munkák elvégzéséhez): megparancsolta, hogy a Megváltó sírjához méltó (bazilikát) állítsanak fel az Üdvözítő sírja közelében: gazdagot és királyi nagyságút. Mindvégig szem előtt tartotta, mintha egy felsőbbrendű szellem segítségével látta volna előre, hogy mi fog bekövetkezni. Parancsot adott a keleti tartományok kormányzóinak, hogy bőségesen és kiadást nem kímélően biztosítsák a munkák (a cél) nagyszerűségéhez méltó befejezését.”⁹⁰⁵

Euszébiosz leírást ad a Konstantin-féle szent Sír Komplexumról:

ANASZTASZISZ: „Mindenekelőtt magát a szent barlangot díszítette fel, mint az egész mű legfontosabb részét, azt a szent emlékművet, amelynél a fényt sugárzó angyal egykor mindenki számára hirdette azt a feltámadást, amely először a Megváltó személyében mutatkozott meg. Ezt az emlékművet mindenekelőtt, mint az egésznek legfőbb részét a császár buzgón pompás ritka oszlopokkal díszítette, mindenféle legpompásabb díszítésekkel gazdagította.”

(Kroll véleménye szerint itt Eusebius azért nem tud pontosabb leírást adni, mert a *De vita Constantini* megírásának idején az Anasztászisz még nem készült el, csak Eusebius halála után fejezték be a sírtemplomot)

⁹⁰⁴ Eusebius, C., *De vita Constantini* III. 28. (saját fordításom angol nyelvű változatból)

⁹⁰⁵ Eusebius, C., *De vita Constantini* III. 29. (saját fordításom angol nyelvű változatból)

34. ábra A Nagy Konstantin által az Anasztaszisznak ajándékozott színes márvány oszlopok – jelenleg a Sziklatemplom előtetőjét és a rituális mosdójának tetőzetét tartják

MARTYRION: „Ennek az épületnek a belsejét különféle színű márványlapok borították; míg a falak külső felülete, amely pontosan egymáshoz illesztett csiszolt kövekkel volt borítva, a márványnál semmivel sem volt kevésbé pompásabb. A tetőt kívülről ólommal borították⁹⁰⁶, védekezésül a téli esők ellen. A tető belülről faragott fapanelekből állt, egymáshoz kapcsolódó mennyezeti kazetták sorát mutatta, oly hosszan, mint a tenger, végig az egész templomon; és mivel a legtisztább arannyal borították be, az egész épület napsugárként ragyogott.”

„Ezen kívül mindkét oldalon két-két oszlopcsarnok volt, felső és alsó oszlopsorral, a templom teljes hosszában; ezeknek az oszlopfőit is arannyal díszítették. E karzatokat a főhajó oldalán nagy méretű oszlopok támasztották alá, míg kívül a szépen díszített kőfalon nyugodtak. Három, pontosan keletre nyíló kapu a templomba belépő tömeg fogadására szolgált. Ezekkel a kapukkal szemben az egész művet megkoronázta egy kupola, amely a templom csúcsáig emelkedett. Ezt tizenkét oszlop övezte, Megváltónk apostolainak száma szerint, oszlopfőiket nagyméretű (a lámpások fényét visszaverő) ezüst domborítások díszítették, amelyeket maga a császár ajándékozott Istennek tett pompás felajánlásként.”

NARTHEX: „Ezután következett bejárat csarnok, amely templom előtti, a bejáratokhoz vezető teret bezárta. Körbefogta az udvart, a két oldali karzatokat, végül pedig a udvar kapuit. A nyitott tér közepén finom kivitelezésű bejárat kapuk helyezkedtek el, amelyek kívülről olyan (nagyszerű) látványt nyújtottak a járókelőknek, hogy az (általános) ámulatot keltett.”

Ezt a templomot a császár a Megváltó feltámadásának szembetűnő emlékműveként emelte, és a birodalmi szinten díszítette. Tovább gazdagította számtalan, kimondhatatlan szépségű részlettel és különféle anyagokkal: arannyal, ezüsttel és

⁹⁰⁶ Konstantinápolyban, ahol Porfirogennetos császári palota Blachernae templomát is ólomfedéssel borították.

drágakövekkel, amelyeknek mesteri kidolgozását, nagyságukra, számukra és változatosságukra tekintve nincs időnk leírni.”⁹⁰⁷

Jeruzsálemi Szent Cirill (351-387): Kateketikai előadásokban a Szent Sír munkálatairól

Cirill püspök Egeria leírása alapján a Szent Sír előtt és a Tanítás barlangjában adta elő a keresztelési katekéziseit. A fennmaradt tanításaiban nyoma maradt annak a fontos építménynek, amelyet Nagy Konstantin építésszei a feltámadás helyén emeltek:

Az üres sír helyén az Edicule felépítése érdekében végzett munkálatokról:

„Most már nem látható, mert a valamikori barlangot kivágták (a dombból) a mai építmény (Edicule) érdekében. Ugyanis mielőtt királyi síremlékké alakították, a domb (hozzánk közel eső) részén fekvő barlang volt. De hol volt az a domb, amelyben a barlang volt? A város közepén, vagy a falak közelében? És vajon a régi falakon belül, vagy azokon külső falakon belül, amelyeket később építettek? Ahogy elhangzik az Énekben: »egy sziklabarlangban, közel a külső falhoz«”.⁹⁰⁸

A Golgota Keresztjéről:

„Őt valóban keresztre feszítették a mi bűneinkért. Mert ha tagadnád, szemmel láthatóan megcáfol téged ez a hely, az áldott Golgota, ahol most összegyűltünk annak kedvéért, aki itt volt megfeszítve; és azóta az egész világ tele van a Kereszt fájának darabjaival.”⁹⁰⁹

A leírás egyértelműen utal arra, amit Egeria is leírt, utazásának időpontjában a Golgota sziklája csupaszon látható volt a *tripodium* udvarán, rajta a Konstantin adományozta drágakövekkel díszített arany kereszttel – ezt a belső átriumot nevezi Egeria „ante crucem”- nek.

A keresztelési szertartásról a Konstantini Szent Sír Komplexumban:

„Ezek után az Isteni Keresztség szent tavához vezettek titeket, ahogy Krisztust a Kereszttől a szemünk előtt lévő Sírhez vitték. És mindegyikőtöktől megkérdezték, hogy hisz-e az Atya, a Fiú és a Szentlélekben, és miután megtetted az üdvözítő hitvallást, és háromszor leszálltál a vízbe, és felemelkedtél; ez utal szimbolikusan Krisztus háromnapos sírban fekvésére (és feltámadására)”⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Eusebius, C., *De vita Constantini* III. 24-25. (saját fordításom angolból)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339_Eusebius_Caesariensis_Vita_Constantini_[Schaff]_EN.pdf)

0339_Eusebius_Caesariensis_Vita_Constantini_[Schaff]_EN.pdf

⁹⁰⁸ Cirill, Jeruzsálemi, *Kateketikai előadások* XIV. 9. (saját fordításom az angol nyelvű változathól)
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0313-](https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0313-0387_Cyrillus_Hierosolymitanus_Catechetical_Lectures_EN.doc.html)

0387_Cyrillus_Hierosolymitanus_Catechetical_Lectures_EN.doc.html

⁹⁰⁹ Cirill, Jeruzsálemi, *Kateketikai előadások* IV. 10. (saját fordításom)

⁹¹⁰ Cirill, Jeruzsálemi, *Kateketikai előadások* XX. 4. (saját fordításom)

Szent Jeromos, *Epistula ad Paulinum* (395)

A Biblia első latinra fordítójaként ismert Szent Jeromos 386-tól élt Betlehemben, a nemes Paula, és annak lánya, Eustochium társaságában, szerzetesi életet élve a Születés barlangja körüli remeteházakban. A nolai Paulinusnak címzett levelében Szent Jeromos beszámol a Golgota Aelia Capitolina idején fennálló állapotáról:

„Hadrianus idejétől Konstantin uralkodásáig, mintegy száznyolcvan évig Jupiter szobra állt a feltámadás helyén, a Vénusz márványszobrát pedig a pogányok a kereszt szikláján helyezték el⁹¹¹ és imádatuk tárgyává vált. Az üldöztetés szerzői úgy gondolták, hogy a szent helyek bálványokkal való beszennyezéssel elvehetik a feltámadásba és a Keresztbe vetett hitünket”⁹¹²

Eutychius alexandriai pátriárka, *Annales*, 10. század

Eutychius, Alexandriai pátriárka leírta az i.sz. 638 évi arab hódítással kapcsolatos eseményeket és beszámolt Omar ibn al-Khattab szultánnak a Szent Sír-Komplexumban tett látogatásáról. Ezt követően a szultán megtiltotta a muszlimoknak, hogy csoportosan imádkozzanak a keresztény szentély átriumában (a tripodiumban), de az egyéni imákat engedélyezte ezen a helyen (Jézus próféta a muszlimok hite szerint).

„Omar ibn al-Khattab és tábornokai elhagyták Szíriát, Jeruzsálem alá vonultak, és ostrom alá vették a várost. Sophronius, Jeruzsálem pátriárkája Omar ibn al-Khattabhoz ment, aki egy levélben, amelyet magának a pátriárkának adott át, védelmet biztosított a lakosoknak és a városnak. Omar ibn al-Khattab biztosította a keresztény helyszínek védelmét⁹¹³, és elrendelte, hogy ne semmisítsék meg őket, és ne használják őket lakóhelyként.” (17-28)

Yahya ibn Sa'id, *Annales*, 938-1034

A Szent Sír-templom Hakim, a kairói kalifa által 1009-ben elrendelt végleges lerombolásáról Yahya ibn Sa'id antiochiai keresztény orvos és történész „Évkönyve” számol be, amely a XI. században keletkezett.

„Lefoglalták az összes berendezési tárgyat, amit a templomban találtak, majd teljesen lerombolták, csak azokat a dolgokat hagyták hátra, amelyek elpusztítása túl nehéz lett volna. Elpusztították a Kálváriát és a Konstantin-templomot és mindent, ami ezek határain belül volt. Megpróbálták elpusztítani a szent helyet. Ez a pusztítás a Hegira 400. évében (1009) a Szafar hónap vége előtti ötödik napon, kedden kezdődött.”

⁹¹¹ Jeromos itt valószínűleg téved: a feltámadás barlangja felett a pogány Vénusz templom szentélye volt, Vénusz szobrával, a Golgota sziklája felett pedig Jupiter szobra állt, az összes többi forrás szerint. Jeromos nem láthatta, csak elbeszéléseket hallott róla.

⁹¹² https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0347-0420_Hieronimus_Epistolae_EN.doc.html

⁹¹³ A keresztény források szemérmesen hallgatnak arról, hogy 638 után a nagy méretű Martyrion muszlim imaház lett, ahol egy alkalommal akár 3000 hívő is tudott imádkozni. Ők használhatták az előcsarnokban épített tisztálkodó kutakat is. A keresztények a belső átriumba és az Anasztászisba szorultak vissza.

Arculfus „sanctus episcopus, gente Gallus” hiteles leírása és rajzai a Szentföld keresztény építményeiről⁹¹⁴

*De locis sanctis*⁹¹⁵ Adomnan ír szerzetes műve, Arculf gall szerzetes elbeszélése alapján készült a gall Szentföldre tett utazásáról. Az út kilenc hónapig tartott, 680 körül Jeruzsálemben és a Szentföldön, majd Alexandriában és Konstantinápolyban is járt. Adomnan célja az volt, hogy minél pontosabban rögzítse, amit Arculf utazása során látott. Jelentőségét az adja, hogy Arculf vázlatokat készített az építményekről egy viasztáblára a könnyebb érthetőség kedvéért, mert valószínűleg a két szerzetesnek nyelvi nehézségeik lehettek, egyikük sem volt latin anyanyelvű. Ezeket a vázlatokat aztán Adomnan pergamenre másolta⁹¹⁶, ilyen módon megőrizve az utókornak. Az iratot 8. és 15. század között számtalanszor lemásolták, amelynek számos példánya mind a mai napig fennmaradt európai és amerikai könyvtárakban.

Arculf még eredeti állapotában látta a Nagy Konstantin építette Szent Sír Komplexumot, Sion-hegy bazilikáját, az Olajfák-hegyén épült körtemplomot és a Lázár sírja felett álló kolostort Bethániában. A mű tartalmazza a négy legkorábbi rajzot a szentföldi keresztény templomokról; három Jeruzsálemben (a Szent Sír Komplexum, a Sion-bazilika és a Mennybemenetel-körtemplom), egy pedig Nablusban állt (Jákob kút temploma).

Egeria és Arculf teljes mértékben igazolják egymást, mert ugyanazokat az építményeket jelölik meg a kereszténység legszentebb helyszíneiként.

Constantiniana basilica hoc est Martyrii, 680

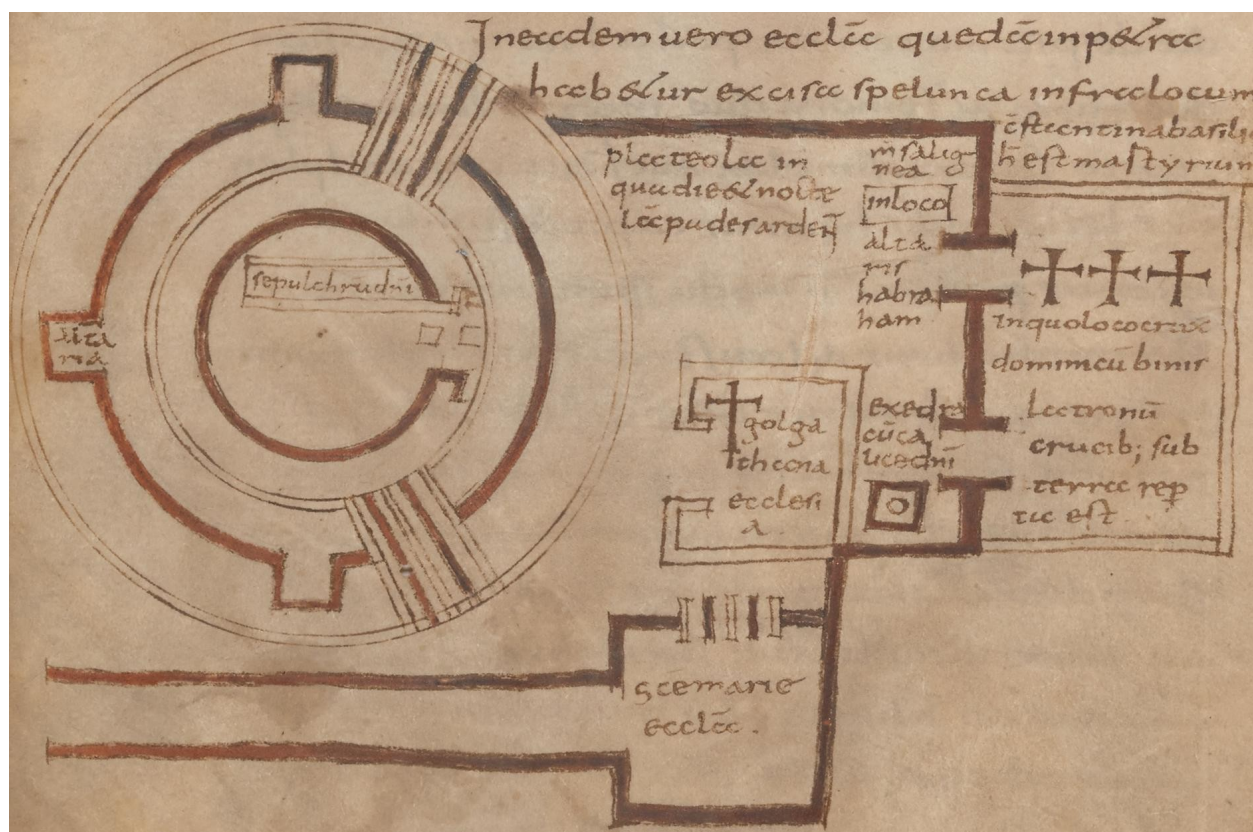
Arculf beszámol a nagyszerű építmény romlásáról. A Nagy Konstantin építette Martyrion 680-re már muzulmán mecset lett, a bejárata a forgalmas üzleti útról nyílt. A keresztények megtarthatták az Anasztáziszt és nyitott udvart, amelyet hátulról egy sikátorból kellett megközelíteniük:

⁹¹⁴ *Adamnani de locis sanctis libri tres in Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII* (szerk: Geyer P.), Ac.Litt.C. Vindobonensis, Bécs, 1898, 219-296. A munka az alábbi kódexszek alapján készült: Codex Parisinus 13048 s.IX, Codex Vindobonensis, 458 s.X, Codex Turicinus 73 s.X, Codex Bruxellensis 2921/2 s.IX.

⁹¹⁵ *De locis sanctis* (ford: MacPherson), Street, London 1898.
<https://archive.org/details/ThePilgrimageOfArculfus/page/n13/mode/2up>

⁹¹⁶ *Et primo in tabulas describenti, fideli et indubitabili narratione dictavit, quae nunc in membranis brevi textu scribuntur.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

„Azon a híres helyen, ahol egykor a csodálatos templom épült, a keleti fal közelében, a szaracénok most egy négyzet alakú imaházat foglalnak el, amit a rommaradványokra építettek olesó munkával, a deszkák és óriási gerendák felhasználásával. Ez az imaház legalább háromezer embert tud egyszerre fogadni, ahogy mondani szokás.”⁹¹⁷

35. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolása a 8. századból

De Locis Sanctis by Saint Adamnan, National Library of France. Merovingian Manuscript Collection, [place of publication not identified] : [publisher not identified], [700 to 899]

Sepulchrum Domini - rotunda - altaria⁹¹⁸

Arculf elvi vázlatot fektetett fel a látottakról, amiben biztosan azonosíthatjuk az Anasztázis háromszoros kör alakját, amely egy (belső) kisebb körkápoltat mutat, amelyet egy nagyobb

⁹¹⁷ *Caeterum in illo famoso loco, ubi quondam templum magnifice constructum fuerat, in vicinia muri ab oriente locatum, nunc Saraceni quadrangulam orationis domum, quam sub rectis tabulis et magnis trabibus super quasdam ruinarum reliquias construentes vili fabricati sunt opere, ipsi frequentant: quae utique Domus tria hominum millia simul, ut fertur, capere potest.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800_Adamanus_Hiiensis_Abbas_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres_MLT.pdf

⁹¹⁸ Itt vázlaton feltüntetett latin mondatokhoz fűzőm Arculf lefordított megjegyzéseit.

körtemplom vesz körül falazatában benyúló oldaloltárokkal. A templom külső oszlopcsarnoka követi a falazat ívét. A sírtemplom belsejében belső oszlopsort találunk, amely lényegében megegyezik a mai állapottal. A belső oszlopsor 12 óriás oszlopból áll: „*az Úr sírja fölé épített kerek templomról, valamint a sír alakjáról és fedéséről*”⁹¹⁹ hűségesen beszámol a gall zarándok. A Szent Sírba Egeria idejében csak a püspök léphetett be, ott hangzott el az anafora. Arculf meglátogatta, beszámol arról, hogy olyan kicsiny, hogy egyszerre csak három ember fér be. A Sír mennyezete alacsony és padlózata csak 4 ujjnyival emelkedik a kinti padló fölé, ami arról tanúskodik, hogy az Anastasis padlóját többször burkolták. Arculf idejében három oldaloltárt készítettek az Anasztázisban, ami azt mutatja, hogy az igeliturgia és az eucharisztikus áldozat helyszíne a Martyrionból és a Szent sírből áthelyeződött egy közös térbe.

Golgothana ecclesia

„Egy másik nagy templom épült kelet felé azon a helyen, amit héberül Golgotának hívnak. Felül egy nagy sárgaréz kerék függ, amelyről lámpák lógnak. Alatta egy nagy ezüst kereszt van rögzítve ugyanott, ahol egykor a fakereszt állt, amelyen az emberiség Megváltója szenvedett. Ugyanebben a templomban van az Úr keresztje alatti sziklába vágott barlang, ahol az oltáron áldozatot mutatnak be bizonyos kitüntetett halottak lelkéért, mialatt testüket eközben az utcán, a Golgota-templomnak a bejárata előtt helyezik el, amíg az elhunytak számára a legszentebb misztérium (halotti mise) be nem fejeződik”.⁹²⁰

Arculf leírása arról tanúskodik, hogy a Golgota sziklája fölé egy kisebb templomot emeltek, hogy védelmet kapjon a szent szikla. Egeria és Euszebiosz korában még szabadon állt.⁹²¹

Exedra in qua calice Domini est - recessum cum calice Domini

„A Golgotha-templom és a Konstantin-bazilika között található egy másik terem, amelyben az Úr kelyhét és azt a szivacsot tartották, amelyből a keresztfán ecetet és bort kapott. Ebben őrzik az Úr kelyhét, amelyet saját kezűleg áldott meg az

⁹¹⁹ *De ecclesia rotundae super sepulchrum Domini aedificata et de ipsius sepulchri figure et eius tegurioli.*
https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf

⁹²⁰ *DE ILLA ECCLESIA, QUAE IN CALVARIAE LOCO CONSTRUCTA EST. Alia vero pergrandis ecclesia orientem versus in illo fabricata est loco, qui hebraice Golgotha vocitatur, Cuius in superioribus grandis quaedam aerea cum lampadibus rota in funibus pendet. Infra quam magna argentea crux infixata statuta est eodem in loco, ubi quondam lignea crux, in qua passus est humani generis Salvator, infixata stetit. In eadem vero ecclesia quaedam in petra habetur excisa spelunca infra locum dominicae crucis, ubi super altare pro quorundam honoratorum animabus sacrificium offertur, quorum i corpora interim in platea iacentia ponuntur ante ianuam eiusdem Golgothanae ecclesiae, usque quo finiantur illa pro ipsis defunctis sacrosancta mysteria (saját fordításom latinból)*

⁹²¹ Érdekes, hogy a templomot Arculf „nagyinak” titulálja, mit szolt volna a Martyrion eredeti méretéhez!

Úrvacsorán, azelőtt, hogy a szenvedésre adta magát. Egy gall pint méretű ezüst serleg, mindkét oldalán egy-egy füllel...”

36. ábra Az a kehely, amelyet Arculf látott: *qui argenteus calix sextarii Gallici mensuram habens duasque ansulas in se ex utraque parte continens conpositas*, hasonló lehetett ehhez Kr.e. 5-1. századból, a hellenisztikus korszakból származó fényűző kylixhez, amely kiváló minőségű 96,94%-os ezüsből öntöttek. Borospohárként szolgált, talpas, hurkos fogantyúkkal, amelyek befelé görbülnek, hogy az ivó biztosan tarthassa. (mérete 17,3 cm; súlya: 124,4 gramm ezüst)⁹²²

„a pohárban egy ecettel teli szivacs volt, valamint az izsó, amit az Úr szájához emeltek, amikor keresztre feszítették. Ugyanabból a pohárból ivott az Úr a feltámadás után az apostolokkal való találkozásakor. A poharat Arculfus látta annak a ládának hasadékan keresztül, amelyben rejtve tartották, kezével megérintette a fedél nyílását, és megcsókolta. A város egész népe nagy tisztelettel vett részt a szertartáson.”⁹²³

⁹²² árverési darab <https://www.artemisgallery.com/product/lot-30-auction-12-21-2023-greek-classical-hellenistic-silver-kylix-wine-cup/>

⁹²³ *DE ALIA EXEDRA INTER ECCLESIAM CALVARIAE ET CONSTANTINI BASILICAM SITA, IN QUA CALIX DOMINI ET SPONGIA IN EO RECONDITA HABETVR, DE QUA IN LIGNO PENDENS ACETVM SVXERAT ET VINVM. Inter illam quoque Golgothanam basilicam et Martyrium quaedam inest exedra, in qua est calix Domini, quem a se benedictum propria manu in cena pridie quam pateretur ipse conuiuia apostolis tradidit conuiuantibus, qui argenteus calix sextarii Gallici mensuram habens duasque ansulas in se ex utraque parte continens conpositas, in quo utique calice illa inest spongia, quam aceto plenam hysopo circumponentes Dominum crucifigentes obtulerunt ori eius: de hoc eodem calice, ut fertur, Dominus post resurrectionem cum apostolis conuiuans bibit, quem sanctus Arculfus vidit et per illius scrinioli, ubi reconditus habetur, operculi foramen pertusi manu tetigit propria osculatus; quem uidelicet calicem universus ciuitatis populus cum ingenti veneratione frequentat.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800_Adamanus_Hiiensis_Abbas_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

37. ábra A spanyolországi Valencia katedrálisában őrzött „Utolsó vacsora kehely”⁹²⁴ egy csiszolt achát csészéből, arany fülekből és egy drágakő talpazatból áll. Beltran A. régészeti tanulmányainak köszönhetően tudjuk, hogy a csésze a Kr. e. 4. század és a Kr. u. 1. század közötti időszakban készült, egy keleti műhelyben faragták Szíriában vagy Palesztinában. A kutatások azt mutatják, hogy a láb egy 10. vagy 11. századi egyiptomi váza, amelyet a 12. század környékén helyeztek a csésze alapzatára, az ezt díszítő gyöngyök és drágakövek később kerültek rájuk, San Juan de la Peñában.

Lukács Evangéliumában szó van arról, hogy az utolsó vacsora helye egy gazdag jeruzsálemi polgárnak a háza, aki Jézus tanítványa volt⁹²⁵. Kétszintes ház, amely Jeruzsálem arisztokrata környékén állt. A tulajdonos személye névtelen marad, de valószínűleg Szent Márk családja volt, a Theodosius által említett korai hagyomány szerint (kb. 530), ami összhangban van a modern exegéták általános véleményével.

Érdekes módon amikor a **Piacenzai zarándok** 570-ben Konstantinápolyon és Galileán át történő Szentföldi zarándokútja során meglátogatta Jeruzsálemet, a Szent Sír-templomban egy igen tisztelt ónix-kehelyről és a Sion-hegyi bazilikában lévő Szent Lándzsáról számol be. Erről szóló leírásai e két ereklye kultuszának korai bizonyítékai, az ónix-kehely leírása nagyon hasonlít a valenciai kehelyre.

A *Liber Pontificalis* szerint Zephyrinus pápa (199–217) parancsot adott arra, hogy a celebráló püspök előtt a papok tartsanak üveg kehelytányért. Ezt a tényt arra utal, hogy eredetileg a kelyhek is üvegből készültek. Tertullianus, *Pudicitia* (7:1, 10:12) című művében (217–222 között) egy feldíszített eucharisztikus kelyhet említ, amely áttetsző volt, azaz üvegből készült. Az idő

⁹²⁴ Zarzo, M., *The Holy Chalice of the Last Supper Venerated in Valencia, in Spain: Answering Historic Questions to Pilgrims as a Basis of Fostering Cultural Tourism*. Heritage, 2023, 6, 7202–7214. <https://doi.org/10.3390/heritage6110377>

⁹²⁵ Lk 22,10.

múlásával az üvegedények ára sokkal olcsóbbá és általánossá vált, így nem számított már nemes anyagnak. Valószínűleg emiatt, és tekintettel az üveg törékenységre, I. Urbán pápa (227–233) bevezette a ezüst kelyhek használatát. Szent Ágoston említ egy numidiai templomot Diocletianus üldözése idején (303 körül) ahonnan „*két aranykehelyet és hat ezüstből készültet*” koboztak el, de egyik sem volt üvegből. A legrégebbi fennmaradt fém áldoztató kelyhek az Kr.u. 6. századból származnak.⁹²⁶

38. ábra Barcelona szent kelyhe - Más hagyomány azt mondja, hogy az Egyház Szent Lőrincre bízott kincsei között volt az a kehely, amelyet Urunk az utolsó vacsorán használt. Hogy megvédje ezt az értékes ereklyét Róma prefektusától, Szent Lőrinc egy barátjára, egy spanyol katonára, Proseliusra bízta, akiről tudta, hogy visszautazik Huescába, és megkérte, hogy adja oda szüleinek megőrzésre. Szent Lőrinc családja továbbküldte a Szent Kelyhet a San Juan de la Peña-i kolostorba (Huescától északra) megőrzésre. 1399-ben az ereklyét Aragónia királyának adták át, aki a zaragozai királyi palotában, majd 1410-ben, amikor meghalt, a barcelonai királyi palotában őrizte.⁹²⁷

Foglaljuk össze, mely Krisztus életéhez és halálához kapcsolódó tárgyakat őriztek a jeruzsálemi ereklyekápolnában, amelyeket Arculf megemlíti, és ami megegyezik az Egeria „*post crucem*” reklyekápolnával:

- az **Úr kelyhe**, amelyet az Utolsó Vacsorán, majd feltámadása után a tanítványokkal való vacsorán használt (Arculf még megcsókolta)
- **szivacs**, amelyről az ecetet és bort itta

⁹²⁶ Zarzo, M., *The Holy Chalice of the Last Supper Venerated in Valencia, in Spain: Answering Historic Questions to Pilgrims as a Basis of Fostering Cultural Tourism*, Heritage 2023, 6, 7202–7214.
<https://doi.org/10.3390/heritage6110377>

⁹²⁷ A leírás forrása <https://catholicismpure.wordpress.com/wp-content/uploads/2023/08/5a73ee3b-11fd-4c83-81b0-4b70b3291c46.jpeg>

- **dárdahegy**, amely átjárta az Úr oldalát (a Konstantini bazilika bejáratánál volt kiállítva Arculf szerint)
- **Sacrosanctum Linteolum** – a Szent Lepel⁹²⁸ Arculf szerint „*Körülbelül három éve azt a szent leplet, amelyet egy hívő zsidó, aki közvetlenül feltámadása után lopta el az Úr sírjából, és hosszú ideig magánál rejtegette, visszaadta magának az Úrnak, és sok év múlva ez a felfedezés az egész nép tudomására jutott.*”⁹²⁹ Arculf a halotti lepedő hosszát 8 lábban, azaz 240 centiméter⁹³⁰ körül adja meg, amely semmiképpen sem egyezik meg a torinói lepel 400 centiméteres hosszával. Arculf még megcsókolta.
- az **Igazi Keresztet** ekkor már Konstantinápolyban őrizték egy falárában, amelyet Arculf Konstantinápolyi látogatása alapján szintén leír. Elbeszélése szerint a láda körülbelül 90 cm hosszú és 50 cm széles, amelyet kizárólag erre a célra épített hatalmas körtemplomban őriznek. Arculf útleírásában beszámol róla, hogy arany oltáron van elhelyezve. A Nagyhéten három egymást követő napon a császár, és utána rang szerint a nép, megcsókolhatják:

„Ahogy mondom, háromszor, három egymást követő vasárnapon helyezik el az oltáron a Keresztet. Az úrvacsora során, mikor a császár és az őt kísérő katonák odalépnek az oltárhoz, kinyitják a legszentebb kapszulát, és megcsókolják az üdvhozó Keresztet. Először is, mindenki előtt a világ császára csókolja meg, lehajolva, majd állapot vagy kor rendje szerint egyenként közeledve megcsókolják a tiszteletreméltó ereklyét...”⁹³¹

„... a harmadik napon, a húsvét szombatja után, a püspök, majd utána az egész papság félelemmel, remegéssel és teljes tiszteletadással közeledik, megcsókolja a

⁹²⁸ 680 körül Arculf említi utoljára a Szent Leplet Jeruzsálemben. 938-ban Jeruzsálem bizánci ostrom után a bizánciak kikérnek a kalifától egy vásznat, „amelyen Jézus arcának lenyomata” látható. 944-ben érkezik a lepel Konstantinápolyba, ahol Porfirogennetos császári palota Blachernae templomában helyezik el. A város 1204-es velenceiek által vezetett ostrománál a lepel zsákmányként egy francia lovag kezébe kerül, aki magával viszi Franciaországba. 1287-ben a templomosok perében az egyik templomos lovag arról számol be, hogy egy titkos helyen „egy lenvászon leplet” látott, „amelyen egy férfi alakjának lenyomata látszott”. 1578-ban leplet a korábbi helyéről, Chambéryből Torinóba szállítják, a hercegség új székhelyére.

⁹²⁹ *Ante annos ferme ternos sacrosanctum linteolum, quod quidam satis idoneus credulus Iudaeus de sepulchro Domini statim post eius resurrectionem furatus multis diebus apud se occultavit, ipso donante Domino post multorum circulos annorum repertum in notitiam totius populi venit.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

⁹³⁰ *Mensuram longitudinis quasi octenos habens pedes.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

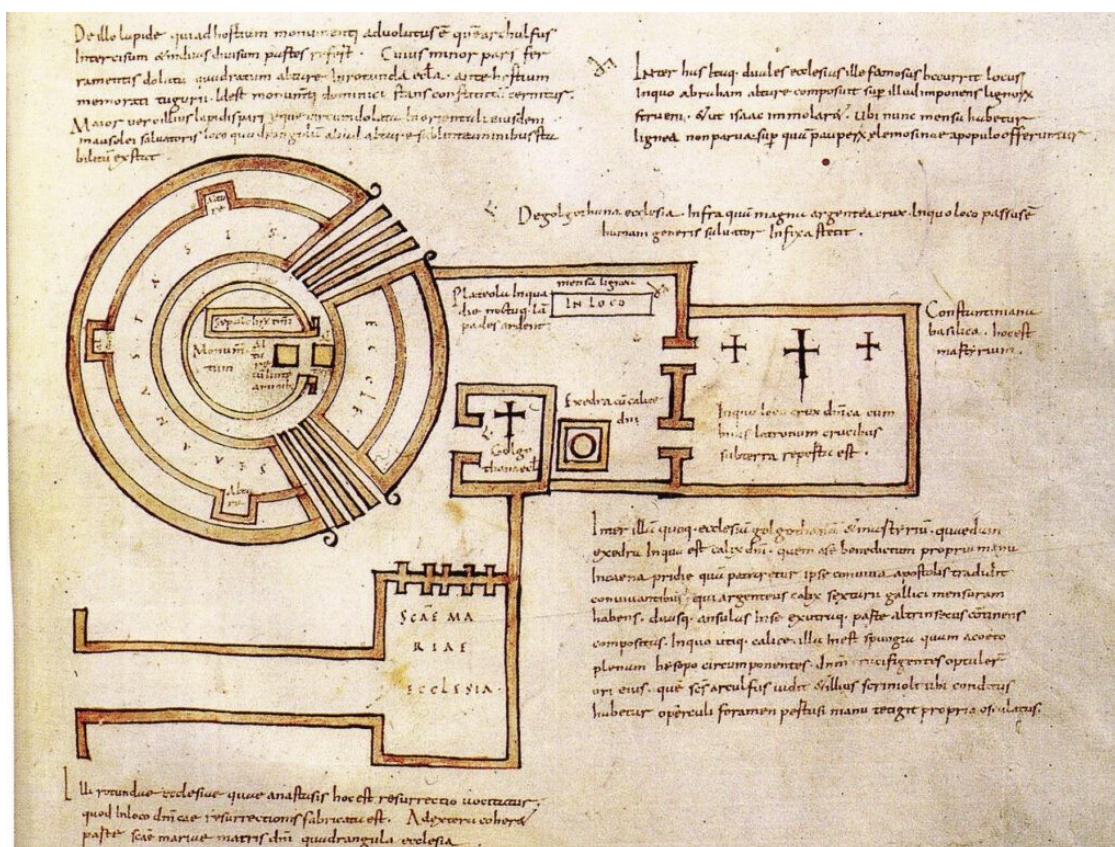
⁹³¹ *In ternis. inquam. tantummodo anniuersariis sibi succedentibus diebus dominica crux supra altare eleuata ponitur. hoc est in caena Domini. qua die imperator et exercitus militum ecclesiam intrantes et ad illud accedentes altare aperta illa sacrosancta capsella salutarem osculantur crucem. Primus ante omnes imperator orbis illam inclinatio osculatur vultu. deinde iuxta condicionum uel aetatum ordinem unus post unum accedens honorabile osculatur patibulum.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres,_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

ládájába helyezett szent fát, s miután üdvözítő és örömteli csókokkal illették a tiszteletreméltót, bezárják, és a tartójában visszaviszik a tiszteletreméltó kincset.⁹³²

Egeria a nagypénteki Keresztcsókolás leírásánál a Salamon gyűrűjét, és a zsidó királyokat felkenő olajos szarut említi. Sajnos felsorolása itt megszakad, mert leírásának következő oldala elveszett:

... amikor megcsókolták a keresztet, és továbbhaladtak, (ott) állt egy diakónus, kezében Salamon király gyűrűjével és azzal a szaruvál, amiből a királyokat felkenték. Megcsókolták a szarut is, hódoltak a gyűrű előtt... (itt egy oldal hiányzik az Útleírásból)⁹³³

Annak, hogy hiányzik az az oldal, ahol a *Post Crucem* ereklyekápolnában őrzött szent tárgyakat sorolja fel a zarándokasszony, csak egy oka lehet: valaki kitépte az oldalt és elvitte, hogy más felsorolásokkal hasonlítsa össze.

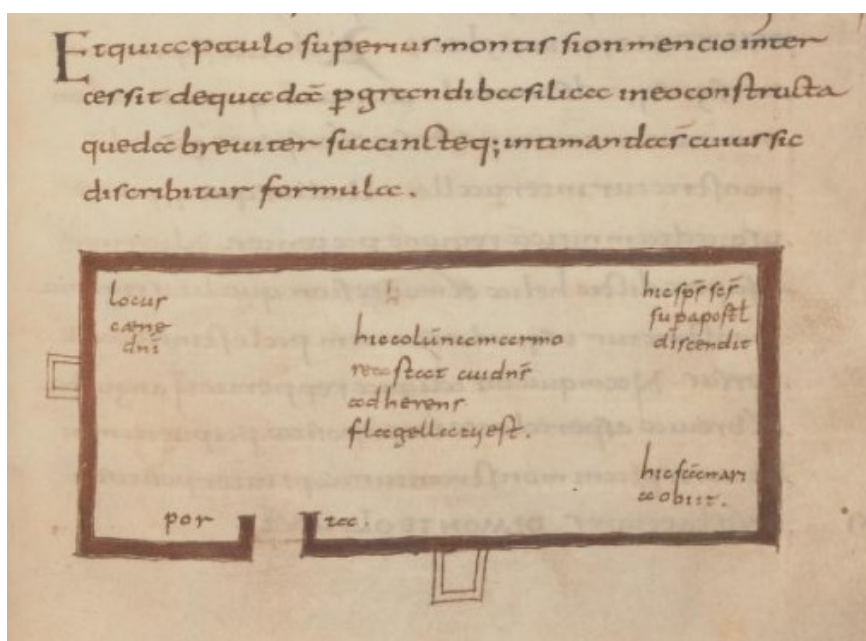
39. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolásának másolata 9. századból⁹³⁴

⁹³² *Tertia die, hoc est sabbato paschali. episcopus et uniuersus post eum clerus cum timore et tremore et omni honorificentia accedunt ordinatim uictoriale osculantes lignum in sua positum capsam, finitisque sanetis et laetificis talibus sacrosanctae erueis osculationibus illa uenerabilis eapsa supercluditur et ad suum eum tali honorifico thesauro reportatur armarium.* https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0700-0800,_Adamanus_Hiiensis_Abbas,_De_Locis_Sanctis_Ex_Relatione_Arculfi_Galli_Episcopi_Libri_Tres_MLT.pdf (saját fordításom latinból)

⁹³³ *At ubi autem osculati fuerint crucem, pertransierint, stat diaconus, tenet anulum Salomonis et cornu illud, de quo reges unguebantur. Osculantur et cornu, attendunt et anulum...* Itinerarium XXXVII/3 (Ivancsó I. fordítása)

Egeria idejében még Jeruzsálemben volt a Szent Kereszt, vagy legalábbis egy jelentős darabja, amelyet egyszer egy évben bárki láthatott és megcsókolhatott. A Szent Kereszt megtalálásának helye csak azután kapott jelentőséget, amikor már nem tudták megmutatni fizikai valóságában.

DEFORMA GRANDIS BASILICAE MONTE SION azaz az Apostolok temploma. 415 körül II. János püspök kibővítette a Sion-templomot, és egy nagy, téglalap alakú, öthajós bazilikává alakította. Ennek az épületnek a 670 évi állapotokról számol be Arculf útleírásában.

41. ábra Arculf vázlata a Sion bazilikáról, 680 évi állapot.

(Forrása *Austrian National Library* Ms 580. fol 12v, 11 század)

HIC COLUMNA MARMOREA CUI AD DOMINUS ADHERENS FLAGELLATUS EST

Arculf vázlata szerint a négyszögletes nagy méretű bizánci bazilika közepén állt a Megostorozás Oszlopa. Ez egybehangzik Egeria leírásával, aki beszámol arról, Nagypéntek kora reggel, Jézus megkorbácsolásának idejében az egész jeruzsálemi hívősereg az Oszlop elé vonul, hogy tiszteletet adjon neki: az ostromozás helyszíne az Antonius erőd előtt lehetett, de az oszlopot megszerezhették a keresztények még a pogány időkben, és az egyedüli biztos helyen, a Sion zsidó-keresztény zsinagógában helyezhették el.

⁹³⁵(Bod. Libr MS. Laud Misc. 241; Forma templi S. Sepulchri, sicut sanctus Arculphus episcopus depinxit; 12th c; England; f.85r)

„Ezt követően, amikor befejeződött a szertartás a Keresztnél; mielőtt a nap teljesen felkelne, mindannyian lelkesülten sietnek Sionhoz az oszlophoz, amelynél megkorbácsolták az Urat”.⁹³⁶

Jóval későbbi történeti forrásokból tudjuk,⁹³⁷ hogy a kicsiny Sion zsinagóga fölé a keresztesek által épített gótikus felső teremben, (amelyet a nagyközönség úgy ismer mint az Utolsó Vacsora termét), állt a Megostorozás oszlopának egyik darabja. Egy másik darabját még Egeria jeruzsálemi látogatása előtt Szent Ilona Konstantinápolyba vitette, ahol most is van. A Konstantinápolyi Ortodox Patriarchátus templomában az ikonosztázba befalazva található.⁹³⁸

42. ábra Ez a vörös porfirból álló oszloptöredék a jeruzsálemi Szent Sír-templom ferences kápolnájában látható. A ferences kápolna oszlopát 1553-ban vitték át oda a „felső terem”-ből, vagyis a *Cenaculum*ból, ahol Jézus és tanítványai az utolsó vacsorát ünnepelték.

⁹³⁶ *Post hoc ergo missa facta de Cruce, id est antequam sol procedat, statim unusquisque animosi uadent in Syon orare ad columnam illam, ad quem flagellatus est Dominus.* Itinerarium XXXVII/1.

⁹³⁷ Kroll, G., *Jézus nyomában* (ford Diós I.) Szent István Társulat Budapest, 1980, 456.

⁹³⁸ A római Basilica di Santa Prassede-ben található oszlop más anyagból készült, mint az előbb említett két maradvány, de viszont, ellentétben az első két töredékkel, formája követi a megostorozáshoz használt római szégyenoszlopok mintáját.

43. ábra Isztambul, Győztes Szent György-székesegyházban elhelyezett ereklye. A székesegyház legértékesebb ereklyéje annak az oszlopnak a maradványa, amelyhez Krisztust a keresztre feszítése előtti megkorbácsolásakor a római katonák kötözték. A pátriárkai templom délkeleti sarkában található. Szent Ilona, Konstantin császár anyja hozta Konstantinápolyba.⁹³⁹

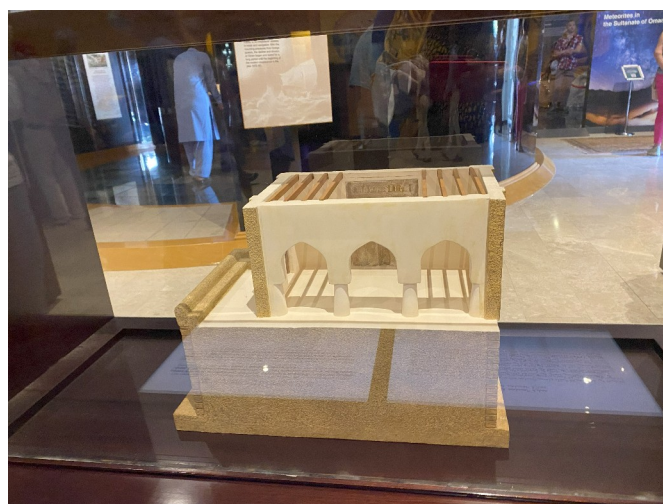
44. ábra A Megkorbácsolás Oszlopa, amihez a hagyomány szerint a mi Urunk Jézus Krisztust megkötözték, amikor megkorbácsolták, Rómában a Santa Prassade bazilika templomának mellékkápolnijában van elhelyezve.

⁹³⁹ <https://x.com/thehiddenfaceof/status/1289467149400936448> (kutatás ideje 2020.08.)

LOCUS HIC CAENA DOMINI

Jeruzsálemi Cirill Keresztelési katekéziseiben⁹⁴⁰ arról beszél, hogy az apostolok Sion templomában gyülekeztek (de nem írja, hogy ez az utolsó vacsora helye, vagy itt kapták volna meg a Szentlelket).

Epiphanius (Szalamiszi) 392-ben írja *De mensuris et ponderibus*⁹⁴¹-ban, hogy amikor Hadrianus 130-ban meglátogatja Jeruzsálemet, a város még romokban fekszik, kivéve a Sion hegyén állt néhány ház és a keresztény közösség "kis" temploma (kai tesz tou theou ekklesziasz mikrosz). Megjegyzi, hogy ennek "felső szobájába" tértek vissza a tanítványok, miután az Úr az Olajfák hegyéről a mennybe emelkedett. Tehát a szent püspök egyértelműen azonosítja az épületet, és közli, hogy az imaház Konstantin idejéig fennmaradt, mint "kunyhó a szőlőben":

45. ábra Zsidó imaház makettje az Omani Nemzeti Múzeumban (saját felvételem)

Egeria beszámol arról, hogy 381-85 között Szent Tamás apostol napján ünnepi körmenet vonult a Sion templomhoz, a húsvéti nyolcad lezárásaként. A jelenet eredetileg a Sion templomban játszódott, a jeruzsálemi liturgia ugyanazon a helyen ünnepli, ott történik Tamás apostol történetének olvasása:

„És akkor az összes hívő együtt, himnuszok éneklése közben a püspököt elvezette Sion templomához. Érkezőkor olyan himnuszokat énekeltek, amelyek alkalmasak voltak erre a helyre és napra, majd végül az evangéliumból elolvasták azt a részt, amikor húsvét utáni

⁹⁴⁰ Jeruzsálemi Szent Kürillosz összes művei, (ford.Vanyó, L.,) (szerk Perendy L.) in *Ókeresztény írók*, Szt. István Társulat, Budapest 2006.

⁹⁴¹ Epiphanius, *De mensuris et ponderibus* (ford Dean J.) <https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/saoc11.pdf> (kutatás ideje 2023.11.08.) (saját fordításom latinból)

nyolcadik nap az Úr belépett oda, ahol a tanítványok összegyűltek, és megróttá Tamást, mert hitetlen volt”.⁹⁴²

HIC SPIRITUS SANCTUS SUPER APOSTOLOS DESCENDRE

Biberstein tagadja, hogy Sion templomához bármilyen 4. század előtti tradíció fűződne, véleménye szerint, csak miután a 381 évben tartott Konstantinápolyi Zsinat azt határozta, hogy ezen a helyen folytak le pünkösdi történések, kezdtek szent épületnek, keresztény egyházunk „anyjának” tartani.⁹⁴³

Ezzel szemben Egeria 381-5 évi utazása során azt tapasztalja, hogy a Sion templomban folytatott liturgikus cselekmények már a jeruzsálemi stációs liturgia elszakíthatatlan részét képezik. Egeria leírja a Pünkösöd, azaz a Szentlélek lejövetelének ünneplését Sion templomában: a III. órára ünnepélyes menetben a püspökkel együtt a jeruzsálemi keresztények átvonultak a Sion templomba, ahol felolvasták az Apostolok Cselekedeteiből a Szentlélek eljöveteléről szóló részeket. Íme a délelőtti szertartás leírása:

„az egész nép egységesen himnuszokkal vezeti a püspököt Sion templomába, úgy, hogy a III. órára a Sion megteljen. Amikor megérkeznek, elolvassák azt a szakasz az Apostolok Cselekedeteiből, ahol a Szentlélek alászáll, hogy minden nyelv(ű nép) megértse azt, amit tanítottak, ezután a misét szokás szerint végzik.”⁹⁴⁴

Pünkösöd napján, miután a Szent Sír templomában a szokásos liturgiát elvégezték, Sion templomában ismételten liturgiát és eucharisztikus áldozatot mutatnak be. Kivételes, hogy ezen a napon két liturgiát és két eucharisztikus áldozatot tartanak ugyanabban a városban. Egeria korában kétely nélkül vallották, hogy *caena domini* és *spiritus sanctus super apostolos descendre* helye az általunk is ismert Sion temploma volt.

HIC SANCTA MARIA OBIIT

⁹⁴² *et inde omnis populus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum usque ad Syon, Ubi cum uentum fuerit similiter dicuntur hymni apti loco et diei, legitur denuo et ille locus de euangelio, ubi octauis paschae ingressus est Dominus, ubi erant discipuli, et arguet Thomam, quare incredulus fuisset* (saját fordításom latinból) Itinerarium XL/2

⁹⁴³ Biberstein, K., *Die Hagia Sion in Jerusalem. Zur Entwicklung ihrer Traditionen im Spiegel der Pilgerberichte in XII. Int. Kongresses für Christliche Archäologie*, Aschendorffsche V., Münster 1991, 543-551.

⁹⁴⁴ *Omnis populus usque ad unum cum hymnis ducunt episcopum in Syon, sed hora tertia plena in Syon sint, Ubi cum uentum fuerit, legitur ille locus de actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellexerent, quae dicebantur; postmodum fit ordine suo missa offertur.* Itinerarium XLIII/2-3 (saját fordításom latinból)

Az általános keresztény vélemény szerint Szűzanya Krisztus haláláig Márk és anyja, a másik Mária házában élt az apostolok körében, és itt is hunyt el. Más hagyomány szerint Szent János magával vitte Efezusba és ott halt meg. (Arculf beszámol arról, hogy meglátogatta a Olajfák hegyén „Mária sírjaként” számontartott barlangot.)

A bizánci Sion bazilikához két kis toldaléképület is csatlakozott:

1. Az elsőhöz Arculf az alábbi megjegyzést fűzte: HIC PETRA MONSTRATUR SUPER QUAM STEPHANUS LAPIDATUS EXTRA CIVITEM OBDORMIVIT vagy más változatban PETRA MARMOREA SUPRA QUAM LAPIDATUR. Arculf szerint az egyik kápolnában őrizték azt a követ/köveket, ami által keresztény egyházunk első szentje, István, prothomartyr Stephanus diakónus halálát nyerte.
2. Lerajzolt egy másik, megjelölés nélküli kápolnácskát, szorosan a bazilika mellett. Véleményem szerint ez volt az eredeti Sion templom, amelyet a Bordeaux-i zarándok leír szentföldi útleírásában a *Itinerarium Burdigalense*-ben (333). A hiteles, 4 példányban fennmaradt, *Enchiridion Locorum Sanctorum*⁹⁴⁵-ban leírja, hogy miután a *murus Sion*-on áthaladt „felszántott és művelt” földeket látott. Megjegyzi, hogy az ott lakóknak, már csak „egy kis romos zsinagógájuk” maradt a valamikori 7 zsinagógájukból.

Az elnyomatás éveiben a „Sion”-nak nevezett kicsiny zsidó-keresztény zsinagóga a városon kívül esett, ezért itt a zsidók Jeruzsálemből történt kitiltása után is össze tudtak jönni a keresztények, és megtartani a „kenyértörés”-nek nevezett szertartásukat. Sion temploma minden keresztény gyülekezet közös és legmélyebb gyökere, keresztények első összejöveteli helye, amelyet a Szentírás is nyomatékosan megjelöl.

Ferenc pápa 2014-es a „felső teremben” tett jeruzsálemi látogatása során homíliájában három fontos eseményt emelt ki, amelyek abban a szent térben történtek: „Itt, ahol Jézus megosztotta az utolsó vacsorát az apostolokkal; ahol feltámadása után megjelent közöttük; ahol a Szentlélek erővel leszállt a tanítványokra – itt született meg az Egyház.”

⁹⁴⁵ Baldi, D., *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii loca respicientia*. Reimpressio secundae editionis, Jerusalem 1982. in [www=https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum](https://www.bibsonomy.org/bibtex/288cd929499934745ec4e3ff381cb5b43/naum), interhash = {6d1cfe7e98b873d4c886e36ff26a7cfc (kutatás ideje 2023.11.08.)

INBOMON - a Mennybemenetel temploma⁹⁴⁶

46. ábra Arculf így vetette papírra Imbomon templomát, a másolat a 9. századból származik

(Austrian National Library Ms 458. fol Bécs, 9. század)

Az Inbomon helyén, az Olajfák hegyének csúcsán napjainkban egy kisméretű körtemplom áll, amely ugyan kör alaprajzú, de nem is hasonlítható az eredeti konstantini építményhez. Régészeti feltárás igazolta, hogy Egeria korában egy nagyszerű, egyedi, semmi mással össze nem hasonlítható kialakítású épület állt itt.⁹⁴⁷ Arculf vázlatja egy körtemplomot mutat, amelyt külső és belső oszlopsor vesz körbe. A pontot, ahonnan Krisztus a mennyekbe emelkedett, *vestigiorum*-nak nevezték, mert a szabadon álló terméskőben megfigyelhető volt két lábnyom (Arculf leírásának néhány kiadásában bejelölték a lábnyomot az alaprajzba, de a fenti változatban nem szerepel). A mintegy 30 m belső átmérőjű körépítmény fedetlennek épült, hogy a zarándokok szeme szabadon követhesse a mennybe emelkedett Úr útját.⁹⁴⁸ A templomot kívülről ortogonális folyosó vette körül oszlopokkal alátámasztva, külső képét a római Szent Pudenziana bazilika apszis mozaikjának jobb oldali épülete őrizte meg számunkra:

⁹⁴⁶ Forrása *Austrian National Library Ms 458. fol 9v* (9. század)

⁹⁴⁷ De Vogüé, M., *Jerusalem, Church of the Ascension in Les Églises de la Terre Sainte*, Paris, Didron, 1860.

⁹⁴⁸ ApCsel 1,9-11 „Miután ezt mondta, szemük láttára felemeltetett, és felhő takarta el őt a szemük elől. Amint távozása közben feszülten néztek az ég felé, íme, két férfi állt meg mellettük fehér ruhában, és ezt mondta: »Galileai férfiak, miért álltok itt az ég felé nézve? Ez a Jézus, aki felvitetett tőletek a mennybe, úgy jön el, ahogyan láttátok őt felmenni a mennybe.«” Az épületnek nem volt mennyezete, a szem szabadon követhette az Úr útját.

47. ábra A Golgota ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból

A jobboldali sokszögletű épületben az Imbomont, azaz a Mennybemenetel helyén épített körtemplomot gyanítják.

Befogadóképessége maximum 1000 fő lehetett. A háromajtós bejárat jobb oldalán volt az oltár. A város felé eső falban 8 falfülkében folytonosan olajlámpások égtek, amiről Arculf is beszámol, valamint arról, hogy egész Jeruzsálemben látható volt a fényük. Beszámol arról is, hogy az Olajfák hegyéről Jeruzsálembe vezető út ugyanúgy ki volt világítva zarándokok számára.

Összefoglalás: megállapíthatjuk, hogy amit Jeruzsálem keresztény építményeiről és a késő-ókori állapotukról tudunk, azt mind Arculf leírásából származik, és tőle merített minden más középkori szerző. Nem véletlen írásának és rajzainak középkori közkedveltsége. Érdekes, hogy míg Egeria a jeruzsálemi liturgiát írja le, de kevés szót ejt az építményekről, amelyekben lefolytak, Arculf az építményeket írja le nagy részletességgel, de a liturgiáról egy szót sem ejt.

Meghökkenőnek találom, hogy Moore K. B.⁹⁴⁹ megkérdőjelezi, hogy valóban élő személy volt-e Arculf, és vakmerően feltételezi, hogy szentföldi utazása történeti fikció. Véleményem az, hogy mivel egyetlen régészeti feltárás sem mond ellen Arculf leírásának, ezért Arculfot kell a szentföldi épületek leírása tekintetében az ősforrásnak tartanunk. Szavahihetőségét fokozza szememben az a tény, hogy Egeria ugyanazokat az építményeket sorolja fel mint Arculf.

⁹⁴⁹ Moore, K.B., *Adomnan's holy places*, 2018, <https://www.academia.edu/36178187> (kutatás ideje 2024.10.12.)

Megfigyelhetjük, hogy ahogy a középkorban a századok előrehaladtával a régi Jeruzsálem szakrális épületei távolba tűntek, a Szentföldi útibeszámolók olvasói egyre inkább szimbolikusan kezdték Arculf ábráit értelmezni. Az Anasztaszisz koncentrikus köreit körlabirintussá formálták, amely a szentföldi zarándoklatot helyettesítő sétává vált. Ezután vált a téglalap és a kereszt alaprajz általánossá az európai templomépítészetben.

Sion azaz *cenaculum* (vacsorázó hely) a keresztény hagyomány tükrében

Sion kívül esett Aulia Capitolina falain,⁹⁵⁰ ezért itt még az elnyomatás idején is szabadon összegyűlhetett egy kis zsidókeresztény közösség, és folytathatta a „kenyértörés” szertartásának megülését. A kis zsinagóga mindössze 6 x 10 méteres hosszúságú építmény, ahol elől a férfiak, hátul a nők ültek. Egyszerre maximum 20 férfi, valamint 40 asszony és gyerek fért be. A kicsi zsinagóga mellé a bizánciak első fázisban egy körtemplomot, majd ezt elbontva a második fázisban egy óriási 40 x 50 méteres, öthajós, 5.000 főt befogadó bazilikát építettek. Sajnos, ezekből semmi nem maradt fenn. Az Egeria által leírt jeruzsálemi liturgiában a Sion templomnak fontos szerepe volt a szerdai és pénteki bűnbánati napokon.

Szent Márk otthona A korai keresztény hagyomány szerint a „Felső szoba” háza Mária, Márk anyja tulajdonában volt. Ő volt Márk evangéliumának szerzője (és feltehetően az a fiatal férfi is, aki meztelenül, vászonruháját hátrahagyva elmenekült a hatóságok elől, amikor Jézust letartóztatták a getszemáni kertben, ezt az eseményt a Márk 14:51-ben rögzítette). Mások szerint Nikodémus vagy Arimathei József volt az épület tulajdonosa. Az épületet később zsinagógának használták a korai zsidó-keresztények. A Szentírás nem említi annak a háznak a tulajdonosát, amelyben az Utolsó Vacsora felső termét találták; de bizonyára a mi Urunk egyik tanítványa volt, mivel Krisztus azt parancsolja Péternek és Jánosnak: „A Mester azt mondja”.

Tanítványok Találkozóhelye Ez a ház Jézus követőinek találkozóhelye volt Jeruzsálem város falain kívül. Ebben az épületben Krisztus megmutatta magát feltámadása után; itt történt Mátyás apostollá megválasztása és a Szentlélek elküldése Pünkösd vasárnapján. Itt gyűltek össze az első keresztények a „kenyértörés”-re; ide jött Péter és János, amikor a sántán született férfi gyógyulása után tanúbizonyságot tettek, Péter pedig a börtönből való szabadulása után jött ide menedéért. Az ApCsel 12:12-16 azt meséli el, hogy egy Rhoda nevű szolgálólány annyira boldog volt, amikor felismerte Péter hangját, hogy otthagya a külső kapunál kopogtatni, miközben berohant elmondani a jó hírt a tanítványoknak.

Jeruzsálemi Zsinat (Kr.u. 49) Feltehetően itt tartották az apostolok első zsinatát. Sokáig ez volt az egyetlen keresztény templom Jeruzsálemben, „minden egyház anyja”, amely az Apostolok Templomaként vagy Sión egyházaként is ismert. Míg a *cenaculum* kifejezés „étkezőt” jelent, a „felső helyiségre” utal, de az épületben van egy másik érdekes hely is. Ugyanennek az épületnek az alsó szintjén található Dávid király temetkezési helye a hagyományok szerint. A szarkofág

⁹⁵⁰ Kroll, 410

eredetileg Szent István vértanú vagy az első jeruzsálemi püspök jelképes sírja. A *cenaculum* kapcsolódik ahhoz a házhoz is, ahol Szűz Mária az apostolok között élt haláláig (vagy elszenderüléséig), amely eseménynek a közeli Elszenderülés-templom állít emléket.

Jeruzsálem elpusztítása 70-ben Amikor Titus római hadvezér leverte az első zsidó lázadást (66-70) Jeruzsálemet teljesen lerombolta, a Zsidó nagytemplomot felgyújtotta. Az első századi történész, Josephus elmondja, hogy a pusztítás a város legtávolabbi szegleteit is elérte, és olyan teljes volt, hogy az arra járók nem látták, hogy volt ott valaha is egy város. A Catholic Encyclopedia szerint az épületet megkímélték Jeruzsálem lerombolásakor. A több évtizedet (1969-2002) egy jeruzsálemi kolostorban eltöltött katolikus régész Pixner (1921-2002) úgy véli, hogy valószínűleg közvetlenül a háború után újjáépítették, és azt állítja, hogy ennek az épületnek három fala még mindig az eredeti: a jelenlegi „Dávid király sírjának” északi, keleti és déli fala.

A pusztulás utáni korszak Mindenesetre Pixner azon a véleményen van, hogy a megsemmisítő rombolás után a visszatérő zsidó-keresztények még az első század végén újjáépítették a zsidó-keresztény zsinagógát azon a helyen, amelyet a *cenaculum*mal azonosítottak. A „felső terem” helyén, ahol az utolsó vacsorát tartották, amely a központja volt annak az ősi közösségnek, amely Szent Jakab, „az Úr testvére”⁹⁵¹, Jeruzsálem első püspöke körül kialakult. Az egyháztörténész Euszébiosz szerint ezekben az években virágzó zsidó-keresztény közösség élt Jeruzsálemben, amelyet egymás után rendben 13 zsidó származású püspök vezetett, akiket „körülmetélteknek” nevez. A korai egyház írói ezt a zsidó-keresztény zsinagógát az Apostolok Egyházaként azonosították.

Zsinagóga vagy keresztény templom? Miért nevezték ezt az ősi zsidó-keresztény zsinagógát a Sion-hegyen az Apostolok Templomának? Szent Epiphanius püspök (315-403), a Szentföld szülötte a következő információkat közli velünk: Amikor Hadrianus római császár 130/131-ben Jeruzsálembé látogatott, a Sion-hegyen „egy kis templom állt, a »felső szoba« helyén, ahová a tanítványok visszatértek az Olajfák hegyéről”⁹⁵². A Szent Epiphanius által ismert ókori Sion-hegyi szentély csak egy zsidó-keresztény zsinagóga lehetett, ugyanis a keresztény templomok építése csak Konstantin római császár milánói rendelete (313) után vált lehetségessé.

Ki építette ezt a zsinagóga-templomot – amely a Sion domb délnyugati részén állt 130-ban? Néhány információ egy tizedik századi alexandriai pátriárkától, Euthychiustól származik (896-940), aki a rendelkezésére álló összes ősi forrás alapján megírta az Egyház történetét. Euthychius

⁹⁵¹ Gal 1,19.

⁹⁵² ApCsel 1,13.

szerint a zsidó-keresztények, akik Pellába menekültek Jeruzsálem római pusztulása elől 70-ben, „*Vespasianus császár negyedik évében visszatértek Jeruzsálembe, és ott építették fel templomukat*”⁹⁵³. Vespasianus negyedik éve 73 volt, amikor Masada, a zsidó lázadás utolsó bástyája a rómaiak kezére került. A zsidó-keresztények visszatértek Jeruzsálembe Simon Bar-Kleopha (Simon, Kleófás fia) vezetésével, aki Jakab után Jeruzsálem második püspöke volt, „az Úr testvére” (úgy értendő, hogy Jézushoz hasonlóan a Dávidtól származó királyi család leszármazottja volt). A zsidó-keresztények valószínűleg valamikor a 73 utáni évtizedben építették újjá templomukat, amelyet akkoriban zsinagógának hívtak. Építéséhez felhasználhatták Heródes lerombolt templomának néhány nagyméretű követ.⁹⁵⁴

A bizánci Apostolok Temploma A bizánci császár, I. Theodosius (347-395) a kicsiny zsinagóga mellé nyolcszögletű templomot épített, amelyet „Apostolok templomának” neveztek. A 382-ben kezdődő építkezést 394-ben II. János, Jeruzsálem püspöke szentelte fel. Érdekes, hogy bár Egeria beszámol a Sion templomának a jeruzsálemi liturgiában betöltött jelentős szerepéről, de nem ír arról, hogy építés alatt állna az épület. Néhány évvel később, 415 körül II. János püspök kibővítette a Sion-templomot, és egy nagy, téglalap alakú, öthajós bazilikává alakította, erről az épületről számol be Arculf útleírásában. Bár ezt az épületet később a perzsa hóditók lerombolták 614-ben, de nem sokkal később Modestus pátriárka részben újjáépíttette.

1009-ben a muszlimok elpusztították a templomot, a földdel egyenlővé tették.

A keresztes lovagok nem sokkal később a helyén egy öthajós „Szent Mária” bazilikát emeltek, mert a korabeli általános vélemény szerint ez volt Mária halálának helyszíne. Amikor 1219-ben a bizánci templomot elpusztították, szerencsére az egykori zsinagógát tartalmazó rész a felső emeleti helyiséggel (*cenaculum*) együtt megmenekült.

⁹⁵³ Migne, szerk., Patrologia Latina, III. kötet, 985

⁹⁵⁴ Ha ez így van, akkor az eseményre az egyik apokrif Salamon óda utalhat, amelyet Kr.u. 100 körül alkotott egy rivális szektás judaeo-keresztény csoport. A negyedik óda így kezdődik: „Senki sem ronthatja el a te szent helyedet, ó Isten, és nem is változtathatja meg, és nem teheti más helyre, mert nincs hatalma felette”.

Szent Jakab székétől a katedrális fogalmáig

Egeria beszámol a Kereszthódolás⁹⁵⁵ nagyszerű ünnepéről, amelyet Jeruzsálemben Nagycsütörtökön a II. és VI. óra között a „*post Crucem*” kápolnában tartottak. A szent fát egy aranyozott ezüst ládában őrizték, amelyet egy évben csak egyszer nyitottak fel. A zarándoknő nem határozta meg az őrzési helyét, de az előzőekben már tárgyaltam azt a feltételezésemet, hogy a *post Crucem* „Kereszt mögötti” megnevezésű kápolnát a Szent Kereszt és számos más Krisztus személyéhez kapcsolódó ereklye őrzésére építették.

„És ilyen módon a püspök trónusát a Golgota keresztje mögötti (kápolnában) helyezik el, **ami (a trónus) most ott (az ereklyekápolnában) van**, a püspök helyet foglal az ülésen; eléje egy leterített asztalt tesznek; az asztal körül a diakónusok állnak, és az (asztalra) aranyozott ezüst (koporsószerű) ládát tesznek, amelyben a Szent Kereszt fája van. Azért őrzik így, mert figyelik: itt az szokás, az egész nép egyenként érkezik, a hívők és katekumenek egyaránt, meghajolnak az asztal előtt, megcsókolják a szent fát és tovább haladnak.”⁹⁵⁶

A püspök a trónszékére ül az odakészített asztalhoz, kezeit a szent fa két végére teszi, és fogadja a hívőket. A keresztények egyesével a Kereszthez járulnak, az egyik ajtón bevonulva, a másikon kimenve.⁹⁵⁷ A Szent Keresztet a püspökön kívül diakónusok védik, akik a Kereszthódolás alatt körülállják az asztalt, és éberren figyelnek, nehogy valaki kiharapjon egy darabot a szent fából.⁹⁵⁸

Jeruzsálemben Nagypénteken a Keresztrefeszítés idején (VI. és IX. óra között) megszakítás nélkül olvasmányokat olvasnak. VI. órára *ante Crucem* átrium úgy megtelik jeruzsálemiekkel és zarándokokkal, hogy az ajtókat sem lehet becsukni a nagy tömeg miatt. A püspöknek kiteszik a ceremóniális trónszékét a Golgota dombocskáján álló aranyozott és drágakövekkel díszített kereszt elé, és három órán keresztül megszakítás nélkül felolvasnak az Ó és Újtestamentumból,

⁹⁵⁵ Vö. E. Velkovska írja, hogy a 9. századi bizánci Typikon szerint az ünnepélyes Kereszthódolás keddtől péntekig tartott.

⁹⁵⁶ *Et sic ponitur cathedra episcopo in Golgotha post Crucem, quae stat nunc, residet episcopus in cathedra, ponitur ante eum mensa sublimatea, stant in giro mensa diacones et affertur locus argenteus deauratus, in quo est lignum sanctu crucis. Hoc autem propterea sic custoditur, quia consuetudo est, ut unus et unus omnis populus ueniens, tam fideles quam cathecumini, acclinantes se ad mensam osculentur sanctum lignum et pertranseant. Itinerarium XXXVII/1-2 (saját fordításom)*

⁹⁵⁷ Becslésem szerint a zarándoknő által megjelölt 4 órás időtartam alatt mintegy 2000 – 3000 hívő vett részt a Keresztcsókolási szertartásban.

⁹⁵⁸ A görögkatolikus szertartásban ennek liturgikus nyoma maradt: a feltámadási körmenet után történik a Szent Kereszt és a feltámadási ikonnak a nép általi csókolása.

himnuszokat énekelnek, valamint olyan imádságokat iktatnak közbe, amelyek a szomorú naphoz illőek:

„A püspöki széket a kereszt elé állítják, és a VI. órától a IX. óráig nem tesznek mást, mint a szentleckéket olvasnak fel a következő módon: először is olyan zsoltárokat olvasnak, amely a szenvedésről szólnak, majd az apostolok leveleiből és az Apostolok Cselekedeteiből azokat, ahol az Úr szenvedéseiről beszélnek, az Evangéliumokból azokat a részeket, ahol az Úr szenvedett, a prófétáktól azokat a részeket, ahol az Úr szenvedéséről jövendölnek, az Evangéliumokból azt, ami az Úr szenvedéséről szól, a próféták írásaiból felolvassák Jézus szenvedéseit megjövendölő részeket, azért hogy bemutassák az egész népnek, hogy semmi sem történt, ami nem lett volna előre megmondva.⁹⁵⁹

Egeria leírja, hogy nincs senki, se kicsi, se nagy, aki nem sírná el magát ebben a három órában.⁹⁶⁰

48. ábra Nagypénteken a kínszenvedési evangéliumok olvasásának ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból.⁹⁶¹ A szertartás során Krisztus helyén

⁹⁵⁹ *Id est ita legitur primum de psalmis, ubicumque de passione dixit, legitur et de apostolo siue de epistolis apostolorum uel de actionibus, ubicumque de passione Domini dixerunt, Episcopo autem cathedra ponitur ante Cruce, et de sexta usque ad nona aliud nichil fit nisi leguntur lectiones sic, nec non et de euangeliis leguntur loca, ubi patitur, item legitur de prophetis, ubi passurum Dominum dixerunt, item legitur de euangeliis, ubi passionem dicit, ut ostendatur omni populo, quia, quicquid dixerunt prophetae futurum de passione Domini.* Itinerarium XXXVII/5-6 (ford: Ivancsó István)

⁹⁶⁰ A görögkatolikus szertartás nagycsütörtök este végzett, de nagypéntek reggelinek számító szertartásban emlékezik meg Urunk szenvedéseiről és olvassa a 12 kínszenvedési evangéliumot.

⁹⁶¹ Ma már egyöntetű a szakértői vélemény arra vonatkozóan, hogy a római mozaik a Szent Sír Komplexumot ábrázolja. Az a meghatározás, hogy a Nagypénteki délutáni szertartás „Krisztus kínszenvedése” alatt történik, saját javaslatom.

a díszes trónuson a jeruzsálemi püspök ült⁹⁶², és nagypénteken innen olvasta fel a kinszenvedési evangéliumokat.

Az *Itinerarium* több helyen is utal arra, hogy a Szentírás szavait egyedül a püspök olvashatta fel. A püspök feladata az Evangélium hirdetése, valamint az, hogy minden hívő eljusson a keresztény hit bizonyosságára. Püspöki tekintéllyel szól, a krisztusi kinyilatkoztatás magyarázója és védelmezője. A hitben jelentkező tévedésekre és elhajlásokra rámutat, és visszavezeti az elhajlókat az igaz hithez.

Euszebiosz Caesariensis, *Vita_Constantini* XIX. fejezetében ír Jakab püspöki székéről:

„Jakabnak, aki először magától a Megváltótól és az apostoloktól kapta meg a jeruzsálemi gyülekezet püspökségét, és akit, mint az isteni feljegyzések mutatják, Krisztus testvérének neveztek, Jakabnak a székét mindmáig megőrizték azok a testvéreink, akik egymás után követték (a püspöki székben)... Régi és széles körben elterjedt hagyomány volt, hogy Jakabot maga Krisztus nevezte ki Jeruzsálem püspökévé”.

Euszebiosz és Egeria egybehangzó tanúsága szerint a 4. századig Jeruzsálemben fizikai valóságában megőrződött Szent Jakab, Jeruzsálem első püspökének széke. Sőt, ha tovább gondoljuk ezt az okfejtést, és számba vesszük, hogy 33 és 49 között a jeruzsálemi gyülekezetet Szent Péter vezette, lehetséges, hogy ez a trónus az ő számára szolgált, mint tanítói szék.

Stoth kételkedik eredetiségében, abban, hogy a Jeruzsálemi Szent Sír komplexumban Euszebiosz idejében mutatott szék (θρόνος), amelyet Jakab püspöki székének mondtak, eredeti volt-e. Szárazon megjegyzi, hogy még ha Jakab rendes püspöki székkal rendelkezett volna, (amelyet anakronizmusnak tart), akkor is kizárt szerinte, hogy meg lehetett volna óvni épségben a város 70-ben történt teljes pusztulása során. Stroth ezt írja: *Man hatte auch wohl nichts wichtigeres zu retten, als einen Stuhl!* „Valószínűleg volt fontosabb dolguk is, mint megmenteni egy széket!” A szent ereklyék mentésére azt a példát említhetem, hogy a Notre Dame székesegyház 2022 évi égésénél egy bátor francia tűzoltó élete kockáztatásával mentette meg a Szent Töviskoszorút.

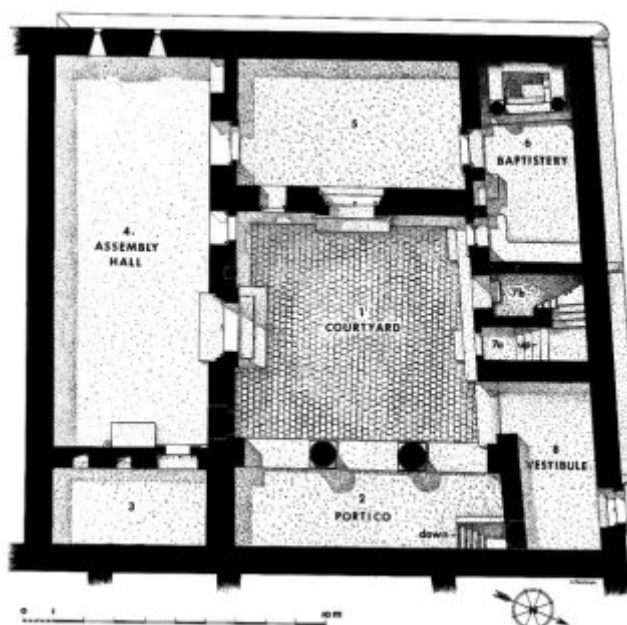
A szakirodalomban általánosan elterjedt vélemény, hogy a Sion zsinagóga jelenlegi épületét Jeruzsálem 70-es totális lerombolása után pár évvel a visszatért zsidókeresztény közösség emelte az eredeti helyszínen az eredeti kövekből.

⁹⁶² A képen ábrázolják a jeruzsálemi püspökök rituális trónusát, amelyet csak Nagycsütörtökön és Nagypénteken hoztak ki az ereklyekápolnából és használtak, a trónus a legelső jeruzsálemi püspököktől származhatott, akár Jakabtól, vagy Pétertől. lásd *Itinerarium XXXVII/1 "residet episcopus in cathedra"*

A továbbiakban bemutatom a Dura-Europosi háztemplom az ásásainak eredményét, amely arra utal, hogy már 250 körül a püspök tanító széke létezett a keresztény világban.

A püspöki trónus helye a Dura-Europosi háztemplomban

Dura-Europosi *domus ecclesiae* a legkorábban azonosított keresztény háztemplom, 233 és 256 között a soknemzetiségű városban szolgált istentiszteleti helyként egy kicsiny keresztény közösség számára. Az épület eredetileg közönséges lakóház volt, amelyet a vályogtéglából építettek, a nyitott udvart körbevevő helyiségekből állt. A magánház templommá alakításakor átalakították, amint azt a *The Oxford History of Christian Worship* című könyvében Wainwright meghatározza: „az egyik nagyobb helyiség keresztelőkápolnaként szolgált, a másik az Eucharisztia ünneplésére, a harmadik pedig esetleg a katekumenek oktatására”⁹⁶³. Az átalakítás során a két helyiség egyetlen nagy, 13 m × 5 m méretű, téglalap alakú helyiséggé alakult, amelynek befogadóképessége akár 100-120 fő is lehetett. A keleti oldalon a gyülekezeti helyiséget a kultikus tárgyak tárolására szolgáló raktártól elválasztó válaszfalhoz emelvényt állítottak fel, amely megőrződött: ezen az emelvényen kapott helyet egy felolvasópult vagy a város püspökének *cathedra*-ja.⁹⁶⁴ Mellette a padlóban egy lyukat fűrtak, feltehetően lámpatalp részére, amely arra utalhat, hogy a püspök keresztény iratokat olvashatott fel a székéből akkor is, ha gyenge volt a megvilágítás.

⁹⁶³ Wainwright, G., *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, Oxford 2006, 20.

⁹⁶⁴ White, L. M., *The social origins of Christian architecture*, Valley Forge, Trinity Press, 1997, 128.

49. ábra a Dura-Europosi „*domus ecclesiae*” alaprajza Kraeling C. H., Welles C. B. munkássága alapján ⁹⁶⁵ 1. udvar 2. terasz 3.raktárhelyiség (sekrestye?) 4. gyülekezeti terem 5. közösségi terem (nők terme?) 6. keresztelő kápolna 7. lépcsőfeljárt az emeletre 8. előtér

A régészek nem találtak oltárra utaló jeleket, így nem tudták meghatározni annak pontos helyét.⁹⁶⁶ Néhány kutató feltételezi, hogy a nagyteremben az emelvényen az oltár állt, de általánosabban elfogadott, hogy egy hordozható fa étkező asztal töltötte be az oltár szerepét. Szerintem a gyülekezeti terem hét közben katekumenek oktatására, püspöki tanítás helyszínéül szolgálhatott, valamint a hívők közös imádságára, ahol be tudtak kapcsolódni a diakónusok és özvegyek által a vezetett Zsolozsmába. Felhasználva az Egeria által leírtakat, feltételezhetjük, hogy csak hetente egyszer tartottak Eucharisztikus Áldozatot, egyedül az Úr feltámadásának napján, amikor is kizárólag a megkeresztelt hívek vehettek részt az agapé jellegű szertartáson.

Az épület gyülekezeti termének elrendezése a keresztény igehirdetés napi végzését sugallja, amelynek célja az emelvényen ülő előadót láthatóvá és hallhatóvá tenni még egy nagyobb gyülekezet számára is. A püspök elsődleges feladata az isteni igazságot hirdetni és bizonyítani.

A feltehetőleg a Dura-Europosi háztemplom idejében, a 2. században keletkezett Didakhé így ír:

„Kézfeltétellel válasszatok magatoknak az Úrhoz méltó püspököket és diakónusokat, szelíd és nem pénzéhes, igazmondó és kipróbált férfiakat; ők látják el ugyanis nektek a tanítók és próféták szolgálatát... Imáitokat, adakozásokat és minden cselekedeteket úgy végezzétek, ahogy Urunk evangéliumában áll.”

Antióchiai Szent Ignác – aki maga is püspök volt – azt tanította, hogy a helyi püspök az egyház középpontja, Isten földi képviselője, a mennyei egyeduralkodó földi megfelelője, így tehát „*úgy kell a püspökökre tekintenünk, mint magára az Úrra.*”

Szent Péter trónusának viszontagságos története

Most elérkezünk ahhoz a kérdéshez, hogy hol állt Szent Péter apostolfejedelmi széke? 200-ban Tertullianus ezt írja „*De præscriptione hæreticorum*”-jában:

„Látogasd meg az apostoli templomokat, ahol még mindig az apostolok székei (cathedra) elnökölnék a hely felett, ha Itáliában Róma közelében vagy!”⁹⁶⁷

⁹⁶⁵ Kraeling, C. H., Welles, C. B., *The excavations at Dura-Europos*, Yale University and the French Academy of Letters, Final Report 8/2, New York, 1967, 4.

⁹⁶⁶ O'Donoghut, N., *Liturgical Orientation, the Position of the President at the Eucharist in Joint Liturgical Studies*, h.n. 2017, 83.

Őrzésének helyeként a korai hagyományok a Santa Pudenziana templomot jelölik meg, amely eredetileg Pudens szenátor háza volt. Itt Szent Péter és Szent Pál nemcsak vendégszeretben részesült, de keresztény istentiszteleteket is tartott. A Santa Pudenzianához kapcsolódó legendák azonban nem bizonyítják teljes mértékben azt az elméletet, hogy ez a templom Konstantin előtt Róma püspökének székesegyháza és rezidenciája volt. A rómaiakhoz írt levelének végén Szent Pál említ egy helyet, ahol istentiszteleteket tartottak: Aquila és Prisca házát (ma Santa Prisca templom az Aventinuson).⁹⁶⁸

„Köszönsétek Priscát és Aquilát, akik munkatársaim a Krisztus Jézusban. Ők életemért saját fejüket kockáztatták, és nekik nem csak én vagyok hálás, hanem a pogányok valamennyi gyülekezete is. Köszönsétek a házukban levő gyülekezetet is!”⁹⁶⁹

Aquila kapcsolatát Priscilla katakombájával ma is mutatják annak a temetkezési helynek a sírfeliratai.⁹⁷⁰ 1776-ban az Aventinuson, a jelenlegi Santa Prisca templom közelében feltártak egy IV. századi freskókkal díszített kápolnát; a freskókon még felismerhető a két apostol képe, valamint találtak ott egy aranyozott poharat Péter és Pál alakjával.

250-ben, amikor a szék megüresedett Szent Fábían pápa halála után, Szent Cipriánus a következőképpen utal a pápai szék megüresedésére: *Cum locus Fabiani, id est locus Petri et gradus cathedræ sacerdotalis vacaret.*⁹⁷¹

Az akkori körülményekből érthető Damasus pápa döntése, hogy Péter székét a Santa Priscából a Lateránba helyezte át. Nagy Konstantin uralkodása óta a Lateráni Palota a pápák lakhelye, pompás bazilikája a székesegyházuk, míg a szomszédos, Konstantin építette keresztelőkápolna szolgált húsvét előestéjén a keresztelés ünnepélyes lebonyolítására. Damasus átvitette a tiszteletreméltó apostoli ereklyét a Santa Prisca-i kis kápolnából saját új keresztelőkápolnájába a Lateránba, ahol minden bizonnyal a 6. századig maradt. Ezután a Vatikáni

⁹⁶⁷ Tertullianus, *De præscriptione hæreticorum*, „Percurre ecclesias apostolicas, apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolorum suis locis præsent. Si Italiæ adjaces habes Romam”
https://www.tertullian.org/works/de_praescriptione_haereticorum.htm

⁹⁶⁸ De ROSSI, in *Bullettino di archeologia christiana*, Rome 1867, 33

⁹⁶⁹ Rom 16,3-5.

⁹⁷⁰ Phoebeus, *De identitate Cathedræ Petri Romæ libri II*, Rome 1666.

⁹⁷¹ *Cum locus Fabiani, id est locus Petri et gradus cathedræ sacerdotalis vacaret* „Amikor Fábían (pápa) helye, azaz Péter (apostol) helye, a pápai trón megüresedett”. CYPRIANI, *Patrologiæ* (ed. Migne, J.) *Documenta Catholica Omnia*, Paris 1891.

Bazilika különböző kápolnáiban őrizték. Több keresztény író tanúsága szerint a trón bizonyított története a második századig nyúlik vissza, többen feltételezik, hogy a *Cathedra Petri*-nek nevezett trónszék valóban Szent Péter tanítói széke volt.

50. ábra A hagyomány azt állítja, hogy Szent Péter maga ült ezen a széken a római keresztényeknek tartott prédikációi alatt. Megállapították, hogy csak akácfa váza származik az első századból, a szék tölgyfából készült többi része, amely vaspántokkal van az eredeti vázhoz erősítve, a feltételezések szerint a bizánci időszakból való.⁹⁷² Jelenleg az Ottoboni sekrestyében őrzik. (Ezzel ellentétes vélemény, hogy a szék Kopasz Károly császári trónja volt, amelyet 875-ben ajándékozott VIII. János pápának, abban az évben, amikor Szent Péter-templomban római császárrá koronázták.⁹⁷³)

A katedrális fogalmának kialakulása

Be szerettem volna mutatni, hogy az ókeresztény kortól folyamatosan a város püspökének *θρόνος*-a vagy „*cathedra*”-ja jelképezi a püspök tanítói tekintélyét. A püspök feladata a hitletétemény őrzése és az, hogy tanítása által minden hívőt a hit bizonyosságára eljuttassa.

Jeruzsálemben az ünnepi Igeliturgia a Martyrionban reggeli 7 és 11 óra között zajlott. Egeria azt írja: „itt az a szokás,⁹⁷⁴ hogy a jelenlevő papok közül, akik akarnak, prédikálhatnak”⁹⁷⁵ Tehát több pap és vendég püspök is tartott Szentírás magyarázatot, majd „mindnyájuk után pedig a

⁹⁷² <http://www.papalartifacts.com/a-relic-from-the-original-chair-of-st-peter-with-the-pontifical-coat-of-arms-the-cross-keys-tiara/> (kutatás ideje 2024.10.23.)

⁹⁷³ <http://www.visit-vaticancity.com/rome/st-peters-cathedra-in-st-peters-basilica/> (kutatás ideje 2024.10.23.)

⁹⁷⁴ Itinerarium XXV/1

⁹⁷⁵ *Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti uolunt, praedicent.* Itinerarium XXV/1

püspök prédikál”⁹⁷⁶, – ez a jeruzsálemi püspök hagyomány által alátámasztott tekintélyét tanúsítja, amely lehetővé teszi számára, hogy az előtte szólók teológiai tévedéseit kiigazítsa. A püspök feladata a mai napig a kinyilatkoztatott igazság hirdetése.

A püspökök személye különösen fontossá vált a római birodalom felbomlásának korában, amikor a helyi hatóságok, valamint a római hadsereg egységei egyre kevesebb erőt képviseltek. A korai középkorban a népvándorlás rohamai ellen a védhetővé alakított püspöki székhelyek jelentették a biztonságot. A középkori püspökségek, középpontjukban a katedrális templommal, a tudás és a keresztényi irgalmasság központjaiként szolgáltak. A püspökök sokszor személyesen tevőlegesen vettek részt keresztény országuk védelmében az ellenséges pogány hadak ellen.

A növekvő lakosságú európai városok a középkor végén óriási méretű katedrálisokat emeltek, azért, hogy a teljes keresztény közösség részt vehessen a vasárnapi istentiszteleten. A román és gótikus katedrálisok az emberi alkotás legmagasabb fokán álltak, kifejezik az ember Istenben való hitét. A hatalmas katedrálisokban jobb oldalon áll a püspök trónusa, amely a mai napig mutatja a püspök krisztusi kinyilatkoztatás őrzői, magyarázóí és védelmezői szerepét.

Összefoglalhatjuk, hogy mivel Euszebiosz⁹⁷⁷ szerint Jeruzsálem megőrizte Szent Jakab trónját, Alexandria pedig Szent Márk apostoli székét⁹⁷⁸, nincs okunk kétségbe vonni a Vatikánban őrzött és a *Cathedra Petri* néven ismert ereklje valódiságát. Tertullianus a fent idézett részletben utalt arra, hogy az apostoli egyházak milyen meghatározó funkciót tulajdonítottak alapítóik tanítói székeinek. A püspöki *cathedra* jelenleg is a püspök lelki, tanításbeli és kormányzati hatalmára emlékeztet bennünket.

⁹⁷⁶ *Et post illos omnes episcopus praedicat. Itinerarium XXV/1*

⁹⁷⁷ Eusebios *Egyháztörténet* VII.19 Eusebius Caesariensis, *Vita Constantini* XIX. fejezetében ír Jakab püspöki székéről: „Jakabnak, aki először magától a Megváltótól és az apostoloktól kapta meg a jeruzsálemi gyülekezet püspökségét, ... Jakabnak a székét mindmáig megőrizték azok a testvéreink, akik egymás után követték ott (a püspöki székben).

⁹⁷⁸ Secchi, G. *La cattedra alessandrina di San Marco*, V

51. ábra 2024. októberében Ferenc pápa a Szent Péter széke előtt.

ÁBRÁK

1. ábra A Szent Liturgia helyszínei
2. ábra A Golgota környéke Krisztus idejében
3. ábra A Hadriánus által emelt Aphrodité templom rekonstrukciója, a templom szentélyét pontosan a Szent Sír fölé tájolták, a felszínből kinyúló Golgota sziklán Aphrodité szobrát állították fe
4. ábra Zenobiosz nagyszerű alkotása: egy kerek halotti mauzóleum és egy téglalap alakú bazilika nyitott oszlopsoros udvarral összekapcsolva
5. ábra A Nagy Konstantin által az Anasztaszisznak ajándékozott színes márvány oszlopok
6. ábra A Szent Sír kápolnája – jól látható, hogy a sírkamra eredeti, de az Angyalkápolna utólagos hozzáépíté
7. ábra Az Anasztaszisz rekonstrukciója a korlással
8. ábra A Martyrion óriási méretű öthajós kialakítású bazilika volt, pontos megjelenéséről csak feltevéseink vannak.
9. ábra A Golgota szabadon álló sziklatömbje, rajta a Nagy Konstantin által ajándékozott kereszt.
10. ábra Az Eleona bazilika rekonstrukciója
11. ábra Arculf így vetette papírra Imbomon templomát
12. ábra Arculf vázlata a Sion bazilikáról, 670 évi állapot.
13. ábra A reggeli és alkonyati istentisztelet liturgikus mozgásainak vázlata
14. ábra A vasárnap liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szentsír templom alaprajzára vetítve
15. ábra Út Betániába
16. ábra A virágvasárnapi bevonulás útvonala
17. ábra Virágvasárnap az ünnepi menet az Olajfák hegyéről közvetlenül az Anasztasziszhhoz vonul
18. ábra A Sion templomtól az Anasztasziszig a vezető útvonal a a Sion kapun és a Cardo-n, Jeruzsálem főutcáján keresztül vezetett
19. ábra Nagypénteki liturgikus mozgások a Szent Sír templomban
20. ábra A Golgota ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból: Krisztus helyén a jeruzsálemi püspök ül
21. ábra A pünkösd stációs liturgia útvonala
22. ábra Coüasnon Ch. O.P. Martyrion rekonstrukciója
22. ábra Javaslatom a Nagy Konstantin építette Szent Sír templom rekonstrukciójára:
23. ábra A reggeli és alkonyati istentisztelet liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szent Sír templom alaprajzára vetítve
24. ábra A vasárnap liturgikus mozgásainak vázlata az általam javasolt Szentsír templom alaprajzára vetítve
25. ábra A Golgota szabadon álló sziklatömbje, rajta a Nagy Konstantin által ajándékozott kereszt.
26. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolása a 6. századból
27. ábra A római Sancta Sanctorum jelenlegi állapota
28. ábra Jeruzsálem látképe a stációs liturgiák helyszíneivel

29. ábra A madabai bizánci templom padlómozaikja: „Jeruzsálem szent városa”
30. ábra Az Anasztázisztól a Sion templomhoz vezető útvonal
31. ábra Pixner rajza: a zsidó-keresztény zsinagóga tórafülkéje nem a zsidó Szentélyre irányul, hanem a Golgota felé.
32. ábra A névtelen BORDEAUX-i zarándok által leírt 333- évi állapot Heyden K., Lissek M., által készített vázlaton
33. ábra Jeruzsálem térképe 4. és 6. században a legújabb kutatások tükrében
34. ábra A Nagy Konstantin által az Anasztaszisznak ajándékozott színes márvány oszlopok
35. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolása a 8. századból
36. ábra Az a kehely, amelyet Arculf látott *argenteus calix* hasonló lehetett ehhez
37. ábra A spanyolországi Valencia katedrálisában őrzött „Utolsó vacsora kehely”
38. ábra Barcelona szent kelyhe
39. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolásának másolata 9. századból
40. ábra Arculf Szent Sír Komplexum ábrázolásának másolata a 12. századból
41. ábra Arculf vázlata a Sion bazilikáról, 680 évi állapot
42. ábra Ez a vörös porfirból álló oszloptöredék a jeruzsálemi Szent Sír-templom ferences kápolnájában látható.
43. ábra Isztambul, Győztes Szent György-székesegyházban elhelyezett ereklye
44. ábra A Megkorbácsolás Oszlopa, Rómában a Santa Prassade bazilika templomának mellékkápolnájában van elhelyezve.
45. ábra Zsidó imaház makettje az Omani Nemzeti Múzeumban (saját felvételem)
46. ábra Arculf így vetette papírra Imbomon templomát, a másolat a 9. századból származik
47. ábra A Golgota ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból
48. ábra Nagypénteken a kinszenvedési evangéliumok olvasásának ábrázolása a római Szent Pudenziana bazilika apszisában a IV. századból.
49. ábra a Dura-Europosi „*domus ecclesiae*” alaprajza Kraeling C. H., Welles C. B. munkássága alapján
50. ábra A hagyomány azt állítja, hogy Szent Péter maga ült ezen a széken a római keresztényeknek tartott prédikációi alatt.
51. ábra 2024. októberében Ferenc pápa a Szent Péter széke előtt

TÁBLÁZATOK

1. táblázat Keresztény zarándokok leggyakoribb szentföldi célpontjai Egeria Útleírása és Paula levele alapján
2. táblázat az Egeria által leírt szent helyek elhelyezkedése és egymástól való távolsága
3. táblázat A karácsonyi ünnepkör dátumai a régi és a ma használt rendszerben
4. számú összehasonlító táblázat a Szentmise részeire a *Constitutiones Apostolorum* azaz a Klementin-liturgia és *Itinerarium Egeriae* között
5. számú összehasonlító táblázat a két vallás (zsidó és keresztény) ünnepi rendje közötti hasonlóságokról
6. számú összehasonlító táblázat a teljes keresztény világban általánosan végzett liturgia és kizárólagos jeruzsálemi hagyomány között
7. számú táblázat a jeruzsálemi ünnepi stációs liturgia szerkezetének bemutatására
8. táblázat a keresztény ünnepek fényes heteinek ünneplési rendjének bemutatására a jeruzsálemi templomokban Egeria szerint

SUMMARY

The aim of my thesis is to examine Egeria's *Itinerarium* from a scholarly perspective of church history and liturgical history, to attempt determination the sources of the liturgy described by her, as well as presentation the effects of the Jerusalem liturgy on the development of Christian liturgy.

If we wish briefly define the liturgical-historical significance of the *Itinerarium*, we have to use the expression “undeservedly undervalued”. Within the framework of my thesis, I have processed all the available travelogues about the Holy Land and translated them into Hungarian (due to their volume they are attached in the Appendix). Knowing all the travelogues, a comparison can already be made: Egeria is incomparably more detailed and precise than any other survived writing. Some Itineraries present Jerusalem in two or three sentences, which Egeria reports on in several dozens of pages of (concise) Latin text. In almost every other travelogue, some researchers of the topic assumes that the writer did not even visited the Holy Land, just compiled it from the narrations of other people, or on basis of the itineraries used in the Roman Empire, which indicated the distances between cities. Egeria was never accused of this; her work is fresh, detailed, and spiritually experienced.

Egeria presents a living liturgy, actively supported by the Christian community of Jerusalem and the large number of pilgrims. The descriptions of other pilgrims focus on buildings and sacred objects, they don't concern themselves the community and its liturgy. The liturgy described by Egeria was created in the 330's and extincted due to the Arab invasion of 633. The pilgrim from Bordeaux could not have seen it in 333, because at the time of his journey only the reservoirs under the Martyrion were being built. Arculf could not have observed it during his journey in the 680's, by which time the Martyrion had already been taken by the Muslims and converted into a mosque with a capacity of three thousand people. It has unique importance that the exact description of the *Itinerarium* was written during the short existence of the Jerusalem liturgy. The most likely date of Egeria's journey is between 383-385; according to linguists, she recorded or had her travel experiences recorded in 386, after her return to Constantinople.

The *Itinerarium* is divided into two parts, clearly distinguishable by both of subject and style:

- The first part gives a classic travelogue of her pilgrimage from Mount Sinai to Mesopotamia. During this time, Egeria travels thousands of kilometers (presumably) on

mule backs, climbs thousand meter high mountains in order to encounter the Christian tradition, found everywhere. During her travels she meets bishops, abbots, monks and Roman military officers – all they warmly welcome the distinguished Roman lady. Egeria communicates openly, bravely and amicably with everyone.

- In the second part, she attempts to describe the contemporary Jerusalem liturgy in the most accurate and detailed way she can. May be assumed that the addressees of the letter themselves requested the description, to which she responds with her long letter. She expresses herself in simple Latin phrases to avoid mistakes, and dares to speak about sacred things only with the greatest respect. Her attitude also changes, she distances herself from the events, and she no longer has direct contact with church figures. I assume that in Jerusalem she has been placed in a company of ladies appropriate to her rank, and she watches the ceremonies from the “terrace of the matrons”.

We need to answer the question of why Egeria's *Itinerarium* was “indecipherable” for the researchers for a long time and why it was not treated according to its importance. At the time of its discovery, the Via Dolorosa was considered the real site of the Stations of the Cross, although this pilgrimage route was established only during the Christian Kingdom of Jerusalem in the Christian quarter of the city. This obviously contradicted the route of the Stations of the Cross described by Egeria. On the other hand, it could also have been based on the fact that Egeria's terminology is weak: she named the same ceremony in different words, or skipped over important parts of the ceremony and simply left them out of her description. To clarify Egeria's terminology, I conducted an analysis of the pilgrim liturgy described in the first part of the *Itinerarium*, where the terminology was not complicated by the special structure of the Holy Sepulchre Complex.

The first step in deciphering the *Itinerarium* is to understand the topography of Jerusalem at that time, Gerhard Kroll's book „*In the Footsteps of Jesus*” provided me with an excellent starting point. Kroll uses archaeological excavations to prove that all the "holy places" mentioned by Egeria were located outside the city walls and that, with the exception of the Temple of Zion, all were caves. These could have been used by Christians even when they were banned from Jerusalem. This topographical perspective led me to decipher the origins of the Jerusalem liturgy. There were three "holy places" in total, which correspond exactly to the locations indicated in the travelogues of all the other authors.

Each site had a different type of liturgy, and these ceremonies were connected by a liturgy of stations on feast days. The “holy places” are listed as follows: the Holy Sepulchre Complex

(Anastasis and Martyrion), the Eleona (together with the Imbomon), and Zion, the mother of all churches. Based on the research of several church historians, these sites can be linked to an early Christian group. These individual groups practiced different liturgies, they were of Judeo-Christian, early Christian, or Roman origin, and their ceremonies were at different stages of liturgical development.

The definition of the liturgical movements in the Holy Sepulchre Complex can only be done having the precise floor plan of the building, and I will attempt to clarify the floor plan in my thesis. It was established that although the Liturgy of the Word was held in the Martyrion and the location of the Eucharistic Liturgy was the Anastasis, the ceremony is considered liturgically as a unique Holy Mass. The processions between the parts of the building are in the liturgical places of the Small Entrance and the Great Entrance of the Byzantine liturgy, which suggests the Jerusalem origin of these liturgical elements.

The working method of the thesis strictly avoids “presuppositions”, based exclusively on the text of the *Itinerarium* and translations of contemporary descriptions. The extremely complex stationary liturgy of the Jerusalem is difficult to memorize. Instead of extensive descriptions the festive processions were depicted in the thesis on time-diagrams, and the system of the liturgy became clear on the graphs: the Liturgy of Word became separable from the Eucharistic sacrifice, the festive vigils from the episcopal teachings. At the same time, it became possible to assume the origin of the ritual parts: „monastic”, „cathedral” origin (conducted in the main church of Constantinople) or legacy of local early Christian liturgy.

The work yielded many scientific results, but it remained indebted in some topics, either due to the missing pages of the travelogue or Egeria's linguistic limitations. The method of liturgical historians for determining liturgical families is of two types: based on anaphoras, or based on the system of scriptural texts read during the service. Unfortunately, here Egeria was unable to help liturgists. The text of the anaphora is not heard from the tomb of Anastasis when the bishop recites it, so she could not report on it. Egeria writes about the service: psalms, prayers, and antiphons was appropriate to the occasion are always said or sung. Egeria's knowledge of Greek was not sufficient to understand the more complex expressions.

The scientific results of the thesis are contained in the Complementum chapter: a comparison with the early Christian sources; an examination of common features with the pilgrimage festivals of the Jewish Sanctuary; assumptions regarding the “Post Crucem” relic chapel; an analysis of the fasting practice in Jerusalem; an assumption about the Jerusalem roots of the

Stational Liturgies; a contribution to the debate surrounding the Temple of Zion, and general insights into the Jerusalem liturgy. I have also compiled a short material on the lives of the three holy bishops Macarius, Maximus, and Cyril and their role in the creation of the Jerusalem Liturgy.

I did not include in my thesis, but attached as an Appendix my own Hungarian translation of the Itineraries, and writings of Eusebius of Caesarea and Saint Cyril of Jerusalem concerning the Holy Sepulchre, and the authentic description and drawings of Arculf translated into Hungarian with my own commentaries, and I dealt with the tradition of the see of Saint James, the first bishop of Jerusalem.

The Jerusalem liturgy – as we learned from Egeria’s description – is a complex ritual system well known and actively supported by the Christians of Jerusalem and pilgrims from the surrounding countryside, the urban and desert hermits, “virgins” and “widows”. Egeria is well acquainted with the Christian liturgy commonly used in the Mediterranean, including its daily prayers, all its feasts, and its baptismal rite. When she reports on a ritual part of the Jerusalem liturgy that she is familiar with, she simply says: “as usual”. This certainly indicates that she is a truly committed practicing Christian, who participated in the rituals on a daily basis, otherwise she would not be able to speak with such determination. This is also confirmed by her deep knowledge of the Bible; in a separate chapter I analyze different Old Testament places, which she visited during her pilgrimage.

We can draw the following conclusions about the characteristics of the Jerusalem liturgy, processing the large amount of information found in the *Itinerarium*, and we can establish that Egeria reports on a fully developed ritual order:

- The order of the daily rituals rested on the monks and nuns. Their participation in the rituals was considered as duty of their state. They knew and led the singing of psalms, antiphons, and hymns appropriate to the occasion. Lay people could join them at any time, everyone undertook as much as they could, as their condition and health allowed. With this we arrived at the first principle of the Jerusalem religious practice, which left participation to the personal conscience of the believer; the extent of church attendance or fasting was not determined for the believers.
- Another important principle of the Jerusalem Rite is that events whose location is unknown or forgotten are simply read from the Gospel. The Jerusalem Liturgy of the 4th century is faithful to tradition; in places where no tradition has survived, the liturgy doesn’t reconstitute.

- The third important principle of the Jerusalem Rite is that any great feast day no ordinary daily ritual is omitted – I am thinking of the morning and evening services and the prayer hours – except in cases where the two events coincide in time.

The description clearly shows that no Eucharistic sacrifice was performed on weekdays, and even on Sundays only once, in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, with participation of the entire Christian congregation. The liturgy was divided in the way we know it: into the Liturgy of the Word, which was held in the Martyrion, and the Eucharistic sacrifice, which was distributed among the believers in the Anastasis. We could observe that the Liturgy of the Word was very long, lasting 3-4 hours, during which the best local and visiting orators of Jerusalem delivered homilies one after the other. In contrast, the Eucharistic feast lasted barely half to one hour, presumably limited to the anaphora and the distribution of the Eucharist.

The Jerusalem liturgy of the Easter and Pentecost periods dates back to the earliest, the Judeo-Christian period. James, the brother of the Lord, was the first bishop of Jerusalem, he observed Jewish customs on the Sabbath as well as led the Christian “breaking of bread” on Sunday morning. The Holy Saturday liturgy does not prescribe any ceremony in Jerusalem after the early Saturday morning liturgy. Saturday the Jewish-Christians participated in the ceremonies of the Jewish Sanctuary. The fact that in Jerusalem the weekly vigils of Lent were performed from Friday to Saturday dawn, in contrast to the Latin and modern practice, which ends from Saturday to Sunday, also shows Jewish influence.

Egeria's greatest merit is that she describes a rite which was used for a short time, developed after the 330's, but was forgotten after the Muslim conquest in 633. The origin of rites, which goes back to the oldest layers, is unquestionable. The sources of the 4th-century Jerusalem liturgy are: the local Jewish-Christian group; the closed community with a presumed Essene background; and the liturgical practice of the Christian Roman citizens who arrived with the imperial army. The Jerusalem liturgy also united liturgies at different stages of development, for example, the vigil on the Mount of Olives recalls the most ancient Christian gatherings of the 1st-2nd centuries. Several researchers have suggested that the worship of the Essenes-related community on Mount Zion may have deviated from the official liturgy of Constantinople, and that the frequent visits of the bishop of Jerusalem encouraged the return of “deviants” to the Catholic Church. The liturgy of the Holy Sepulchre Complex corresponded in every way to that of the Great Church of Constantinople, the Μεγάλη Ἐκκλησία, the contemporary Christian rite generally practiced.

According to Manuel Nin, the Jerusalem liturgy belonged to the Antiochian branch of the Eastern rite. The Byzantine liturgy was in its archaic period when Egeria observed it and described it in her *Itinerarium*, and resembled the rites described in the *Didache* and *Traditio Apostolica*. Anton Baumstark assumes that the Christian liturgy progressed from initial diversity towards unification, the various church texts, local formulas and different rites merged into a ritual unity used uniformly throughout the Mediterranean. Egeria also clearly confirms this statement when she notes on several occasions: *fiunt omnia secundum consuetudinem*, "everything is done as usual" (i.e. the liturgy known to Egeria).

The Jerusalem liturgy is similar to the liturgy of the great Saints of the East, Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great, used in the imperial city of Constantinople. Later on the Jerusalem liturgy evidently influenced the Armenian and Georgian liturgies. According to Daniel Galadza, the dominance of the Constantinople liturgy over the Greek-language old liturgies, which is common in the Chalcedonian churches, can also be observed in Jerusalem.

Benedict Luykx sees as evidence that the cathedral Typicon of the Constantinople Μεγάλη Ἐκκλησία, was based on the service performed in the Anastasis of Jerusalem, which included the Divine Liturgy, the morning and evening services. According to him, the priestly and responsorial prayers performed during Easter and Lent also came from the Jerusalem practice.

Robert Taft distinguishes two centers of the development of the hours of prayer: Jerusalem and Constantinople. In Jerusalem, Egeria most likely observed the prayer hours according to the oldest Typicon of Saint Pachomius. On the Jerusalem monastic tradition described by Egeria was likely relied much later the monk Saint Sabbas, who founded the Great Sabbas Lavra near Jerusalem. According to Manuel Nin, the Typicon of Saint Sabbas reflects the monastic tradition of Jerusalem, strongly monastic, for example in the case of night vigils. The Jerusalem tradition is continued by the monastery of Studion in Constantinople, whose Typicon was called *akoimetoι* "never sleeping" because the liturgy was performed 24 hours a day. Later, this order of rituals was continued by the monks who settled on the Athos peninsula.

NYILATKOZAT

Alulírott felelősen kijelentem, hogy a jelen doktori disszertációt önálló kutatásaim alapján, önállóan írtam, a feltüntetett és hivatkozott források és szakirodalom alapján, amelyeket az érvényben levő előírásoknak megfelelően idézek:

.....